ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ТОМИ 26—43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 33

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ПРАЦІ (1900—1902)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ—1982

У1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

П. Й. Колесник

Упорядкування та коментарі

Н. О. Вишневської та Н. І. Чорної

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{4603000000\text{-}020}{M221(04)\text{-}82}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1982

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

[ПРИМІТКА ДО СТАТТІ Ю. КМІТА* «КАРПЕНКО-КАРИЙ (ІВАН ТОБІЛЕВИЧ)»]

Містячи сю старанно оброблену студію нашого в[ельми] пов[ажаного] співробітника, мусимо заявити, що, згоджуючися на багато його детальних уваг, ми маємо інший погляд на саму основу і значення писань Карпенка-Карого. Основна помилка д. Кміта, як і многих наших критиків, лежить в тім, що вони підсувають белетристам — в данім разі Карпенкові-Карому — якісь соціально-економічні та публіцистичні цілі: хотів, мовляв, змалювати стан сільського життя, причини упадку добробуту, сімейного життя і т. ін. Се фундаментальне непорозуміння самої суті артистичної творчості. Артист ніколи не кладе собі такої мети, бо коли би так було справді, він написав би статистичну, чи економічну, чи історичну монографію і мета була б осягнена. Артист, коли кладе собі які завдання, то вони завсігди лежать у обсягу психічного і морального життя. Для виповнення тих завдань він користується відомими йому фактами з економічного чи соціального життя, теперішнього чи минулого; се його матеріал, се цегли та дилі, з яких він складає свою будову. Певна річ, сей матеріал також підлягає критиці, але, розібравши хоч би й як детально сам матеріал і техніку його укладування, не треба робити собі ілюзії, буцімто вже скритиковано або хоч би тільки представлено саму будову. Сеї будови, сього образу моральних відносин і переломів у сучасній Україні, сеї галереї психічних типів, змальованих майстерним пером Карпенка-Карого, їх значення в сучаснім житті і в культурній історії України, майже не добачив, а тим менше простудіював д. Кміт, і для того його нарис ми вважаємо як приготування до основнішої студії над творами Карпенка-Карого. Зрештою, К[арпенко]-Карий тепер у самім розцвіті творчої діяльності; кожний рік приносить нові плоди його пера і розширює рамки, потрібні для його характеристики. Побажаємо йому й нашій літературі, щоб ті рамки ще довго і довго треба було розширювати.

[ДОДАТОК ДО СТАТТІ М. КОМАРА «ЄВГЕН БОРИСІВ*. ПОСМЕРТНА ЗГАДКА»]

Додаю ще кілька слів і від себе. Є. Борисова я пізнав у 1878 р., коли він — не тямно, з якою метою,— пробував кілька тижнів у Львові. Тоді я разом з д. Павликом редагував «Громадський друг»*, якого кожна книжка була конфіскована і який наслідком того в другій половині року виходив у формі альманахів «Дзвін» і «Молот»*. Є. Борисів дуже зацікавився нашим ділом*, написав для нашого видання статтю про чумацтво і кореспонденцію про секти* і частенько розмовляв з нами про галицькі і українські діла. Він був чоловік веселий, держав себе свобідно, але коли розмова заходила на дорогі йому теми, оживлювався і говорив поважно, з сильним переконанням. Швидко по його повороті на Україну його постигла відома катастрофа; його арештували і погнали до Якутська. Нам оповідали, що пройшовши по етапу сю далеку дорогу, щось 11 000 верстов, він застав уже в Якутську папір, яким велено вернути його назад на Україну, і йому довелося таким самим робом вертати шлях із Якутська. Ся «піша прогулка до Якутська», там і назад, разом з часом, який його держано в тюрмі, украла у Борисова три роки часу і підкопала його здоров'я.

З часу побуту Борисова у Варшаві у мене є його лист*, писаний до мене. Я був тоді співробітником варшавської «Prawdy»* і петербурзького «Kraju»*; се й пригадало мене пок[ійному] Борисову, і він писав мені про свої суперечки з «ляхами» за українське питання. Виступаючи в обороні поляків від нападів обрусительних рептилій, покійник змагався з поляками за те, щоб і вони, з свого боку, признали права українцям на новий розвій своєї національності. Треба додати, що становище Борисова в Варшаві було дуже

одіозне; він для заробітку був співробітником «Варшавского дневника»*, що незвичайно утруднювало йому зносини з кращою частиною польської інтелігенції.

Згодом, у 1896 чи 1897 р., мені довелося ще раз бачити Борисова. Він вертав із якихсь заграничних купелів і зупинився у Львові лиш на один день. Я відвідав його в готелі. Він сильно постарів, посивів і зробився якийсь апатичний, мовчазливий. Давньої веселості не було ані сліду. Тільки в розмові він оживився, коли почав мені оповідати про заходи земств, а головно єлисаветського, коло скасування тілесної кари на селян. Зацікавлений справою хліборобських спілок, які в тій самій губернії засновував М. Левитський*, я запитав пок[ійного] Борисова про сю справу. Відповів нерадо, з якоюсь гіркістю в голосі. «Се чиста фікція д. Левитського. Ніяких таких спілок нема. Спілки засновуються на папері, щоб узяти позичку з фонду, який вистарав д. Левитський; діставши гроші, люди діляться ними і сплачують свій пай кожний окремо». Мене здивувало таке освітлення сеї справи; пізніше я довідався, що такі самі погляди покійник провадив і в своїх рефератах земству і що ті його реферати були причиною неприхильної постави земства супроти спілок. Знаючи його безумовно чесний характер, я ані хвилі не сумнівався, що в тій справі він кермувався не жодними низькими або ворожими селянству поглядами, а радше тим надмірним скептицизмом і певною антипатією до всякого нового руху, тяжких особистих пригод. Зрештою було б пожаданим, щоб люди, ближчі до нього і до спілкової справи, вияснили докладніше се питання.

УКРАЇНСЬКА [ЛІТЕРАТУРА ЗА 1899 РІК]

Жвавий літературний рух, що розпочався в ювілейному 1898*, спостерігався також і в 1899 році. Це було не лише раптове відродження, а й справжній початок інтенсивного духовного життя всього українського народу в Галичині і в Російській імперії. Сміливо можна сказати, що 1899 р. було видано і розпродано українських книжок більше, ніж до цього і навіть протягом цілого десятиліття. Основним центром літературної і наукової праці було Наукове товариство імені Шевченка* у Львові. У «Літературно-науковому віснику», який видає цей осередок, зустрічаємося з працями майже всіх видатних галицьких і українських письменників. Крім значної кількості перекладів з іноземних літератур, критичних розвідок про вітчизняних та іноземних белетристів, «Вісник» час від часу публікував оригінальні і перекладні статті про визначніші явища суспільного і духовного життя, причому у ньому систематично подавались відомості про всі літературні події і взагалі про духовне життя всієї України. Цей місячник мав 1899 р. близько 650 передплатників, і хоч ця цифра для європейської міри замала, все ж вона значна для Галичини, тим часом як передплатників з російської України було ще мало. Галичина досі не звикла до літературних видань такого типу, тому ні «Зоря»*, що видавалася товариством до 1898 р. і мала до двох тисяч річного збитку, ні такі самі польські часописи в Галичині утриматися не можуть.

Крім «Вісника», велику кількість літературної продукції дала «Українсько-руська видавнича спілка»*, заснована на початку року. Хоч вона діяла неповних дев'ять місяців, все ж видала 12 томів белетристичних праць і дві книжечки повчального змісту; їй пощастило стати міцно на

ноги. Вона знайомила читача не лише з українськими, але й з іноземними письменниками, видаючи гарні переклади, наприклад, «Голоду» Гамсуна*, «Візника Геншеля» Гауптмана*, а також Шекспіра, перекладеного Кулішем*.

Наприкінці 1899 року у Львові було засновано ще одне видавниче товариство*, що поставило собі на меті випускати невеликі популярні твори розважального і повчального змісту вартістю від 10 до 20 крейцерів. Свою діяльність це товариство щасливо розпочало виданням збірки оповідань Стефаника «Кам'яний хрест», але дальшого розвитку це товариство не набуло через неможливість розповсюдження і відсутність коштів.

Другим значним вогнищем української духовної праці є Київ, де вже понад 20 років виходить важливий науковий місячник «Киевская старина»*, що хоч і видається російською мовою, але час від часу публікує також белетристичні українські твори. Цей місячник подав у 1899 р. кілька нових драматичних творів українських письменників Карпенка-Карого і Михайла Старицького. Крім того, в Києві було випущено нове, з цензурних причин неповне, видання поетичних творів Тараса Шевченка. Протягом останніх років твори Шевченка видавались тричі, в кількості п'яти, двадцяти і п'ятдесяти тисяч відбитків, що найкраще свідчить про велику популярність, якою користується ім'я цього великого поета на Україні. До того ж у Києві приступили до видання дешевих збірок для народу, що не знаю чому — з огляду на цензуру чи ще з якихось причин, — друкуються у Черкасах (1899 р. їх вийшло 5 чи 6).

Згодом у Києві, у цьому ж році, була укладена перша найбільша збірка української поезії XIX ст*., і цензура її пропустила, що можна вважати справжнім дивом. Збірка ця матиме близько 30 аркушів і буде яскравим свідченням літературного смаку і творчої поетичної сили на Україні в усіх її частинах. Видання цієї книжки трохи запізнюється, хоч вона мала вже в квітні потрапити на книготорговельний ринок.

Значним центром літературної і наукової продукції 1899 р. був також Чернігів, де особливо відзначився Борис Грінченко* (псевдонім — В. Чайченко), якому пощастило видати на власні кошти 70 популярних, більших і менших, творів, серед них невелику поетичну антологію «Степові квіти».

Товариство імені Шевченка, засноване у Петербурзі*, також мало видати науково-популярні праці українською мовою. Так само в Харкові, Катеринодарі*, Одесі та інших містах вийшли окремі книжки. У Петербурзі вийшов перший том вибраних оповідань Івана Левицького (псевдонім— Нечуй), в Одесі — три томи вибраних оповідань Олександра Кониського*, двох найвизначніших представників української літератури попереднього періоду. Із значного обсягу цих томів при надзвичайно низькій їхній ціні можемо судити про те, що вони були видані у великій кількості відбитків, мабуть, з розрахунку на швидкий розпродаж. Очевидним є те, що дуже відчувається потреба в українських книжках на російській частині України. 1899 р. було підготовлене також видання вибраних творів третього корифея української белетристики старшого періоду Панаса Мирного, однак воно й досі не вийшло.

Останнім часом розгортається значний літературний рух у Харкові, де живуть два талановитих українських письменники — Олександр Катренко* і Гнат Хоткевич*, останній є також талановитим співаком-кобзарем. Крім того, серед молоді, яка навчається у Харківському університеті, спостерігається пробудження українського духу, що породжує добрі надії.

З нових літературних явищ передусім слушно звернути увагу на нові драми Карпенка-Карого, найкращою з яких є «Сава Чалий». Це трагедія типового для України перекиньчика, що був гайдамацьким ватажком, потім став шляхтичем і паном, спокусився на обіцянки поляків про волю, але помилився і загинув від рук своїх колишніх друзів. Нечуй-Левицький видав у цьому році історичний роман «Іван Виговський». Цей письменник почав писати історичні оповідання, здається, тому, що вичерпав засоби свого спостереження життя українського селянства; однак на новій ниві він ще не домігся лаврових вінків, таких, як за «Івана Виговського». Сюди ще можна віднести Кулішеву поему «Маруся Богуславка», тема якої взята з однієї з найкращих козацьких дум, а саме: Маруся, потрапивши до турецького полону і ставши дружиною паші, відпускала з полону ув'язнених козаків. Куліш зробив Марусю дружиною султана Османа. У своїй поемі він розвиває широкі історичні перспективи, пов'язані з походом цього султана до Польщі у 1621 р., і епічну основу обплутує павутинням філософських розмірковувань, часом слушних, але переважно дуже

наївних, про козацьке пияцтво, вищу турецьку культуру, релігійну терпимість і т. ін. У творі є дуже красиві місця, але в цілому його не можна назвати вдалим.

Минулого року було видано деякі досі не надруковані вірші старших українських поетів. Так, «Літературно-науковий вісник» подав уривок з поеми Руданського «Цар Соловей»; це алегорія історії слов'янства, складена з народних оповідань, яка не має нічого спільного ні з алегорією, ні з слов'янством. Однак, хоч поему в цілому слід вважати хибною, окремі її частини відзначаються легкістю, гумором і відшліфованістю, з якими зустрічаємося взагалі у дрібніших «співомовках» цього поета. Значно кращими є поезії Лиманського* «Ткачиха» і «Переселенці», тема яких узята з переселенського руху і заворушень; обидві поезії були опубліковані у «Віснику». Особливо сильне враження справляє твір «Переселенці».

З молодших українських белетристів найбільше відзначається талановитий Б. Грінченко (В. Чайченко), який, на жаль, останнім часом покинув новелістику і взявся писати історичні драми, що, однак, при всіх своїх перевагах, чудовій мові, гарних віршах і патріотичній тенденції не викликають хвилювання, не відзначаються ні глибоким психологізмом, ні зразковою драматичною композицією. Те саме можна сказати і про драматичні твори М. Старицького, хоч цей письменник уже краще знайомий з театром і уміє користуватися сценічними ефектами. Особливо виділяється його «Драма однієї ночі», історичний образ шляхтича Братковського, страченого за участь у гайдамацьких повстаннях. Історична концепція цієї постаті цілком наївна, але сюжет драми дуже оригінальний і заслуговує на увагу. Старицький видав також драму «Маруся Богуславка».

У ліричній творчості перше місце зайняла 1899 р. Леся Українка своєю збіркою «Думи і мрії», що розглядалась у «Slovanském Přehledu»*. У «Віснику» було опубліковано трохи ліричних віршів молодших поетів, з яких П. Карманський* видав свої вірші окремою книжкою «З теки самогубці», не виявивши в ній особливого і витонченого таланту. З епічної поезії вийшла, крім уже названих віршів, збірка Івана Франка «Поеми», у якій, крім перекладів («Істар» з старовавілонського епосу, «Сатні і Табубу» з староєгипетських легенд, «Бідний Генріх» і «Поема про білу сорочку» з середньовічних легенд), подається також поема «Похорон», в основі якої лежать сучасні польсько-українські від-

носини в Галичині. Однак взагалі слід сказати, що поетична творчість, нещодавно у Галичині і на Україні ще значна, тепер зменшилась, і це є ознакою того, що молодші письменники, краще пізнавши рідну мову і вимоги поетичної техніки, легковажно віршувати не пускаються.

Зате більшість молодих звертає на іншу ниву, а саме — до новели, що не потребує ні широкого кругозору, ні надмірної праці над сюжетом твору, дозволяє письменникові використовувати особливості власного стилю, багатство мови, виявляти сутність і різноманітність своїх уявлень про життя, свою обізнаність із психологією чи то індивідів, чи будь-якої групи людей або прошарків суспільства. Нинішня українська новелістика відзначається цілою низкою талановитих представників, на яких звернули увагу також поза межами рідного дому. Новелістика свідомо або несвідомо виступає проти будь-якої шаблонності. Майже кожен український новеліст пише інакше і вносить до літератури дещо своє, особисте, розкриває своє обличчя. Так, Олександр Катренко, про якого ми вже згадували вище, малює здебільшого типи знервованих надломлених представників української інтелігенції. Близький йому за характером свого таланту Гнат Хоткевич досить виразно виявляє себе як учень Достоєвського і за хворобливою закоханістю спостерігає властивості надто вразливих, ідеалістичних і егоїстичних душ. В. Кравченко* — гуморист і любить схопити моментальну фотографію усіх побіжних вражень, думок і життєвих рухів, він тонкий психолог із сатиричним відтінком. С. Єфремов* спокійно коментує картини з життя сільського духівництва на Україні. Надія Кибальчич* малює кількома штрихами лише свої надто поспішні спостереження над життям і психологією українського панства, особливо салонних пань. Її мати, що писала під псевдонімом «Наталка Полтавка»*, любить малювати конфлікти між ідеалістичними пориваннями українського інтелігента і холодною дійсністю. Серед найкращих українських новелістів назвемо Михайла Коцюбинського; від його новел віє спокоєм і злагодою, є в них обережна, уміла рука і сюжет зовсім не ідеалістичний; він звертає увагу передусім на шкідливий вплив бюрократії на народне життя і змальовує місця, куди не досягало українське письменство: Мултенію* і Бессарабію з її напівукраїнським та напіврумунським населенням, Крим і його татар тощо. Шкода, що у 1899 р. він видав дуже мало. З глибоким

знанням і гостротою зображує сільське життя на Україні письменниця, яка підписувалася псевдонімом «Грицько Григоренко»*, вона видала в Росії два томи своїх оповідань «Наші люди на селі», крім того, в Галичині також вийшли деякі її праці. Її оповіданням, на жаль, не вистачає художньої зосередженості і кругозору, її праці становлять собою низку студій, схоплених прямо з натури, не з'єднаних у художнє ціле.

Серед галицьких новелістів перше місце зайняв Василь Стефаник. Його коротенькі нариси з життя селян відзначаються великою простотою і тим глибоким ліризмом, яким захоплюємося у Альфонса Доде. Він дуже добре знає життя і душу селян, він художник, що ніколи не переобтяжує розповідь, дотримується художнього такту. В його працях немає надмірностей, у аналогіях також немає нічого зайвого або непотрібних напружених ситуацій; він уміє так жваво, переконливо коментувати найскладніші ситуації, що ні у кого ні на хвилину не виникають сумніви. Його лірика далека від сентиментальності, виявляється не в словах, вигуках і тирадах, а обгортає все оповідання, усі постаті немовби рожевою імлою; у кожному образі відчувається велика любов до людей, про яких він пише, глибоке співчуття до їхніх страждань.

Поряд із Стефаником слід поставити ще двох новелістів, що, як і він, походять з галицького Покуття, краю між Прутом і Черемошем. Ці письменники використовують у своїх творах покутський, або гуцульський, діалект. Це Марко Черемшина і Лесь Мартович. Обидва почали працювати в літературі набагато раніше, ніж Стефаник, однак Черемшина лише під впливом Стефаникових оповідань знайшов свій власний шлях, Мартович же хоч і виступив на десять років раніше, але пише мало. Від Стефаника він відрізняється гумором, якого у Стефаника бракує; зате Мартовичу не вистачає відчуття міри, що ним, у свою чергу, відзначається Стефаник; в його оповіданнях зустрічаються зайві епізоди, іноді зображені з такою надмірністю, що утворюють карикатури.

Степан Ковалів* також почав писати двадцять років тому, але збірка його новел була видана лише 1899 р. у двох томах, за якими можна оцінити його талант. Гостра спостережливість, жвавість оповідання, гумор і щира любов до народу є його достоїнством, але йому не вистачає ширшого кругозору і художньої витонченості. Під впливом

німецьких взірців замість живих людей він часто малює карикатури. Насправді ж економічні і соціальні відносини в Підгір'ї, поблизу Дрогобича і Борислава, які він зображує, такі дикі і карикатурні, що часто неможливо розпізнати, де закінчується дійсність і починається письменницький домисел.

Чудовий новелістичний талант виявив Михайло Яцків, що почав писати лише в цьому році. Крім нього, варто згадати ще Богдана Лепкого*, оповідання якого «З життя» вийшло 1899 р. окремою книжечкою. Індивідуальність Лепкого менш діяльна і політична, ніж в останніх українських новелістів; він має м'який, вразливий і поетичний характер; однак у його новелах є і щасливі моменти, красиві описи і добре висловлений тихий меланхолійний настрій.

Надзвичайно плодовиті були 1899 р. три молодих новелісти: Антін Крушельницький*, Орест Авдикович* і Євген Мандичевський*. Перший, крім новели, опублікованої у «Віснику», видав окремою книжкою (в серії «Живі струни»*) невелику збірку нарисів «Пролетарі», другий видав у тій самій серії оповідання «Нарис однієї доби» і, крім того, збірку оповідань «Світла і тіні»; третій надрукував багато новел у фейлетоні «Діла»* та в інших часописах. Крушельницький перекладав деякі праці Гауптмана, Ібсена, Ожешко*, Пшибишевського* та ін. Усі три новелісти виявили неабиякі здібності, але у всіх трьох, крім добрих речей, трапляються праці, ще зовсім не зрілі; їхнє літературне обличчя ще не розвинулось так, щоб можна було про них скласти остаточну думку.

З інших українських письменників деякі, як наприклад, А. Чайковський*, у 1899 р. нічого не видали, такі, як Н. Кобринська* і О. Кобилянська, не подали нічого нового, що б стояло на одному рівні з їхніми попередніми працями. Праці Тимофія Бордуляка*, видані окремою книжкою, не виправдали сподівань, висловлених про них «Літературно-науковим вісником»; у них примітивний сюжет, мова позбавлена виразності і чистоти, що зараз вимагається від кожного письменника, до того ж персонажі змальовані поверхово.

Мабуть, в українській літературі ще не настав час для роману. 1899 р. вийшов лише один оригінальний роман, написаний вперше українцем Д. Грушкою, «Двічі охрещена». Початок цього роману, що зображує епізоди з часів

хрестоносців, свідчить про значний талант письменника, але кінець уже значно слабкіший.

Науковий рух в українській літературі можливий лише в Австрії. У Росії, де в останні роки цензура пом'якшала до белетристичної та науково-популярної літератури, зберігається суворий порядок щодо суто наукових праць. В Австрії головним осередком наукової роботи було Товариство імені Шевченка у Львові, що 1899 р. видало загалом 17 томів наукових праць і матеріалів. Крім «Записок»*, що виходили кожних два місяці, найзначнішими публікаціями були: другий том «Історії України-Русі», оригінальний твір, написаний професором М. Грушевським*, призначений служити вступом до університетського курсу, що подавався не зовсім як прагматична історія України, а швидше як розгляд внутрішніх відносин у стародавній Русі з особливою увагою до спірних наукових питань, причому автор у численних відступах знайомить читача з основними дослідженнями з цих питань. [...] Крім того, слід тут згадати видання першої частини чудового дослідження професора Шухевича* про Гуцульщину, а також першого тому збірки фольклористичних праць М. Драгоманова*, другого тому апокрифів Івана Франка* і двох томів (VI і VII) «Етнографічного збірника»*. У Чернівцях наприкінці 1899 року вийшла гарна розвідка професора Смаль-Стоцького* «Буковинська Русь». З праць, виданих у цьому році в Росії, найважливішим для українських дослідників є другий том монографії Голубєва * про Петра Могилу*.

УВАГИ ПРО ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИЙ ТЕАТР

Сьогорічна гостина руського театру у Львові дає нам нагоду сказати про нього кілька слів.

Ми досі не знімали у «Л[ітературно]-н[ауковому] в[іс-нику]» розмови про галицько-руський театр. Соромно було. Українцям, які живуть у тім переконанні, що галицько-руський театр, субвенціонований крайовим грошем, маючи за собою вже мало що не 40-літню історію, повинен стояти високо і високо держати стяг національної української штуки, ми мусили б були сказати, що се ілюзія, що сей наш театр з артистичного погляду стоїть нижче від не одної зі слабших українських труп*, а з погляду національного він також не зовсім може видержати критику вже хоч би для того, що добра половина його репертуару — французькі та німецькі оперетки або німецькі та польські фарси, що навіть у виставлюванні руських народних штук найбільшу вагу кладеться на танці, а найменшу на серйозне вистудіювання народного життя і народних типів, які повинні бути зображені на сцені. Ми були б мусили сказати, що сей театр у теперішню пору не має ані одного такого артиста, ані одної артистки, що могли б зрівнятися з перворяднми артистами в українських трупах, що режисерія, школа в тім театрі або зовсім не існують, або ведуться в дусі, зовсім чужім нашій питомій штуці, що протагоністи та управники нашого театру часом люди без таланту, не освічені, яких держить при театрі навіть не бажання зисків, бо таких наш театр не дає, але хвороблива впертість бездарного дилетантства або спекуляція на те, щоб перейти з руської сцени на польську. Одним словом, ми були б мусили розвернути перед читачами ще одну сумну картину галицької мізерії, на яку не бачили ради, і тим-то ми воліли мовчати.

І коли ми отсе тепер знімаємо річ про сей наш театр, то чинимо се не для того, немов би вся ота мізерія могла вважатися вже рішучо tempi passati[1]. Занадто вона свіжа, занадто глибоко кориниться в наших відносинах і у всьому складі нашого народного життя, щоб ми могли з неї так швидко вирости. Але все-таки треба сказати, що деякі признаки повороту на краще ми вже бачимо, а головно: серед нашої громади почалася дискусія над поправою стану нашого театру, появляються плани і бажання, а що найважніше, підіймаються руки, охочі до праці. Отим-то ми вважаємо потрібним сказати й своє слово, не з наміром критикувати минувше або докоряти кому-небудь за те, чого не зробили, бо, може, й не могли зробити, а з одиноким наміром причинитися до прояснення становища руського народного театру в Галичині, його задачі і умов його розвою і з його дотеперішньої історії витягти деякі науки на будуще, щоб запобігти можливим помилкам у найближчім часі.

Щоб зрозуміти стан нашого театру, треба тямити, що загальноприйнятий тип м і с ь к о г о т е а т р у не відповідає нашим національним відносинам у Галичині. У нас нема великих міст, ані великих промислових центрів, де би купчилося багато заможної інтелігенції, а й по тих містах та містечках, які є у нас, руська інтелігенція чинить, звичайно, дуже малий процент; до того ся інтелігенція, звичайно, дуже незаможна, а часто ще й залякана або байдужна до руської національної справи чи то задля кар'єри, чи з партійних поглядів. Найбільша частина руської публіки, що могла б і хотіла б заповнювати руський театр, живе по селах; се руське духовенство і заможніше та національно освідомлене руське селянство. Нема що й казати, що даючи вистави в місті, і ще до того вночі, для більшої частини сеї публіки наш театр попросту не існує; щоб бути на виставі, треба вибиратися в досить далеку дорогу і дуже часто ночувати в місті; се така жертва, яку тільки дехто може позволити собі, і то не так часто, як би сього треба було для правильного відвідування театру. Таким робом наш театр уже a priori[2] силою обставин засуджений на те, що на провінції мусить притягати до себе неруську публіку, поляків і жидів, які

[1] Минулим часом (*італ.*).— *Ред.*
[2] Наперед (*лат.*).— *Ред.*

й справді дають не раз і половину всього доходу. Маючи на увазі, що та публіка в значній часті не розуміє руської мови, а йде до театру задля співів, танців і костюмів, руський театр мусить давати в своїм репертуарі значне місце оперетці та пустим фарсам, мусить і руські народні штуки підпускати якмога більше оперетковим елементом — фарсами, співами та танцями.

Та сього не досить. Наша міська публіка, провінціальна і столична, не бачить ніколи людового театру, людових штук. Поляки таких штук не мають, і польські артисти, ані столичних ані мандрівних труп, таких штук не вміють грати. Нашим артистам, часто малоталановитим і малоінтелігентним, ніде й навчитися, як грати людові ролі. Рідко хто з них уміє підглянути щось у народному житті сам власними очима; більша часть грає, як бог на душу положить, або й не грає зовсім, а тільки рецитує свої ролі. І що цікаво — навіть ті рудименти гри, які можемо завважити у наших артистів, подобаються не тільки провінціальній публіці, але навіть подобалися краківським і львівським полякам — знак, що вони й таких рудиментів людової штуки не бачать у себе! Значить, нема й не може бути відповідної артистичної школи для таких штук. У наших артистів, директорів, режисерів видно не раз добру волю, але дуже рідко видно відповідне до неї фахове знання. Виїмком може служити хіба покійник Іван Гриневецький*, сам талановитий артист, та при тім чоловік, що закуштував і російської і европейської школи. Проби, які по його смерті роблено з Підвисоцькими*, що також пройшли артистичну школу в українських трупах, і з д. Касиненком*, артистом укр[аїнських] театрів, не вдалися з особистих причин. Та проте можна сказати, що все те, що досі є артистичного в грі наших артистів у людових штуках, то останки традиції тих попередників. І треба сказати, що ті останки якийсь час ледве-ледве світилися, і були хвилі, коли наш театр майже зовсім позбувся їх та з артистичного погляду стояв нижче, ніж коли-небудь за весь протяг свойого існування.

Наші читачі знайдуть у «Хроніці» отсеї книжки «Л[ітературно]-н[аукового] в[існика]» справоздання про нараду досить широкої громади інтелігентних русинів*, яка відбулася у Львові д[ня] 28 вересня під проводом проф. В. Шухевича, а за ініціативою д-ра Є. Олесницького*. Ся нарада була не перша в тім роді і, на жаль, поза вибір

анкети чи «комітету» не пішла далі, не договорилася ні до чого позитивного. Се й не диво. Радили адвокати, вчителі, журналісти, фахівці ж — артисти руської сцени — не були присутні, а новий директор д-р Гриневецький*, хоч був присутній, не відізвався зовсім. А жаль, бо д-р Гриневецький, як ми чули з уст д-ра Олесницького, має якісь досить широкі плани реформи нашого театру. З реферату д-ра Олесницького ми довідались хіба сього, що д-р Гриневецький рад би завести у нас оперу. Зрештою плани і дезидерати референта оберталися головно коло питання, відки і як роздобути грошей на перестрій театру. Се дало мені причину повернути питання на другий бік і поміркувати, чому наш театр не підноситься і не розвивається, а крутиться якось довкола і по хвилях зглядного розквіту має хвилі великого упадку. Я вбачав причину сього в тім, що він з а м а л о н а р о д н и й, що в його існуванні не заінтересовані ширші маси нашого народу, не заінтересоване поперед усього наше селянство і що натомість він робить занадто багато концесій містечковій, переважно неруській публіці — і репертуаром і грою артистів. Я звернув увагу на конечну потребу подумати над способами спопуляризування театральних вистав по селах, уважаючи се першою умовою національзації театру. Признаюсь, я говорив неприготований і не вичерпав предмета. Полеміка, яка вийшла на сю тему, не посунула справи наперед тим більше, коли сам референт зрозумів мою промову так, буцімто я радив зовсім закинути теперішню, м і с ь к у форму театру, а обмежитися на сам сільський. Сього, розуміється, не було, а я радив тільки подумати про заведення правильних театральних вистав для сіл і по селах, бачачи в тім першу підвалину реформи й нашого міського театру в національнім напрямі.

Може, не від речі буде тут розвинути трохи мої думки.

Я далекий від того, щоб не признавати вартості теперішнього театру, навіть того нашого руського, навіть такого, як він єсть. Він доносить наше слово і нашу пісню в такі сфери, куди б вони інакше не дійшли, загріває любов до них серед нашої молодежі, пригортає (бодай хвилево) до нашої справи відчужених і заскорузлих, додає нашим змаганням поваги у чужих і загалом варт усякої пошани як прояв нашого духового життя і артистичної творчості. І коли я виказую також його хиби, то власне для того, щоб

через їх усунення причинитися до його зросту і розвою. Але коли я обік сього міського театру (з природи своєї організації він мусить лишитися міським) бажаю сотворення для нас ще іншого типу, сільського театру, так се тому, бо бачу загалом у театрі не люксус, а один із конечних, органічних проявів національного життя, і бачу, що наше селянство, в більшій мірі, ніж наше маломіщанство, доходить до того духового рівня (бодай у ліпших своїх одиницях, у своїй молодіжі), коли добра книжка і театральні вистави робляться для нього конче потрібною духовою стравою. Доказом служать аматорські вистави, до яких так рвуться наші селяни, невважаючи на брак відповідного репертуару і вмілого проводу.

Прихильники шаблону і утертих доріг можуть собі говорити, що се утопія, що спеціальний людовий театр — річ неможлива, — та ми вже знаємо ціну тих фраз про неможливість. Люди, яким справа розвою нашого народу і його духових прикмет лежить справді на серці, не будуть звертати уваги на такі фрази, але почнуть думати в тім напрямі, і я не сумніваюся, що доведуть справу до доброго кінця. Форм тут можна придумати немало, починаючи від маріонеткового театру а кінчачи на утворенні спеціальної трупи з кількох чи кільканадцятьох артистів, що, маючи свій осідок у якімсь місті і даючи там правильно вистави, періодично давали би вистави по селах, очевидно, в таких пунктах, де би можна надіятися численнішої публіки і де би з часом повстали й відповідні для вистав будинки. Певна річ, на зиски з таких вистав числити годі, але на них було би далеко раціональніше ужити крайову субвенцію, ніж на виставлювання «Корневільських дзвонів»*, «Синьобородого»* та «Пташника з Тіроля»*. Розуміється, для такого театру потрібний спеціальний репертуар, але зате при ньому можна в значній мірі обходитися без оркестру, вистави повинні відбуватися вдень (в неділі й свята), а се значно вменшить кошти. Зрештою, я не подаю проекту. За се повинні взятися люди фахові, знавці театральної техніки, та я певний, що се діло зовсім можливе і, раз уведене в життя, може мати дуже великі й хосенні наслідки, далеко більші й хосенніші, ніж вистави по містах, де публіка більше привична до всяких видовищ, більше зблязована, а в значній мірі також більше здеморалізована.

Зрештою, вже й тепер, направивши думки і амбіцію в той бік, можна би придумати не одно таке, що могло б вести до сеї мети. Поодинокі артисти могли б дібрати репертуарики відповідних драматичних монологів і від часу до часу виставляти їх по селах у будинках читалень або в інших для сього відповідних місцях за невеличкою оплатою. Гостюючи по провінції, наша трупа повинна мати собі правило: давати в торгові дні дешеві вистави народних штук зараз пополудні, так, щоб вистава кінчилася найдалі о шостій і люди мали ще час їхати з міста додому. Все те притягало би селян до театру, робило б його інституцією для них відомою, любою і дорогою, інституцією справді національною. А тоді ми швидше могли б числити і на здвигнення національними силами постійної руської сцени, що, вдоволяючи потребам інтелігенції і вищого артистичного смаку, рівночасно була б матір'ю й людового театру, розсадником драматичної штуки по всім краї.

Що думка про такий людовий театр не така зовсім дика і утопійна, як видається декому з наших любителів шаблону і рутини, се доказує також оживлена дискусія, яка власне тепер ведеться в галицько-польській пресі на сю саму тему — над здвигненням польського людового театру при помочі крайової субвенції. Є всяка надія, що наші патріоти будуть говорити про утопійність хлопського театру і марити про заведення у нас опери і інших коштовних екзотичних «реформ» аж доти, доки поляки не покажуть їм прикладу людового театру і рівночасно не витиснуть їх своєю конкуренцією і з того поля, де ми поки що силою обставин, а не власною заслугою маємо ще верх над поляками.

Що ж до теперішнього нашого театру, то першою умовою його розвою мені видається зробити його хоч наполовину постійним. Ненастанна мандрівка з місця на місце марнує багато сил і коштів, а надто змушує театр держатися при однім, давно перестарілім репертуарі, який повторяється в кожнім місті з малими відмінами. Артисти не мають можності, ані потреби виучувати нових штук, ані студіювати своїх роль, і усе робиться похапцем, абияк,— звичайно, в дорозі. Тепер, коли у Львові маємо два театральні будинки, було б можливим у старім театрі винаймати зал для руського театру. Пробуваючи у Львові тягом хоч 3—4 місяці щороку, наш театр мав би тут можність освіжувати свій репертуар, артисти мали би в польськім

театрі добру школу хоч для деяких штук (зрештою, новий директор, д. Павликовський*, обіцяє плекати також польську людову драму); не одному могла б тут повчитися режисерія і дирекція, та й, з іншого боку, користали б артисти, входячи в товариські зносини з руською львівською інтелігенцією, буваючи в товариствах і беручи участь у товариськім та духовім житті столиці. А більшу половину року вони могли б обертати по-давньому на мандрівку по провінції. Оскільки зачуваю, таке часткове стабілізування нашого театру у Львові входить у план нового директора, д-ра Гриневецького. Щиро бажаю, щоб йому для сього не хибло фондів. Успіх, яким тішилася руська театральна дружина у Львові в часі її останньої гостини, дає надію, що публіка піддержить його, особливо коли й артистичний бік вистав буде поступати чимраз до ліпшого.

РУСЬКА НАРОДНА МУЗИКАЛЬНА ГАРМОНІЯ

Зложив Порфирій Бажанський*. У Львові, 1900. З друкарні Наукового товариства імені Шевченка. Ст. 80 (розвідки) + 71 (взорів, відбитих у літографії), вел[ика]8°

Не будучи музиком, не вдаюся в оцінку вартості праці о. Бажанського для музики. Може, се зробить який фаховий чоловік. Скажу лише дещо про текст розвідки, послугуючись при тім переважно словами автора. Поперед усього стиль і мова. Характеристики від себе не буду подавати, вистане навести зараз-таки перше речення зі «вступу»: «Рѣчъ сеи розвѣдки уложеной ще 1890 р., а сегодне ще бо̂льше проясненои, є цѣха самовъ натуровъ указанои зъ первовѣкъ на натуральныхъ тонахъ опертои тому натуральнои р. н. муз. гармоніи, супротивъ немецкои, італійскои, французкои на заходѣ Европы доперва 18 в. модерно зденатуралізованои, зтемперованои, змѣненои гармоніи». За вірність транскрипції ручу.

Тепер дещо про самого автора. З розвідки довідуюся, що він написав досі: а) оперети 1870: «Сирітка», «Німа», «Сибірячка Параня», «Маруся» (Квітки); б) опери 1880: «Марійка, татарська бранка», «Олекса Довбуш», «Весілля під свято Івана», «Олеся», «Уляна», «Біла циганка», «Глухе село» (с. 5). Як на одного автора, то досить багато. Шкода лише, що тих оперет і опер не доводилося чути на сцені. Крім сього, має ще автор збірку 4000 «р. н. галицькихъ мельодій» і студію «н. мельодій всѣх европ. славянъ» (с. 8). Чи се чисто народні мелодії, записані і підложені на ноти впрост із уст селян, чи інструментовані, чи утворені автором самостійно на лад народних пісень — сього не каже автор. Коли перше, то тоді справді велика шкода, що автор не опублікує їх, бо вони з'єднали би йому сто раз більшу славу, як усі його розвідки, оперети та опери разом. Характеристики автора як музики не потребую подавати, бо він зробив се сам: «П. Бажанській, 1870. Литур-

гія, псальмы, хоры, опереты, оперы, коломійки, взором пôдслухана ним гармонія р. н. сельскои мужицкои, р. н. жидôвскои (чи й тут р. н. значить «русько-народної», не знаю), и галицко-буковиньскои, угорскои, цыганьскои орхестры. Гармонія легка, ясна и мелянхолійна тяжка; взором р. н. тонъ, поетичній и музыкальній ритмъ, нар. мельодика, нар. натуралистична гармонія, нар. модуляція, каденціи и нар. полифонія; гарній мельодиста, нар. ритмиста, нар. модулиста, нар. гармониста, натуралиста, взоровій инструментиста» (с. 5). Дальше: «Бажаньскій, галичанин, веселій, чуткій, сангвиникъ, ясній, въ веселости смѣється, закрашеній мелянхоліевъ, поважно задумуєся и заплаче; навѣтъ въ фугах, канонѣ, контрапунктѣ, въ дражливых драматичныхъ сценахъ зворушеного чутя въ єго 7 операхъ, и тамъ вôнъ ще ясній» (с. 79). І ще дальше: «Зъ межи р. музыкôв один Лисенко консерваториста фаховец; за то Нѣщиньскій*, Вербицкій*, Лаврівскій*, Воробкевичъ*, Бажаньскій, Вахнянинъ*, Матюкъ* и др. дилетанты, мали кождій свого професора, мали взоры (зах. модернй, бо чисто р. н. ще не було), довго студіовали, стали знаменитыми композыторами, мельодистами, гармонистами, инструментыстами; а котрй з сих двох таборôв (фаховецъ, дилєтанты) стоятъ выжше, се показуютъ их основы, напрям, ясній, замотаній нар. стыль их творôв» (с. 36). До речі, замічу, що автор задля скромності ставить себе звичайно лише побіч Ліста, Лисенка і т. д. Для повної своєї характеристики автор не забув також навести чужих голосів, про свої твори. З друкованих наводить лише голос «Діла» з 1892 р. (с. 12). То трохи замало, тому й, здається, автор уважав конечним написати окремий епізод про критиків (с. 11—12), де насипав їм немало компліментів. Їх, здається, дотикають і отсі слова автора: «На нашй чотыри попереднй розвѣдки о р. н. музыцѣ ширших крытикъ не було. Изидор Воробкевичъ, знаній р. гармониста, композиторъ, дивуєся, що нихто доси о наших муз. творахъ ширше не заговорив; та дивно оно лише зъ стороны жичливого серця для народныхъ здобуткôвъ, зато совѣстно з стороны крытикôвь. Мовчати зъ маловаженя а зъ поважаня предмету не одно. Не ходитъ им о особу автора, но о самъ предметъ якъ годится» (с. 10). З недрукованих голосів наводить автор виїмки про свої твори з листів Лукича (Волод. Левицького)*, І. Воробкевича, Ржегоржа*, Гостинського* (проф[есора] унів[ерситету] в Празі), В. Ма-

тюка, М. Кумановського*, Ів. Кипріяна*, надто слова Вол. Коцовського* та Ів. Франка. З висловом останнього в дечому не годиться. Виписки з тих листів не слід тут робити, варто, одначе, навести бодай пару слів із письма М. Кумановського: «Подивляю... Вашъ глубокий спостерегаючий муз. змыслъ, котрымъ перевернули-сьте всю західноєвропейську музику на вôдворотъ. Нечуваный переворотъ в корени... Вы що-сьте повалили зах. муз. тактъ, вôдкрыли нар. цезуры, а выкинули павзы зъ переду, въ серединѣ, на кôнци, де ихъ въ р. н. не було й нема, вы вôдкрыли натур. тоны, дроби. Епохальне Ваше дѣло! Хіба глухій и сліпий не почує, та провидить».

Стільки про самого автора. Не завадить навести ще його характеристику інших композиторів. Вона вельми цікава. Шкода тільки, що мушу обмежитися на кілька таких взірців. «1) Нат. Вахнянинъ, 1875, хоры, кантаты, опера. Гармонія темна, рѣдше легко ясна, мельодиста, гармониста, инструментиста. 2) Вик. Матюкъ, 1880, хоры, оперета, опера. Гармонія легка, ясна, спѣвуча, мельодиста, гармониста, вокалиста, натуралиста (с. 5). 3) Нѣщиньскій, украинецъ, веселій, живій сангвиникъ, чуткій, геройній, ясній, милій, поєдинчій, природній, невымушеній, легкій, свобôдно плавній. 4) Лисенко, украинецъ, задумчивій, мелянхоликъ з холєричновъ примѣшковъ; въ єго «Рôздвянои ночи», въ самыхъ веселыхъ мельодіях замало цѣхи веселости; єго неустанни хроматизмы, фигуры, тушуютъ веселôстъ, замало ясній, замало плавній, через драматизованє гармоніи замало натуральній, на дусѣ пригнобленій, терпячій, перед єго очима стоять въ воздусѣ нѣмцѣ, особливо тѣнь хоровитого Шопена. Можна нѣмецку музыку зглублювати, але за взоры русинови давати не можна» (с. 79. Крім того, див. ще на с. 4). Д[обродій] Лисенко повинен собі сі слова добре затямити. Автор подає також характеристику різних музичних стилів: локального, індивідуального, народного, італійського і т. д. Нас обходить тут найбільше характеристика українського стилю, тому наведу з неї бодай початок: «Стиль малорускій. Жите малорусина рухливе, дуже чутливе, вражливе (живе сангвинизмъ), любитъ часту вôдмѣну, при тôм у него богато хвиль задумы, мелянхолизмъ, а тогды статочній, повôльній, але нападаютъ го хвилѣ и бурливи, выбухови; одно и друге зъ клѣмата, положеня краю, способу житя, историчного горя, долѣ. Климатъ, лѣсы, горы, степы, воды

зродили въ нѣмъ фантазію, а єго буйне чутє малюєся на внѣ и внутръ, горує понадъ студеній умъ. Тому мельодія горовъ а гармонія пôдрядна, зъ переповненя єго чутя впадає въ двѣ крайности, притлумленій (гей зачаєній) на око спокôй, апатичну монотонію, тяжку, понуру, розпучливу задуму, проволочно, або кидає собовъ нагло, выбухово, бурливо, смѣло, вôдважно, деколи мовъ шалено, лише таки хвилѣ не держатъ у него нѣколи довго, змѣняєся, за симъ ходитъ слѣпо, єго ритмъ и єго музыкальне темпо дуже часто змѣнчиве, цѣха руху єго душѣ» (с. 75; дальше див. там же і с. 76).

Читаючи отсі характеристики, я здригнувся. Щось десь подібного я чув. (Тими словами я не хочу посуджувати автора о плагіат, борони господи!) Але де і коли? Зірвався з крісла, ходжу по кімнаті, аж підлога дуднить, пригадую, б'юся по чолі, не вгадаю. Що за біс? Починаю перекидати свою бібліотеку; перевернув усе чисто догори ногами — не найшов нічого. Заглядаю вкінці на самий спід одної шафи, дивлюся, а там заховалася одна книжечка в самий куточок, та й усміхається звідти до мене. Невеличка, вправді, але товстенька, пузата, в жовтенькім мундурі, з чорним лампасом на хребті. Чи не ти то, бісова личино? Ходи сюди! Розгортаю її, а на ній такий напис: «Сонникъ съ ростолкованьемъ значенья слôвъ и счастливыми номерами числовъ лотеріи въ поазбучнôмъ порядку пôсля халдейскихъ, египетскихъ и перзійскихъ источникôвъ якъ также предугаданье будущого пôсля розличныхъ явленій и т. п. составилъ знахоръ из-под Лемкôвского Бескида. Львовъ. Пятое изданіе». Поки дійшов до того слова «изданіє», то й захлипався. Бо як же ж, таких коротеньких титулів давно не доводилося читати! Віддихнув, та й ну же дальше до неї. Дивлюся, на ст. 178 стоїть напис: «Свойства дванадцяти знакôвъ небесныхъ. І. Баранъ». Уважай, думаю, бо з бараном не все приємно заходити собі. Читаю, а там такий оракул: «Баранъ знамя мужеское и владѣющое на востокъ солнця, огнистое и благородное. Кто пôдъ нимъ уродится, буде добрый, милымъ въ товариствѣ, подолговатого лиця, великихъ очей, скупый, гнѣвливый, однако якъ скоро розгнѣваєсь, такъ и скоро утихомирится, а хвилевый гнѣвъ єго буде навѣть проявлятись хвилями на чолѣ. Буде богатый; но буде и много тратити, такъ що при смерти не буде ни богатый, ни убогій. Здобуде собѣ великое имя и уникне счасливо великого несчастья, а навѣтъ

несчастливой смерти». Я перервав на сім, хоч до кінця були ще спорі три такі пайки про того дивного барана. Тьфу! сплюнув я. Як мені прийшло на гадку, що наведені повище характеристики мають щось в собі аналогічного з отсим поганим бараном? Не ліпше було мені повірити словам Ів. Кипріяна, що писав колись до автора «Гармонії» отаке: «Сердечнѣ спасибо̂гъ за Ваши̂ присланы̂ творы. Они цѣнны̂ и строго науковы̂.... я ихъ перечитувавъ вже не один разъ; зъ разу не мо̂гъ домѣркуватися, яка тутъ властиво рѣчъ ведеся, бо звѣстно, кожда рѣч нова трохи причмилитъ чоловѣка, але коли другій разъ перечитував, то чудове вражѣнє пронимало мене... Тепер по выпуску Вашои мельодики можна вже повній образъ мати о Ваших во̂дрытяхъ на поли нашои ро̂днои музыки. Ваши̂ теоріи оправданы̂, научны̂, и теперъ вже держусь ихъ при моихъ творахъ....» (с. 14). Я переконався отсими словами та дивувався тільки, як то на чоловіка заходить не раз щось лихе та пре його до вишукування отих дурних аналогій!

П. ЖИТЕЦКИЙ*.
«ЭНЕИДА» И. П. КОТЛЯРЕВСКОГО И ДРЕВНЕЙШИЙ СПИСОК ЕЕ

(«Киевская старина», 1899, X—XII, 1900, I—III)

Оця найновіша праця многозаслуженого автора «Очерка звуковой истории малорусского наречия» дає далеко більше, ніж велить надіятися титул. Із 17 розділів її тільки чотири останні зайняті характеристикою поглядів Котляревського на основі детального розбору його «Енеїди», а один кінцевий подає розбір нововіднайденої копії початкових пісень сеї поеми, зладженої ще 1799 р., отже, найдавнішої з усіх досі звісних рукописних копій і значно відмінної від першого видання з 1798 р. Оці п'ять розділів, що справді відповідають титулові,— се цілість, окрема для себе і зовсім викінчена; її зв'язок з першими 12 розділами статті майже ніякий або дуже невеликий. В тих початкових розділах, що й творять головний інтерес праці д. Житецького, подано перший у тім роді нарис українсько-руського письменства в XVIII в. в зв'язку з громадським і духовим розвоєм усеї суспільності в тім часі. Являючись подекуди доповненням, а подекуди розширенням давніших праць автора на полі нашої духової культури XVII—XVIII в., особливо ж статей, злучених докупи під заголовком «Мысли о народных малорусских думах», оці статті малюють нам духову фізіономію України в часі, який, по думці деяких не дуже-то й давніх істориків, зовсім не мав ніякої духовної фізіономії, не мав літератури, був якоюсь добою застою і хаосу, з якого ні відси, ні відти виринула талановита, наскрізь національна пародія Котляревського. І коли обік д. Петрова* головно д. Житецький уже своїми давнішими працями значно причинився до усунення такої думки, то його найновіша праця, основана на багатім матеріалі, опублікованім в новіших часах, оперта на бистрій обсервації і поставлена на широкій ідейній ос-

нові, являється першою пробою одноцільного оброблення і освітлення дотеперішніх здобутків, найкращим з того, що ми досі маємо про сей донедавна темний період нашого письменства.

Працю д. Житецького ми мусимо цінити тим вище, що йому в значній мірі приходилося першому прокладати собі дорогу, збирати факти і документи з перших джерел, із рукописів, а тільки декуди він міг опиратися на давніших працях, що не раз дають також мало що більше понад звід сирого матеріалу. З огляду на важність сеї праці ми й бажаємо присвятити їй трохи детальніший розбір, провірюючи висновки, до яких доходить автор, або доповнюючи його виклад новими матеріалами, наскільки вони можуть чи то підперти, чи декуди спростувати висновки д. Житецького.

Поперед усього скажемо кілька слів загальної характеристики сеї нової праці шановного київського вченого (раз назавсігди зазначую, що тут і далі говорю тільки про перших 12 розділів його статті, лишаючи студію про Котляревського зовсім набоці). Вона визначається тими самими добрими прикметами і хибами, що й давніші його історико-літературні праці. До добрих прикмет треба зачислити поперед усього живість викладу, так що праця читається з великим зацікавленням, далі широку ідейну підкладку, котра позволяє авторові й читачеві всі наведені факти відразу бачити в належнім світлі і являється наслідком не тільки доброї історично-філософічної школи автора, але також основного передумання поданих історичних фактів. Разом з тою шириною погляду являється у автора також певний широкий розмах малюнка; він не любить губитися в накопичуванні дрібних деталей, малює двома-трьома широкими штрихами і вміє всюди віднайти характеристичне, щиро людське навіть серед найсухішої, здавалось би, мертвеччини. Але власне в тій широті розмаху лежить для історика велика небезпека, особливо там, де йому приходиться замість оперування значним засобом звісних уже і критично провірених фактів самому порпатися в сирім матеріалі, шукати стежки, шпотатися на кожнім кроці. Сих небезпек не всюди здужав устерегтися д. Житецький у своїх давніших, а також і в найновішій праці; в деяких, на щастя, досить рідких, випадках і тут маємо занадто поспішні узагальнення, кульгаві присуди і ілюзію закінченої будови там, де на ділі ще й фундаментів гаразд не розкопано або

хіба перші засновини покладено. Взагалі д. Житецький усюди дає готовий синтез, лишаючи критичну працю, якою він дійшов до нього, зовсім за кулісами. Для читача се дуже вигідно, бо дає йому одноцільне, заокруглене враження, в інтересі науки було би далеко ліпше, якби автор позазначував прогалини й щерби там, де їх добачив, поклав знаки запитання або висловив desiderata[1] там, де предмет не дозрів іще до основного обговорення.

Друга важна хиба нової праці д. Житецького, звісно, більше формальна,— се брак одноцільного, прозорого плану. Про сей брак свідчить уже се, що, задумавши написати працю про «Енеїду» Котляревського і її нововіднайдену копію, автор дав до сеї праці вступ, що розрісся на 12 розділів, тобто втроє або вчетверо більше самої властивої праці. Але й сам той вступ, що «по милості судеб» зробився самостійною працею сам для себе, не визначається одноцільним, добре обдуманим планом. Ділячи українсько-руське письменство XVIII в. на дві категорії: пам'ятки, писані «церковно-малоруською» і «книжно-малоруською» мовою, він роздивляється насамперед одні, потім другі. Се, може, й мало би деяку рацію, коли б автор вияснив, чи справді був який антагонізм між писателями одної і другої категорії і які були причини того антагонізму; тоді ми мали би ясно зазначені окремі течії чи літературні школи, і окреме роздивлення кожної з них кинуло би світло не тільки на саму літературу, групуючи її пам'ятки відповідно до їх духовної приналежності, але також на духовне або громадське життя суспільності, що виплодило ті контрасти. Тим часом автор у сьому випадку не пробував аналізувати границь сього контрасту і його причин; при ближчім огляді ми переконуємося, що й контрасту ніякого не було, особливо в початках. В тім самім часі, в тій самій місцевості один автор писав мовою, ближчою до церковної, «твердшою», старомоднішою, а другий — живішою, ближчою до народної. Недосить сього: один і той сам автор писав раз так, а раз сяк; у одній і тій самій книжці одні частки писані такою, другі сякою мовою (див. цитоване д. Житецьким «Народовещание»* або літопис Величка* і доданий до нього самим Величком переклад Твардовського*, доконаний Савицьким*). Погнавшися за фікцією язикового дуалізму, д. Житецький розбив одно-

[1] Побажання (*лат.*).— *Ред.*

родні пам'ятки на дві групи; говорить два рази про козацькі літописи і дневники, два рази про драми, два рази про вірші, вносячи в свій план певну хаотичність.

Розуміється, се закид формальний, і він не зменшує вартості праці д. Житецького. Ми перейдемо її розділ за розділом, зупиняючися там, де се вважатимемо потрібним.

По короткім вступі (розд. I), де подано звістку про нововіднайдену копію «Енеїди» і її першого писця, дяка Заградського, автор рядом фактів характеризує ті змагання, які від 1686 р., тобто від остаточного прилучення Києва до Московської держави, йшли з Москви з метою затерти окремішності українського типу зразу в релігійних віруваннях (заборона церковних, догматичних і проповідницьких книг українського друку — вони вичислені в нотці стор. 4, поминемо перший том «Мінеї» Димитрія Ростовського*, вид[аної] 1683 в Києві), далі в дрібних відмінах у церковних книгах (регламентація і цензура для церковних книг, що мали всі бути однакові з московськими з огляду на «правописание и правоверие»), вкінці навіть у букварях. Д[обродій] Житецький колись обіцював дати спеціальний огляд букварів і граматок, друкованих на Вкраїні протягом XVIII ст. і показати, як систематично московщено їх зовсім навпаки потребам і бажанням народу, що ще 1768 р., як посвідчував києво-печерський архімандрит Зосима, не хотів купувати московських букварів (стор. 7). На жаль, сього детального огляду букварів тут не дано.

Д[обродій] Житецький наводить також факти, які посвідчують, що московські регламентації в справі церковних книг не виконувались так докладно, як того хотілося московським централістам. Кілька разів наказувано українським архієреям відбирати по всій Україні церковні книги старого друку і заміняти їх московськими — та що, коли московські друкарні не могли настачити книг і прийшлось послугуватися старими. Зрештою сама заміна книг також не була би осягнула мети, бо українське духовенство здавен-давна привикло ті самі церковнослов'янські слова виголошувати зовсім інакше, ніж їх виголошувано в Московщині. На се д. Житецький не звертає уваги, а тим часом, по моїй думці, се факт дуже важний, який мусив поперед усього звертати на себе увагу москалів. Ми маємо ще з XVII і з XVIII в. дуже цікаві свідоцтва про той український виговір церковнослов'янських текстів у тих молитовниках чи требничках, що були друковані латинськими бук-

вами і з польським перекладом en regard[1] — очевидно, для таких, що ані не розуміли церковщини, ані не вміли читати кирилиці. Про такі молитвослови згадує вже Йохер* («Obraz literatury polskiej», III, 152—153, і ноти, 248—254); у мене під руками є один із XVIII в., на жаль, без початку і кінця, де, крім молитв раніших і вечірніх, містяться акафісти до Ісуса Христа, Марії-діви і св. Миколи. Подаю тут початок акафіста Ісусові:

«Wzbranyy woiewodo i hospody, ada pobidytelu, iako izbawl sia ot wicznyia smerty, pochwalnaia wspysuimj tebi, sozdanyie y rab twoy: no jako ymiiay myłoserdyie neyzreczennoie, ot wsiakich mia bid swobody zowuszcza: Jysuse syne boży pomyłuy mia.

Anhełow tworcze y hospody sył, otwerzy mni nedouminny um y iazyk, na pochwału preczystaho twoieho imene, iakoże hłuchomu y huhnywomu drewłe słuch y iazyk otwerzł iesy, y hłahołasze zowyi takowaia: Jysuse preczudnyi, anhełow udywłenyie: Jysuse presyłny prarodyteley yzbawłenyie» і т. д.

Читаючи отсю транскрипцію, що була призначена, певно в першім ряді для уніатів, але, без сумніву, передавала загальний виголос церковнослов'янщини по всій Україні, ми будемо розуміти значення тих цитованих д. Житецьким підручників («Киевская старина», 1899, дек., 290—291), видаваних 1772, 1782 і 1787, «о произношении российских букв и исправном тех же употреблении» і правописні правила «по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянам дополненные». Хоча призначені зразу для писань «гражданского письма», вони з часом мали вплив і на читання церковних текстів, переробивши їх виговір на московське. Там, де не дійшов вплив московщини, отже, в Галичині і на Угорській Русі, виговір лишився й досі український.

В розд[ілі] III д. Житецький роздивляє мову тих письменників XVIII в., що намагались писати церковнослов'янською мовою, отже, Прокоповича* (київської доби), літописця Грабянки* і подорожника Барського*. Чи тільки ті три писателі писали такою мовою? Д[обродій] Житецький лишає нас у тій думці, що більше їх не було, а се очевидна помилка. Так само замість характеристики літературного боку творів сеї категорії, їх стилю, способу представлювання автор надто охоче хапається характеризувати самих писателів, а се хоч оживлює статтю, але лишає не-

[1] Паралельно (*франц.*).— *Ред.*

виясненими важні питання літературного хисту і смаку, літературної школи тих людей.

Від прози переходить автор до поезії XVIII в. і, згадавши коротко про принагідні вірші або памфлети, розбирає чотири драми, написані церковнослов'янською мовою, а власне Прокоповича «Владимир», незвісного автора «Милость божия», Лащевського* «О тщете мира сего» і Конисського* «Воскресение мертвых». Автор вірно зауважує, що «коли в них і нема живої течії поетичної творчості, то бодай мається громадська думка, висловлена з щирим переконанням і поетичним талантом».

Дальше зауважує д. Житецький певний прогрес від двох перших драм до останніх — від історичних споминів до живої сучасності. Сі висновки цінні, але висять потроху в повітрі; чотири драми чотирьох різних авторів — се трохи замалий матеріал. Чи не було інших драм в такім роді? Сам д. Житецький («Киевская старина», XI, 129) подає, що були й інші, на абстрактні, церковно-теологічні теми,— та для чого ж він не пробував і їх аналізувати? А коли в них не було «громадської думки», то чому д. Житецький лишив без уваги інші пам'ятки віршарства на церковнослов'янській мові, такі як памфлети на політичні події і особи, епітафії, як віршовану історію козацтва, опубліковану в «Киевской старине», і т. ін.? Розбір усіх тих пам'яток дав би йому, без сумніву, багатший матеріал до висновків, ширше і виразніше історичне тло.

В розд[ілі] V автор хоче показати «нові літературні подуви в Київській академії і упадок «слов'яно-малоруської» мови. Які се були нові подуви — ми з тексту статті не дізнаємося. Автор зазначує на вступі — мабуть, надто категорично,— що по р. 1743, коли була написана драма Щербацького* про Фотія, в мурах Київської академії вже не появилась ані одна нова драма.

Але ж сам автор перед тим зазначував («Киевская старина», 1899, X, 16), що драма Конисського «Воскресение мертвых» появилася 1746, отже, три роки по драмі Щербацького. Взагалі все те, що говорить автор про причини упадку шкільної драми в Київській академії, здається мені дуже слабо мотивованим. Козацька старшина закріпощувала посполитих; з другого боку, московський уряд давив старшину, гонив козаків на канальні роботи. Яке ж супротив того було положення авторів малоруських драм? —

запитує себе д. Житецький і відповідає ось як: «Їх твори були призначені не для читання, а для вистави, і тут уже мусили виступати живі особи, з живим словом і ділом, і всі ті Гіпомени і Діоктити в сценічнім виконанні мусили недвозначно показувати дразливу дійсність. Чи можна було без шкоди для школи вносити в драму, призначену для виставлювання в школі, малюнок громадських хиб того часу? Не треба забувати при тім, що самі ті хиби не були припадковим відступленням від закону, але самі готові були зробитися законом. Отим-то ясно, чому малоруські драми громадського змісту мусили замовкнути» (стор. 129).

Зовсім не ясно — мусимо сказати на се. Поперед усього що се за беззаконня, що «готовляться стати законом?» Доки вони не зробилися законом, доти вони беззаконня по всій формі. Закріпачування народу на Україні аж до 1783 р. було таким беззаконням, то чому ж би українська драма вже від 1746 р. переставала протестувати проти нього? По-друге, крім закріпачування і московського гноблення, чи ж не було інших громадських хиб на Вкраїні, котрі могла б малювати драма? По-третє, коли-то форма закону спиняла поетів бичувати зло там, де вони бачили і відчували його? І чи драма в тисячних випадках не повстає проти зла, хоч воно має форму закону? І чи громадська думка, коли їй не вільно виявляти себе в формі образів із сучасності, не зуміє виявити себе в образах із минувшини? Одним словом, резони д. Житецького зовсім не резони. Не резон і се, що ті драми були ш к і л ь н і драми. Адже й драма Кониського з її ярким змалюванням громадських хиб України була шкільною драмою. Для чого ж таких драм не було більше? На простий розум, тут можливі дві відповіді; або їх не допускала власть, цензура, або ж їх не хотіли більше писати самі автори, чи то вважаючи форму шкільної драми непридатною, застарілою, чи, навпаки, вважаючи громадські явища довкола себе не хибами, а нормальними, справедливими явищами або бодай дрібницями, не вартими уваги. На жаль, д. Житецький своїми вищенаведеними розумуваннями заслонив собі ті прості можливості і не зібрав ніякого матеріалу, що зробив би можливою їх оцінку. Тільки per indirectum[1] ми можемо догадуватися, що московська

[1] Посередньо (*лат.*).— *Ред.*

регламентація, викорінюючи у учителів і школярів українську мову і український виговір, мусила наложити руку й на подуви свобіднішого духу, які десь-не-десь прорівалися в шкільних драмах; що, з другого боку, молодші українські покоління, засмакувавши в ширшій, європейській освіті, почали вже коло половини XVIII в. відвертатися від старомодної схоластики і старомодної шкільної драми, культивованої в київській академії; що, вкінці, дехто на Україні, за почином Сковороди, почав відвертатися від «дрібних» нужд рідного народу, від «політики» і громадських питань, а заглиблюватися в абстракційну гуманітарність «гражданина всемирного». Ось де були, по нашій думці, причини упадку старої шкільної драми, хоча сам сей упадок не був ані таким наглим, ані таким повним, як би виходило зі слів д. Житецького.

Кінчить д. Житецький сей п'ятий розділ своєї праці оглядом постанов російського правительства, що мали метою витіснити у учителів і учеників українську мову і український виговір, оглядом поступів омосковлення української інтелігенції в другій половині XVIII в. (подає каталог видніших вихованців Київської академії, що зайняли визначні місця в російських школах і в російському письменстві), зазначуючи також бажання самих українців, висловлене 1764 р. перед Катериною II, щоб замість Київської академії засновано в Києві університет із чотирьох факультетів. Не розуміємо, чому д. Житецький якось згірдно дивиться на се бажання, бачачи в нім «суетность, навеянную модными течениями жизни» (стор. 131). Дивна «суетность», що бажала мати свою освіту, і дивні «модні теченія», що проявлялися ще в однім із пунктів Гадяцької умови* так само, а навіть в ширшій формі, як і сто літ пізніше перед Катериною II!

Дальший (VI) розділ присвячений характеристиці Гр. Сковороди, тої оригінальної появи, що, з одного боку, має в собі дещо з типу давнішого «мандрованого дяка», а з другого доторкається тогочасної західної містики і філософії. Д[обродій] Житецький дуже вірно зазначує, що називати Сковороду філософом нема потреби, бо він, властиво, не філософ, а мораліст, і то такий мораліст, що свою мораль опирає не на розумових, а на чуттевих основах, отже, мораліст з містичним підкладом. Як у всіх таких моралістів, власне «я», його поступ, його внутрішнє почуття у нього на першім плані; се етика егоїс-

тична і аскетична. На жаль, д. Житецький не пробував зв'язати сю появу з іншими появами тогочасного духовного життя на Вкраїні: що було спільного між Сковородою і тогочасними франкмасонами*, вольтеріанцями, мартиністами*, релігійними містиками вроді гернгутів* і раціоналістами, яких тоді було немало на Вкраїні? Загалом усі ті течії вимагали би ще докладного освітлення і розсліду; досі нам приходиться про саме їх існування догадуватися не раз із принагідних натяків. Пошукування в родинних архівах українських панів, у книгах, друкованих у тих часах, могли би дати не одну цікаву вказівку. Приміром, ми знаємо, що протоієрей Леванда* стояв у якихось зносинах зі Сковородою, а з другого боку, він же належав до близьких приятелів Котляревського. Сей Леванда лишив цілі томи проповідей і інших писань; сучасні вважали його настільки визначною людиною, що по його смерті написано і видано його двотомову біографію. Жаль, що ті матеріали досі ніхто не використав для характеристики часу і людей. Д[обродій] Житецький показує на Сковороді тільки перехідний ступінь від «слов'яно-малоруської» до «російської» мови; характеристика самого Сковороди і його поглядів лишається якоюсь ізольованою; на приятелів Сковороди і його учеників, з яких часть своїми складками швидко потім здвигнула Харківський університет, не звернено майже ніякої ближчої уваги.

Тепер (розд. VII) автор переходить до творів, писаних тою літературною українсько-руською мовою, яка була вироблена в XVI—XVII в. на правім боці Дніпра. Автор показує, що з переходом лівобережної України під Росію друкування книжок сею мовою було тут не на місці: православія боронити не було треба; освіта, церков і уряд мали органом своїм російську мову. В друку вживалася давня книжкова мова тільки на правобічній Україні, що, завдяки таким єпископам як Шумлянський*, Винницький* і т. ін., з початком XVIII в. перейшла вся на унію. Значить, література, що продовжує стару українську традицію в друкованих книжках, у XVIII в.— вся уніатська. Характеристиці тої літератури д. Житецький присвячує VII р[озділ] своєї праці. Ся уніатська література досі не мала щастя. Петров у своїй праці про українське письменство XVIII в.* навіть не згадав про неї; цікавіше те, що так само поминув її без найменшої уваги й Ом. Ого-

новський у своїм компендіумі*. Нарис Житецького — се перша проба розібратися в ній, проба, треба сказати, дуже слаба і зроблена прихапцем. Д[обродій] Житецький, здається, не знає ані бібліографії тої літератури, ані праць, які досі були присвячені її поодиноким появам (прим., книжечки Мировича про «Богогласник»*), а в додатку цілий свій дослід ставить відразу на фальшивім ненауковім грунті. Унія, по його думці, то не «релігійне одушевлення, а політичний опортунізм»; коли унія запанувала в Польщі і рівночасно щез страх перед козацтвом, тоді «замість політики дволичності настала політика явного насилля» з боку не знати кого — чи правительства польського, що, як стверджує сам автор, не мало ніякої сили, чи з боку когось іншого. «Пам'яткою того насилля була уніатська література XVIII в.» (стор. 155). Даруе д. Житецький, але такий висновок нам видається чимсь диким. Які сліди насилля бачить він в уніатській літературі XVIII в.? «Вона хотіла регламентувати народне сумління», — каже наш автор. А московське православіе хіба не регламентувало його? Унія «зводила все питання про народну просвіту на спасеніе душі під умовою злуки з римською церквою». Що унія вважала злуку з римською церковою умовою спасенія, се так, але се була догма така сама, як догма православної церкви, що обіцювала спасеніе в злуці з Москвою. А щоб унія все питання про народну освіту зводила на спасеніе душі — се повна нісенітниця. Для народної просвіти унія була не менше, коли й не більше толерантна, як православіе; навіть більше остільки, що не витискала народної мови з проповіді, з катехізації, з початкової школи. А вже зовсім негарне, бо тенденційно невірне те, що говорить д. Житецький, буцімто василіани*, бажаючи ширити унію за поміччю школи, «з тим наміром опанували школи як нижчі, так і вищі» (стор. 155). При тім д. Житецький покликаеться на Лукашевича* «Historya szkół», т. I, 354 і т. II, 263—277. Отже, зауважу поперед усього, що цитата із другого тому зовсім фантастична; у покликанім місці говориться про реформи комісії едукаційної, і нема ніякісінької згадки про василіан і їх школи. А цитата із першого тому виразно говорить про школи, з а к л а д а н і уніатами; опановувати які-небудь інші школи (очевидно, підсувається розуміння, що православні) не було ніякої можности, бо таких шкіл при кінці XVII в. не було, а одинока, яка була, львівська ставропі-

гійська* і по прийнятті унії не була опанована василіанами. Так само неправда й те, буцімто в тих школах учили попольськи, зовсім лишаючи набоці науку церковнослов'янської мови. Василіанські школи були уладжені на взір єзуїтських, отже, викладова і розговорна мова школярів і учителів у школі і поза школою була л а т и н с ь к а; ані польської, ані церковнослов'янської мови спеціально (бодай до реформ едукаційної комісії) не вчили. До тих шкіл ходили однаково русини й поляки; можна догадуватися, що русинів учили бодай читати церковнослов'янські книги, бо ж їх виховували головно на попів.

Загалом, говорячи про різницю між унією і православієм, д. Житецький якось несвідомо кидає твердий науковий та логічний грунт. Він нізащо не хоче припустити, щоб серед уніатів були люди, щиро переконані, щиро релігійні, з чистими намірами; се все опортуністи, що в додатку «дивилися на унію як на перехідну стадію» до латинства (стор. 156). Жаль, що д. Житецький не заглянув от хоч би до Гарасевичевих* «Annales» та не прочитав собі в них історії довгої і завзятої боротьби уніатів проти латинщення русинів, таких гарячих уніатів, як Рутський*, Кишка*, Шептицький*, — тоді був би, певно, не написав таких слів. Так само тяжко зрозуміти ті слова д. Житецького: «Уніати розуміли, що православіє з його соборними основами церковно-релігійного життя більше відповідає народному світоглядові, ніж унія з її «подавляющим» авторитетом церковної ієрархії». Тут що слово, то непорозуміння. Як виглядали «соборні основи» православної церкви на Україні, се ми знаємо з історії унії а історії конфлікту між Петром Могилою і Йовом Борецьким*, з історії «вибору» ієрархів XVII в., от хоч би Шумлянського і Свистельницького. Чим зробилися ті соборні основи в Росії від часів Петра Великого, се також повинно бути звісним д. Житецькому. Прикладати до тих історичних форм який-будь «народний світогляд» зовсім не годиться[1]. Так само не можна так категорично говорити про страшну перевагу ієрархії в уніатській церкві, що також заховала собори з участю світських людей і виборне нижче духовенство аж до австрійських часів. Д[обродієві] Житецькому не подобається навіть те, що уніати в своїх

[1] Про «соборні основи» в староруській церкві існують також невірні погляди, див. «Записки», XII, бібл., стор. 28.

писаннях і проповідях уживали мови, близької до народної. Те, що у православних полемістів XVI—XVII вв. було добре, у уніатів XVIII в. було лихе, бо тут «в народній мові шукали опори для того, щоб прищепити народні поняття, чужі його духовній істоті. Тут уже не було симпатичного поважання до народу і його мови, не було віри в народ, в його творчі сили. Тут панувала одна думка, одне бажання, що виплило не з релігійних потреб народу, а з клерикальних намірів і планів, що не мали нічого спільного з релігією». Дивують нас такі слова в устах д. Житецького. Прищеплювання народові поглядів, чужих йому досі, при помочі його мови, се ж основа всякої просвітньої діяльності, і аргумент такий в устах історика-українця щонайменше нетактовний. Чи у писателів-уніатів було поважання для свого народу, віра в його сили і т. д., се в значній мірі річ їх сумління; історик може говорити тільки про те, що видно з їх писань; та, на жаль, д. Житецький не навів, бо й не міг навести, ніякого свідоцтва на те, що уніатські письменники писали в злій вірі, з поганим наміром, під впливом пристрасті, далекої від усякого релігійного чуття. Ми далекі від того, щоб бути апологетами уніатів і зовсім не високо цінимо більшу часть уніатської теологічної літератури XVIII в., але мусимо протестувати проти тих апріорних і наскрізь ненаукових поглядів, які висловив у тім розділі д. Житецький.

Та й якби подані ним історично-літературні факти хоч крихітку оправдували такі погляди! На жаль, д. Житецький фактів подає дуже мало. Із уніатської літератури XVIII в. він цитує тільки «Народовещание», та й то з хибною датою, бо подає, що воно було видане 1778 р., коли в дійсності се було третє видання, перше вийшло ще 1756 р., а четверте 1866 р. у Львові. Д[обродій] Житецький цитує з сеї книги тільки долучену при кінці «пісню катехизмову», але про саму книгу, один із цікавіших творів нашої літератури, не каже нічого. Тим часом сам титул міг показати авторові її значення. Сказано в тім титулі, що вона повстала з практичних катехітичних наук, подаваних народові василіанами в Кременецькім повіті. Книга складається з двоякого тексту: «Катехізації» (поученія) і прикладів. Поученія писані мовою майже чисто народною, а приклади, в котрих подано кількасот оповідань, легенд та притч із різних старших збірок (із «Gesta Romanorum»*, «Speculum Exemplorum»* і т. ін.), зложені церковною

мовою. Пояснено тут основні питання християнської догматики, етики і обрядів; про якісь клерикальні плани, про виключне бажання підхилити народ під послух папі нема тут мови більше, як у всякім, хоч би й православнім, трактаті того роду.

Далі згадує д. Житецький про книжку «Собрание припадков краткое и духовным особам потребное», видану 1722 р. з поручення Замойського собору*, що була підручником не тільки в практичній діяльності маловчених духовних, як вірно зазначує д. Житецький, але містила в собі minimum (або, коли хочете, maximum) того, що повинен був уміти кандидат на священика. З того, що до книжки доданий словарець, де церковні слова витолкувано на польське, д. Житецький зараз поспішився виводити «загальнозвісну правду, що унія опиралась на польську культуру і польську мову». Коли се така загальновідома правда, то ми не будемо з нею сперечатися, скажемо тільки, що вона не зовсім для нас ясна. Що се значить, що унія опиралася на польську культуру? Ми знаємо, що в XVIII в. українці-уніати належали до Польщі, що вище уніатське духовенство було сполонізоване, видавало багато польських книжок, навіть в обороні руських партикулярних інтересів — се факти, і їх ми розуміємо. Але не менше певні факти, що русини-уніати не зробилися поляками, писали по-руськи, не любили поляків і польського панування, а належність до унії не перешкоджувала їм бути й вільнодумцями, і українськими патріотами.

Згадавши про Замойський собор, д. Житецький додає, що се «той самий собор, від якого вийшов цілий ряд постанов, звернений на зілляння унії з католицтвом», себто з латинством. Жаль, що д. Житецький не показав хоч одної такої постанови або не заглянув хоч би до друкованих постанов сього собору; він був би побачив, що там зазначено досить широку і як на ті часи свобідну та автономну організацію руської церкви, подбано про усунення безладдя, яке лишилося по упадку в тих сторонах православія, офіціально признано в заряді церквами значний голос церковним братствам, з натиском підноситься характер уніатської церкви яко «восточної» з властивими їй обрядами, змодифікованими актом унії (признання папи як голови церкви, признання чистилища і походження св[ятого] духа від отця і сина). Д[обродій] Житецький ци-

туе з окружного послання А. Шептицького наказ повписувати ті зміни в церковних книгах як приклад «педагогічних способів уніатських просвітителів» без потреби; се не була ніяка педагогія, тільки та догматична основа, на якій стоїть унія, і уніати мусили її держатися. [...]

Зацитувавши ще титули «Богословия нравоучительного з 1751 і «Бесед парохиальных» з 1789, д. Житецький трохи довше зупиняється при «Науках парохиальных» з 1794, цитуючи з передмови сеї книжки гарний уступ про потребу вживання народної мови в проповідях, а кінчиться сей огляд короткими увагами про «Богогласник», хоч і тут автор майже не входить у детальний розбір книги і немов не підозріває її великого значення, що кидається в очі кожному, хто, прочитавши «Богогласник», переглядає, прим., «Труди» Чубинського*, «Калики перехожие» Безсонова*, лірницькі пісні, зібрані Гнатюком*, або рукописні українські співаники XVIII—XIX в. Не диво, що й остаточні висновки д. Житецького про уніатську літературу такі ж недокладні, як і його преміси. По думці д. Житецького, уніатська література не мала таких визначних діячів, як Прокопович, Кониський, Сковорода; її характер був церковно-офіціальний і не виходив за межі релігійних потреб; вона не мала навіть нічого такого, як українські вірші, зложені під режимом старої «благочестивої віри, що визначалася толеранцією» (стор.162). Може бути, що, переглянувши мій нарис карпаторуського письменства XVII—XVIII в.* , отже, в значній мірі уніатського, д. Житецький де в чому й сам змодифікує сей свій осуд. Не слід би також забувати історикові, що як Прокопович, Сковорода, Кониський, Грабянка* належать до української літератури на основі своєї діяльності, а не мови, то ж так само треба до неї зачислити тих учених василіан, що писали по-польськи і по-латині про наші справи, отже, такого Кишку, Стебельського*, Кульчинського*, Гудза, Коса, Бродовича* і інших.

Кінчиться сей розділ праці д. Житецького коротким нарисом першого пробудження галицьких русинів під Австрією і упадком того першого руху коло р. 1810—[18]15. Не згадано тут про такі характерні появи, як «Світська політика», видана ставропігією* 1790 р.

Після сеї не зовсім успішної екскурсії на поле уніатського письменства д. Житецький вертається (розд. VIII) на грунт ближчий і звичайний для нього і показує, як

протягом XVIII в. в лівобережній Україні не тільки «слов'яно-малоруський», але і «книжно-малоруський»» язик витіснявся московським. Автор оглядає літописи Величка та Лукомського*, дневники Ханенка* та Маркевича*, заглядає до приватних листів тогочасних, згадує про «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П. Симоновського*, написане вже майже чисто по-російськи, і кінчить оглядом сатири на українські порядки, зложеної за гетьманства Розумовського*, та кількома увагами про політичну віршу «Разговор Великороссии с Малороссией». Оглянувши ті твори, писані мовою зразу книжно-малоруською, а дедалі все ближчою до російської, автор завдає собі питання, чи чиста українська мова була в літературнім уживанні до Котляревського.

В відповідь на се питання д. Житецький обертається до роздивлення драм і інтермедій, писаних книжною малоруською мовою. Сей розбір (розд. IX) починається апріорним і, по нашій думці, невірним твердженням, що «по мере падения книжной малорусской речи все настойчивее и чаще начала заменять ее народная малорусская речь». Здається, з попередніх розділів праці д. Житецького випливало зовсім не те. Протягом XVIII в. на лівім боці Дніпра переводиться церковнослов'янська мова і книжна українська, а на їх місце настає московська; на правім боці і в Галичині запановує польська, але обік неї держиться і книжна українська до кінця XVIII в., і церковна, що бере перемогу в львівських викладах до 1806 р., поки вкінці ще раз не перемагає польщина аж до хвилі національного відродження коло 1830 р. Сих географічних поділів треба би держатися при роздивленні укр[аїнської] літератури XVIII в. Надто треба звернути увагу ще на одну обставину, не зовсім виразно зазначену д. Житецьким. Він підносить факт, що майже чиста народна українська мова знаходиться ще в інтермедіях Гаватовича*, якого він уважає без підстави русином, далі факт, що подібні інтермедії на простонародній мові мазурській, русинській і т. ін. були писані в Польщі ще в другій половині XVI в.; в зв'язку з оглядом вертепної драми, де побутові сцени також зложені майже чистою народною мовою, ті факти повинні би навести автора на думку, що власне для малювання щоденного побуту, комічних ситуацій і типів здавна в Польщі вживано народної мови, і то залюбки української або білоруської,

коли тим часом поважні партії писано або латинською або польською, по-тодішньому густо натицьканою латинськими словами і фразами. Розміркувавши се, автор був би бачив, що протягом XVII і XVIII в. зовсім нема того поступу, який він зазначив на вступі: що чиста українська мова не здобуває собі ширшого поля в міру упадку давньої книжкової. Поступ хіба в тім, що в міру упадку драми і інтермедії настає вірша, де в такім самім гумористичнім тоні малюються події біблійної історії всуміш зі сценами і фігурами з народного українського побуту. Можна сказати сміло, що від Гаватовича аж до «Енеїди» народна українська мова в літературі держиться в одній і тій самій домені гумористично-сатиричного віршування; бодай нам не звісний ані один факт (і д. Житецький не вказав його), де би українська чисто народна мова зайняла місце давнішої книжкової чи то в теологічнім трактаті, чи в друкованій проповіді, чи в літописі. Pardon, один такий факт звісний нам — се була згадана вже «Світська політика», видана ставропігією 1790 р. в додатку до букваря. Що віршів на чистій українській мові з XVIII в. дійшло до нас більше, ніж інтермедій із XVII в., се зовсім зрозуміле, але се ще не дає підстави говорити про поступ української народної мови в письменстві в міру упадку книжної мови.

Розвідка про драми і інтермедії XVIII в. у д. Житецького трохи хаотична. Поперед усього він зовсім вірно підносить, що українсько-руська драма не мала ніколи містеріального характеру, не була зв'язана з богослужінням, але появилася у нас із Польщі вже як шкільна драма. Її попередницями були шкільні діалоги, з яких д. Житецький наводить два: діалог Памви Беринди* з р. 1616 і різдвяний діалог Ставровецького*, надрукований у «Перле многоценном» 1646 р. До сеї самої категорії треба зачислити віршовані діалоги Йоаникія Волковича*, учителя при львівській ставропігії, друковані 1630 р. і 1631, перший із них п[ід] з[аголовком] «Розмышляне о муце Христа», звісний по Каратаєву* під хибним титулом «Верше из трагедии Григория Богослова» (опис сеї книжечки — див. мої «Пам'ятки», II*, стор. XXVIII—XXX).

Д[обродій] Житецький здіймає питання про те, як дивилися давні автори на свої драми, і показує неясне розуміння трагедії, комедії і трагедокомедії у них. Питан-

ня цікаве для історії поетики, але чим воно цікаве для теми д. Житецького — сього годі зрозуміти.

В дальшім (X) розділі д. Житецький говорить про різдвяні і пасхальні вірші і мандрованих дяків та бакалаврів, що були їх авторами. Про сю тему він говорив ширше в своїх «Мыслях о народных малорусских думах». Тут він доторкається тільки питання про зв'язок віршів з драмами, а спеціально твердження пок[ійного] Драгоманова, що вірші були подекуди скороченням драм. Хоча в однім випадку (щодо пасхальної вірші) ся думка Драгоманова знайшла підтвердження вже по його смерті в віднайденім мною «Слові о збуренні пекла», то проте д. Житецький справедливо остерігає перед її генералізуванням. В сьому скріпляють нас два факти: один той, що віршу на народній мові, де святі події мішаються з побутовими сценами, знаходимо в Галичині вже в половині XVII в., отже, сто літ перед упадком драм і інтермедій (див. моє «Карпаторуське письменство», стор. 8); а другий той, що такі ж вірші знаходимо від XVI в. в польськім письменстві, відки мода на них перейшла й до нас. Із рукописної збірки кінця XVIII в. я подав одну таку віршу про Юду («Пам'ятки», II, стор. XLIX—L); тут подаю одну на різдво, досі, здається, ніде не друковану:

Krzyk po niebie, po obłokach
słychać przy wesołych skokach;
aniołowie święci, radością objęci,
wyśpiewują, wykrzykują.

Nuże bracia aniołowie,
wspołem z nami, kumpanowie!
Bóg się człowiekiem staje, życie ludziom daje
zagubione, utracone.

Już skrzydła połamali,
kiedy z radością latali:
Michał między trzodę zleciawszy na grzędę,
w bok się ubił, skrzydła zgubił.

Gabryel kiedy zmiarkował
Boga, tagże przylatował:
natrafił na dudu, zbił biodra y udy
i szwankował, nachromował.

Rafał, który leczył oczy
Tobiasza, gdy przyskoczy,
zbił olejek drogi o baranie rogi,
gdy do trzody wleciał przody.

Gdy tak skrzydła połamali,
jak barany się tarali.
Jeden przez drugiego skakał z ochoczego,
a śpiewali, chocl wołali[1] і т. д.

Таких віршів маємо немало і в друкованих польських «Kantyczkach»*, хоча тут вони просіяні крізь сито духовної цензури. Вони почали складатися, мабуть, не раніше XVII в., бо в рукописних збірках XV—XVI в. їх ще нема. Зате маємо дещо аналогічного в німецьких віршах XVI—XVII і в французьких XV—XVI в. Ітак, у збірці Монтеглона «Recueil des poésies françaises des XV-e et XVI-e siècles» знаходимо гумористично-сатиричні пародії на «Отченаш» (т. I, 68, 125, IX, 202), опис раю (III, 155), пародію похоронної пісні «De profundis» (IV, 206), пародії двох інших духовних пісень (VIII, 270), пародії на «Богородице-діво» (IX, 191, 204), на часті служби божої (IX, 254, 276), гумористичні життя святої

---

[1] Крик під небеса, під хмари
Чутно при веселих танцях;
Ангели святі, радістю охоплені,
Виспівують, викрикують.

Нумо, ангели-брати,
Разом з нами, хлопці!
Бог стає людиною, дає життя людям,
Загублене, втрачене.

Уже й крила поламали,
Як від радості літали.
Михаїл, впавши на землю поміж череду,
Вдарився боком, погубив крила.

Габріель, як зметикував,
Про бога, також прилетів,
Напоровся на дуду, побив бедра і ляжки,
І кульгав, і шкандибав.

Рафаїл, що лікував очі
Тобієві, як прискочив,
Розбив дорогу мазь об баранячі роги,
Як до череди влетів передом.

Коли отак крила поламали,
Як барани, по землі качалися.
Один через одного перескакували
І співали, кричали «гоп» (*польськ.*).— *Ред.*

Цибулі (I, 204), святого Селедія (II, 325), святого Гроздія (II, 112). В зв'язку з нашими віршами духовного змісту і гумористичного тону треба би студіювати також і ті гумористично-сатиричні легенди, антифони та тропарі, які цитував д. Житецький у своїй праці про думи при характеристиці дяків-пиворізів а яких колекцію можна би значно збільшити. Згадаю тут гумористичне величання шевця, вареників-мучеників, горілиці-мученици, подорож Хими до Єрусалима, характеристику попа, далі зложені церковною мовою загадки про горнець, про жебрака (Номис)*, гумористичні церковні легенди про свиню («Карпаторуське письменство», 94), про святого Пахомія і його стрічу з бісом («Иде преподобный Пахомий во Єрусалим хиротонисатися и виде беса на древе сидяща и удом яки цепом пшениця молотяща. И глагола єму бес: «Хощеши, да аз хиротонисаю тя бренным удом сим?» И отвещав єму Пахомий рече: «Аще имаши таковый уд» — и показа єму свой. И быст бес посрамлен и рече: «Дивен бог во святых своих! Не имам таковаго!») Студіюючи наші вірші в зв'язку з тими проявами гротескової коміки, ми побачимо, що погляд д. Житецького про їх виключну приналежність мандрованим дякам-пиворізам занадто односторонній. Загалом нам здається, що д. Житецький переціпює роль тих скромних дяків у нашім культурнім житті XVII—XVIII в. Розділ між інтелігенцією і простим народом у тім часі, особливо в першій половині XVIII в., не був ще так великий, як пізніше; навіть такому чоловікові, як Сковорода, легко було знайти стичні точки з народом і зробитися зрозумілим для нього. Сю роль посередників, яку признає д. Житецький мандрованим дякам, можна з неменшим правом признати і більшині сільських священиків і різним писарям, канцеляристам, письменним козакам і навіть більшині поміщиків, особливо менше заможних. До сеї категорії належить і священик Некрашевич*, якого віршам д. Житецький присвячує гарну характеристику при кінці тої глави. Я певний, що таких самоділкових поетів духовного і світського стану знайдеться у нас з часом більше; д. Житецький не згадує про віднайденого Кулішем Климентія*; зі свого боку подам ще один приклад. В рукописі Оссолінських* у Львові, ч. 2703, знаходимо записки якогось духовного, ведені в головному по-польськи, а в них ось який уступ:

«Roku 1769 powietrze Łuck y cały Wołyń opanowało. Było y po innych kraiach, nie tak atoli silne, jak na Wołyniu y od granic tureckich. Byłem na owczas w Katedrze łuckiey od Wnego imc. Xa Sylwestra Lubenieckiego biskupa łuckiego y pasterza swego do rządu klerem przy katedrze będącym zesłany. Z okoliczności trwogi w powietrzu zwyczajney złożyliśmy pieśń po rusku, która jest niby sporem między mną obawiającym się tego powietrza a rzeczonym Imc. Xm Scholastykiem perswadującym, aby oddać się na wolę pana boga. Tak on tedy zaczyna[1]:

R o z u m

Нащо сушиш голову, небоже?
Жура біді порадити не може.
Бог тільки сам нещасливим потіха.
Удай ся до него серцем й устами,
А бог добрий, змилует ся над нами,
С тим позбудеш туги, смутку й лиха.

W o l a

Сам не знаєш, що до мене мовиш:
Спиш подобно, чи в поли вітер ловиш!
Пробуди ся, а зважь, що ся діє:
Ото в той годині люб по малой хвилі
Будут темни очи твои в могилі,
А язик твой на вікі онімієе.

R o z u m

Гніеть зерно, жеби плод родило;
Гніеть жолнір, бо звитяжити мило;
Сіеть орач з охотою и тучи пожадаеть,
Ты смерти боишься власне як би тіло
Не повставши на суд страшный вічне гнити міло,—
Такая то любов бога в твоем серці палаеть?

W o l a

Бог есть силен, трудно не признати,
Але трудно смерти ся не лякати:
Плачуть люде по улицях, плач их есть безмерный.
Гради, веси, поля, леси трупов полни,
Смутний погреб пси и круки, звіри в собі ледве
чинити здолни
Сами навет священики одмели люд свой вірний.

[1] Року 1769 моровиця опанувала Луцьк і цілу Волинь. Була і по інших краях, але не така сильна, як на Волині і біля турецького кордону. Був я на той час у костьолі луцькому від його милості ксьондза Сильвестра Лубенецького біскупа луцького і пастиря мого до керівництва клиром при костьолі посланий. Через зрозумілу тривогу з приводу моровиці склали ми пісню по-українському, яка є ніби суперечкою між мною, що боїться тої моровиці, і названим його милістю ксьондзом Схоластиком, який закликав віддатися на волю господа бога. Він починається так: (*польськ.*).— *Ред.*

Wola

Смерть при муці и смерти Христовой
Увольнит нас з погибелі гріховой,
З любве бога принята з охотою.
Готов будь умерти, то для бога мало,
Хотяй би ся при найтяжших болезнех умирало,—
Так учини и ти разом зо мною.

Rozum

Ах боже мій, нех же умираю
И в повітру нехай нагле сконаю,—
Прийми тильки смерть за гріхи смерти сина твоєго;
И немощну волю для Христовои страсти
Тримай сам при твоєй воле, крепи, не дай упасти,
А ото я в руці твои даю духа моєго.

Розд[іл] XI праці д. Житецького присвячений українським віршам історичного змісту, а розд[іл] XII — віршам і пісням любовним і загалом таким, що малюють індивідуальне життя. Розуміється, д. Житецький не мав тут претензії вичерпати весь звісний уже матеріал, хоча дає дещо і з рукописних джерел. Він заповідає, що при нагоді ще вернеться до тих творів, бо вони «вносять нове світло в студії над народною ліричною поезією» («Київська старина», 1900, II, 170). Сказати по правді, докладна студія над сими творами ще не можлива, поки велика сила рукописного матеріалу лежить не опублікована, а те, що опубліковано, порозкидано по різних виданнях, не зведено докупи і не оброблено як слід.

Оце і все, що зібрав д. Житецький для вияснення генези «Енеїди» Котляревського. Правда, він якось мов урвав своє орання на тім широкім перелозі, лишив набоці деякі твори, дуже важні для зрозуміння духу і стилю «Енеїди», як ось прозові і віршовані повісті, поему про пекельного Марка і т. д. З тим усім його праця має велику вартість, як перша проба обняти весь досі запущений обшир і вказати еволюцію та боротьбу там, де досі історики літератури бачили або пустиню, або хаос.

В. Н. ПЕРЕТЦ*.
МАЛОРУССКИЕ ВИРШИ И ПЕСНИ В ЗАПИСЯХ XVI—XVIII в.

(«Известия отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук»*, 1899, кн. 3 і 4)

Обік розібраної вище праці д. Житецького* визначається праця д. Перетца багатством нового матеріалу і гарним обробленням деяких частей. На жаль, цілість сеї праці досить хаотична. Не бачимо в ній ніякого плану, ніякого обмежування терену, ніякої поставленої і так чи сяк осягненої мети. Автор не дбав ані про визискання всього звісного досі матеріалу, ані про його систематичне впорядкування, ані про якусь загальну характеристику. Обсяг його знання якийсь незаокруглений; бо коли загалом йому не можна відмовити ані ясності, ані ширини погляду, то декуди він спотикається на таких дрібницях, що роблять потроху комічне враження. Ітак, приводячи з рукопису Бернадського колядку «Coli ni było z początku swita» польську транскрипцію українського тексту, він виявляє слабе знання української мови, поправляючи «pobontował» на «pokosztował» без потреби, бо вірш дає добре значення і без поправки:

Zakazał iemu srednio drzewo,
Tay człowiek drzewu tay pobontował.

«Побунтувати» ужито тут у червоноруському значенні «порушити» і дає ліпше значення, ніж поправка д. Перетца «покуштував». Так само без потреби поправляє він у тій самій вірші руське «сгірко» (кріпко) на польське «prędko». А вже зовсім дивно робиться, коли до вірша

A na nas nie racz pobanowaty,—

д. Перетц робить увагу, що сей рядок «не поддается объяснению». Радше повинен був сказати, що він не потребує ніякого пояснення для того, хто знає, що «банувати»

значить «тужити», «нарікати» або «сердитися». Подібних дрібних помилок допущено й більше.

Не маючи основи говорити про план і здобутки праці д. Перетца, бо її вартість лежить у тих дрібних причинках до пізнання нашого віршописання, які він подає без ніякого плану, подаю тут огляд змісту його праці розділ за розділом.

І. По коротенькім вступі, де згадано про важність і багатство українсько-руського віршарства, автор згадує про найдавнішу його пам'ятку — віршу-пісню про воєводу Штефана, надруковану 1771 р. в чеській граматиці Яна Благослава* як зразок народної української мови. Ся вірша була передрукована і пояснена Потебнею* (Воронеж, 1877), що кладе час її зложення на половину XVI в. Другою щодо часу пам'яткою українсько-руського віршарства він уважає вірші, покладені на початку Острозької біблії* з р. 1581, і «Хронологію» Римші*, видану окремо в Острозі в тім же 1581 р. Тут же він і передрукував вірші з Біблії, написані Герасимом Смотрицьким*. Дивно, що автор не звернув уваги на найстарший українсько-руський співаник, захований у Познані, де міститься переклад 50 лютеранських пісень, доконаний, правдоподібно, перед р. 1580. Декілька пісень із того рукопису передрукував Бодянський* («Чтения имп. Общ[ества] ист[ории] и древн[остей] рос[сийских]»*, Москва, 1846, ч. 1); з тексту їх видно, що перекладач був українець, не білорус: він пише: «вѣковично», «вѣрно», «тѣло», а хоча копіїст поклав декуди білоруські форми: «вере», «всех», «грех», «бдети», то вже рима «сохранити» і «бдети» показує, що первісно було «бдѣти» або навіть «бдити». Ось дві строфи одної з тих пісень (XXXIX):

Хвалити начинаем,
Бога прославляем
За дары, что мы брали,
От рук его достали.
Он душу благодатно
И плоть нам дал пріятно,
Ту вѣрно сохранити
Он сам изволил бдети.

II розд[іл] присвячено віршам Римші. Автор користується дослідами Харламповича* і подає звістки про сього ученика Острозької школи*. Тут подано також віршу, уміщену на вступі «Апокрисиса» Бронського* з 1597 р., виривки з панегіриків і інших старих друків XVI—XVII в.

Автор подає деякі цінні уваги про будову вірша в тих творах; ті уваги були б певніші, якби він був узяв для порівняння польські вірші тої самої категорії з того ж часу.

III. Подано новий текст пісні про битву під Берестечком, уперве опублікованої Житецьким і Петровим («Archiv für Phil[ologie]»*, II, 297—307). Д[обродій] Перетц передруковує свій текст старанно, зазначує його відміни супроти друкованого в «Archiv»-і і подає деякі цінні уваги.

IV. З тої самої рукописної збірки якогось поляка і духовного передруковує автор українську віршу-сатиру на попа, що починається так (подаємо текст у руській транскрипції):

Серед поля широкого церковка стояла,
Там попадя до церкви людей [і]звабляла.
Прийшли люди до церкви богу ся молити,
А поп пошов до корчми горілочку пити

Без особливої потреби автор подає в додатку до сеї вірші ряд історичних свідоцтв про «буйный нрав» українських попів XVII в. Тип попа-п'яниці має свою літературну історію, далеко ширшу, ніж межі України і далеко давнішу, ніж XVII в.

V. Із одного рукопису Києво-Михайлівського монастиря з XVII в. автор подає виривки з вірші-поеми на різдво і додає деякі уваги про її розмір.

VI. З рукопису того самого монастиря автор подає віршу на воскресеніє Христово, додану при кінці учительного євангелія, написаного Авраамом Івановичем Білобородським у Петигорах 1604 р. Початок вірші нагадує польські великодні пісні, але далі руський віршописець досить самостійний. Нема потреби конче дошукуватися польського чи ще старшого і незвісного латинського оригіналу, як се без результату чинить д. Перетц. У додатку надруковано ще пару воскресних вірш, із них ч[исло] 2 — транскрипція руськими літерами польського тексту,— ч[исла] 3 і 4 д. Перетц також без певної причини вважає перекладами.

VII. Із рукописної польської кантички Ф. Бернадського з р. 1693 подано текст української вірші-пісні на різдво і до неї додано паралельний текст із Безсонова («Калики перехожие», вып. 4, ч[исло] 309). Зауважимо, що ся вірша була в XVIII в. друкована в польських кантичках (див. вид[ання] з 1793 р.), а з них перейшла в т[ак] зв[ане] люксембурзьке видання в Парижі.

VIII. З тої самої кантички подано текст червоноруської колядки, про який було згадано вище (стор. 41), а з одної польської драми п[ід] з[аголовком] «Comoedia de Jacob et Joseph patriarchis», написаної Полінським у Гродні коло р. 1650, подано руське віршоване оповідання про сотворення чортом кози п[ід] з[аголовком] «Czemu żydowie kozy radzi jedzą»; текст більше білоруський, ніж український.

IX. Автора цікавить питання переходу народних пісень і пісенних мотивів із Польщі на Україну, а відси до великорусів. Рукописні пісенники XVII—XVIII в. дають для сього деякий матеріал, і автор зазначує деякі українські духовні вірші, переписувані великорусами, і подає вповні дві вірші світського змісту: «Во печали во великой всегда пребуваю...» і «Посмотри в печали друг в любви сердечной...», занесені до Москви з України.

X. Подано текст української народної пісні «Дівча в сінях стояло, на козака моргало...», перероблений трохи українським інтелігентом XVIII в., і простудійовано його зв'язок з усними варіантами українськими і великоруськими.

XI. Із рукописної збірки новгородського семінариста Афанасія Гаврилова з 1768 р. подано текст пісні про комара, що впав з дуба, і подано до нього деякі уваги.

XII. З одного тверського рукопису подано текст української вірші «Что ж я кому виноват, за что погибаю?».

XIII. Автор знов вертається до друкованих пам'яток українського віршарства і зупиняється на віршованій «Псалтирі» С. Полоцького*, на віршах Барановича* і ін., що мали метою витіснити світські пісні з уживання українців. Важне тут упімнення Полоцького:

> Міряне, пѣсни міра оставляйте,
> вмѣсто их псалмы богу воспѣвайте;
> овы бо ум тлят, души погубляют,
> сіи ум здравят и души спасают.

Такі упімнення лунали на Україні вже й сто літ перед тим, і ще при кінці XVI в. Іван Вишенський упоминав своїх земляків, щоб викинули «квас пѣсней», і силкувався сам зложити «пѣсенку, которой*... мысль узнавши в вѣк пѣти не престанеш». На жаль, вона не дійшла до нас.

XIV. Із різних рукописних збірок автор зібрав підписи тих, що переписували і зберігали пам'ятки давнього віршарства,— важний причинок для характеристики тої

публіки, що в XVIII *в.* любувалася віршами і кантами та вперве починала записувати й усні народні пісні.

XV. Автор зостановляється над інтересним питанням, «що знала стара Московська і Київська Русь про віршову техніку і які підручники могли мати в руках українські віршописці XVI—XVIII вв.». Автор присвятив сій справі широку розвідку (21 стор. друку), подав багато вірних уваг і бібліографічних сказівок, але, по моїй думці, не зауважив головного: українські віршописці XVI—XVIII в. мали перед очима майже виключно польські взірці; ті теоретичні уваги про просодію і віршування, які знаходимо в старих українських граматиках, узяті з інших граматик, що служили взірцями для наших, і звичайно зовсім не відповідали дійсному віршуванню і не мали на нього ніякого впливу.

XVI розділ присвячений увагам про український спів, українських співаків, музикантів і інших артистів, що пробували в Московщині,— збірка матеріалів, без сумніву, цікава для історії культури, але їх безпосереднього зв'язку з українськими віршами я не можу добачити.

XVII. Із рукописних і друкованих у Московщині співаників XVIII і початку XIX в. автор подає реєстр пісень і вірш українських, що були популярні в Московщині.

XVIII. Спеціально говорить про деякі вірші Феофана Прокоповича, притім подано одну не звісну досі його польську віршу і розібрано його пісню «Коли дождусь я весела ведра...», вказано пізніші поетичні переробки її мотивів і спеціально оброблено мотив душі, що летить пташкою до милої.

XIX. Подавши із трагедокомедії Варлаама Лащевського* нарікання на те, що в «нинішнім віці», себто коло половини XVIII в. «кощуны безстудны ...канты слагают и комплементы блудны», де «матерія с писаній кощунам готова, в кантах студных начало от божіяго слова», автор пускається в здогади, що се були за богохульні канти, удає, немовби не знає про існування українських гумористичних вірш, де біблійні події мальовано в комічнім світлі, і подає від себе пару вірш на церковнорускій мові, декуди грубих, але зовсім далеких від кощунства, не згадуючи про вірші, зібрані пок[ійним] Драгомановим*, що, хоч позаписувані в XIX в., без сумніву, постали ще в XVIII в.

XX. Як ілюстрацію до слів Лащевського про «блудны комплементы», себто про любовні пісні і віршовані оповідання, автор наводить із одного рукопису віршу безталанного кавалера, що любить волочитися за чужими жінками і часто наскакує на побої. Автор — по-моему, безпідставно — бачить у тій пісні оброблення теми «Москаля-чарівника»; вірша має з сею темою дуже мало спільного.

XXI. Подано невеличкий опис почаївського «Богогласника», а в XXII вимeновано авторів пісень у тій збірці, яких назви заховалися в акростихах. В додатку до сього подано ще пару імен авторів, що складали або перекладали вірші і гімни на руськоцерковну мову.

Оце й весь зміст праці д. Перетца. Не знаємо, чому, оглядаючи ті вірші, він лишив набоці все те, що було опубліковане в «Киевской старине», чому не звернув уваги на вірші історичного змісту, поминув дуже цікаву віршу з першої половини XVII в., опубліковану Білозерським*, п[ід] з[аголовком] «Лямент людей побожных, що ся стало в Литовской землы» і т. ін.

Ну, та не будемо сперечатися з автором за те, чого не зробив, а може, й не міг зробити, а подякуємо йому за те, що зробив і чим вияснив для всіх будущих істориків української літератури важність українського віршотворства. Тема, порушена д. Перетцом, ще далеко не вичерпана, але праця його показує очевидно, що систематичне зібрання і опублікування пам'яток українського віршарства XVI—XVIII в. належить до пильних постулатів науки.

ІЗ НАУКОВИХ ЕКСКУРСІЙ ПО КРАЮ

І. Літом 1900 р. відбув я екскурсії в дві місцевості, а знайшовши в кожній із них дещо інтересного для пізнання нашої минувшини, подаю про се відомость ширшому загалові.

Перша з тих місцевостей — село Довге (коло купелевого закладу Моршина) Стрийського пов. Парохом був там мій знайомий і приятель з давніх літ о. Богдан Кирчів, що передчасно помер у падолисті 1900 р. Ідучи пішки з Моршина до Довгого, я розговорився з одним моршинським селянином, а коли згадав йому, що йду до Довгого і бажаю оглянути тамошню церков, він зітхнув важко і сказав:

— Та се, паночку, наша церков, наша питома свята покрова.

— Ви, певно, продали її довганцям? — запитав я.

— Та де там! — скрикнув селянин.— Там таке сталося, що й не приповісти. Вкрали нам її, вкрали дводушники святу церковцю. В білий день украли.

— Як же то могло бути? — запитав я, здивувавшись такій нечуваній пригоді.

— А що ж, було таке! Давно було, ще за панщини. Я того не тямлю, але небіжчик дідо повідали. В Довгім не було церкви, а у нас були дві. Не знаю, чи погоріла довжанська, чи завалилася. А оба села належали до одного пана. Ото йдуть довжанці просити пана, щоб дав матеріалу і грошей на нову церкву. А пан, не знаю, чи не мав що дати, чи, може, п'яний був, досить, каже до них: «Нащо вам нової церкви? Он моршанці мають дві. Заберіть собі одну».— «Ба, заберіть,— кажуть довжанці,— коли-бо не дадуть».— «Овва,— каже пан,— на се знайдемо раду». І зараз покликав свого окомана,

чи тивонів, чи кого там і наказав їм зараз на другий день вигнати всіх моршанців на панщину, старе й мале, чоловіків і жінок — хіба дрібні діти та немічні полишалися дома. А довжанцям наказав, щоб рано, скоро світ, були готові з майстрами і з фірами і їхали забирати собі церков. І що же повісте? Ті дводушники не побоялися бога. Одного дня, поки наше все село було на панщині, вони розібрали нашу церковцю, перевезли до себе і поставили на тім місці, де тепер стоїть. На другий день наші лиш у долоні сплеснули: де була церков, там лиш голе місце — навіть кам'яні підвалини забрали.

Се оповідання потвердив мені потім і о. Кирчів, та воно потверджується й ще деякими іншими обставинами. Церква побудована на ім'я св. покрови, її образ видніється й досі на дубових дверях церкви. Покрова — се храмове свято в Моршині, а в Довгім храм на спаса. В старих рукописних книжках, які я знайшов у церкві, знаходимо вкладні, з яких видно, що книжки належали до храму св. покрови в Моршині,— очевидно, книжки разом з церквою були забрані до Довгого. Коли се сталося, я не міг довідатись. Може, де в яких судових актах лишився який слід сього незвичайного курйозу — крадіжі церкви одним селом у другого села в білий день при помочі пана.

Мої відвідини були саме на спаса. Прибувши до Довгого, я застав ще відправу в церкві і великий стиск народу. Оддалік на горбочку стояла купка парубків і старших господарів, курився огник, чути було веселий гамір — там стріляли з моздірів на звеличення празника. Я надумався підождати на цвинтарі, поки з церкви вийдуть на водосвятіє. Ось заголосили дзвони, вистрелили з моздірів, покотилася луна горами-лісами, і з повітря посипались шматочки звуглілого флейтуха, яким був набитий моздір. Декілька таких шматочків упало коло мене: їх вигляд звернув на себе мою увагу. Я підняв один такий шматочок і переконався, що се був папір, записаний великими кирильськими буквами. Я наблизився до тих, що стріляли, але вони скінчили вже свою роботу і гасили огонь: було «по хвалі божій». І справді, з церкви посипав народ, вийшов священик з дяками, почалося водосвятіє під голим небом. Коли обряд закінчився і народ розійшовся, ми привіталися, пішли розмови та обід, і тільки потім ми подались оглядати церкву.

Церква маленька, збудована з віковічних дубових брусів. У її нутрі я не міг знайти нічого цікавого, церковні книжки нові, дешевенькі. Але коли я оповів о. Кирчеву про оригінальний флейтух, яким набивано моздірі, він усміхнувся і мовив:

— Ага, там на церковнім поді є ціла купа старих книг. Я велів повкладати їх у скриньку. Видно, наші фейерверкери не дбають на мій заказ і далі уживають їх на набивання моздірів.

Ми полізли на під і почали ритися в старих пошарпаних і трухлявих паперах. Крім кількох требників*, псалтирів* та часословів* почаївського друку, пошарпаних і дефектних, ми знайшли там три рукописні книги, обі тріоді пісні, писані десь у XVII в., розуміється, без початку і кінця і з люками всередині, і одно четвероєвангеліє*, найстарший і найцікавіший із тих рукописів, та, на жаль, власне той сам, якого картки мали те щастя, що при нинішньому празнику служили флейтухами для звеличення святого спаса моздіровими вистрілами. Я випросив ті сумні останки у о. Кирчева і, завдавши собі немало труду, щоб звести докупи розрізнені листки, попідклеювати калькою те, що не держалося купи, і сконстатувати по змісту, що лишилося у цілості, подаю тут опис сього рукопису (дві згадані тріоді знаходяться в бібліотеці Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, важні головно задля вкладних).

Уривок четвероєвангелія, про який тут мова, вкладної не має. Се книжка формату малого folio, папір тривкий, не бланьований, без водяних знаків, письмо зовсім прямове, букви великі і гарно викінчені, почерк XV або початку XVI в. Чорнило, з значним процентом заліза, від старості позачорнювало, а декуди й зовсім попрогризало папір. Титулки в тексті і уваги на маргінесах (покази, коли читати яке зачало) писані кіноваром. Редакція тексту середньоболгарська: в графіці видно хитання між Ъ і Ь, але Ы нема. Зрештою, і в правописі, і в самім тексті знаходимо багато прикмет оригінальних і непривичних у тих наших рукописних текстах, що пізніше були основою друкованих. Із сього інтересного рукопису заховалося загалом 77 карток цілих і п'ять значніших відривків. Зміст їх такий.

1. Передмова до євангелій, без початку, звісне «Прѣдисловіє Феофилакта архіепископа българского», що знахо-

диться при багатьох рукописних четвероєвангеліях, стор. . . . . 1—4
2. Із Євангелія Матвієвого гл. IX, 35—XIX, 10 . . . 7—52
3. Із того ж Євангелія гл. XXIV, 20—XXVII, 2 . . . 53—72
4. Із того ж Євангелія гл. XXVII, 19 — XXVII, 51 . . . . . 73—76
5. Із того ж Євангелія гл. XXVIII . . . . . 77—79
6. Зміст Євангелія Маркового . . . . . 79—82
7. Прѣдисловіе еже от Марка Євангелию (без кінця) . . . . . 82—84
8. Із Євангелія Маркового гл. I, 13—IV, 23 . . . 85—110
9. Із того ж Євангелія гл. VI, 38—X, 46 . . . 111—136
10. Із Євангелія Маркового гл. X, 46—52, і XI, 1—9 через помилку переплетника покладено перед Матвієм, стор. . . . . 5—6
11. Із того ж Євангелія гл. XI, 10—XIV, 9 . . . . . 137—152
12. Дрібні відривки із Євангелія Луки і Івана . . . . 153—162

Перечитуючи текст сього євангелія, я винотував собі деякі деталі для характеристики його графіки і язика і вважаю не зайвим подати їх тут. Для характеристики вживання юсів у нашім рукописі нехай послужать оці деталі:

Великий юс (ѫ) ужито в словах: мѫжіе, просвѣщахѫ, нѫ (-но), бесѣдѫшу, прозѫбнѫти, бѫдет, цѣлому дрiѫ, мѫжеству і мѫжествѫ, сѫ, единогласѫ ѫжѫтва, жѫтелен, зрънѫгорушичнѫу.

Малий юс (ѧ) уживається в словах: пооучѧет, обычаѧ нашѧ (також обычаа), почѧло, слышѧсь, начѧт, възглашшаѧ слѣпцѧ (dat. ab.) да сътвораѧ тебѣ (зам[ість] сътворю), да прозрѧ (зам[ість] прозрю), въ нѧ (зам[ість] ню) пѣрѣшишѧ, глѧ тебѣ (зам[ість] глю,) въсѧкѧ ѧзѧ, чѧдо і чада, ѧ (зам[ість] ю — іі), ѧродивыѧ (зам[ість] юродивыѧ) і навіть юуродывыѧ (57).

Дуже часто знаходимо ѣ на місці **ю**: учителѣ (acc. sing.), ростлѣтсѧ (зам[ість] ростлютсѧ), довлѣше, сѣдѣше, прѣмо, всѣкь. Не менше часто ѣ стоїть зам[ість] **е**: прѣлюбодѣаль есть прѣданіа, прѣщепіа, прѣщаахѫ, отдрѣвіа, прѣдходѧще. Знаходимо в кінці випадки, де ѣ стоїть зам[ість] **а**: на трѣвѣ зам[ість] на травѣ; може, се писарська помилка. Знаходимо також навпаки, **а** зам[ість] ѣ: самосѣмо. А ось кілька випадків уживання **е** в заступстві ѣ або **ь**: тело, хотеніа, болезнъ, довлет (зам[ість] довлѣеть), изьчетеми, любит отца или матере.

Щодо уживання ъ нотую ось які форми: лътны (зам[ість] льстныхъ), връховнымъ, съміа, въсеконечнѣ, овръгъ, ръцѣта, тъмо, тьму съмерть.

Натомість ь уживається ось як: вамь, чистъ, съмысль, сіаніемь, таковь, Авраамь и Ісаакь и Іаковь, человѣколюбець, прилюбодѣиль есть, обьдръжѧт, усть, овь, онь, изьбыт, мнѧть разьмковати, даль есть, миръ, азь.

Із інших язикових появ, з обсягу нонзапантизму нотую: ждрѣбѧ, огнем сьжизаѧт, послет, съблажнѣетсѧ блажнѣахѫсѧ, пцѣлѧѧ, зам. поцѣлѧѧ, мѧкки ризы, мѧккаа.

Подаю в кінці ще деякі слова, не уживані в пізніших текстах евангелій: въ ѧзылищи (13) (въ темници), ѧродивьсѧ і я родивьсѧ (57), яможе (79), съблажнѣетсѧ (25), подавлѣеть (25), до жѧтьї жѧтелем блажнѣахѫсѧ (30), зрънѧ горoушичну огнем съжизаѧт, послет творѧщѫѧ, сила-чудо (30), само-сѣмо, на трѣвѣ — на травѣ даѧ человѣколюбець бог писаніа, да понесеми въспоминаѧт того хотеніа (ст. 1), духа благодатѧ учителѣ посла (1), обычаа нашаѧ растлиги, въсеконечнѣ растлѣсѧ обычаѧ нашѧ (1), сынь тимеовь вартинем слѣпы сѣдѣше, что хощеши да сътворѧ тебѣ (5), оучителю, да прозрѧ (5), весь юже прѣмована (6) и абіе послѣте (андрѣбѧ) само (6), исцѣлѣѧ въсѣкь недоуч и въсѧкѫѧзѧ въ людех (7), призвавь же обанадесѧ те ученика своѧ.

Івана апостолів

Андреа брат — Вафоломеи

На марг[інесі] стор. 104 — уривок пісні XVI або XVII в.

Szczo jest na zemły stworynia,
odminiaiu w myłost pinia;
Niech tja chwalat, wysławlaiut,
A mni do uszu wołaiut:
Boże, kochaiu tia.

Słące, misc [sic] y wsy[ho]ry
Rok hodyny y czas skory
Nocz y dę nechay tia chwalat,
Serca miłostiu zapalat
Боже, кохаю tia.

Szczo sia na zemłi znajduie,
Szczo nad zemlu wylituje,
Szczo w rikach, w moru pływaie,
Nechay... zemno...

Ѫ: мѫжіе, просвѣщаахѫ, мѫ, божіа вѣдѣахѫ, хотѣніа бесѣдѫмашу, прозѫбнѫти, бѫдям, цѣломодріѫ, мѫжеству і мѫжествѫ, убиваѫщих, сѫт, единогласѫмт, народу многѫ, припѫти, лѫкова, жѫтва.

Ѣ: учитель (acc. sing.) хотѣахѫ, ростлѣтсѧ — ростлѫбъ дѣте, прѣлюбодѣиль есть, прѣданіа, прещеніа, довлѣше, сѣдѣше, прѣщаахѫ, прѣмо, отдрѣвіа, пруходѫща, въ сѣнъ, ицѣлѣѧ — исцѣлѫѧ, пастырѣ — ѧ, самѫрѣиском, домашнѣѧ, не двѣ ми потицѣ цѣпитѣ сѧ.

Ъ: лтъны, връховным, съміа, к устом, богъ, въспоминаѫт, вьсеконечнѣ, съборным, съ—си, наплъни, умлъчит, дрьзаи, въстани, отвръзь, ръцѣта плът, тькмо, тьтоу, мъзды, ть, съмерть, отець, свенръбь.

Е: тело, хотеніа, болезнь, довлет оученикѫ, изьчетени любит отца или матере, дъщере.

Ѧ: поручѫет, обычаѫ нашѧ (і обычаа), пооучѫет, почѫло, слышаѫвь, начѫт, възгласишѧ слѣпцѧ, да сътворѧ тебѣ — сътворю, да прозрѧ—ю, въ нѧ —ю, отрѣшишѧ, глаголѧ, тевѣ—ю, въсѫкѫ азѫ, овцѧ чѫдо (і чада) ѧ — ю (її) мъздѫ пророчѧ праведничѧ.

Ь: вамь, честь—чистъ, съмысль сіаніемь, таковь, Авраамь и Іасаакь и Іаковь, человѣколюбець, благовѣсіамь, вамь, имь, прѣлюбодѣиль, обьдуръжѫт, хранѫщимь, усть, овь, онь, изьбы, мнѫть, разьликовати, даль е мирь, оу, ѕ, о.

ЖД: жднѣбѧ

обанадесѫте ученика — acc. plur.

[ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПУБЛІКАЦІЇ: П. КУЛІШ. МАРУСЯ БОГУСЛАВКА[1]. ДРУГА ПОЛОВИНА[2]]

Друкуючи оцей відривок другої частини «Марусі Богуславки», ми на самім вступі мусимо поновити засторогу, зроблену нами при друкуванні першої часті*, хоч вона, здається, повинна б розумітися сама собою: друкуємо Кулішеву поему задля високої літературної стійності д е я к и х її частей, уважаючи при тім цілість як історико-літературний документ, у якому ми не маємо права ані змінювати що-будь, або бракувати. З сього випливає, що ми можемо зовсім не поділяти політичних, релігійних та соціальних поглядів авторових, бачити їх повну неконсеквентність, невиробленість і наївність, а проте вважаємо обов'язком літературно-наукового органу не ховати від громади нічого, що такий діяч, як Куліш уважав потрібним вилити словами і над чим працював довго і з очевидним замилуванням. Зрештою, рівночасно з оцею другою частиною поеми ми друкуємо також давно обіцяну критичну статтю про неї*, яка торік не була надрукована тільки для того, що й так майже весь рік на сторінках «Літературно-наукового вісника» тяглася студія про Куліша, написана д. О. Маковеем*.

Текст оцеї другої часті «Марусі Богуславки» ми друкуємо на основі двох рукописів. Перший із них достачив нам д. Маковей, що знайшов його в бібліотеці академічного товариства «Союз»* у Чернівцях. Се товариство в р. 1885 видавало альманах на пам'ятку двадцятих роковин свого існування і запросило до участі в тім альманасі різних наших письменників, в тім числі й Куліша, який

[1] Олівцем написано: «Перечитано з 12 леденя 1894 і подекуди поправлено.— *Г. Б.*».

[2] Олівцем дописано: «Не скінчено.— *Г. Б.*»

і прислав для альманаху «Три пісні з другої половини поеми «Маруся Богуславка» (1621)», переписані власною рукою, хоч і неповні, і свою «Думу про курку з курчатами», надруковану пізніше у «Дзвоні»*. «Три пісні» — се зошит in 4-to звичайного канцелярійного, грубого паперу, з 31 карток і одної маленької, вліпленої всередині; записано по обох сторінках, крім порожньої 2-ої; очевидно, зошит вирізаний із більшої цілості і перша картка з титулом і 6 рядками віршів доліплена пізніше. Поміщено тут пісню дев'яту з пропуском гл. 1, пісні десяту і одинадцяту з Кулішевими поправками в текст, поробленими червоним чорнилом, і з його ж поясненнями до деяких місць тексту. На першій сторінці над титулом написано Кулішевою рукою олівцем ось що: «Перва половина «Марусі Богуславки» ще не напечатана, та її б не дозволила польська цензура печатати в Галичині, а наша зачеркнула тільки п'ять віршів турецького лаяння наших попів». Виходило б із сього, що Куліш іще перед 1885 роком подавав свою поему до цензури в Росії і мав дозвіл друкувати її з незначним пропуском. Дивно, чому він не надрукував її.

Другий рукопис, який ми кладемо в основу сього видання, се копія останньої редакції поеми, яка лишилася по Кулішевій смерті. Копію зробила дуже старанно вдова покійного, звісна письменниця Ганна Барвінок, якій за се, як також за достачення нам цілого сього твору для друку в «Літературно-науковому віснику», складаємо тут сердечну подяку. Держачися при друкуванні скрізь сього останнього тексту (тільки зміняючи його правопис), ми в примітках подаємо відміни і поправки з описаного вище Кулішевого автографа, який означуємо буквою *А*, а новіший текст буквою *Б*, і додаємо також із того автографа Кулішеві примітки.

РЕКОМЕНДАЦІЙНИЙ ЛИСТ

[ДО НАРИСУ А. КАМІНСЬКОГО* «З ПОДОРОЖІ ПО ЄВРОПІ»]

Нашого галичанина нелегко витягнути на ширший світ; треба якоїсь незвичайної кари божої, щоб вигнала його поза межі, зазначені чорно-жовтими стовпами. А ще незвичайнішої ласки божої треба, щоб навіть такому ексцентрикові втиснути перо до руки і присилувати його не тільки передумати те, що він бачив, але й рушити мізком настільки, щоб уформував собі словами передумане. Ми бачили галичан, що, вирушивши за межі Австрії і волочачись по світі, попросту не бачили нічогісінько, возили свою улюблену Галілею* з собою, мали в душі такий великий запас рутенщини і шаблоновості, що чужина не могла зробити на них ніякісінького впливу. Хто не пригадує собі «Подорожів по Італії» пок[ійного] М. Подолинського*, в яких автор, хоч сам був і бачив, так щільно держався Бедекера!* Автор оцих рефлексій — також галицький русин, але зовсім іншої породи. Коли наші давніші туристи[1], мов благочестиві осли, зривали по дорозі тут будяк, а там кропивку, жували смирно те, що їм накидали в жолобок Бедекери та інші провідники, витріщали очі і не бачили, дивувались, а не думали, і пильнували тільки одного — утертого гостинця,— сей біжить, вифиркуючи, мов молодий жеребець, ганяє по полях і нетрях, прискає піною парадоксів і кульгавих порівнянь (прошу полюбуватися його зіставленням: Драгоманов, Ніцше* і Шеллі!* Пок[ійний] Михайло Петрович готов перевернутися в гробі!), але думає, не любить шаблону, волить випалити дурницю, коли тільки вона його власна

[1] Розуміється, виємок тут д-р Яр. Окуневський*, якого «Листи з чужини» займають почесне місце в нашій небагатій туристичній літературі.

(прим., поставити на одній дошці Афіни і Запорізьку Січ!), ніж повторяти те, що мололи і перемололи інші. Отим-то, прочитавши його записки, ми подумали собі, що хата не завалиться, коли надрукуємо їх на сторінках нашого вісника. Наш турист не нудить, а се вже добре. Думки, про які перечаться вчені, він висловлює собі бігцем, мов невинна дитина. Сперечатись з ним, додавати нотки до його рефлексій ми вважаємо невідповідним. Кому не сподобається одна або друга увага — patent portae[1] до полеміки. Для нас важно те, що у автора записок є очі, є мозок, не затуманений шаблоном, та є й щире чуття, що не стратило зв'язку з рідним народом і з усіми покривдженими та поневоленими,— а се одинокий вірний компас у мандрівці життя. І коли автор заховає собі ту свіжість ума та обсервації, яку видно в оцих його замітках, то ми надіємось, що незабаром він перший виступить проти не одного свого твердження. І се буде не сором йому. Тільки ті не зміняють своїх поглядів, хто або ніколи не мав ніяких, або привик повторяти чужі, мов папуга.

ПРОФ. ПОЛІВКА*
ПРО НАШІ ЕТНОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ

В останнім зошиті (за цвітень 1901) віденської «Zeitschrift für österreichische Volkskunde»*, органу Товариства для австрійського народознавства*, помістив проф. Празького чеського університету д-р Юрій Полівка широку рецензію на сьомий том «Етнографічного збірника», видаваного нашим товариством, де поміщено другу часть збірки казок О. Роздольського. «Записки О. Роздольського,— пише проф. Полівка,— визначаються можливо вірним переданням казок, оповіданих народом. Діалект — на справдішню розкіш діалектологів, але на невелику радість неславістів, що займаються дослідом казок — захований аж до найдрібніших деталей. Не тільки пани, але особливо й жиди говорять переважно по-польськи. Принагідні окрики слухачів подаються також. Перед нами стоїть докладний образ того, як живою держиться ще казка між тими людьми». Проф. Полівка говорить і загалом з признанням про діяльність Наук[ового] тов[ариства] ім[ені] Шевченка і спеціально про «Етн[ографічний] збірник», що в виданих досі дев'ятьох томах «подав незвичайно багато нового матеріалу до галицького народознавства і значно розширив пізнання особливо галицького і північноугорського народу».

ЗАБОРОНА «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА» В РОСІЇ

Мусимо поділитися з нашими читачами сумною новиною: наш «Вісник», що від часу свого заснування допускали в Росію під звичайними бандеролями, в маї сього року зістав рішуче заборонений — розуміється, без подання причини. Ми здержувалися з опублікуванням сеї вісті, щоб розвідати хоч що-небудь н а п е в н о, і публікуємо її тепер, коли сам факт не лишає ніякого сумніву. І ще кілька слів про його значення. Поперед усього юридичне.

Відомий указ 1876 р. заборонив довіз до Росії всяких заграничних українсько-руських видань. Се так. Але сей указ не був з а к о н о м в повнім значенні сього слова: він був виданий с е к р е т н о, а пізніше опублікований у спеціальнім органі цензурних урядників, що звався «Указатель по делам печати», отже, відповідав тому, що у нас називається міністеріальне розпорядження. Звісна доля таких розпоряджень: породжені хвильовою потребою або настроєм, поглядами, доктриною поставленого при кермі урядника, вони по якімсь часі попадають у забуття, практика навіть без їх формального скасування переходить над ними до дневного порядку, але урядники мають в них вигідний знаряд для ш и к а н ь: коли хочеться докучити комусь, витягається з архівного пилу такий забутий указ — і на тобі! Ми в Австрії маємо також досвіди з такими закуреними поліційними приписами з 1852 року, які тільки від часу до часу появляються на сцені, так сказати, для вжитку ad personam[1]; при інших «персонах» сі приписи немов і не існують на світі. Так само було і з антиукра-

[1] Персонально (*лат.*).— *Ред.*

їнським указом з р. 1876 р. Він був занадто драконський у своїй доктринерській заїлості (концепт ренегата Юзефовича!)*, щоб міг існувати довго. В своїй статті «З останніх десятиліть XIX віку» я вказав, як життєва практика на Вкраїні фатальним способом робила щерби в тім указі, крок за кроком опрокидала поставлені ним паркани та обмеження. До тих практикою опрокинених точок сього указу належала й згадана вже заборона привозу українських видань із-за границі. Лишаючи вже набоці те, що різним публічним бібліотекам і редакціям приходилось дозволяти виписування галицько-руських видань, а також те, що галицькі москвофільські видання йшли до Росії свобідно, і то навіть такі, як «Наука»*, що друкувалися мало що не чистою українською мовою,— але й інші, українофільські і фонетичні видання вряди-годи допускала до Росії цензура. Так було, прим., і з виданням моєї збірки новел «В поті чола», якої привіз до Росії мені дозволено рішенням «Комитета иностранной цензуры» в Петербурзі і якої справді ввезено в Росію 200 екземплярів: треба було аж денунціації «всеукраїнського» органу «Правди»*, видаваної д. Барвінським* і Кониським, що, мовляв, ся книжка має передмову Драгоманова (зрештою, найневиннішу в світі, а при тім не долучену до тих 200 примірників, що ввезено в Росію!), щоб цензура взяла назад сей дозвіл і не позволила ввозити більше сеї, формально дозволеної в Росії, книжки.

Далеко важніший був факт м о в ч а з н о г о д о з в о л у деяких галицько-руських періодичних видань. Цензори різних міст, очевидно, вважаючи непотрібним або н е м о ж л и в и м[1] для себе держатися букви указу 1876 р., пускали різними роками різні галицько-руські газети і періодичні видання. Були роки, коли йшло в Росію свобідно «Діло», йшла «Батьківщина»* (вона один

[1] Говорю з притиском «неможливим» власне для того, що буквально заборони указу 1876 р. ніколи не виконувано супроти галицьких москвофільських видань, хоча ті ніколи досі (з виїмком недовговічного «Живого слова»*) не були видавані чисто московською мовою, значить, цензор, маючи перед собою, з одного боку, указ 1876 р., а з другого — ряд галицьких видань, постійно ввожених до Росії і відмінних від російських і мовою, і правописом, і всіма формами видання та редагування, не міг удержати юридично точної межі, які видання (абстрагуючи від їх змісту) з виключно формальних причин язика і правопису треба забороняти, а які допускати.

рік' видавала навіть додаток, призначений спеціально для російських читачів і редагований у Києві); довгі літа йшов «Дзвінок»* і йшла «Зоря», яка здобула собі там була досить широке розповсюдження і довела, коли не помилюсь, до поважного (як на галицькі, а дуже скромного як на російські відносини) числа 400 постійних пренумератів. Правда, се не був формальний дозвіл; цензори, та й то не всі, гляділи, як то кажуть, крізь пальці на факт присилки галицьких видань, хоча до їх змісту придивлялися дуже пильно і не занедбували вирізувати, замазувати все те, що їм видавалося хоч крихіточку різкішим супроти російських порядків. Самоволя чиновників виявлялася тут на кожнім кроці і кожного часу: що пускав одеський цензор, те вирізував київський; варшавський інколи завертав назад у Галичину кожне друге число, пропустивши одне, петербурзький не пускав нічого, а московський пускав усе. Найцікавіше бувало так, що в разі, коли львівська пошта висилала посилку на Підволочиськ, тамошній жандарм, не дожидаючись цензури, завертав назад усю паку; бувало й так, що той жандарм завертав із комори примірники, призначені для офіціального вжитку, з а п р е н у м е р о в а н і міністерством заграничних справ або імператорською Публічною бібліотекою або призначені для редакції офіціального «Журнала министерства народного просвещения»*.

Але ось друге цікаве явище! Скоро тільки котре-небудь галицько-руське видання почало виробляти собі в Росії трохи значніший круг читачів, почало показувати деякий, хоч би мінімальний, вплив на громаду, в тій хвилі з вершин петербурзького Олімпу виходило безапеляційне: лусь-трісь! В тій хвилі «секретно» пригадувано цензорам «секретний» указ 1876 р., і видання заборонялось у Росії. І, що найцікавіше, кожного разу виходило так, що самодержавне центральне «лусь-трісь» було немов автоматичною реакцією тої фази міжпартійної боротьби між москвофілами і українофілами, яка йшла в Галичині. Коли боротьба послабала, коли українофіли сяк чи так ішли під лад москвофілам, позволяли їм мовчки топтати себе, то й у Петербурзі було тихо і цензори дивились крізь пальці на привіз українофільських видань до Росії. А коли боротьба в Галичині загострювалась, коли москвофілів чимнебудь зачеплено або коли яка-будь невдача розсердила їх, то вже напевно можна було надіятися, що се відгукнеться

в Петербурзі — новим пригадом, кому слідує, постанов указу 1876 р. щодо привозу заграничних українських видань.

І «Літературно-науковий вісник» перейшов усі ті митарства. В р. 1897—[189]8, по забороні «Зорі», нам кілька разів переказувано з Росії, з неукраїнських, іноді досить миродатних сфер: «Надармо українці нарікають на указ 1876 р. Про сей указ ніхто в Росії вже не тямить. Он у фейлетоні «С.-Петербургских ведомостей»* його передруковано як курйоз під заголовком «К чему»?». В цензурі тепер повіяло іншим духом. Українці покликаються на указ тільки на те, щоб ним заслонити своє неробство». Правда, ми знали, що «не все те правда, що на весіллі плещуть», що в цензурі рік-річно пропадало або припадало порохом багато українських рукописів, та проте ми зважились і зі свого боку зробити пробу. Засновано «Літературно-науковий вісник» під фірмою наукового товариства, щоб відразу поставити його здалека від партійних суперечок і біжучої політики. Редакція відразу поклала собі метою здобути для нового видання доступ у Росію і в тій цілі не пускати нічого такого, що в іншій формі, прим., російською мовою, не могло б перейти через російську цензуру. Як тяжко приходилось осягати сю мету, се може зміркувати лише той, кому доводилось «потрафляти в тон» примхуватого і дуже підзорливого та чуткого на всяку дрібницю пана. Наскільки се удалось редакції, можна пізнати з того, що за цілого півтретя року цензура вирізала всього-навсього три редакційні статті (майже виключно про галицькі справи!) і три написані російськими українцями, в тім числі статтю д. Майкута, де подано огляд російського життя по російських часописах. Крім того, нам від часу до часу замазувано поодинокі нотатки і уваги в «Хроніці». Все те, як бачимо, дрібниці і самі собою не могли дати підстави до заборони нашого «Вісника»; заграничним газетам і журналам, польським, німецьким і французьким, що мають дебіт у Росії, такі випадки конфліктів із цензорським способом думання (бо про фактичні злочини в змислі російських законів тут звичайно нема мови) трапляються далеко частіше. Не можемо також уважати достаточною (навіть з цензорського погляду!) причиною заборони «Літературно-наукового вісника» розмір його розповсюдження в Росії: він мав там ледве 150 передплатників, отже, значно менше, ніж колись мала «Зоря».

Та й загалом, оскільки сягають наші інформації, ініціатива сеї заборони вийшла не від цензурного «відомства», отже, не була спричинена ніякими речовими мотивами, черпаними зі змісту і напряму самого видання. Заборона була наслідком посторонніх впливів. Яких — сього нам невідомо докладно. Нам передавали кілька різнородних версій, та кожна з них не менше загадкова від інших. Одні говорили, що заборона була наслідком якоїсь денунціації — кого і перед ким? Адже ж ані видання «Вісника», ані його невеличка пересилка до Росії для російських властей від самого 1898 р. не могли бути секретом. Значить, в чому ж і кого можна тут було денунціювати? Другі говорили, що заборони здавна добивався дехто з галицьких москвофілів. Знаючи тих людей і їх ненависть до всього, що українське і фонетичне, ми могли б повірити борше сій поголосці, хоча признаємось, що й вона насуває деякі сумніви. Пощо придалось би нашим москвофілам добиватися такої заборони? Адже ж їх надії на здушення українського руху і в Росії, і в Галичині при помочі заборон, чей же, вже розбилися. А їх власним виданням (сього року вони почали під фірмою Галицько-руської матиці* видавати й свій журнал по програмі більше-менше такій, як «Вісник») заборона нашого видання в Росії не поможе нічогісінько, як не поміг би їм навіть упадок «Вісника» в Галичині. А вкінці, що найважніше, така заборона, по нашій думці, далеко більше шкодить повазі і впливові Росії за границею, ніж їй можуть допомогти всякі заграничні рептильки, щедро оплачувані рублями і дуже часто усердні не по розуму. Значить, щодо правдивих мотивів заборони ми не можемо сказати нічого певного. Що вона не приносить честі, ані не причинить слави тим російським властям чи особам, що були її авторами, се одно, по нашій думці, зовсім певне.

МОСКОВСЬКА ЛАСТІВКА НА ГАЛИЦЬКІЙ РУСІ

Літом сього року вийшла у Львові книжечка п[ід] з[аголовком] «Червоннорусские отзвуки, стихотворения Д. Н. Вергуна»*. Львов, 1901, 8°, стор. 143. Оцей томик поезій, бодай по думці видавців, себто «Литературного кружка при галицко-русском студенческом обществе «Друг» у Львові, має мати епохальне значення, має бути початком нової літератури чи, радше, нового відламу «общерусской» літератури, має доказати, «что Червонная, или Галицкая Русь производит не одних только «украинофильских» или «руско-украинских» поэтов, пишущих на языке Шевченко, но и певцов общерусских, выливающих свои звуки и на языке Пушкина и Гоголя». Доказати сю аксіому для видавців чомусь дуже важно, бо для сього вони хапаються аж фальшування фактів. Вони з натиском повторюють, «что усвоение общерусского литературного языка вовсе не трудно для галицкого малоросса, хотя бы ему и не приходилось жить в России, а в уголке русской земли, где каждая общерусская книжка считается чуть ли не клеймом государственной измены Австрии. Прав был Б. А. Дедицкий*, издав в 1866 году брошюру «В один час научиться малороссу по-русски». Бідні видавці забувають, що на сей доказ треба було таки ждати від 1866 аж до 1900 р., значить, що Дідицького «один час» тягся цілих 34 роки. Далі вони прибрехали, що вчитися великоруської мови у нас так дуже трудно; промовчали, що д. Вергун виховувався в ставропігійській бурсі, куди свого часу навмисне спроваджувано великоруські підручники мови і стилю для вихованців; не піднесли того, що д. Вергун зважився друкувати свої російські вірші аж тоді, коли кілька разів побув у Росії, познайомився з масою росіян

і привик до живої російської мови. А результат? Видавці таки ще не певні, чи д. Вергун добре пише по-великоруськи і віндикують йому право або не знати як слід по-великоруськи, або вносити свої червоноруські звороти в великоруську мову. Ну, що сказали би німці, або поляки, або чехи, коли б якому червонорусові прийшла охота з такими претензіями влазити в їх літературу? Великоруси, що пробували писати по-українськи (д. Корш* у Москві), не заявляли ніколи таких претензій.

Ну, та нехай і так, що книжечка д. Вергуна дає повний доказ на те, що галицькому русинові можливо писати по-великоруськи. А пощо, властиво, здався сей доказ? Іншими словами: для кого написана і видана книжечка д. Вергуна? Чи великоруси признають її своєю, побачать у ній збагачення рідної літератури, про се сміємо сумніватися. А в Галичині поза кругом спеціальної невеличкої парафії «молодомоскалів» вона також ледве чи піде, навіть серед т[ак] зв[аних] москвофілів. Значить, доказ, даний книжкою д. Вергуна,— чисто теоретичний. Далеко легше було б дати доказ, що галицький русин потрафить написати вірші по-польськи, по-німецьки або по-латині, а результат сього доказу все був би один: що чоловік своїми язиковими здібностями значно перевищує попугая і може в певнім часі сяк-так опанувати яку хочете мову і надряпати нею книжечку не зовсім поганих віршів.

Роздивляючи книжечку д. Вергуна, я не буду чіплятися його мови — нехай вона буде собі й архіпрегарна великоруська,— а передам враження, яке зробили на мене його вірші своїм змістом. Враження се досить виразне. Хто начитався російських поетів, сучасних і давніших, той відразу зауважить у Вергунових віршах брак власного тону, власної індивідуальності: се якась мозаїка, де обік власного, безбарвного клию вам здибуються на кожнім кроці ремінісценції то Пушкіна, то Рилеєва, то Лермонтова, то Некрасова, то Надсона*, то Хомякова*. Разом із сим і сам поет являється перед нами в різних костюмах: раз він борець, що бажає присвятити свій «выстраданный стих» тільки «горестям и мукам» (стор. 16), то знов він поет-пташина, що не в'яжеться ніякими законами і жиє тільки своїми піснями (стор. 51); раз він великий патріот, що кличе:

За Русь, за Русь, святую Русь
Вперед на бой, никто не трусь... (стор. 128),—

то знов великий песиміст, що кличе:

Не верь, что есть краса и правда на земле:
все прах, и тлен, и мразь, и все подобно тле,
разросшейся в тени над высохшим болотом (стор. 79).

Раз він гаряче любить свою Червону Русь і жде не дождеться її свободи (стор. 109), то знов, на подобу старозавітного Іова, проклинає рідного батька й матір, і то без ніякої причини:

Кляну тот миг, когда из недр вселенной
меня любовь на свет произвела,
кляну и тех, чьей похотью мгновенной
я вызван в мир для бедствия и зла (стор. 81).

А всьому тому одна причина: автор складає вірші головою, не серцем, а в його голові нема одноцільного світогляду, нема твердого ідейного грунту, на якім би автор стояв міцно і непохитно. Через се його патріотизм холодний, вирозумуваний і абстрактний і губиться в таких загальних фразах, як «наш век русско-славянский», і в такій дитинячій філософії:

Лет тысячу был век романский,
вторую тысячу — германский,
а третья тысяча пришла —
тут нас судьба уж призвала,
ура, наш век русско-славянский (стор. 128).

Ще найбільш оригінальні у д. Вергуна ті вірші, де говориться про любов. Се чуття занадто індивідуальне, щоб навіть у позиченій формі не проявити власної авторової душі. Та тут, власне, найліпше видно, що «і в Парижу не зроблять із вівса рижу»; що навіть удрапований плащем Пушкіна чи Лермонтова галицький рутенець не перестане бути рутенцем із грубо змисловим, декуди цинічним поглядом на жінку і на любов, з серцем, повним егоїзму і невіри. Ось поет готовиться стрічати іменини своєї милої: рано він піде в поле, нарве цвітів, плестиме вінки —

Завтра ж рано, чуть заря,
труд мой милой поднесу я,
и блаженство поцелуя,
может быть, узнаю я (стор. 88).

Ось він з милою глядить на зорі «в восторге немом», а коли й говорить що з нею, то хіба про погоду («слагал

я природе хвалу»). Ось він згадує ті «щасливі» дні, коли в якійсь альпійській долині

сбылися радостные сны
моей любви, любви случайной,
твоей любви — запретной, тайной (стор. 91),—

і він згадує всі деталі сього «щасливого» випадку: і дуб зелений, і густі ялички довкола, і пахучу траву.... Раз тільки в своїх мріях д. Вергун за якимсь чужим прикладом піднімається трохи вище, коли кличе свою милу:

...родная моя,
умчимся со мною в другие края,
там солнце уже пробудило весну,
там я в море ночи тебя окуну
и стану и петь, и любить, и трудиться,
и стаиу с врагами без отдыха биться,
и вместе с тобою, тобой окрыленный
войду я в храм славы, вестун вдохновенный
(стор. 97).

Та й тут характерно, що се фантастичне щастя являється д. Вергунові можливим тільки десь далеко, в чужому краю. Але д. Вергун швидко признається, що всі ті любовні мрії у нього — брехня.

Любовь! Когда-то это слово
звенело свято мне и ново,
а нынче я в любовь не верю
и, как другие, лицемерю (стор. 94).

Без потреби д. Вергун приплітає тих «других» до свого лицемірства; його власне лицемірство через се не буде краще. Не лицемірить д. Вергун лиш у однім — в тім розумінні любові, яке бачимо в його віршах:

Вздыхаю, голову понуря,
на сердце руку положив,
глаза так томно-томно щуря
и долу взоры потупив,
шепчу я страстно: дорогая,
открой, открой блаженство рая,
о, дай изведать чары страсти,
дай испытать небесной сласти,
и упоенья, и забвенья,
божественного наслажденья,—
и много-много пошлых слов,
и звонких песен, и стихов (стор. 94).

Справді, «пошлые» слова. А як виглядають ті «звонкие песни», якими д. Вергун добирається до серця своєї милої,

на се маємо також гарний примір між його віршами. Подаю сю пісню вповні:

Ах, дева-девчина,
ах, очи-пучина,
ах, щечки-калина,
а губки-малина,
зачем ты приглянулась мне?
Малину смакуя,
калину помну я,
и очи целуя
уж дно в них найду я
и сам поселюся на дне.
Засохнет малина,
поблекнет калина,
иссякнет пучина,
зачахнет девчина
от жару, в любовном огне (стор. 85).

Що там скажуть великоруси про інші сторони Вергунових віршів — у сьому одному я певен, що своїм розумінням любові і своїми поглядами на жінку, як на «малину», яку слід тільки смакувати, та на «калину», яку треба «мняти», він не дуже заімпонує їм. Там такі речі були старомодними вже за часів Радіщева.

«СЛАВЯНСКИЕ НАЧАЛА» д. ВЕРГУНА

Два роки минає, як наш земляк, син селянина з Городка, д-р Дмитро Вергун розпочав у Відні видавати невеличкий двотижневик «Славянский век»*, всеславянский орган». Титул, особливо друга його часть могла би декого ввести в блуд; можна б подумати, що д-р Вергун справді захотів здвигнути в Відні орган для спокійного, речового порозуміння між поодинокими слов'янськими народами, орган вроді колишніх Йорданових «Slavische Jahrbücher»*, або пізнішого «Slavisches Centralblatt», чи, вкінці, чеських «Slovanský Sbornik» Єлінека* та «Slovanský přehled» Черного*. Хоч і як дуже підхлібляло б се нашому самолюбію — знати, що така гарна річ здвигнена заходом і працею нашого земляка, то проте, на жаль, мусимо сказати, що орган д. Вергуна настроєний зовсім на іншу нуту і змагає зовсім до іншої мети, а не до взаємного порозуміння між слов'янами, яке може основуватися тільки на докладнім розумінні історичних обставин, серед яких розвивався і жиє досі кожний поодинокий слов'янський народ, на розумінні дійсних культурних потреб і інтересів кожного з тих народів. Що те розуміння у всіх слов'ян лишає ще бажати дуже багато, се не підпадає ніякому сумнівові. Значить, кожне зусилля збільшувати суму того розуміння треба вважати ділом висококультурним і гідним усякої пошани і симпатії. Певна річ, дехто з слов'ян, бачачи, що на чолі віденського «всеслов'янського» видання стоїть д-р Вергун, фаховий славіст, ученик проф. Ягича*, міг мати надію, що молодий редактор вийде із школи сього славного вченого той дух високої безпристрасності, гарячого бажання правди і тверезої критики, що ціхує всі праці проф. Ягича — від строго наукових

дослідів аж до публіцистичних статей. На жаль, і тут швидко прийшло розчарування. Вже сам титул нового видання — «Славянский век» (в супротилежності до давніших буцімто романських та германських віків, пор. вірш д. Вергуна, цитований у попередній книжці*, стор. 47—51) — показував, що вчителем д. Вергуна був не Ягич, а радше Хомяков, Аксаков* чи хто-будь із старих московських слов'янофілів. А перший номер видання показав надто ще, що у д. Вергуна нема навіть високого, будь-що-будь, ідеалізму старших московських слов'янофілів, що йому обік високої місії слов'янщини в «нашем веке русско-славянском» усміхаються й лаври «Boersen-Courier»-а[1]* і хочеться зробити свій «Славянский век» також органом «коммерческих сношений» слов'янських купців, свинарів та воскобійників.

Не дивно, що орган, заснований на моральних поглядах того Мойше з Ваканової драми*, якого портрет змальовано вище в оцій книжці («бути добрим і второпним»), не притягнув до себе нікого з видніших слов'янських діячів, і коли друкує у себе також твори славних російських белетристів, то се тільки завдяки браку літературної конвенції між Росією й Австрією, через що російські письменники не можуть охоронитися від явної літературної крадіжки,— бо ж ми певні, що ані Горький, ані Чехов, ані Короленко не дали б дозволу передруковувати свої твори в такім журналі. Щодо інших слов'ян, то дивує нас хіба одне, що зважився тут друкувати свої праці Степан Радич*, молодий хорватський письменник і талановитий публіцист, чоловік, якого погляди й симпатії дуже сильно різняться від думок д. Вергуна.

Наші читачі знають уже* з «Хроніки» «Літературно-наукового вісника», що д. Вергун не признає існування українського народу, української літератури. В тім пункті він хоче бути консеквентним і не тільки на обложці, де подано титул його журналу на всіх слов'янських мовах, не подано його по-українськи, але в реєстрі часописів, які дістає в обміну за свою макулатуру, між галицько-руськими не подає ані одної «фонетичної», хоча дістає от хоч би й наш «Етнографічний збірник». Правда, цілком гладко пройти через «камень преткновения», яким є існування великого, 30-мільйонового народу, по указу буцімто зма-

[1] «Біржового кур'єра» («Біржових вістей») (*франц.*).— *Ред.*

заного з карти Європи, д. Вергунові таки не вдалось. Зараз на першім кроці йому прочитав досить неприємну лекцію французький учений етнограф Гедоц*, також член народу, який сотками літ змазувано з карт і якого, проте, й досі не зарито в могилу,— кельтського народу. Дісталось д. Вергунові і від інших учених та поважних людей — пригадаємо цитований у нас голос проф. Бодуена де Куртене*. Розуміється, склад думок нашого «всеслов'янина» не такий, щоб на нього мали якийсь вплив тверезі і поважні докази і фактичні уваги. У нього против таких уваг є міцний щит, від якого відскакує все, мов горох від стіни. Сей щит — то його «славянские начала». Ними, мов розпаленою коцюбою, він штуркає в зуби всім не лише тим, хто боронить факт існування українського народу, але й тим іншим слов'янам, хто висловлює домагання та бажання, незгідні з поглядами самого д. Вергуна. «Хочется свободы, да славянских начал не хочется!» — говорить д. Вергун у відповідь на лист якогось добродушного і пренаївного словінця (ч. 26, стор. 59), який благає росіян, щоб хоронили словінців від германізації в інтересі коли вже не слов'янства, то хоч в інтересі самої Росії, бо ж понімечені слов'яни побільшать ряди ворогів Росії. Що ж се за «славянские начала», які д. Вергун з таким апломбом протиставить свободі, що її хоче словінець? Досить прочитати одно число «Славянского века», щоб зрозуміти ті «начала»: се старі знайомі з незабутих часів «николаевщины» і слов'янофілів погодінської барви*: православіє, самодержавіє і «народность», себто помосковлення. Д[обродій] Вергун висловлює їх коротше, але не менше характерно в епіграфі свого журналу: «Любовью и силой». От молодець! Зовсім як гетевський Erlkönig[1]:

Und folgst du nicht willig, so brauch ich Gewalt[2].

Як правдивий ренегат д. Вергун відрікається від мудрості українського народу, який у своїй приповідці говорить (мабуть, знавши вже таких добродіїв!): «Любити — люби, а руки при собі держи!» Ні, д. Вергун не хоче держати рук при собі. Хто не схоче добровільно піти на його «славянские начала», того він заставить силою. [....]

---

[1] Лісовий цар (*нім.*).— *Ред.*

[2] Якщо ти не підеш за мною добровільно, я застосую насильство (*нім.*).— *Ред.*

За одно хіба дякуймо богу, що у д. Вергуна руки не такі довгі, як язик, а то він справді показав би не самим тільки ненависним українцям, а й іншим слов'янам-еретикам, де раки зимують. От у останнім, цитованім уже, зошиті він у віршованій вступній статті на адрес чехів і всіх слов'ян-римокатоликів пускає делікатну фразу про «дурь обезъязыченных славян», не признає Прагу ключем чеської землі, а хіба лиш її порогом, і вірить в те, що не тепер, то в четвер якийсь подібний до нього капітан-ісправник по указу перенесе столицю Чехії і навіть пережене чеського духа «с пражского Кремля к Мефодиевой могиле». А не схоче по любові, то від чого ж сила — нагайки? «Ура, наш век русско-славянский!»*

[ЗАУВАЖЕННЯ ДО КОРЕСПОНДЕНЦІЇ: «ПЛАГІАТ(?) СЕНКЕВИЧА»*]

Розуміється, такі віднаходження «плагіатів» треба завсігди брати cum grano salis[1]. Число ситуацій і пригод людського життя, що бувають темою повістей, не таке велике, щоб при новочасній величезній продукції на літературнім полі не можна було знайти для кожної повісті не одну, а сто аналогій у давніших творах. Іноді письменники зовсім без церемоній беруть старі, багато разів оброблювані літературні теми, і оброблюють їх посвоєму (се можна сказати майже про всі Шекспірові драми, про Гетового «Фауста» і т. ін.). Успіх Сенкевичевого «Quo vadis» обернув і на нього увагу таких історико-літературних «сищиків»; йому закидували плагіати і у Франції, і в Німеччині, віднаходили і в його давніших творах не одно подібне до старших чужих повістей та поем: «Ogniem i mieczem» — «Три мушкетери» Дюма-батька, «Potop» — «Parcival» Вольфрама Ешенбаха* і т. ін., та се все, по нашій думці, ані на волосок не вменшує дійсної вартості творів Сенкевича, яку треба оцінювати не з якихсь більше або менше загальних, припадкових літературних ремінісценцій, а з їх внутрішнього ідейного змісту і їх артистичної композиції та викінчення.

---

[1] З зерном солі (з сарказмом) (*лат.*).— *Ред.*

ИВ. РОТАР.
ЄПИФАНИЙ СЛАВИНЕЦКИЙ*, ЛИТЕРАТУРНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ XVII в.

(«Киевская старина», 1900, X—XII)

Праця дуже пильна і старанно зроблена. Автор користувався в значній мірі архівним і рукописним матеріалом, використовуючи при тім і багату дотеперішню літературу про Славинецького. На жаль, здобутки всіх тих дотеперішніх праць, не виключаючи й Ротарової, не дуже великі. Про життя Єпіфанія знаємо дуже мало, а його характер тільки в двох моментах виявляється виразно: в процесі патріарха Никона* і в його диспуті з Симеоном Полоцьким*. Д[обродій] Ротар, видно, початковий учений і поклав собі метою видобути з архівів усе, що можна, для біографії Єпіфанія; але про молодість Єпіфанія, про його вчення і праці перед покликанням до Москви й по тих стараннях автора не знаємо нічого певного. Силкуючися склеїти біографію Єпіфанія з дрібних звісток, рахунків доходів та пенсій, розпоряджень царських та принагідних записок, д. Ротар, щоправда, простує не одну хибну звістку давніших дослідників або потверджує їх документальними доказами, але, на жаль, не вміє дати нам ясного, хоч трохи заокругленого образу тодішнього часу і змагань, серед яких жив і працював Єпіфаній. Так само ми не маємо з праці д. Ротара докладного поняття про Єпіфанія як ученого, ані як письменника, не говорячи вже про те, що автор навіть не пробував виясняти собі й нам, чим же, властиво, був Єпіфаній в історії Московщини і України? Чи репрезентував поступовий, чи ретроградний елемент? Із слів д. Ротара можна би вибрати дещо на підпору одного й другого осуду. Додаймо до того, що користується автор своїм матеріалом якось незручно, повторює ті самі цитати по два або й по три рази в різних місцях, пише сухо і якось боязливо, а знов, пробуючи розмахнутися до ширшої характе-

ристики, добирає не все відповідний матеріал,— от і будемо мати загальне враження, яке робить на читача праця д. Ротара.

І ще одне. Одним із важних джерел для пізнання літературної праці Славинецького служить твір, у якім справедливо бачать найстаршу пробу наукової бібліографії на Русі, п[ід] з[аголовком] «Оглавление книгам и кто их писал». Авторство сього твору признають Сильвестрові Медведеву*, і д. Ротар не раз цитує його з назвою Медведева, не висловлюючи щодо сього ніякого сумніву. Тим часом існує в науці суперечка щодо сього твору. Проф. Соболевський*, а за ним і дехто інший не без певних підстав признають автором сього твору Єпіфанія Славинецького. Хоча найновіший біограф Медведева, Прозоровський*, таки стоїть на тім, що він був автором «Оглавления», та проте випадало б було д. Ротару хоч згадати про сю суперечку і висловити про неї свою думку, а може, пошукати й деяких нових даних для рішення суперечки. Бо ж нема сумніву, що, признавши Славинецького автором «Оглавления», ми здобули би в тім творі важний причинок для оцінки його наукового і письменницького хисту.

П. ГАВРИЛОВ. ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛЬСКИХ И ЮЖНОРУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕЧЕНИЙ ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVII ВЕКА В СВЯЗИ С ОБЩИМ НАПРАВЛЕНИЕМ ТОГДАШНЕЙ ФРАНЦУЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

(«Киевская старина», 1900, IV—V)

Ім'я д. Гаврилова уперше стрічається нам в числі робітників на ниві історії літератури. І праця, якої заголовок ми виписали вище, вказує перо новака. Читаючи її на сторінках поважного київського місячника, нам знехотя насувалася думка, що вона тільки через якусь помилку, через редакційний недогляд дісталася туди. Справді, за весь час існування «Киевской старины» нам не траплялося читати в ній наукової праці з таким низьким науковим цензом. Поперед усього автор не виясняє ніде, про що саме він хоче говорити. Покладені в титулі «литературные течения»— термін сам собою такий широкий, що в ньому вміститься що хто хоче. Та на ділі д. Гаврилов ухитрився в своїй праці майже нічого не сказати про дійсні літературні течії. Обертаючися в сфері темних і переважно зовсім пустих загальників, він блукає, мов сліпий, хапаючися то за се, то за те, що наскочить під руки. Що ви, приміром, ясного винесете ось із якого речення: «Обращаясь же к литературе, мы видим, что она стоит в связи с общим ходом государственного и общественного развития, но выражается своеобразно в зависимости от того, к государству или к обществу стоит в прямом пропорциональном отношении»? Невважаючи на ніби математичну формулу, зміст сього речення — і многих подібних у тій праці — зовсім темний, а те, що сяк-так ясне, то зовсім прості і давно звісні речі, тільки висловлені бомбастичним стилем. Огляд змісту праці д. Гаврилова покаже ще ясніше її вартість.

У коротенькім вступі (4 сторони) автор застановляється над впливом єзуїтів на духовий стан Польщі в другій половині XVII в. Сказати про сей вплив щось свого автор не вміє; він кладе поруч себе виписки з різних істориків

польської літератури без огляду на те, чи їх праці мають джерелову вартість, чи се тільки підручники, склеєні для певних практичних цілей. Отже, маємо тут маленькі виписки з Сирокомлі*, Мацейовського*, Лукашевича, Спасовича* та Мехержинського*; в додатку автор покликається ще на Лелевеля*, Шайноху* і Бобжинського*, не вказуючи, які їх праці і які уступи мав на думці, а найдовше зупиняється на звісній апології єзуїтів кс[ьондза] Заленського «Czy jezuici zgubili Polskę?». Хоча висновки кс[ьондза] Заленського про неповинність єзуїтів в духовім упадку Польщі зовсім перечать поглядам, висловленим у попередніх цитатах, то проте д. Гаврилов не силкується сконтролювати правдивість наведених ним поглядів, але задоволяється загальною фразою, що причиною того упадку було «расстройство общественного самосознания», як коли б ся фраза без цілої купи деталей могла хоч що-небудь пояснити. Се «расстройство», по думці д. Гаврилова, «уполномачивает» нас ближе всмотреться в характер литературы, чтобы точнее определить направление общественного самосознания». Логічно думаючи, виходило би зовсім навпаки: коли було «расстройство», то треба би історикові поперед усього вияснити, як виглядав здоровий стан, а потім: в чім проявлялися ненормальності і яка була їх причина. Ну, але для д. Гаврилова закони логіки не писані; він поспішає від «расстройства общественного самосознания» чим швидше до «характера литературы» і «направления общественного самосознания», тобто від одного загальника до двох.

В першім розділі (10 стор.) автор дає образ того «характеру» польської літератури в другій половині XVII в., образ, якого можна було надіятися по приведених вище реченнях. Із сього розділу ми довідуємося, що автор працював у рукописнім відділі петербурзької Публічної бібліотеки, але, як то каже московська приповідка, «по Гороховой ишел, да гороху не нашел». Видно, що не було кому вказати йому там дороги, і він, наскочивши зразу на кілька томів риторичної січки, зупинився на тім, що характерною прикметою того часу було ораторство. А маючи такий цінний загальник і не силкуючись навіть вияснити собі його значення, він і зупинився, бо в томах Мехержинського «Historya wymowy w Polsce» знайшов готовий учений апарат для сеї теми. Зацитувавши без ніякої потреби цілу купу польських ораторів того часу — міг зацитувати їх

удесятеро більше, бо ж тоді кожний польський шляхтич був оратором,— автор пришпилює сюди увагу про французьку моду в російській суспільності кінця XVIII віку і з повним задоволенням біжить до «анализа социальных устоев общего литературного течения». Сей аналіз він виконує дуже дешевим робом: одна п'яницька пісенька Коховського*, пару цитат із Спасовича та Заленського про Вацлава Потоцького*, Пасека* та Рудавського* і ще одна п'яницька пісенька, видобута автором із рукопису петербурзької Публічної бібліотеки,— ось і все. Не видно ані сліду, щоб автор, пишучи характеристику польської літератури другої половини XVII в., хоч мав у руках який-будь твір тої літератури, щоб прочитав хоч Твардовського «Wojna domowa» або Потоцького «Wojna Chocimska», щоб йому хоч снилася пребагата література польських віршованих політичних памфлетів, польський віршований роман («Argenida», «Nadobna Paskwalina»), польська драма (в тім числі й політична сатира) того часу. Ми не видимо ані згадки про сатиру Опалінського*,— одним словом, усе характерне для історії польської літератури другої половини XVII в. лишилось авторові незвісним. Ще більше безцеремонно написаний третій розділ праці д. Гаврилова — характеристика французької літератури XVII в. Зв'язок сього розділу з попереднім такий, що, бачите, багато польської молодежі в ту пору їздило до Франції. Але який вплив мала тодішня французька література на польську, яка саме частина французької літератури мала вплив на польську, сього автор ані думає розбирати. Очевидно, не знаючи детально ані польської, ані французької літератури того часу і пишучи «учену» працю по підручниках, та й то ще таких, як Шерра* і Дюпюї*, або по журнальних статтях, д. Гаврилов і не міг завдати собі таких питань. Те, що автор говорить про Расіна*, Мольєра, про псевдокласицизм і т. д. в тодішній французькій літературі, свідчить про його повне нерозуміння того часу і тої літератури і про невільниче та безтямне повторювання того, що знайшов він у своїх принагідно нахапаних підручниках.

Вкінці, третій розділ, задля якого, властиво, ся писанина знайшла місце в «Киевской старине», се характеристика українсько-руського письменства другої половини XVII в. Сю характеристику змістив д. Гаврилов на 19 сторінках, із яких щонайменше 3 треба відчислити на цитовані під текстом титули різних книжок. Та, на лихо, д. Гав-

рилов із усіх тих книжок не виніс нічого. Він говорить широко про українську проповідь того часу і вказує цитованих нашими проповідниками європейських теологів на доказ польського впливу, хоча цитовані ним теологи — не поляки і писали по-латині. Все, що міг наш автор добачити в українській літературі того часу, се «отсутствие живого общественного интереса» — і на доказ того він цитує пісню-віршу про попа-п'яницю з XVIII в., яка може свідчити якраз навпаки. Розуміється, що, крім сеї вірші, автор ані одним словом не дає пізнати, щоб він знав, читав, простудіював самі пам'ятки нашої тодішньої літератури. І тут, як у попередніх розділах, він черпає своє знання з підручників і з поодиноких монографій. Брак власних джерелових студій не позволяє йому ані обняти цілості явищ, ані вистерігатися помилок та односторонностей, що часом трапляються в монографіях. При тім дивна якась мусила бути школа, яку перейшов автор. Замість шукати фактів, він вишукує із тих книжок, які цитує, переважно голі тези, загальники і, вирвавши їх із живого зв'язку, в якім були сказані автором, робить їх незрозумілими, а не раз просто парадоксальними.

Додаймо до сього ще одне неприємне явище. Коректa в статті неможлива. Майже всі польські цитати подані з такими помилками, які виявляють — не знати, чи в автора, чи в коректора — основне незнання польської мови. Систематично пишеться тут: Mecherziński, Zelęski, mówy roznych, praznym (зам[ість] próżnym), pamiętnike, malżęskie związkie.

Але знаходимо й інші помилки, які, мабуть, треба признати авторові, як-ось: Climacterae (се Коховського Climacteres), Рудовський зам[ість] Рудавський, Bojazet (Расінів Bajazet), m-me de Lucnes (зам[ість] de Luynes), Корнелій Аляпиде (Corn. a Lapide*), Jakob de Vorachence (Jacobus de Voragine*), Nicolas Delira (Nicolaus de Lyra*), Галятовский (сеї абсурдної, московської форми уживає «Киевская старина» систематично — не розумію, чому. Галятовський — назва шкільна, витворена з грецького γάλα, γαλακτος — молоко!), миринизмы, миринистические требования (зам[ість] марінізми*, від італійського письменника Маріні*, творця бомбастичного стилю, яким користується й д. Гаврилов).

В. Н. ПЕРЕТЦ. ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ

Том I. Из истории русской песни. Часть 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI—XVIII ст. на великорусскую. К истории «Богогласника». Часть 2. Приложения. Описания сборников псальм, кантов и песен. Вирши из старопечатных изданий. Малорусские песни из рукописей XVIII в. Указатели. Спб., I—II, 1900

Оці два томи (425 + 210 сторін великої 8-ки) — се найновіший важний причинок до історії нашого письменства і до вияснення тої ролі, яку грало воно довгий час як посередник між заходом і північчю. Автор сеї праці, д. Перетц, звісний уже своїми науковими працями, та й сама оця праця була частями опублікована в р. 1899 в «Известиях отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук» і обговорена мною* в 38 томі «Записок», стор. 41—46. Та проте видаючи свою працю окремою книжкою, д. Перетц значно розширив її, вніс більше ладу і системи в свої досліди і ясно визначив собі мету, яка надає праці головне її значення. Супроти сього, до нової праці д. Перетца зовсім не належить закид, зроблений мною його статтям у «Известиях», коли натомість добрі прикмети, піднесені там, тут знаходяться в більшій мірі.

Сам титул показує, до чого змагають досліди д. Перетца. Передмова пояснює се докладніше. Його займає дослід над розвоєм сучасної народної пісні, головно ліричної і релігійної. Заглиблюючися в минуле, він натрапив там на велику силу давніх віршованих творів і, придивляючись їм, дійшов до погляду, що в тих пробах давніх письменників треба шукати основи для сучасної народної пісні, що «простонародное в массе случаев первоначально было продуктом творчества более культурных высших классов»,— значить, і для сучасної народної української і великоруської пісні «источником является старинная виршевая литература, зародившаяся на юго-западе России, вероятно, уже в половине XVI в.». В повнім обсягу ся теза, певно, не устоїться, але нема сумніву, що для деяких пісень, для деяких груп (балади, легенди, деякі любовні

пісні) вона правдива. Дещо задля сеї мети автор зробив уже в давнішій своїй праці «Современная русская народная песня» (Спб., 1893), а в оцій книзі дає багатий і критично оброблений матеріал для зрозуміння і оцінки тої поетичної традиції, яка була у нас (на Україні і в Московщині) аж до хвилі, поки її з рук інтелігенції не витиснула нова артистична література. Правда, деякі дуже важні питання автор полишає поки що набоці, приміром: як могли з таких дерев'яних, незугарних та важких творів, як більшина давніх віршів, повстати такі чудові, граціозні та високопоетичні перли, як більшина наших народних пісень? Або: чи кращі між віршами і кантами, записаними в XVII і XVIII в., не були припадком витворами простолюддя, перенесеними на папір яким-будь книжником з пам'яті або з уст простолюдних співаків? Автор почуває ті браки своєї праці, заявляючи, що «зупиняється поки що на чисто формальнім роздивленні найдавніших пам'яток руської артистичної поезії». Значить, д. Перетц іще вернеться до сеї вельми цікавої теми.

Перші три глави своєї праці (64 стор.) присвятив д. Перетц теоретичному питанню: що знала давня Русь про версифікацію і її теорію? Один із цікавіших рефератів на недавнім археологічнім з'їзді в Києві* був виголошений проф. Соболевським і доторкався найстарших пам'яток слов'янського віршування, себто «Похвали царю Симеону», «Пролога», «Азбучної молитви» і т. д., уміщених у Святославовім «Сборнику» з 1073 р. Ті твори були перекладені з грецьких оригіналів, а що ті оригінали були написані т[ак] зв[аним] політичним віршем, то й перекладач-болгарин силкувався перекласти їх віршем. Проф. Соболевський досить успішно реставрує віршову форму тих творів. Д[обродій] Перетц реєструє сей здобуток, але додає, що штука віршування в старій Русі була незвісна і сам факт існування віршів у «Сборнику» забувся. Мені здається, що й тут вивід д. Перетца занадто поспішний. Як чи так буде судити критика про мою пробу реставрування віршової форми «Пісні про Романа» і «Слова о Лазареве воскресении»*, то все-таки я не сумніваюся, що дальші досліди над ритмікою «Слова о полку Игореве», «Похвали богу» Пізіда* і інших таких творів покажуть нам існування в старій Русі ритмічних, віршованих творів, будованих не по правилу політичного вірша. І коли д. Перетц заявляє категорично, що перші віршовані проби на Русі появляю-

ться аж коло половини XVI в. на Україні, то супротив сього слід би пригадати йому, що ми вже з перших літ XVI в. маємо звістку польського історика про існування «дум» у південній Русі і в тім же XVI в. англічанин Річард Джемс записав декілька історичних пісень у Москві. Значить, були пісні, була вироблена версифікація на Русі ще геть швидше. Та й дивно було б, якби їх не було. А що й тоді пісня повставала не без участі інтелігентів, на се дає цінні докази проф. Веселовський* у своїх дослідах на полі російської народної епопеї. Адже ж, прим., така билина про Дюка Степановича, по думці проф. Веселовського, повстала рішуче на основі візантійського джерела; перероблена на руське десь у околицях Галича, перейшла потім до Києва, де сяк-так приплелася до циклу Володимирової епопеї, щоб з часом разом з іншими піснями того циклу перейти на північ.

Не вдаючися на хитке і неоране поле таких виводів і комбінацій, д. Перетц відразу стає на твердім грунті: по граматикам і риторикам руським, польським, латинським XVI—XVIII вв. він слідить, що знали наші предки про віршування і чого довідувалися в школах. Він показує, як перші руські граматики, черпаючи з грецьких взірців, ішли зовсім невільничо за греками, говорили про довгі і короткі склади, про гекзаметри, елегії і т. д., про що самі автори граматик не мали ніякісінького поняття. Граматика Смотрицького* (1619 р.) і тут, як і в многих інших випадках, робить перелом, впроваджуючи так само невільниче латинську теорію версифікації, оперту на граматиці Альвара*. Д[обродій] Перетц завдав собі чимало, і то, певно, зовсім неприємної, праці, слідячи по польських учебниках риторики різні модифікації та переробки все тої самої педантичної поетики. Він зібрав тут аж надто багатий матеріал, і хоча результат сеї важкої праці дуже і дуже маленький, то все-таки д. Перетцу належиться подяка за те, що виконав сю роботу, яку все-таки хтось мусив узяти на себе. Правда, досліди над розвоєм польської поетики повинні б бути роблені на тлі розвою польської поезії: цікаво б було знати, коли поляки замість латинських метрів зачали в своїх віршах попросту лічити силаби, як се роблять польські підручники поетики вже в початку XVIII в.

Далі автор переходить до огляду українсько-руських віршів кінця XVI в., в яких він уже зауважує два типи: вірші, правильно будовані на взірець польських, 12- і 13-

складові, і вірші не однаково довгі, з недбалими, переважно дієслівними римами (на подобу дум). Розуміється, що протестантський співаник із познанської бібліотеки, про який я згадав у рецензії на попередню працю д. Перетца і якого він і тепер не взяв на увагу, був би мусив змінити його висновок і вказати йому ще й третій тип — коротших, також правильно збудованих віршів. Далі автор наводить і обговорює декілька віршів духовного змісту з початку XVII в., вказуючи їх близьку залежність від польських взірців. Майже без зміни з «Известий» передруковано розд. VI, де обговорено ряд українських віршів, записаних поляками (латинськими літерами) в XVII в., отже, поперед усього віршу про битву під Берестечком і другу віршу «Висипався хміль із міха» та пісню-сатиру про попа. Сюди можна було б додати ще віршу-сатиру на гетьмана Заславського, опубліковану мною («Хмельниччина 1648—[16]49 років у сучасних віршах»*), і вірші, що втягнув у свій «Latopisiec» Єрлич* Та взагалі д Перетц, здається, не дбав про повноту матеріалу, а тільки про те, щоб використати по змозі той рукописний матеріал, що був у нього під руками. Дуже інтересний розд[іл] VII, де на детальнім розборі кількох вірш показано, як духовні, а декуди й світські поезії зразу транскрибувалися, потім перекладалися, а далі перероблювалися з польського на руське. В розд[ілі] VIII малює автор на основі документів перший наплив українсько-руських пісень і співаків до Московщини, роздивляє трохи детальніше віршовану «Псалтир» С. Полоцького та вірші Барановича, вказуючи близьку залежність тих віршарів від польських взірців. У розд[ілі] IX подано «матеріали для характеристики репертуару бандуристів початку XVIII в.», себто огляд рукописних співаників, віднайдених у останніх роках, в тім числі й зарваницького співаника, описаного і опублікованого проф. Грушевським у «Записках». Дальші розділи (X—XIV) займаються детально процесом переходу українсько-руських кантів та віршів у Московщину в XVII—XVIII в. Розділ XIX присвячений «Богогласникові». Спеціально про авторів пісень «Богогласника» висловлює д. Перетц деякі цінні уваги, але ся тема далеко ще не вичерпана. Так само важно те, що в приступних йому рукописах автор віднайшов декілька пісень, що ввійшли в «Богогласник» перероблювані та повкорочувані. Се для дальших студій над сею цікавою книгою дуже цінні вказівки.

Другий том праці д. Перетца не менше цікавий для нас. Подано там опис і зміст 12-тьох рукописних співаників, що переховуються в різних російських бібліотеках, далі передруковано вірші і дедикації з 15 українсько-руських книжок старого друку (1593—1619), виданих перед виходом граматики Смотрицького, і в кінці — збірку українських пісень із різних рукописів XVIII в.,— часть, може, найціниша з сього тому. Кінчиться він поданням кількох не звісних досі віршів Феофана Прокоповича і «Покажчиком». Праця д. Перетца видана гарно, коректа загалом старанна.

В. Н. ПЕРЕТЦ. ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ

Т. II. Из истории старинной русской повѣсти. 1. Слухи и толки о патриархе Никоне в литературной обработке писателей XVII—XVIII в. (Спб., 1900, с. 68)

Правління патріарха Никона і розпочате в часі того правління, головно за порадою українця Славинецького, «исправление» церковних книг дало почин формальній революції в Московщині і витворенню так званого «раскола». Важність тих подій для історії духового розвою Московщини досі ще не оцінена як слід. Досить буде сказати, що в вирі тої революції, при свисті батогів, брязкоті кайданів, скрипінні тортур та тріщанні стосів, на яких палено розкольників, зароджується уперве справді національне великоруське письменство, появляються писання протопопа Аввакума*, появляється ціла та «поморська» розкольницька література, в якій поза обскурною теологічно-казуїстичною формою видно уперве на московськім грунті проблиски живої людської душі, пристрасті, критики і малюнки побуту, видно зароди всього того, що в творах Достоєвського, Толстого, Щедріна, Островського мало здобути великоруській літературі XIX в. світове значення. І, що цікавіше, невважаючи на «старовірство» тої літератури, в ній на кожнім кроці стрічаємо нові форми, нові ідейні зв'язки, нові мотиви, що вже ввійшли були в життя і несвідомо для самих творів виливались у них на папір. Із сього погляду література старообрядців XVII—XVIII в. заслуговує на найпильнішу увагу, якої, на жаль, досі не діждалася. З величезного її багатства далеко не все ще було опубліковане, а праця д. Перетца, якої наголовок виписано вище, показує, що при добрій волі в тих купах записаного паперу можна знайти прецікаві речі.

Д[обродій] Перетц поклав собі метою зібрати розкольницькі оповідання про Никона. Розкольники вважали Никона ще при його житті за попередника антихриста,

а то й за самого антихриста. Д[обродій] Перетц зовсім вірно добачає джерело того погляду в тих есхатологічних легендах та писаннях, яких так багато було в християнській церкві. Правда, до заведення друкарень стара Русь знала таких писань дуже не много. Навіть «Апокаліпсис» св. Івана був у нас мало розширений, найпопулярніше було «Откровение» Мефодія Патарського*, апокриф, якого рефлекси знаходимо і в народних оповіданнях та піснях великоруських і українських. Аж коли появилися друковані Біблії і друковані переклади писань отців церкви, спеціально ж писань про кінець світу й антихриста, то й фантазія простих людей, розворушена тими «божими словами», починає працювати в тім напрямі. Д[обродій] Перетц зазначує сей зв'язок, але не досить кладе на нього натиску. Він не звертає уваги, прим., на те, що такі явища повторялися всюди в західній Європі: апокаліптична пошесть в XVI і XVII в. пройшла по Англії, Франції і Німеччині як одна з визначних форм великого реформаційного руху. Ще Гус писав про антихриста — се був папа. В ту саму ноту грали пізніші реформатори; в сей бік звернена й брошура Знзанія*, що була передрукована в Москві в «Кириловій книзі»* і зробилася одною з основ розкольницьких вірувань. Поява жидівського месії Сабатая Цві в Єрусалимі дала привід до дуже розповсюджених поголосок у цілій Польщі і на Україні про те, що антихрист уже явився. Таким робом повірки московських розкольників про Никона-антихриста являються тільки одною хвилею сеї європейської течії, трохи чи не першою хвилею, що, плеснувши в далекій Англії, відплеснулась аж на Уралі та в Соловках, розмиваючи ту ізоляційну стіну, яка досі ділила Московщину від решти Європи.

І які інтересні камінчики несла з собою та хвиля! Під впливом вірування в те, що Никон — антихрист, фантазія його ворогів причіплює до нього найрізніші оповідання, зачуті бог зна відки, доповнені фантазією по утертим, усною традицією виробленим, шаблонам. А та усна традиція вже привикла була оперувати масою матеріалу, принесеного з заходу, нечуваного в старій Русі. Никон — чародій, що за дочасний блиск і власть запродав свою душу чортові, як другий Фауст або Твардовський; Никон, зразу тихий і побожний, чує від чарівника пророцтво, що буде колись «государем», і се пророцтво, хоч він зразу не вірить йому, звільна затруює йому душу, як Макбетові; Никонова душа

лишає тіло і мандрує вночі до пекла, відки рано вертає «в колеснице и слуги многими обстоим», а потім у спальні входить знов у тіло; Никон править службу божу, а праведний монах бачить на його шиї обкручену гадюку і т. д. Кожна з цих повістей, які зібрав д. Перетц, одержала б належне освітлення і сама, зі свого боку, кинула б цікаве світло на склад думок її авторів, коли б обробити її порівняльним методом: прототипи показались би для кожної в західноєвропейськім письменстві. Д[обродій] Перетц такого досліду не дав, та вже се одне, що він уважає ті оповідання не за історичний, а за белетристичний матеріал, за початки великоруської повісті, треба вважати його заслугою. Ся збірка, якій бажаємо якнайбільше подібних продовжень, повинна розбудити більше, ніж досі, зацікавлення розкольницькою літературою в Росії. Досліди над нею, роблені широким, історико-порівняльним методом, будуть мати деякий інтерес і для нашої літератури, бо розкольники заходили й на нашу територію, а їх письменство багато дечого черпало з нашого, переробляючи ті позики по-своєму.

Н. ЯНЧУК*.
К ИСТОРИИ И ХАРАКТЕРИСТИКЕ ЖЕНСКИХ ТИПОВ В ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ

(«Юбилейный сборник в честь Вс. Миллера»*, М., 1900, стор. 348—367, і окрема відбитка)

Оцею працею кінчиться «Юбилейный сборник» на честь Вс. Міллера. Автор її, д. Янчук, звісний етнограф і белетрист, автор улюбленої у нас оперети «Вихованець» і редактор «Этногр[афического] обозрения»*, уперше тут виступає з оригінальною науковою розвідкою з поля порівняльної літератури.

На жаль, не можна сказати, щоб ся проба була зовсім щаслива, невважаючи на показний науковий матеріал, яким розпоряджає автор. Праці шкодить поперед усього брак ясно визначеної мети. Сам титул в тім напрямі не говорить нічого, тим більше, що «героїчний епос» автор розуміє дуже широко, втягаючи до нього і епічні пісні, й казки, й церковні легенди, й історичні факти. «Weniger wäre mehr»[1],— можна сказати німецькою приповідкою. Захопивши таке величезне поле, автор, мабуть, і сам побачив, що не дасть йому ради, і через те обмежив свою працю, але не з того боку, як слід було, бо замість вилучити належний матеріал до одної спеціальної теми, а сю одну спеціальну тему обробити основно і дійти до чогось позитивного, д. Янчук обмежив характер свого досліду. «Не имея в виду пересматривать вновь выводы исследователей, занимавшихся этим сюжетом, или предпринимать обстоятельное исследование того или другого мотива, примыкающего к теме о девушке-воине или женщине-богатырше (а жаль, що автор не мав сього наміру, бо сам він кілька рядків перед тим говорить, що дотепершні досліди сеї теми не довели ні до чого суцільного), я хочу только мимоходом коснуться некоторых пунктов

[1] Краще менше, та краще (*нім.*).— *Ред.*

вопроса и прибавить один-другой лишний (!) факт для библиографии его» (стор. 349). Се, очевидно, капітуляція перед битвою, а яка ціль такої праці — годі зміркувати.

Далі автор подає деякі уваги і матеріали до теми про дівчину-воячку, а підхопивши відти мотив (чи основний?) переодягання дівчини за мужчину, цитує цілу купу орієнтальних казок, де се переодягання має зв'язок з війною, потім переходить до оповідань, де переодягання не має зв'язку з війною, а де жінка, переодягнена за співака, виручає з неволі свого мужа. Тут стався д. Янчукові неприємний casus[1] — він прийняв за народну думу звісну думу д. Чайченка* «Про княгиню-кобзаря» і надрукував її в повнім тексті. І далі д. Янчук блукає по різних варіантах, хапаючи без розбору і те, що оповідає Петрарка* як факт, і поеми чеського поета Ганки*, і польського Міцкевича, і церковну легенду про св. Марина, якої текст у західноруськім перекладі з польського (Скарги)* він передруковує. Справді, коли метою д. Янчука було подати декілька «зайвих» фактів до різних тем з героїнею-жінкою, то він осягнув сю мету вповні.

[1] Випадок (*лат.*).— *Ред.*

ПАВЕЛ СИМОНИ*. СТАРИННЫЕ СБОРНИКИ РУССКИХ ПОСЛОВИЦ, ПОГОВОРОК, ЗАГАДОК И ПРОЧ. XVII—XIX СТОЛ.

Выпуск первый, I—II. Издание отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук. Спб.,1899, стор. XIX + 216 + 7 + XII + 4

Д[обродій] Симоні поклав собі метою опублікувати рукописні збірки приповідок і загадок, що були пороблені в різних руських краях у XVII—XIX в., а також ті друковані давніші збірки (московські), що зробилися тепер бібліографічною рідкістю. Науковий дослід над приповідками, пояснення їх, порівняння з іншими не входить у план сього видання. В першім випуску поміщені дві, а властиво три, збірки (одна, перекладена з польського, Яна Забчица, з польським текстом en regard[1], подана якось принагідно, в описі рукописів приповідкових збірок). Найстарша збірка, подана в книжці, має в рукописі титул «Повести или пословицы всенароднейшие по алфавиту», походить із XVII в. В ній маеться 2786 приповідок. Збірка зроблена, без сумніву, в Московщині і має загалом московський язиковий колорит, але не менше певне й те, що в неї втягнено багато книжного матеріалу, в тім числі й українсько-руського. Друга збірка з кінця XVII або початку XVIII в. містить 1213 приповідок і являється переважно скороченою, декуди трошки переробленою копією попередньої. Передруковує ті збірки д. Симоні дуже старанно, навіть розкішно; до тексту додано аж XIII фотолітографічних таблиць — факсиміле рукописів, хоча в них нема нічогісінько цікавого і важного. Видно, мають люди багато грошей і не мають їх куди дівати. При кінці на стор. I—XIII додано уваги проф. Ф. Є. Корша про мову приповідок і величезний реєстр помилок — не знати, чи друкарських, чи допущених у рукописі.

[1] Поряд, паралельно (*франц.*).— *Ред.*

ALEKSANDER KOŁESSA*. UKRAIŃSKA RYTMIKA LUDOWA W POEZYACH BOGDANA ZALESKIEGO*

Львів, 1900, с. 78 (відбитка з «Księgi pamiętniczej uniw[ersytetu] Lwowskiego»)

Одно з найцікавіших явищ для історика літератури, так розпочинає шановний автор свою працю,— се цивілізаційний ендомоз, який відбувається між двома від ряду століть сусідніми народами — польським і українсько-руським. Сьому явищу присвятив автор уже кілька праць, і до них прибула й оця нова. Спеціально для історика української літератури вона дає дуже небагато, бо ж метою автора було вияснити секрет тої мелодійності і солодкозвучності, якою справедливо славиться Б. Залеський між усіма польськими поетами. Проф. Колесса показав тут зовсім наглядно, що найбільша частина сього секрету виясняється тим, що Залеський брав віршові форми з українських народних пісень. Із 47 форм вірша, які констатує автор у Залеського, 15 узято з українських народних пісень; із 103 ритмічних взірців 51 походить із українського джерела. Надто Залеський держиться таких самих правил щодо цезури і щодо чергування акцентованих та неакцентованих складів, як і українська народна пісня. Сей для істориків польської літератури важний здобуток обставив д-р Колесса масою фактів і цитат. Надто подав він огляд польських студій над ритмікою, огляд, що сягає до кінця XVIII в. і показує повну неоригінальність тих польських студій і брак в них систематичного слідження спеціально польської людової поезії. Коли б шан[овний] автор був заглянув до старших уживаних у Польщі граматик та підручників риторики, яких багато укладано тут у XVII—XVIII в., був би переконався, що перший із згаданих ним теоретиків — Новичинський — був на ділі одним із останніх у довгім ряді, не ліпшим і не гіршим від своїх поперед-

ників. Ті старші писання переглянув здебільшого д. Перетц у своїй праці «Из истории русской песни: исследования и материалы, т. I». Цінна праця д-ра Колесси повинна би бути невеличким memento[1] і для ширшої польської громади, що українська мова і пісня не така-то вже бідна, коли один із найбільших польських поетів не тільки вважав можливим користуватись її скарбами в такій великій мірі, але, власне, тим позичкам, а не провідним ідеям своєї поезії, головно завдячує свою чародійну силу.

[1] Нагадуванням (*лат.*).— *Ред.*

KORESPONDENCYA JÓZEFA BOGDANA ZALESKIEGO

Wydał Dyonizy Zaleski, том I, Львъ., 1900, стор. 1—299. (Передрук з «Przewodnik-a nauk[owego] i liter[ackiego]»)

Сей гарний том — початок видання повної збірки листів «соловія України», розуміється, повної настільки, наскільки се було можливе, бо значна часть листів пропала. Та все-таки й те, що лишилося, обійме ще зо три такі томи. На зібрання і впорядкування сеї багатої кореспонденції посвятив син поета Діонісій Залеський багато літ труду і заходів, і йому головно треба подякувати за сей многоважний причинок до характеристики і зрозуміння великого поета, одного з найбільших і найоригінальніших поетів Слов'янщини. Листи, писані до близьких приятелів, характеризують нам його далеко краще, ніж вірші; в листах ми бачимо чоловіка, коли в віршах перед нами уноситься якийсь золотистий туман. Можна сказати навіть, що листи дають дослідникові нову загадку до розв'язання, бо рисують якийсь глибокий дуалізм між дійсним чоловіком і його поезією. Як звісно, в своїй поезії Богдан Залеський, може, найменше реальний зі всіх звісних нам поетів; дійсні люди, відносини, події за дотиком його поезії якось розпливаються, тратять свої натуральні обриси, тонуть у потоках слів, звуків, мелодій: дар пластичного вислову, характеристики, аналізу був зовсім недоступний для нього. Навіть та Україна, яку він так гаряче любив, малювалася в його поезії в зовсім фантастичних нарисах, і хто знає, чи той фантастичний малюнок не причинив польській суспільності багато шкоди, так само, як, певно, принесе їй шкоду й не менше фантастичний, хоч у противнім, ворожім та ненависнім напрямі, малюнок у славній трилогії Сенкевича*. Тим часом на ділі в своїх листах Залеський показується далеко не фантастом, не дитиною мрій, не відлюдком. Се живий чоловік, повний

зацікавлення до сучасних подій, чоловік з широкими товариськими зв'язками, з дуже виразними симпатіями й антипатіями. Він уміє держатися осторонь від подій і суперечок, але має про все вироблений суд, не раз дуже ясний і тверезий. Так само й про поезію він має вироблені ясні та рішучі погляди, над своїми віршами працює старанно і дбає про те, щоб усі вони відповідали одній провідній ідеї. Цікава тема для психологічної студії: як погодити сю дійсну вдачу чоловіка з його поезією, яка, додаймо тут, була наскрізь лірична. Листи, уміщені в першім томі, йдуть від р. 1825 до 1844 і, без сумніву, найцікавіші для характеристики Залеського в його відносинах до України. Із адресатів, до яких писані ті листи, назвемо: Михайла Грабовського*, Ад. Міцкевича, Авг. Бельовського*, Людвіка Набєляка* (оба останні — галичани), Северина Гощинського*, Люціана Семенського*, основателів Змартвихвстанської громади* Койсевича, Семененка, Янського. Ті листи, та ще листи до Стефана Вітвіцького*, мабуть, найцікавіші в цілій збірці. Крім матеріалу до характеристики і біографії самого поета, знаходимо тут багато натяків, відзивів та звісток про найрізніших людей. Звертають на себе увагу дуже острі осуди Залеського про Словацького*, якому Залеський майже відмовляє поетичного дару й чуття.

STANISŁAW ZDZIARSKI*. ZE STUDYÓW NAD «SZKOŁĄ UKRAIŃSKĄ»

Kierunek ludowy w poezyi. («Ateneum»*, 1900, т. IV, стор. 335—362)

«Українська школа» в польській поезії здавна цікавила не тільки істориків польської літератури, але загалом усіх тих, кого зацікавлював гордійський вузол польсько-руського питання. Характерне для поляків хіба те, що, невважаючи на велике значення української школи в їх літературі, вони досі не здобулися на основну студію про се явище, ба, навіть, можна сказати, закинули цілу «українську» ниву під переліг. Адже ж досі нема повного і критичного видання писань такого велетня польського слова, як Северин Гощинський, не говорячи вже про інших minores gentes[1], більша частина писань Тома Олізаровського* лежить у рукописах, а зі студій про сю частину польської літератури й її суспільний підклад усе ще найліпше буде те, що сказали неполяки: Дашкевич* (у розборі «Очерків» Петрова) та О. Колесса.

Чи праця д. Здзярського, з якої виривком має бути оця стаття, заповнить сю прогалину, не вмію сказати. В усякім разі стаття не дає ніякісінького поняття про те, що розуміє автор під українською школою, як задивлюється на її значення, чи і який добачає в ній розвій ідейний або хоч формальний. Д[обродій] Здзярський обмежив тут свою тему дуже сильно. Він розглядає тільки трьох репрезентантів «української школи» пізнішої доби: Олізаровського, Грозу* і Головінського*, розглядає тільки їх поезію, а властиво тільки людові мотиви в тій поезії, значить, казкові та легендові мотиви, вірування, пісні. Винайшовши первовзір або паралель даного мотиву в якій українській, або білоруській, або хоч би польській

[1] Менших народів (*лат.*).— *Ред.*

етнографічній збірці, автор сим і задоволяється. Він задоволяється ще меншим. Ось, прим., сконстатувавши, що в поемі Олізаровського «Zawerucha» характеристика чумака взята з української пісні, він додає: «Dalszy ciąg pieśni w poemacie Olizarowskiego został nadzwyczaj udatnie w duchu ludowym skreślony, bo i w pieśniach ludowych czumak w rozpaczy idzie do karczmy»[1] (стор. 337). Ну, на те, щоб завести чумака до корчми, не треба було аж пісні народної, а вже «духу людового» тут ніщо дарма і в рот брати. І дальше говорить д. Здзярський: «Fakt ów dalej, iż czumak i Zawerucha milczkiem siedzą, jak dwa wilki, gdy psa zjedzą, iż Zawerucha usiadłszy niemy, głuchy, w twarz czumaka oczy wlepił, i wreszcie, kiedy się obaj poznali,— podali sobie dłonie, przez stół wzajem smutne skronie pochyliwszy uderzyli w półkwaterki, jest równie trafnie z życia ludu ruskiego zdjęty, bo lud ten jest bardzo małomówny i tak smutny, jak te dwie kreacye w utworze Olizarowskiego»[2] (стор. 327—328). По нашій думці, сей уступ потверджує хіба те, що д. Здзярський сказав перед тим (стор. 336), що сей «український» поет, родом мазур із Ряшівського повіту в Галичині, пробувши дитячі літа на Волині, не знав і ніколи не бачив України, ніколи не бачив ані дійсного козака, ані чумака, а, малюючи поводження обох тих фігур у корчмі, малював радше поводження двох польських студентів у львівській кнайпі (поема написана була у Львові 1832 р.), ніж поводження українських селян, які не мають звичаю ані так мовчати, як твердить д. Здзярський, ані подавати собі рук через стіл, ані «чокатися» півкватерками (на Україні тільки «кружляють» чарку, тобто, випивши, подають з рук до рук).

Таким самим чисто механічним методом перебирає д. Здзярський поему за поемою, підносячи з них тільки ті місця, де може виказати якусь етнографічну паралель. Наскільки цілість відповідає якій-небудь людській думці,

---

[1] «Дальше продовження пісні в поемі Олізаровського дуже вдало в народному дусі зображене, бо і в піснях народних чумак з розпачу іде до корчми» (*польськ.*).— *Ред.*

[2] «Той факт, що чумак і Завірюха мовчки сидять, ніби два вовки, які пса з'їли, що Завірюха сидить німий, глухий, в обличчя чумака втупивши очі, і, нарешті, те, що коли вони познайомилися, подали один одному руки через стіл, смутно голови похиливши, чокнулися півквартами, теж взято з життя українського народу, бо народ цей сам дуже маломовний і такий смутний, як ці два образи з твору Олізаровського» (*польськ.*).— *Ред.*

відносинам України, характерові народу та місцевості, се д. Здзярського не інтересує; чи Україна в такому творі виходить правдивою чи карикатурною, се немовби сягає поза обрій його очей. Зовсім так як коли би хтось, беручися описати нам різнобарвний килим, виторочував перед нашими очима з нього самі зелені нитки. Яка мета такого трактування речі — не розумію. Та мені здається, що, перебравши таким способом усю українську школу, автора за автором і твір за твором, ми так само не будемо розуміти їх значення й вартості, як і без того.

Зверну ще увагу на одну деталь. На стор. 353 згадує д. Здзярський про віршоване оповідання Грози «O duszach umarłych», поміщене в збірці «Rubon», 1845, II. Се оповідання «jest dosłownem prerobieniem opowieści ludowej, zamieszczonej w rozprawie Grabowskiego p[od] t[ytułem] «O gminnych ukraińskich podaniach»[1], що була надрукована в тій самій збірці. Відки взяв се оповідання Грабовський, сього д. Здзярський не дошукується; він зовсім не звернув уваги, що український оригінал сього оповідання був значно пізніше надрукований Кулішем у його «Записках о Южной Руси» п[ід] з[аголовком] «Бабуся з того світу». З уваги на те, що Куліш уже в початку 40-их років був знайомий з Грабовським, та й на те, що Грабовський передає сю легенду не лише з тими самими іменами, які знаходимо у Куліша, але в тій самій артистичній формі і з тою самою закраскою, яку надав народному оповіданню, без сумніву, сам Куліш, ми мусимо стояти на тім, що українська есхатологічна легенда, оброблена Кулішем, була перекладена на польське Грабовським, а потім перевіршована по-польськи Грозою. Може би, детальне порівняння сих трьох версій кинуло також sui generis[2] промінь світла в духову робітню «української школи»?

---

[1] «Є дослівною переробкою народної оповіді, вміщеної в дослідженні Грабовського під назвою «Про народні українські перекази» (*польськ.*)— *Ред.*

[2] Своєрідний, оригінальний (*лат.*).— *Ред.*

ЮБИЛЕЙНЫЙ СБОРНИК В ЧЕСТЬ ВСЕВОЛОДА ФЕДОРОВИЧА МИЛЛЕРА, ИЗДАННЫЙ ЕГО УЧЕНИКАМИ И ПОЧИТАТЕЛЯМИ ПОД РЕДАКЦИЕЙ Н. А. ЯНЧУКА

Москва, 1900, ст. XXII + 368, 4°. (Відб. з XCVII т. «Известий Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии»)

Збірник, виданий на честь звісного орієнталіста, дослідника російського народного епосу, проф. Вс. Міллера, містить більше сорока праць російських, українських, вірменських і інших учених і визначається великою різнорідністю змісту. Певна річ, значна часть між ними зовсім не заокруглені праці, а тимчасові комунікати, нариси або, нарешті, сирі матеріали. Та все-таки знаходимо всюди цінні причинки до дальших дослідів — і се головна заслуга книги. Деякі з поміщених тут праць були вже обговорені в «Записках» (т.XL)*. Я обмежусь тут на працях історично-літературного та етнографічного змісту.

На вступі В. Михайловський дає коротенький нарис наукової діяльності ювілянта, зупиняючися на характеристиці його важніших праць, серед яких видне місце займає також «Взгляд на «Слово о полку Игореве», де Вс. Міллер попробував поясняти міфологію і форму поеми в зв'язку з аналогічними церковноболгарськими та візантійськими творами. До нарису додано бібліографічний покажчик наукових праць ювілянта (всіх 141).

Далі подають Thor Lange* і Philipp Frilling два переклади (датський і німецький) болгарської колядки про те, як юнак переганяє сонце; сю колядку цитував Вс. Міллер у своїй праці про «Слово о полку Игореве». О. Грузинський* дав гарний переклад вступу Шевченкової «Черниці Мар'яни». До поетичних причинків треба ще зачислити працю С. Олферєва «Из области древнеарабской лирической поэзии», де подано переклади сімох пісень з коротким вступом і поясненнями. До сирих матеріалів належать апокрифи, записані з уст народу в Волинській губ. А. Ма-

линкою*, апокрифи, зібрані в Кубанській обл. покійним М. Дикаревим*, один вірменський апокриф (посланіе Пілата* до Тіберія*), поданий у перекладі Х. Кучук-Іоаннесовим, подана С. Долговим із одного рукопису віршапісня «Чудная царица богородица», поданий М. Аттаєю* переклад арабського тексту повісті про «Акіра премудрого» і подана О. Марковим* «Біломорська билина про похід новгородців на Югру в XIV в.» (до неї додано й уваги). Із праць більше принагідного характеру визначимо Г. Чиркова «Два любопытных арабских документа» з приводу двох арабських листів, привезених із Сірії д. Кримським*; далі д. Кримського «О малорусских отглагольных существительных на -енне и -іне», Р. Брандта* «Несколько мелочей»(про слова «перець», «вьсь, вьсе, вьса», «человѣкъ» і про деякі акценти), Мірри Джаффара* «Об искусственном образовании парных слов», П. Мілюкова* «Что такое «море Вирянское» и «город Леденец» былины о Соловье Будимировиче?» та Л. Мсеріанца «К Босфорской ономастике». Із праць більше заокруглених варта уваги стаття В. К. Поржезинського «Несколько страниц из истории сравнительного языковедения», де автор розглядає й критично розбирає погляди найчільніших лінгвістів на можність реституції індоєвропейського праязика.

В своїй статті «Одно из применений закона переживания старины в истории русской литературы» М. Сперанський* зостановляється над методом, якого треба уживати при дослідах над різнородними апокрифами, тими важними пам'ятками староруської літератури. Вихідною точкою тих дослідів мусить бути т[ак] зв[аний] індекс, чи то стаття «О книгах истинных и ложных». Вона появляється на Русі ще в XI в., чим пізніше, тим більше являється розширеною, вкінці уперве появляється друком у Москві 1641 р. в т[ак] зв[аній] «Кириловій книзі». Отже, в тім індексі вичислено апокрифи двоякого роду: оповідання на теми біблійних подій Старого й Нового завіту, фальшиві житія святих та твори есхатологічні, з одного боку, і цілий ряд творів ворожбитських, фальшивих молитов, заклять і т. ін.— з другого боку. Між тими двома групами заходить важна принципіальна різниця. Твори першої групи — переважно переклади з грецького, і так само індекс їх перекладений, старший; твори другої групи в старих грецьких індексах не названі і дістаються до індексу аж на Русі. Проф. Сперанський підносить інші різ-

ниці, які заходять між сими двома групами і домагаються відмінних методів досліду. Тексти першої групи здобувають собі популярність в якімсь часі, а потім попадають в забуття, коли зміниться літературна мода; тексти другої групи, відповідаючи народним віруванням і загальним психічним настроям, живуть довго і не підлягають моді. Тексти першої групи, завдяки своєму напівцерковному характерові, переписуються або переробляються бережливо, отже, й заховують в більшій мірі свій первісний характер, так що їх зв'язок з первовзорами прослідити далеко легше; натомість тексти другої групи переробляються дуже основно або компонуються наново на тлі якогось даного повір'я, через що й зв'язок їх між собою прослідити дуже трудно, а походження з чужомовних взірців сконстатувати рідко коли можливо. Отим-то при досліді тих пам'яток для першої групи вистачає метод історично-літературного порівняння, натомість для другої групи треба користуватися фактами етнографії й порівняльного фольклору. Гарна стаття проф. Сперанського, якому наука завдячує цінні досліди і в одній і в другій групі апокрифічних пам'яток, повинна бути звісна особливо кожному з тих молодших робітників, що беруться до праці над пам'ятками апокрифічного письменства.

Зовсім іншого, певно що дуже оригінального, але зовсім ненаукового методу держиться М. Дикарів у своїм вступі до апокрифів, зібраних у Кубанській обл. В останніх роках свого життя пок[ійний] Дикарів побільшив собою число тих, що зломили ногу в порівняльній міфології. Він сконструював собі теорію, яку висловив у оцій передмові ось якими словами. Виходячи зі знаного не лише у греків, але майже у всіх народів на землі вірування в щасливі і нещасливі дні, М. Дикарів придивляється календарям римо-католицькому і протестантському і переконується, «что состáвители их руководились снетемой греко-языческого календаря, приурочивая к извеетным числам праздники святых, имена которых имеют некоторое созвучие с именами или прозвищами языческих богов, праздновавшихся в те числа». Певна річ, есть зерно правди в тім реченні, та тільки зерно. Основою християнського календаря був не сам грецький, а подекуди й жидівський, єгипетський і інші, а основою всіх старинних календарів був календар вавілонський. Значить, досліди повинні обіймати всі ті кален-

дарі. А, з другого боку, М. Дикарів дуже наївно уявляє собі, що ті календарі укладав хтось один чи якась спеціальна комісія, що при укладанні мала такі чи сякі свої провідні думки, яких цілі з уваг М. Дикарева навіть зрозуміти не можна. Та вкінці третє: навіть хоч би ціле речення Дикарева було правдиве, то ті висновки, які він робить із нього, ті карколомні зближення й дикі етимології не мають наукового характеру і можуть хіба скомпрометувати порівняльний метод. Досить буде сказати, що в оцій передмові він ідентифікує закінчення деяких латинських святих на -bert, -pert, -precht (Albert, Albrecht і т. ін.) з міфічною Бертою, з грецьким (скомпонованим) Πέρυα і таким же Κέρυα з Персефоною, Артемідою, Вічним жидом і московським прозвищем «Лиса Патрикеевна», назву «Індія» з грецьким 'Αΐδης, «Троян» з θρώ-άνα θηρόσια "Ανασσα, «Галич» з 'Αληκώὰρά, село Березово з Περσία або Κεροεσσια і т. д. Олексій Попович нашої думи у Дикарева грецький Гермес, король Кароль — грецьке κόρα ἡλίον — дочка сонця і т. д. І, головно, з усіх отих каркаломних зближень нічогісінько не виходить, окрім непроглядного хаосу.

Характер тимчасового комунікату — збірки цікавих матеріалів і деяких уваг до них — має статейка О. Кирпичникова* «Богородица в народной поэзии» (стор. 93—96). Автор згадує тут легенди про стопу богородиці на скалі, наводить французьку пісню про розцвілий прут, наводить в повнім тексті бессарабське оповідання про плач богородиці за Христом і про те, як жаба потішала її, чим і поясняється народне вірування, звісне також у нас, що жаба «чистить воду» і що жабу вбити — гріх. Автор цитує також українські матеріали і кінчить легендою про засіяну ниву, що чудесно зараз зародила і доспіла.

До історії апокрифічних легенд належить також гарна праця Гр. Халатьянца* «Об Авгаре, царе Эдесском, по Моисею Хоренскому*». Се уривок із більшої праці — критичного досліду про джерела Мойсея Хоренського. Користуючися працями європейських учених про ту легенду, автор доказує, що старий вірменський історик черпав із церковної історії Євсебія*, дещо взяв із Йосифа Флавія*, але найбільше деталей таки просто виссав із пальця.

Характер реферату з ширшої детальної праці має стаття О. Д. Григор'ева* «К вопросу о происхождении

и редакциях повести об Акире премудром». Автор подає тут головні результати своїх дослідів над сею повістю, але без аргументації й наукового апарату, так що й рецензентові годі сказати що-будь про вартість тих висновків, хоча дещо, напр., першинство індійського прототипу повісті перед вавілонським і перехід індійського мотиву до Вавілона ще в VII в. до Христа а ргіогі можна вважати сумнівним.

Дуже інтересну і старанно оброблену працю дав С. Шамбінаго* в статті «Древнерусское жилище по былинам». Порівнюючи описи помешкань, дані в билинах, з тими староруськими помешканнями, які знаємо з історичних документів та археологічних і інших пам'яток, автор доходить ось до яких висновків: 1) помешкання змальоване в билинах згідно з історичною дійсністю; 2) се помешкання — то багатий дім XVI—XVII в. Значить, 3) остаточна редакція билинних описів, а тим самим і билинних текстів загалом була ділом скоморохів XVI—XVII в., значить, далі, 4) форма і зміст билин, які дійшли до нашого часу, виробились остаточно в XVI—XVII в. Сі висновки роблять кінець фантазуванням про прастаре походження билин, про їх прастару форму і т. д. Певна річ, в ті билини, які ми знаємо тепер, ввійшло немало елементів значно старших від XVI в. Але, знаючи таке пізне їх сформування, ми будемо знати, що старші елементи в них перейшли пізнішу, може, й не одну переробку, комбінувалися з новішими і тратили свій первісний характер. Варто би, щоб методом д. Шамбінаго дехто зробив досліди над нашими старшими піснями (колядками, весільними піснями) і здобув певні дані для їх хронологічного розміщення.

Дуже цінні уваги додав О. Марков до записаної ним над Білим морем билини про «Камское побоище». Автор показує тут, як історичний факт походу і пораження новгородців над річкою Камою, допливом Іртиша, в р. 1357, перейшовши в билину, з часом був прислонений конвенціональною українсько-руською закрасою: замість Новгорода явився Київ з Володимиром, Іллею Муромцем, Добринею, татарами; з первісного оповідання лишився тільки реєстр «богатирів»-новгородців та назва «Камское побоище». Автор додає, що билина про Камське побоїще була потім перероблена на билину про Мамаєво побоїще, яке історично трапилось 23 роки по нещасті новгородців над Камою.

В статті «Один русский анекдот и его западный источник» подає проф. Ю. Полівка з Праги порівняний дослід над звісним у нас анекдотом про те, як селянин учив мандрованого студента називати по-книжному дім, кицьку, огонь, драбину і т. д. Так само західне (та, мабуть, в основі орієнтальне) джерело вказує проф. Сумцов* для Стороженкового* оповідання про бабу, що їй чорт на махових вилах чоботи оддавав. Проф. Сумцов зупиняється на іспанській збірці XIV в. «El Conde Lucanor», де є оповідання, що було, мабуть, прототипом інших європейських, отже, й нашого. Але ж відомо, що «Conde Lucanor» зложений у значній часті з орієнтальних матеріалів: на жаль, проф. Сумцов не дошукувався дальше джерел сеї повісті.

Для історії і топографії казок дає цінний причинок Ол. Маркевич у статті «Очерк сказок, обращающихся среди одесского простонародия», де в систематичнім укладі передано і схарактеризовано зміст 50 казок, записаних автором від одеських учеників. Цікаво, що казки записані російською мовою, але з примішкою українських зворотів, а тези їх виявляють більше схожості з українськими,ніж з московськими казками.

В. Гордлевський* подав дуже важний причинок для порівняльних студій над казками та легендами, а власне переповів зміст 98 турецьких казок, зібраних мадярським етнографом Куношем і виданих у Будапешті по-мадярськи в р. 1889. На жаль, д. Гордлевський не завдав собі праці додати до кожної казки покажчик паралелей і оброблень, що, бачиться, повинно б бути обов'язковим у кожнім науковім виданні таких матеріалів. Тільки до одної казки додав гарну студію д. Кримський — се тема про т[ак] зв[аного] доктора Всезнайка або Жучка, до якої д. Кримський показує нові орієнтальні паралелі, що дають важні причинки до її літературної історії, яка сягає аж до Індії і вже в часі зложення великої збірки Сомадеви* виявляла щонайменше два варіанти.

Дуже важний причинок до історії арабської збірки «Тисяча ночей і одна» подали А. Горстер і А. Кримський. Перший подав перекладом зі своїми увагами статтю арабаєзуїта А. Сальхані про «Тисячу ночей і одну», статтю, що була подана яко вступ до видання арабського тексту сеї збірки, доконаного о. Сальхані в р. 1888—[18]89, а д. Кримський додав бібліографію важніших учених європейсь-

ких праць про ту збірку, додаючи декуди свої цінні уваги. Загалом праця д. Кримського конче потрібна кожному, хто займається студіями над сим справжнім «морем казок», яким являється арабська збірка.

Два цікаві причинки до етнографії білорусів знаходимо в книзі, а то: 1) статтю В. Н. Добровольського* «О некоторых архаических обычаях, переживаемых народом в Смоленской губернии» (сліди стародавнього звичаю «кувади» і «ходження баб у циганки») і 2) М. Довнар-Запольського* «Ритуальное значение коровайного обряда у белоруссов». Д[обродій] Довнар-Запольський бачить у короваї і в обрядах, злучених з ним, останки культу Пріапа* — погляд дуже слабо мотивований. Автор не тільки не притягнув до порівняння аналогічні обряди й пісні інших слов'ян, але не заглянув навіть до праці Хв. Вовка* «Rites et usages nuptiaux en Ukraine», де був би знайшов багатий український і загалом слов'янський матеріал і цінні вказівки для дальшого досліду.

До української етнографії належить у збірці тільки одна праця П. Іванова* «Вовкулаки, материалы для характеристики мировоззрения крестьян-малоруссов». Своїм звичаєм шановний етнограф дав тут тільки згрупований матеріал свого власного збирання, не пробуючи ані порівняти його з тим, що назбирано іншими українськими етнографами, ані зробити темою якоїсь наукової студії.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Данило Млака (Ізидор Воробкевич). Над Прутом]

Ім'я Данила Млаки, певно, звісне у нас кожному письменному чоловікові, та не можна сказати, щоб воно й для молодшого покоління сяло таким блиском, як колись, у 60-их і 70-их роках XIX віку, коли талант Млаки ставлено поруч Федьковича і покладено великі надії особливо на його епопеї. Ті епопеї, власне, зашкодили славі письменника, притьмили в очах молодшого покоління вартість його дрібних ліричних пісеньок, у яких він являється вповні паном своєї сили, розсипає велике багатство життєвих спостережень, осяяних тихим блиском щирого, глибоко людського і народолюбного чуття.

Оця щирість чуття, близькість до народу і його життя та простота вислову — все те прикмети, що запевнюють кращим поезіям Данила Млаки почесне місце в нашім письменстві, навіть коли лишити набоці його історичне становище як одного з перших жайворонків нової весни нашого народного відродження. Отим-то, одержавши від шановного поета збірку його поезій, давніших і нових, для надрукування в виданнях «Українсько-руської видавничої спілки», ми вибрали з них те, що, по нашій думці, може найкраще схарактеризувати Данила Млаку — лірика і буковинця. З багатого поетичного доробку нашого буковинського співака ми вибрали невеличку, але запахущу китицю і надіємось, що, прочитавши сю книжечку, оцінять і полюблять поета й ті, що досі привикли з маловаженням дивитися на старші генерації. Багато з тих пісень гомонить нині скрізь по нашім краї завдяки гарній музиці самого автора; та ми певні, що багато поезій, які появляються тут уперше, так само матимуть силу будити в серцях тиху, солодку музику поетичного настрою.

Нехай же ся збірочка буде ще одною ниткою, що в'яже молодші покоління зі старшими зв'язком симпатії і поважання на грунті одної великої любові до рідного народу і його слова та до тих загальнолюдських ідеалів добра, справедливості і братерства, яким служить уся наша новіша література і яким вірно й непохитно служить також у своїй скромній сфері наш буковинський поет.

Львів, д[ня] 1 липня 1901 р.

ПЕРШЕ ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ФЕДЬКОВИЧА

І

Як звісно вже нашій громаді, Наукове товариство імені Шевченка у Львові приступило до виготовлення першого повного видання творів і писань буковинського лірника Юрія Федьковича. Се сталось можливим по заключенні умови з товариством «Руська бесіда»* в Чернівцях, яке розпорядком останньої волі Федьковича одержало в спадку всі його папери і також право накладу його творів. Се товариство зробило пробу покористуватися тим правом і приступило було перед кількома роками до друкування повної збірки Федьковичевих поезій, але з невідомих нам причин се видання обмежилось одним випуском*. Тепер товариство «Руська бесіда» в Чернівцях відступило Науковому товариству ім. Шевченка у Львові право одноразового видання всієї письменної спадщини Федьковича і переслало рівночасно для використання всю рукописну спадщину покійного поета, яка, особливо в відділі драматичних праць, оказалась дуже багатою.

Уладивши се, Наукове товариство ім. Шевченка поручило філологічній секції роздивитися в матеріалі і занятися самим виданням. Сю працю взяв на себе проф. Ол. Колесса, звісний уже в науці своєю просторою розвідкою про Федьковича*. Та коли фахові заняття не позволили проф. Колессі присвятити виданню творів Федьковича стільки часу, скільки би було треба, а надто ще з уваги на те, що в інтересі Товариства ім. Шевченка лежало випустити видання якнайшвидше в світ, то, з поручення секції, взявся до сеї праці, крім проф. Колесси, ще й автор оцих рядків: вони оба поділили працю між себе так, що зредагування першого тому (поезії) взяв на себе я, а

проф. Колесса обняв редакцію повістей, полишаючи дальші часті пізнішій умові.

Роздивившися в друкованім і рукописнім матеріалі, я предложив секції ось який план цілого видання: том I — поезії, т. II — повісті, т. III — драми, т. IV — листи, матеріали до біографії поета, його праці, які не увійдуть у три перші томи (буквар, збірка народних пісень, меморіал про шкільництво на Буковині і т. п.), і також відзиви про нього сучасних, спомини знайомих, вкінці — біографічна і історико-літературна студія, бібліографія і словар. З уваги, що повістей Федьковичевих небагато, а драм забагато на один том, прийдеться, мабуть, у другім томі, крім повістей, подати ще дві Шекспірові драми, перекладені Федьковичем,— «Гамлета» і «Макбета».

Так виглядала би зверхня економія видання. Редакція знайшлася в щасливім положенні, можучи зробити се видання не тільки повним, але і критичним у такій мірі, як сього не можна надіятися майже для жодного з наших давніших письменників. В основу видання ухвалено класти всюди першодруки, а коли можна, то й автографи поета. Се дає можність заховати в дуже значній мірі ті діалектні окремішності Федьковичевої мови, що надають їй особливу принаду, і через те секція поручила редакторам, придержуючися загальних норм принятого тепер шкільного правопису, берегти пильно всякі фонологічні відтінки мови в Федьковичевих творах, отже, такі, як: взєли, нє, ни (замість: не), ходит, ходя і т. ін. Багатство автографів із найрізніших часів, починаючи 1861 роком, дає можність контролювати всякі зміни, роблені в різних часах різними редакціями в Федьковичевих творах, а декуди доповнювати пропуски, роблені редакторами чи то для якихсь власних уподобань, чи «страха ради іудейська». Всякі такі зміни, поправки, інколи чужі додатки до Федьковичевого тексту, речові пояснення чи то самого Федьковича, чи редакторів находять поміщення в нотках під текстом з докладним означенням, звідки вони взяті. Під кожним твором зазначено по змозі дату його написання, місце, де був уперше друкований, або, коли він досі не був друкований, подано опис і місце знайдення автографа, а надто з авторових листів або з інших джерел подано все, що знаємо про час і обставини написання даного твору і його дальшу історію. Одним словом, при кожнім творі редактори стараються зібрати все до-

ступне їм, що може послужити до усталення найліпшої лекції тексту, до його зрозуміння і оцінки на тлі обставин життя самого автора і суспільності.

II

Подавши сі praeliminaria[1] про загальний план, матеріал і метод видання, я хочу сказати дещо детальніше про перший том, якого друк задля надзвичайно важкої і складної редакційної праці, а головно задля багатства матеріалу протягнувся, над сподівання, довго і, певно, не скінчиться швидше, як хіба з кінцем сього або з початком слідуючого року. Досить буде сказати, що сей том обійме коло 45 аркушів друку формату такого, як видання Шевченка проф. Огоновського*. Поезії Федьковича творитимуть том коло 720 сторін і зроблять, певно, велику несподіванку всім тим, хто привик поетичну творчість буковинського лірника міряти тоненькими томиками видання Дідицького* або коломийськими випусками*. Збірне видання покаже дуже цікаві фази в розвої поетичної творчості Федьковича, фази, досі не ясні навіть для таких істориків літератури, як покійний] Огоновський, неясні головне тим, що Федьковичів поетичний доробок друкувався шматочками, розкиданий по різних часописах, псований і фальшований різними дилетантськими руками, а в значній частині лежав недрукований, чи то в скриньці самого автора (як ось переспів «Слова о полку Ігоревім»), чи то в редакційних архівах. Скільки з того розкиданого скарбу пропало назавсіди — не знаємо. В авторових листах не раз знаходимо згадки про твори, які ніколи не побачили світу; натомість случайні нахідки видобувають на денне світло твори, про яких не стрічаємо згадки ніде інде. Ітак, 1879 р., переходячи попри лавку якоїсь перекупки на Краківськім, я побачив у неї досить грубий зошит 4°, писаний виразним руським почерком. Перекупка дерла з нього картки, завиваючи в нього черешні. Оглянувши одну таку картку, я побачив, що се народні пісні. Я відкупив у перекупки весь зошит за 10 кр. і знайшов у ньому, крім кількадесятьох народних пісень, переписаних десь у 60-их роках (кулішівкою) не звісно, де й ким (перших кільканадцять карток зошита пропало),

[1] Попередні дані (*лат.*).— *Ред.*

також копії двох Федьковичевих поем: «Новобранчика» і «Лук'яна Кобилиці». Певно, тоді, коли писано сю збірку, ті поеми мались у автографах. А тепер автограф «Новобранчика» маємо тільки один, що донедавна був власністю проф. К. Горбаля* в Перемишлі (поема й присвячена йому автором), а недавно дарований ним у бібліотеку Наук[ового] товариства ім. Шевченка. І що ж показується? Моя копія в кількох місцях повніша від Горбалевого автографа. Се легко зрозуміти, чому: Федькович прислав Горбалеві поему з тим, щоб її надрукувати у «Вечерницях»*, та, боячися клопоту з цензурою, сам попропускав і викрапкував деякі дразливі місця. А той, хто писав мою копію, мав, видно, інший, повний текст перед собою. А про другу поемку, заховану в тій копії, про «Лукіяна Кобилицю», нема ніде ніякої згадки ані в листах Федьковича, ані в звісних мені листах його сучасників, і якби не та копія, припадком урятована мною від затрати, ми не мали би ніякісінького сліду, що Федькович написав коли-небудь сю поему — одну з кращих і щодо свого укладу найінтересніших[1] поем Федьковича.

Натомість багатство копій і відписів якогось твору, роблених давнішими часами, зовсім іще не дає запоруки, щоб твір доховався до наших часів. Ітак, у листах як самого Федьковича, так і його сучасних із рр. 1868—[18]69 ми часто стрічаємо згадки про його «Посланіє», яким, по словах одного з молодих тоді ентузіастів, «Федькович заткнув за пояс «Посланіе» Шевченка». Можна сьогодні скептично дивитися на сей вислів молодого ентузіаста, та все-таки треба мати на увазі факт, що Федьковичеве «Посланіє» було в своїм часі дуже популярне, що воно в рукописних копіях облетіло всю Галичину, зогрівало молоді серця, будило думки і причинялось до вироблення поглядів там, де перед тим ніяких ясних думок, ніяких вироблених поглядів не було. І що ж ви скажете — редакторам повного видання Федьковичевих творів так і не вдалось досі віднайти ані автографа, ані жодної копії цього твору. Ми мали звістки, що автограф «Посланія», присланий 1868 р. до Львова, був у редакції «Правди», потім у руках пок[ійного] Володимира Навроцького*. Між паперами пок[ійного] Вол. Навроцького знайшов се «Посланіє» по

[1] Чим вона інтересна, се буде видно аж по виданні четвертого тому Федьковичевих писань.

його смерті брат його, тепер уже також покійник, Кость Навроцький. Тут уривається слід. Маємо звістку, що пок[ійний] Кость Навроцький прислав деякі листи Федьковича «і інші папери» до бібліотеки «Просвіти»* у Львові; ними користувався пок[ійний] Омел. Огоновський, пишучи свою «Історію руської літератури» (див. ч. II, відділ 2, стор. 656), та, мабуть, «Посланія» між тими паперами не було, бо пок[ійний] Огоновський не згадує про нього нічого, вичисляючи Федьковичеві поетичні твори. Копія «Посланія» була ще донедавна у проф. Ів. Верхратського* (знаємо се з його усного оповідання), та й вона затратилася десь, і хто знає, чи разом з нею не пропав один інтересний документ не тільки Федьковичевої творчості, але також історії нашого народного відродження.

Та, проте, з поетових автографів, захованих у різних місцях, редакція нового видання видобула мало що не сотню нових, досі зовсім не звісних творів, у тім числі, прим., збірку 32 новорічних (маланочних) коляд, у яких Федькович тоном народних щедрівок зложив свою поетичну міфологію, основану на фрагментах староруської міфології, на живих іще народних віруваннях, але переважно черпаних з власної фантазії. Та є між тими nova'ми[1] твори й загальнолюдського змісту, правдиві перли щирої поезії, такі, як оцей епіграф до збірки народних пісень:

Сидить легінь, сидить, зажурившись,
Головою на ліру склонившись.
«Чи ж маю я на гуслях заграти,
Чи до ліри як гай заспівати?
Заспіваю я радше до ліри,
Бо на гуслях нема мені віри.
А та ліра все серденько знає,
Струна струні правду вповідає».

Загалом побоювання декого з наших патріотів, що на збірнім виданні може стратити Федьковичева поетична репутація, не оправдуються. Очищені від різних припадкових примішок і видані разом, його поезії покажуть нам уперше в повнім блиску його великий поетичний талант— певно, не такий могутній та оригінальний, як Шевченків, талант, що, не маючи такого ясного світоча у власнім нутрі, яким наділений був з природи український кобзар, часто сходив на манівці, попадав у манеру, але все-таки

[1] Новими (*лат.*).— *Ред.*

талант великий, одинокий у нас обік Шевченка, у якого поезія не була святочним одягом ані їх ходженням на котурнах, а натуральним, безпосереднім висловом того, що кипіло в серці і хвилювало душу.

III

Поезії Федьковича, зібрані в першім томі нового видання, впорядковані хронологічно, наскільки нам на се позволяють доступні нам автографи і інші дати. За підставу до впорядкування головної маси поезій, яких дата написання не звісна докладно, треба було прийняти першодруки і ті групи, які в них пороблено чи то рукою автора, чи руками редакторів. Ті першодруки починаються роком 1861, коли-то в Чернівцях, накладом декого з тодішніх руських академіків, вийшла зредагована Антоном Кобилянським* брошурка «Slovo na slovo do redaktora «Slova». Се була ніби відповідь на запросини Б. Дідицького до Кобилянського писати в новооснованій тоді руській політичній газеті*. Але відповідь сягнула далеко поза межу особистої виміни думок, зробилася немов маніфестом нового, народного і радикального напряму. Все в ній було свіже, нечуване і майже єретичне в тодішній Галичині, починаючи від чесько-латинських черенок та мови, підкрашеної підгірським діалектом, аж до нападів на руську інтелігенцію та попівство — і до простих, співучих та ревних поезій Федьковичевих, поміщених у додатку до брошури. Кобилянський виставляв Федьковича відразу в першім бойовім ряді нового покоління, як репрезентанта нових ідей, як поета саморідного, далекого від шкільного шаблону, та зате тим ближчого до дійсного життя і народу.

Не тут місце говорити докладно про ті часи, про настрій та провідні ідеї тодішніх людей; се буде можливе аж тоді, коли в четвертім томі оцього видання буде зібраний і критично провірений весь той матеріал, який удалось досі й удається ще згромадити любителям нашого рідного слова. Тут тільки треба завважати, що Федькович, у ту пору ц[ісарсько]-к[оролівський] офіцер у чинній службі, зрештою, чоловік без вищої освіти, не був здібний статися провідником у духовній боротьбі двох генерацій і двох політично-національних течій. Певна річ, у нього був талант, незвичайний поетичний талант, було немале знан-

ня людей, особливо нижчих, робучих верстов, була невичерпана криниця чуття — все це прикмети, які давали йому кваліфікацію бути одним із основателів великої будови відродження і піддвигнення великого українсько-руського народу. Але ся будова була занадто велика для щоденних потреб дрібних сучасних людей; ані вони, ані навіть сам поет не були в силі наразі окинути оком усю її велич і зрозуміти її план; на се треба було ще кількох поколінь і певної історичної перспективи. Отим-то не диво, що, побачивши себе в перших рядах якоїсь галасливої а незрозумілої для нього партійної боротьби, Федькович зразу захитався. Дідицький поступив собі із брошурою Кобилянського і з його поезіями дуже тактовно: похвалив виступ молодих, признав талант нового поета — і уймив тим його за серце. І ось несподівано, майже безпосередньо з «табору» Кобилянського (коли малу групку людей, що стояла довкола нього, можна назвати «табором») Федькович переходить до табору Дідицького. І тут не можна думати про якийсь москвофільський табір у пізнішім значенні того слова. В редакції тодішнього «Слова» сиділи між іншими дд. Романчук* і Заревич*, пізніше корифеї народовства. Федькович зав'язав переписку з Дідицьким (на жаль, з виїмком одного повного листа, а одного знаного у виривках, надрукованих Дідицьким у передмові до Ф[едькови]чевих поезій 1862 р., затратилася), прислав йому цілу збірку своїх нових і давніших поезій, і Дідицький, подавши деякі з них ще 1861 р. в «Слові», з початком 1862 р. випустив їх у світ книжечкою п[ід] з[аголовком] «Поезії Іосифа Федьковича». До Ф[едькови]чевих поезій додав Дідицький своє передне слово, де з великою похвалою говорив про його талант, хоч не дуже вдатно ставив його на одну дошку з німецьким Уландом*, ученим професором-германістом, і з польським Вінкентієм Полем*, якого тямучий польський критик назвав історичним антикварієм, співаком шляхетської всеможності. В таланті Федьковича не було нічого подібного до талантів тих двох поетів. Та проте ся книжечка сталася дійсною основою слави Федьковича. Його пісні, поміщені в тій книжці, розійшлися по всій Галичині, їх співали гімназіальні ученики й міщани; вже в 1867 р. я чув деякі в Дрогобичі; інші держаться досі по різних полках в устах вояків. Та й з інтелігентів многі й досі знають Федьковича, головне, з сеї книжечки. Етимологічний правопис протер їй дорогу

і в такі круги та доми, куди пізніше не доходила фонетична народовецька публіцистика, не доходили й пізніші, дозріліші Федьковичеві твори. Треба сказати, що Дідицький видав Ф[едькович]еві поезії як на той час дуже старанно і бережно. Друкарських помилок мало; невважаючи на ніби етимологічний правопис, заховано діалектні відтінки мови, починаючи від пам'ятного «взели» зараз у першім рядку першої поезії. І коли дехто пізніше висловлював (усно) сумніви, чи Дідицький не робив самовільні зміни і поправки в Федьковичевім тексті, то сі сумніви тепер треба вважати зовсім безпідставними. Редакції оцього повного видання удалось роздобути тогочасні автографи Федьковича, де находяться деякі з тих віршів, які Ф[едьков]ич рівночасно посилав Дідицькому. Порівняння тих автографів покаже наглядно, як совісно Дідицький держався оригіналу і як мало змін він позволяв собі робити в тексті його поезій. На жаль, того не можна сказати про більшість тих редакторів-народовців, з якими Федькович мав діло пізніше. Поезії, що ввійшли в брошурку «Slovo na slovo», і поезії з видання Дідицького разом увійшли в перші дві групи нового видання. Перша група має взятий із вид[ання] Дідицького титул «Думи і співанки», а друга — «Балади і оповідання». Обі групи разом обіймають творчість Федьковича від половини 1858 р. (час написання думки «Нічліг») до половини 1861 р., коли майже вся збірка була вже в руках Дідицького (друкувалася восени 1861 р.). Із сих трьох років маємо тут (вчисляючи варіанти) 57 ліричних і 10 епічних стихотворів; між епічними три переклади чи переробки, зрештою твори оригінальні.

IV

Приязні зносини Федьковича з Дідицьким тривали не довго. По виданні «Поезій» Федькович ще, мабуть, листувався з ним якийсь час, присилав йому свої нові твори: ще в лютім і в марті 1862 р. три Федьковичеві поезії появилися в «Слові» і «Галичанині»*. Та на тім і урвалося. Мабуть, Федьковичеві знайомі з молодшої генерації отворили очі поетові, що він попав у не свою компанію, і ось від марта 1862 р. ми бачимо його твори вже тільки в народовських виданнях, спершу в «Вечерницях» — далі в «Меті»*, «Ниві»*, «Правді», «Руській хаті»*. Тільки пізніше, в 1879 р., він дає деякі свої поезії до москвофільського

«Родимого листка»* в Чернівцях, та, зробивши тут сумний досвід, відступає від сього видання, щоб відтоді аж до кінця життя вірно стояти під давнім стягом народного напряму.

Поклавши в основу нового видання Федьковичевих поезій хронологічний принцип, редактори подають у другій групі поезії з 1862—1867 рр., тобто все те, що друкував або написав Федькович від часу опублікування «Поезій» 1862 р. аж до видання коломийської збірки в трьох зошитах 1867—[18]68 р. Ся група обіймає 47 поетичних творів, в тім числі довші поеми «Пуга», «Новобранчик» і «Лукіян Кобилиця», переспів «Слова о полку Ігоревім» (гекзаметром) і «Плач Ярославни» (вольним розміром), баладу «Шипітські берези» та «Дві пісні рожеві» і інші поменші твори, між якими визначаються такі перли Федьковичевої поезії, як «Лист», «Шельвах», «Золотий лев», «Писанки», «Сам», «В день скону батька нашого Тараса Шевченка». У сьому відділі знайдуть читачі багато новин. Поминаючи поеми «Новобранчик» і «Лукіян Кобилиця», які в новому виданні уперше появляються в повнім, критично провіренім тексті, цілковитою новиною будуть оба переспіви зі «Слова о полку Ігоревім», далі вірші «Думи мої» і «Думи мої, діти мої!». Ся друга — се відгомін сумного Федьковичевого настрою, викликаного неприхильною критикою на нього в «Русі»* 1867 р., вірш до Дмитра Лешка, цугфіра і деякі дрібніші віршики, виняті з листів та інших принагідних записок. Так, у листі до Д. Танячкевича* з 12 червня 1863 р. найшовся гарний віршик, що малює радісний настрій поета в пору, коли, покинувши військову службу, переодягся в гуцульський сердак і осів на селі.

Я ж бо тебе ни звержуся,
Руський мій сардаче!
Тепер аж я заспіваю,
Тепер аж заплачу,
Бо маю ся в що утерти...
Широкії поли!
Ни скину тя, мій сардаче,
Ніколи, ніколи!

А 1865 р., посилаючи «нашому дорогому, неоціненному О. Партицькому»* фотографію своєї хати й загороди, він на звороті тої фотографії написав незвісний досі віршик:

Отут я, брате мій, родився,
Отут діточий вік згуляв,
Отут і плакав і молився,
І під могилу поховав,

Що було серцю до вподоби!
Отут і сам в студенім гробі
Покладу бідну голов спать,
І тут му бога з неба ждать.

Загалом поезії сеї доби можна вважати найкращими, найдозрілішими плодами Федьковичевої музи. Виїмків небагато, от хіба непоганий по замислу, але крайнє незугарний з погляду на артистичне оброблення вірш «Хто ся богу молить» (друк.: «Вечерниці», 1862, ч[исло] 10) або й гекзаметровий переспів «Слова о полку Ігоревім». Сама думка передавати наскрізь ліричну староруську рапсодію таким архіепічним, спокійним розміром, як гекзаметр, була зовсім не щаслива. Щоб виповнити широкі рами гекзаметра, Федькович мусив додавати майже на кожнім кроці багато зайвих слів, які псують враження, розбовтуючи водою дзвінкі та пластичні звороти оригіналу. Ось, приміром, пам'ятний опис битви при Каялі: «Чорна земля под копити костьми била посіяна, а кровію поліяна, тугою взийдоша по руской земли. Что ми шумит, что ми звенит давечя рано пред зорями?» і т. д. У Федьковича се місце передано ось як: «Земля ж від копит почорніла, Білов костев *уся* засіяна, кровйов полита, І зійшла вна тугов, *зійшла аж* у рускому краю. Дзвиньк і шум, *але що за шум* від давіки рано *зашумів* перед зірь?» Лишаючи набоці те, що у Федьковича в досить кульгавих гекзаметрах пропала мелодійність оригіналу (її, мабуть, не передасть ніякий переклад), бачимо вище, що слова, зложені курсивом, зовсім зайві і часто зміняють значення зворотів. Натомість далеко вище стоїть Федьковичів переспів «Плачу Ярославни» — свобідний, досить далекий від оригіналу (в гекзаметрах він має 26 рядків, а в другій переробці 50!), але зложений в дусі і тоні українських жіночих голосінь:

Рано до дня!
Рано в неділю, годинов до днини
Сизов зазульков злену я, полену,
Де собі серденько знає!
Краєм-Дунаєм.

Дунаю мій!
Бистра, широка, глибока Каяло,
В твоїх я водах, у твоїх я фалях
З бобру рукав свій умочу,
В слізоньках очі.

Годиться ще тут зазначити, що, ділячи поезії на хронологічні групи, редактори розуміли добре, що поділ сей далекий від абсолютної докладності. Більша часть автографів Федьковичевих із сеї доби не має дат, а датування першодруків також не дає зовсім певної підстави: адже ж у «Вечерницях» могли бути вірші, написані геть перед 1862 р., але з сеї чи іншої причини не втягнені в видання Дідицького; так само могли вірші, написані перед тими, що ввійшли в коломийське видання 1867 р., появитися аж геть пізніше (щодо деяких, прим., «Окрушків» та «Кріля Ероля», знаємо се напевно). Проте редактори вважали потрібним при друкованих, а не датованих віршах держатися дати їх надрукування, а тільки при недрукованих і недатованих означати їх місце в хронологічній черзі на підставі різних комбінацій та посторонніх свідоцтв.

V

Історія сильніша від людських намірів. Події, що глибоко зворушили всю нашу галицьку Русь* і залунали голосною луною й поза її межами, перервали й мою розмову про зміст першого тому Федьковичевих творів. Тепер, коли видання посунулося значно наперед і швидко читачі матимуть у руках готовий перший том (замість сподіваних 42 він буде обіймати, мабуть, 50 аркушів друку), пора мені довести до кінця свою розмову і подати огляд змісту сього тому.

Рік 1867 зазначився в Федьковичевій діяльності важним, хоч для поета не дуже корисним, фактом. Віддавна носився він з думкою видати окремою книжкою збірку своїх нових, досі не друкованих поезій. Маємо звістки, що вже в маї 1866 р. якась збірка його поезій була готова. Федькович післав її студентській громаді до Відня, та там її не надруковано, а рукопис переслано до Львова, де тоді готовилося видання нового часопису «Правда». Федькович дуже розсердився на віденців, домагався, щоб його рукопис передано Партицькому, та ми не знаємо, що сталося з ним. У початку 1867 р. Федькович переписав, мабуть, удруге свою збірку і готовився видати її в Чернівцях, де на покриття коштів друку почав був збирати складки його свояк, богослов Ганицький. Але і з сього плану не вийшло нічого. Літом 1867 р. до нього удались ученики

станіславівської гімназії, просячи, щоб дав їм які свої вірші, а вони зложать гроші на їх видання. Ми не знаємо докладно, як було уложено діло; можна лише сказати тільки, що станіславівські ученики справді дали наклад на часть видання, якого редакцію і коректу провадив, мабуть, Ом. Партицький, що тоді вчителював у Тернополі. Так вийшло в світ коломийське видання Федьковичевих поезій, якого два випуски появились 1867 р., а третій (сей уже накладом самого Партицького) 1868 р. Коли Федькович покладав великі надії на се видання, то мусив гірко розчаруватися. І формою і змістом воно вийшло непоказне, нефортунне. Манера наслідування Шевченка, переписування з нього цілих рядків, цілих фраз, іноді з дуже нещасливими відмінами, та манера, за яку вже перед тим роблено йому легкий докір у «Русі», тут проявилася ще сильніше і неприємніше. Я певний, що не один, узявши в руки першу книжечку і перечитавши в ній зараз перші два рядки:

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з умерлими,—

з несмаком відкинув книжечку, жалкуючи на упадок такого свіжого таланту. Книжечки відразу по своїм виданні так і канули в криницю забуття; про них не говорила сучасна критика, ні один вірш з них не мав щастя до перекладачів, як його мали поезії з видання Дідицького. І пізніша критика (Івана Верхратського, Омеляна Огоновського) зупинилася на тім закиді і не пробувала поза наслідуваними формальностями добачити в тім циклі деяких перлин Федьковичевої поезії, вповні оригінальних щодо замислу й виконання. До таких перлин треба зачислити попереду усього поемку «На могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні», один із найкращих ліричних творів Федьковича. Редакторові сього тому пощастило віднайти автограф сеї поемки, значно відмінний і подекуди кращий та повніший від тексту, надрукованого в Коломиї. Сей автограф і його відміни від першодруку насуває догадку, що Федькович пару разів переробляв сю поемку. Та що в автографі закінчення коротше і слабше, ніж у друкованім тексті, то можна догадуватися, що той друкований текст — пізніший і що в такім разі всі ті пропуски проти першодруку, супроти автографа і всі поправки на гірше, що псують друкований текст, були ділом редактора, Ом. Пар-

тицького[1]. Завважу, що в тій поемці перший раз являється вплетена оригінальна концепція Федьковича про силу Шевченкової поезії.

У Києві під Лаврою
Там лірник сидів,
Та аж вісім же він пісень
На ліру завів.
А як вісім же він пісень
На ліру заграв,
З найстаршої маковиці
Камінь ся зірвав.
Упав єму перед ноги,
Упав та й просив,
Щоб не співав вісім пісень —
Звалит манастир.

Оця концепція лірника, що своїм співом валить камінь із віковічних мурів і грозиться завалити цілу будову або й цілу Росію, появляється уперше в німецькій шаті («Gedichte», 1865), повторено з відмінами («Am Tschermusch», 1882), а потім повторяється ще по-руськи в «Диких думах» і належить до тих улюблених Федьковичевих тем, які він раз у раз переробляв та переспівував на різні лади.

Другою перлиною сеї збірки і короною всієї поетичної творчості Федьковича, його найкращою поемою був «Дезертир», що заповняє третій найбільший випуск коломийського видання. І тут редакторові нового видання пощастило знайти в архіві тов[ариства] «Просвіта» бодай половину автографа Федьковичевої поеми (за її відшукання належиться подяка бібліотекареві «Просвіти» п. К. Паньківському)*. Порівняння сього автографа з першодруком показало знов, як по-варварськи поводився редактор з Федьковичевим твором, змінюючи, обкроюючи та по-своєму псуючи оригінал. Із листів Федьковича, з яких виписки приведено в нотах до нового видання, переконуємося (на се досі не було звернено уваги), що «Дезертир» — се переробка «Новобранчика». Маючи се удокументоване власним признанням Федьковича, ми маємо в порівнянні обох поем одну з дуже вдячних історично-літературних тем, а заразом ключ до поетичної робітні нашого автора.

Вже хоч би коломийське видання не містило нічого більше, крім сих двох творів, воно було б дуже замітною появою в нашій тодішній літературі, гідною пильної уваги.

[1] В нотці до сеї поемки на стор. 235 я висловив догад, що автограф таки пізніший від першодруку, та, роздумавши справу докладніше, я прийшов до погляду, що навпаки.

А тим часом там маємо ще таку гарну, наскрізь оригінальну і блискучу живим гуцульським колоритом поемку, як «Циганка», маємо баладу «Рожа» — знов одну з тих тем, що раз по раз наново займають Федьковичеву фантазію (пор. «Рожу» в «Диких думах» і по-німецьки в «Am Tschermusch»). Певна річ, сучасні ждали від Федьковича чогось іншого, чогось такого, чого він і не міг дати. Вони величали його «Посланіе», ставлячи його понад Шевченкове, а для зрозуміння краси тих малюнків дійсного життя, тих побутових деталей, щедро розсипаних у сих нібито зманерованих віршах, у них не було розуміння, не було артистичної безінтересованості та перспектив.

VI

Появу нового літературно-наукового часопису «Правди» у Львові 1867 р. стрів Федькович дуже неприхильно. Він сердився на віденську і на львівську громаду, невисоко ставив літературний талант Куліша, що був духовним керманичем «Правди», і зарікався не писати нічого до сього органу. І справді, в першім році не мала «Правда» від нього ані одної поезії, хоч були тут дві його повістки, які він, мабуть, цінив не так високо, як поезії. Таким робом рік 1867 являється як перша прогалина в Федьковичевій поетичній діяльності. Із віршованих творів він не опублікував у тім році нічого, крім «Дезертира», який, розуміється був готовий уже значно давніше. Аж 1868 р. появляються в «Правді» нові поезії Федьковича, і ними починається нова група, заразом нова фаза в розвої його творчості. Манера наслідування Шевченка щезає постепенно. Федькович хилиться, з одного боку, до тону народної пісні, з другого боку — до німецьких поетів — Шіллера, Гете та Гейне. Недаром між першими ластівками сеї нової доби находяться прегарні переспіви німецьких балад: «Кріль Іроль» («Erlkönig» Гете), «Співак» («Theilung der Erde» Шіллера), «Прощі» (Die Wallfahrt nach Kevlaar» Гейне). Видно у поета якесь заглиблення в самого себе, в абстрактні, філософічні питання. Одна з перших поезій сеї доби натискає на конечність віри в житті:

Що чоловік з утіхов, горем,
Всім своїм серцем — що він є?
Один керманич серед моря,
Що гадка-буря ним го б'є.

Чоловік щасливий лише ілюзіями, поезією та надією. Та се все слабі помічники.

О, лиш одна зоря
Переведе тя щасливо
Крізь скали і бруси
Сього світа-океану,
І ту твою душу
Заполошену, убиту
Миром приглагоїть!
Она зветься брате, віра!

Поет попадає в якийсь песимізм, не вірить у свої сили, жалується на те, що їх багато розтратив у війську.

Літа свої в Італії
На швáру посіяв,
Волю свою з торністрою
Здав до магазину,
А сам вернув в Буковину
Тесать домовину.

В його піснях починає дзвеніти якась містична нота, прим., у вірші «Флояра». Гуцульська сім'я сумно сидить у хаті вечором. Усі згадують старшого сина, що служить в Італії в війську; молодший син сумно грає на братовій флоярі. Нараз флояра замовкла. Молодший брат, торкнений почуттям, заплакав, поклав флояру за сволок і вийшов. А в тій хвилі, оповідає поет далі, старший брат, тяжко ранений, конає в Італії, і йому в передсмертній хвилі причувається голос його любої флояри.

Та проте власне тепер поетові удаються чудові ліричні або описові поезійки; його дух набирає інколи дивної гармонії, ясності і прозорості, як вода Черемоша восени:

Золоті зорі
В облакоморі,
Як білі вівці
В голубих горах...

Гуцульщина се чи Італія? В душі поета мішається дійсність з образами пережитого.

Обертаюсь, а ті літа,
Ті молоді мої
Машерують за тамбором
Цісарськов дорогов.

Мов срібні нитки, вмішуються в його поетичну тканину орієнтальні риси.

Чи в Тегерані
В рожевім гаю,
Де одаліска
Перли збирає?..

Відки се у нього? Зворот до фантастичного, орієнтального виразніше проявляється в «дивоглядії «Довбуш», але й у віршах уважний читач знайде його відгомони, зразу легкі, поетичні. Ось, прим., у наскрізь реальній, побутовій поемці «Свекруха» висловлена віра в містичне значення снів:

Сон не мара, мої сизі,
Хто се знати може!
Сон — се янгіл з того світа,
Серафського лику,
І ходить він, як ніч божа,
З дзеркалом великим
Показувать людям долю,
Лиху й добру долю.
І стоїть вна змальована
Дивними симболи
У дзеркалі тім великім —
Хто може читати!

Певна річ, від сих високопоетичних слів до «Ворожки» та астрології ще далеко. Треба було нових, гірких розчарувань, довголітньої духовної самоти та розстрою організму, щоб довести поета до того кінця. Тепер, при кінці 60-х і в початку 70-х років, у нього являється момент дивного спокою і ясності та артистичного згармонізування. Пристрасті, що киплять у «Дезертирі», уляглись, лишаючи тільки тиху меланхолію. Творчість ослабла, се так, не поривається на більші плани; поет покинув навіть кінчити свою велику «дивоглядію» про Довбуша. Зате в хвилинах вітхнення він сипле перли — дрібні «окрушки», пісеньки вроді «Гуляли», «Улем», «Куда?», або оця чудова «Рожа», з артистичного погляду, може, найкращий його твір:

В неділеньку вранці
Ідуть новобранці,
А мій милий чорнобривий
У білій катанці.

«Чекай, милий хлопче,
Най припну ти рожу!»
«Не чекаю, серце моє,
Чекати не можу.

Бо ті твої рожі
Сльозою зрошені!
Вповідав ми тарабанчик,
Що ми розлучені.

Але як уб'ють мня,
Коби посадили
Ту червону твою рожу
На моїй могилі.

Та рожа прийметься,
Мая розцвітеться,—
Під зеленов муравою
Серце стрепенеться».

Сей твір, хоч який маленький, варт стояти рядом з найкращими народними піснями і з найкращими піснями Шевченка і показує нам справді першорядний ліричний талант Федьковича.

Певне, се не був талант такий могутній, самостійний, наскрізь мужеський, як Шевченків. Було щось м'якого, жіночого в таланті (не в особистій вдачі!) Федьковича, якийсь вроджений нахил іти за чиїмись слідами, підладжуватись під чужий тон, кидати свої узори на чужу основу. Одна з найцікавіших проб того роду — се його «Баркарола», писана в грудні 1874 і досі не друкована — проба віддати гармонію, милозвучність, меланхолію та трохи театральний сентименталізм венецьких веслярських співанок. Наводжу тут сю поезійку вповні:

Сонце заходить, Лідо леліє,
У сріблі люни лягуна мріє,
А гондоліре кращий Аполля
Пустився барков долів на море.

О, де ж ти правиш? О, де гадаєш?
Дожів чертоги чого минаєш?
Що мені дожі? що їх коруна?
Поуз Ріяльти, там моя дума!

«О, сенійора, чи ти не чуєш?
Чи вбогим Марком уже гордуєш?
Ах, сли гордуєш, то хоть спогляни,
Як вірний Марко в море потане

Аж тут втворяєсь стиха віконце,
А в нім являєсь красна, як сонце,
«О, саго mio![1] Де ж так барився?
Чи не на зорю де задивився?»

[1] Мій дорогий (*італ.*).— *Ред.*

«О, не, мадонна! Зорі сіяли,
Доки у твої не заглядали,
У твої очі, кращі від зорі,
Кращі жемчуга, глибші дна моря».

Місяць заходить, море леліє,
Порожнов барков по фалях віє...
Де ж молод Марко, що нехав барку?
Чи в сенійори, чи на дні моря?..

Ся група поезій у новім виданні обіймає все, що лишилося з Федьковичевих поезій, опублікованих між роками 1868 а 1877, себто появою «Диких дум». Ся межа — оптична ілюзія. «Дикі думи» з кінцем 1876 р. вже були готові, а тим часом годі здумати собі більшу різницю в тоні і світогляді понад ту, яку бачимо в «Диких думах» і поезіях, друкованих 1876 р. в «Руській хаті» або присланих для сеї збірки та відложених набік її редакторами і надрукованих уперше аж у оцьому виданні. Ми постараємось далі, говорячи про «Дикі думи», вияснити трохи сю різницю, а тут зазначимо тільки те враження, яке, певно, віднесе й кожний неупереджений читач, що між поезіями з «Руської хати» а «Дикими думами» відчувається якась прогалина, якась духовна катастрофа, може, змальована символічно в «Диких думах», але не вияснена біографами, не зазначена ні в яких досі нам звісних споминах, ані листах, щось таке, що повинні вияснити дальші праці та пошукування або що, може, й назавсіди лишиться невиясненим.

VII

«Дикі думи» Федьковича досі не були друковані вповні, а те, що було друковане (в «Правді», 1877, в «Ділі», «Родимім листку» та «Зорі»), то були поодинокі поезії, повиривані з того зв'язку і порядку, в якім їх уложив автор, бажаючи, очевидно, із сеї збірки ліричних та епічних творів зробити якусь цілість. Се доказується тим, що 42 твори, із яких складається сей цикл, поет розложив ось на які групи: «Вступ» (2 поезії), «Недуг» (6 поезій), «Ліпше!» (8 поезій), «Здоров» (6 поезій), «У світ!» (5 поезій), «Домів» (5 поезій), «Під міров» (10 поезій). Беручи ті титулки в досить широкім значенні, можна сказати, що зміст згрупованих під ними поезій, бодай у початкових групах, відповідає їм. У вступних поезіях поет характеризує свою поезію й себе самого, немов виправдуючи титул збірки

«Дикі думи думав гуцул-невір». Поет розсипає свої думи по Чорногорі, щоб там знаходили їх буйні стрільці, а при кінці обертається до них:

Розсипте ж ся думи, о мої ви юні,
Як тії татари,
І загомоніте, як дзвони та струни,
Від хмари до хмари!

Говорячи про себе як про гуцула-невіра, поет не має наміру назвати себе атеїстом, але натякає на те неприхильне відношення до гуцулів, яке завважується у їх сусідів на долах; вони називають не раз гуцулів «поганими», «нечистими» та «невірними». Поет підхоплює те прізвище; нехай усесь світ ругається гуцулів, він сміється з усіх:

Плужить долом подолянин
Піт кривавий утирає,—
Він же (гуцул.— *І. Ф.*), стоя на рокиті,
Вигравае у трембіту:
Хоч поруга всего світа,
Він ругаєсь всему світу.

В його ноті дзвенить, зрештою, не наруга, а меланхолія та песимізм. Он з хрестин вертають куми: віра, милість і надія. Вони одурили родичів, одурили дитину,

Бо їх тільки й видно буде,
Що на гульках, на хрестинах!

І поет трембітає їм. А он несуть голу домовину до гробу нуждаря, у якого при хрестинах також були ті самі куми а якому життя не дало нічогісінько. І тому трембітає поет, бо йому «тільки і осталось, що з трембітов та в могилу». Отакий-то гуцул в світі, кінчить своє признання поет: «Люди плачуть, він їм грає». Як бачимо, ані невіри, ані наруги, ані особливого песимізму тут нема, а кинено лише світло на неминучі життєві контрасти — уродини і смерть, надії й розчарування, плач і спів. Вищенаведені титулки груп, на які розбив автор весь сей цикл, виявляють ось який план цілості. Героєм, суб'єктом, від якого мали виходити дальші думи, мав бути гуцульський легінь Марко. В першій групі — «Недуг» — він лежить хворий, у гарячці, і його мучать гарячкові сни: Довбуш устає з могили і до своїх грудей простріляних впускає чорну гадюку (вірш «Довбуш»); Дзінка стоїть при ватрі, топить два хрести,

виливає з них дві кулі і вбиває Довбуша («Дзінка»), легінь на Довбушевій могилі просить у Довбуша долі, але не хоче бути ані царем, ані другим Довбушем, та зостається співаком, утікає з Чорногори, а за ним доля жене наздогін з жебрацькими торбами («Доля»). Вже тут поет відхиляє потроху маску і дає до пізнання, що Марко — се він сам, співак гуцульських традицій і гуцульського горя. І далі малює поет долю гуцульського кобзаря, якого все життя — гарячковий сон, ґалюцинація, все йому кланяється,

І усе, ох батьку милий,
Все до мене промовляє!

Та нерадісні ті промови! Стільки в них суму та горя, що мало кидри не плачуть. А гуцульські дії — «все лиш кров та поєдинки, не лиш бучі!» І знов ідуть страшні різні. На Біскові, стрімкім камені в Усті-Путилові, вночі грає скрипник, а голос його скрипки вабить запізненого мандрівника; сей, очарований, починає дертися вгору, іде зі скали і розбивається («Білів»). Лиш один маленький віршик у тій групі («До маймурового ангела») не в'яжеться з планом цілості і був, мабуть, написаний вчасніше і тільки потім уставлений сюди для симетрії.

В другій групі хворому Маркові вже ліпше. Коло його ліжка ходить мати і пильно уважає на всі його рухи. Но хворий запалав, затремтів, ухопився рукою за серце: йому привиджується римська княгиня, що купається в Тібрі і моргає до нього, і гарячкова фантазія хоче нести його в Рим. Мати потішає його думкою про близький празник у Шипоті і про гостину у тьоті Акинтії, а Маркова гарячкова уява мішає дві тьотині дочки з тими двома сестрами, що отруїли себе взаїмно задля Юрка Гінди («Шипітські берези»). Ось хворий посумнів, похилився, і на запити матері оповідає нову свою візію — легеня, що, кохаючись з циганкою, хоче женитися з іншою, та в день перед шлюбом гине, отруєний циганкою і разом з нею самою («Циганка»). Хворий устає вже, але час від часу його нападає дивна меланхолія, в якій він сидить, мов зламаний, край стола. Люба сестра розпитує його, що йому хибує, і він оповідає їй нову свою візію: дівчинка ходить понад Черемош, шукаючи свого милого, а дізнавшися, що він утонув, топиться й сама. Як бачимо, візії сеї групи мають інший характер від візій першої групи. Там були криваві і кровожадні мари, грали роль вбийства, зрада —

тут, як і слід ждати від здоровішого вже парубка, в його снах і мріях на перший план виступає любов, любовне неосяжне бажання, розчарування, розпука. На початку сеї групи помістив поет чотири поезії, не зв'язані з планом цілості, але змістом близькі до інших поезій сеї групи. В одній («Сокільський») жвавий легінь оповідає про привид, який він, вертаючи з весілля, бачив на Сокільськім. Там стояв дух легеня, любчика тої самої Марічки, що з її весілля вертав оповідач. Сей дух буцімто співає про свої пригоди: як він кохався з Марічкою, як умер нагло, а, прийшовши до неба, наробив гвалту і виміг у бога, щоб його пустив назад до його коханої; бог пустив його, але з тим, щоб більше не вертав до неба і заявив при тім, що у його Марічки сьогодні весілля з іншим. Вірш невироблений, написаний псевдогумористичним тоном нібито п'яненького гуцула, загалом несмачний. Далеко краща «Іранська казочка» про рожу, іранська хіба тим, що в ній згадано чародійські книги Цардуста (Заратустри)* «Ценд-Авесту». Зрештою, казочку оповідає гуцул, княгиня, нібито читаючи «Ценд-Авесту», викликає бога Хороша-Хорса. Вірш гарний і має місця високопоетичні, хоч декуди в деталях нагадує Шевченкову «Тополю». Для симетрії, мабуть, додано до сеї групи дві ліричні поезійки «До рожі» і дуже гарну пісню «Під вікни»:

Чи, мила, з голуби сю ніч де воркуєш,
Що мої ти гусли неначе не чуєш?
Що граю-співаю в задар?
Хоч виглянь з кубельця, де нічку ночуєш,
Під білим крилечком з голуби воркуєш!
Я рожу приніс ти у дар.

Правда, дальші строфи сеї пісні не такі гарні і надихані якимсь переборщеним сентименталізмом; ми не розуміємо, що то за рожа віршує вірші про красу милої; далі сама та мила віршує вірші при світлі свічок. Та все-таки бачимо тут таку щиру, хоч трохи й стилізовану ніжність поета до милої, що ся пісня серед «Диких дум», загалом навіяних нехіттю або хоч іронією до жіночого роду, виглядає якось не на своїм місці.

ДО ІСТОРІЇ ЧЕСЬКО-РУСЬКИХ ВЗАЄМИН

Одна із найцікавіших сторінок новочасної історії літератури — се вияснення міжнародних духових взаємин між народами, про яких політичні взаємини історія не знає нічого або майже нічого. Як римська або грецька монета, знайдена на далекій півночі, свідчить про забуті торговельні чи політичні зносини, так заховані в устах народу або в скарбівні народного письменства пісні, оповідання та принагідні спомини кидають світло на духові взаємини, яких повного образу не знаємо, але про які мусимо собі відтворювати бодай часткове поняття власне з тих уриваних, на протязі многих віків розкиданих звісток.

Такий замерклий і досі мало вияснений зв'язок відкривають нам досліди між південноруським і чеським народом. Політичні зносини між обома народами в часі їх державної незалежності коли й були які, то, певно, невеликі, бо звісток про них майже не маємо. Що, проте, в давній Русі мусили існувати іншого роду зносини з Чехією, сього можемо догадуватись хіба з деяких фактів літературного характеру. Ітак, ми знаємо, що вже в XI віці в Південній Русі звісні були життя чеських святих Вацлава і Людмили. В житті св. Бориса, сина Володимира Вел[икого]*, оповідається, що надіслані його братом Святополком убійці заскочили його в наметі власне за читанням життя св. Вацлава і вбили його над сею книгою. Пам'ять тих чеських святих ввійшла також у греко-руський календар, а житія їх переписувались у Південній Русі ще в XVI і XVII віках.

В славнім пам'ятнику південноруської дружинної поезії XII в.— в «Слові о полку Ігоревім» — маємо також

характерну згадку про те, що по побідах великого князя Святослава над половцями в Києві «німци и венедици, греки і морава поють князя Святослава». Чи та «морава» були чеські купці, чи музиканти, не знаємо, в усякім разі можемо догадуватися, що чехи в ту пору гостили не раз у Києві і в інших південноруських містах. Пізніше відносини погіршилися. Велика татарська хуртовина XIII в. зруйнувала важніші культурні центри над Дніпром і Дністром. Південна Русь ввійшла в фазу довгого і важкого перестрою всіх політичних і соціальних відносин і мусила доконувати сього перестрою серед страшенно некорисних обставин. Рівночасно в Чехії наступила в XIV і XV в. доба високого духового і літературного розцвіту, але відблисків того розцвіту на південноруській території ми не знаходимо. Тільки пізніше, в добі чеської реформації і тяжкої боротьби чеського народу за свої права і за своє існування, ми знаходимо нові сліди руcько-чеських взаємин. Містр Єронім Празький* пробуває якийсь час у Литві серед білорусів; впливи гуситські заходять у Малопольщу і Червону Русь; маємо звістки про те, що українські козаки були в рядах чеських таборитів*, а устави південноруських, особливо червоноруських, церковних братств, що починають творитися з кінцем XVI ст., носять подекуди сліди поглядів і доктрин моравських братів*, із котрих деякі, без сумніву, пробували в тих сторонах. Згадаю про білоруса Скорину*, що в початку XVI в. (коло 1520 р.) пробував у Празі, тут доконав і надрукував свій переклад Біблії на «просту «мову» для вирозуменя людей посполитих». В тім часі доходять до нас із Чехії чи безпосередньо, чи за посередництвом Польщі чеські редакції деяких західноєвропейських повістей і легенд, як ось загальнозвісні «Gesta Romanorum», як повість про Брунцвіка, про королевича Петра з чеського краю і т. п. З другого боку, варто пригадати, що й чехи в ту пору були зацікавлені південноруським народом і його мовою, а чеський граматик Ян Благослав у своїй граматиці з р. 1572 друкує першу малоруську народну пісню як взірець малоруської народної мови.

Дальші два віки, XVII і XVIII, були знов некорисні для культурних зносин обох братніх народів. Чехи по погромі на Білій горі* під тиском контрреформації і екстермінаційної віденської політики не тільки не мали часу і змоги слідити за тим, що діялось поза їх межами, але,

навпаки, й самі були загрожені в своїй національній екзистенції і стратили величезну часть свого давнішого культурного доробку. Українці дожили в другій половині XVII в. пам'ятної «руїни», що обернула в пустиню широкі простори між Бугом і Дніпром і знищила майже всі центри їх молодої ще, але жвавої культурної праці. Вік XVIII-ий застав обі ті нації знесилені, і коли в них відбувалася яка духовна еволюція, то хіба в глибині народних мас, способами і дорогами яких ми тільки тепер, а posteriori[1] можемо догадуватися при помочі детальних етнографічних і історико-літературних студій. Тільки в XIX в. відновляються живіші духові зносини між чехами і русинами. Безсмертна поема Коллара* «Slávy dcera» мала безсумнівний вплив на поезію батька галицько-руського національного відродження Маркіяна Шашкевича*. Шевченко писав поему про Івана Гуса, з якої доховались до нас тільки деякі чудово гарні відривки* і звісне «Посланіє славному Шафарикові»* з його незабутнім бажанням,

Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий.

Рік 1848 бачив у Празі також репрезентантів галицької Русі*, які разом з деякими світлими поляками в руськогалицькій секції уложили були пунктації русько-польської згоди; пунктації, що так само лишились на папері, як і колишня так само ліберальна Гадяцька умова з р. 1658, і які досі можна би вважати за pium desiderium[2] галицьких русинів. Може, не від речі буде тут привести дослівно ту пунктацію, тим більше, що вона досі мало кому звісна, а носить на собі незаперечні сліди того «вільнішого повітря», яке віяло тоді в Празі. Пунктації зложені з ось яких 7 точок:

1. Відповідно до людності польської або руської в кожнім окрузі має бути мова польська або руська урядовою — застерігається для всіх урядів громадських і міських уживання язика місцевого переважаючої людності. Кожному мешканцеві краю застерігається свободу уживати язика польського або руського в кожній стичності з властею,

[1] Виходячи з досвіду (*лат.*).— *Ред.*
[2] Добрий намір (*лат.*).— *Ред.*

яка в тім самім язиці повинна дати йому відповідь. Кожний горожанин краю без різниці національності має право до уряду, однак домагаємося відповідного узгляднення національності при обсаді тих урядів, яких не вибирає сам народ. В околицях мішаної народності урядник мусить володіти обома язиками.

2. В громадах школи парафіяльні, тривіальні і нормальні в язиці переважної людності, але меншості полишається право мати школу для своєї народності. В цілім краї в третій класі нормальній має бути викладова мова польська в школах руських, а руська в польських; гімназії будуть окремі для польської і для руської народності, їх творення і число буде залежати від потреби, скільки зголоситься дітей одної або другої народності; буде викладатися література обох язиків. На ліцеях і університетах буде допущене викладання в обох мовах.

3. Народна гвардія галицька в тих місцях, де буде організована, так само як більшістю голосів вибирає своїх начальників, так само буде постановляти щодо уживання команди польської або руської. Яко відзнаку буде носити герби обох народностей обік себе.

4. Весь край має спільну центральну власть, яка буде кореспондувати з властями руськими по-руськи, з польськими — по-польськи. Сейм спільний, зложений з послів, вибраних після засад, які будуть установлені; на сеймі застерігається вільність уживання польської або руської мови. Сеймові ухвали і урядові розпорядження будуть публіковані в обох мовах.

5. Зрівняння прав усіх обрядів у краї і зрівняння духовенства як щодо гідності, так і щодо конгруи.

6. Конституція має постановити якнайвиразніше повну між русинами і поляками рівність усіх прав гуманітарних, політичних і віроісповідних, яку потягає за собою святість і нетикальність кожної національності, заступленої в Галичині.

7. Признання потреби і часу поділу Галичини на два окремі адміністраційні округи полишається законодатному сеймові.

Я не буду вдаватися в вияснення дальших перипетій руcько-польської угоди — се зовсім інша тема; я навів повищий документ для того, бо бачу в нім сліди впливу таких чехів, як Шафарик, Палацький* і Рігер*. Згадую ще тільки, що в комісії конституційного сейму 1848—

[18]49, що мала випрацювати нову конституцію для Австрії, власне Рігер виступив був гаряче і розумно в обороні прав руської народності в Галичині в дусі ідей, висловлених у повищій угоді.

Не годиться забувати доброго впливу чехів Коубка* та Запа* на перших робітників русько-народного відродження в Галичині, ані того, що чеський «Časopis českého musea»* давав приміст працям русинів Вагилевича* і Головацького*, ані того, що редаговані чехом Йорданом «Jahrbücher für slavische Literatur» сміло підносили голос в обороні молодого натоді русько-народного руху. Згадаю тут, що й наші перші діячі з великою пошаною дивилися на чеських слов'янолюбців, перекладали «Короледворську рукопись»*, яка, сказавши inter parentheses[1], зложена була не без значного впливу нашого «Слова о полку Ігоревім». Годиться згадати щирі і розумні слова Гавлічка* про Галичину, а також підняти факт, що незрівнянна перла чеського гумору і чеської сатири Гавлічкова поема «Krest svateho Vladimira» основана на південноруській темі і написана руським коломийковим складом, декуди з дослівними ремінісценціями з галицьких коломийок[2].

Закінчу сей нарис згадкою про чоловіка, якого ім'я нерозривно зв'язане з історією чесько-руських зносин 1880—1900 років,— Франтішка Ржегоржа. Його передчасна смерть була для галицьких русинів, може, більшою стратою, ніж для чехів. Чехія дала нам в ньому не тільки розумного, невтомимого і різностороннього збирача-етнографа, не тільки пильного і тямучого посередника, що, знайомлячи чехів з нашим народом, не переставав також знайомити нас з чехами, їх письменством і їх високим та інтенсивним культурним життям. У Фр. Ржегоржі дала нам Чехія чоловіка з золотим серцем, повним високого ідеалізму, без сліду якої-небудь партійної доктрини, цілим серцем відданого службі одного високого діла— пізнання правди і домагання до її побіди. Ржегорж писатель і учений забудеться, але пам'ять про Ржегоржа-чоловіка з його щирою дитячою душею, чоловіка, якого знала і любила вся галицька Русь, та пам'ять переживе його писання.

---

[1] Між іншим (*лат.*).— *Ред.*

[2] Завважу при нагоді, що незабаром має вийти в українсько-руському перекладі збірка всіх важніших Гавлічкових поезій*, в тім числі «Krest [svateho Vladimira]», «Tyrolské elegie» і «Král Lavra».

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

[...] В Галичині, яка тільки частково заселена українцями, національна свідомість розбудилася пізніше, аж у 30-х роках XIX сторіччя, і слабше, ніж на російській Україні. Першим зробив цей почин Маркіян Шашкевич, вбогий сільський священик (помер 1843 р.). Аж у 60-х роках з'явився тут справжній поет, Осип Федькович, наскрізь оригінальний і сильний талант, але без грунтовної освіти. Тільки під впливом Драгоманова з'являється в Галичині ряд молодих письменників, які стають ближче до здобутків російської України, а при цьому впевнено і свідомо стоять на грунті європейських прогресивних ідей і своєю літературною працею торують їм шлях. Борис Грінченко, поетеси Олена Пчілка* і Леся Українка на російській Україні, автор цих рядків, Михайло Павлик*, Василь Щурат, Осип Маковей, Наталя Кобринська та інші в Галичині, належать до цієї групи. На грунті, що його підготували оці письменники, виросла тепер найновіша генерація, яка прагне цілком модерним європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу. Як найвизначніших представників цієї генерації слід тут назвати Ольгу Кобилянську, Василя Стефаника, Леся Мартовича, Антона Крушельницького, Михайла Яцкова та Марка Черемшину. Про Стефаника і Мартовича, що з їх творчістю читачі цього журналу оце матимуть змогу познайомитися, дозволю собі окремо сказати кілька слів.

Стефаник і Мартович, обидва селянські сини з Покуття, були шкільними товаришами і вже тоді брали участь у праці над поширенням народної освіти, що полягала в організації читалень, народних зборів тощо. Мартович, тепер адвокатський практикант у Городку біля Львова, дебю-

тував на літературному полі в 1890 р. сатиричною гумореской «Нечитальник», але жвавішу літературну діяльність розвинув аж з 1898 р., коли у львівському «Літературно-науковому віснику» опублікував своє досі найкраще оповідання «Мужицька смерть». Перший том його оповідань вийшов 1900 р., другий саме тепер перебуває в друці. Мартович надзвичайно пильний спостерігач життя галицького народу, причому він обдарований неабияким гумористичним талантом. Як ніхто інший, уміє він підмітити в житті нашого народу ту іронію фактів, яка змушує людину цілу свою поведінку виявляти в зовсім іншому світлі, ніж вона є насправді. До того ж його стиль наскрізь оригінальний, легкий і далекий від будь-якого шаблону.

Василь Стефаник, лікар за фахом, дебютував аж 1898 р. в чернівецькій газеті «Праця»* кількома короткими новелами, в яких він виявив себе вже зрілим, цілком оригінальним талантом. 1899 р. вийшла в Чернівцях його перша збірка оповідань, що відкривалася новелою «Синя книжечка», і в цьому ж році в «Літературно-науковому віснику» — його найкраще оповідання «Камінний хрест». В 1900 р. вийшли дві дальші збірки: «Камінний хрест» з вісьмома меншими новелами і «Дорога» з тринадцятьма меншими й більшими новелами. Стефаник — це митець з божої ласки. Він досконало володіє формою і має подиву гідний смак у доборі своїх творчих засобів. Він уміє найпростішими засобами справити якнайбільше враження. Він не має гумористичної жилки, як Мартович, зате всі його твори насичені глибоким, зворушливим ліризмом, який зачіпає найглибші струни людського серця і першими ж реченнями відразу переносить читача в своєрідний ніжний настрій. При цьому у Стефаника нема ні сліду вишуканої пишномовності, фальшивої сентиментальності або риторичної штучності; його твори справляють враження народних пісень, в яких теж нема ніякої риторики, сентиментальності, тільки неприкрашене, голе, наївно зображене життя,— дійсність, часто сумна, але пройнята золотом найправдивішої поезії.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до видання: «Старохристиянські легенди. Із книги «Народовіщаніе». Вибрав і переклав Володимир Гнатюк». Львів, 1901]

«Легенда» — слово латинське, значить те, що треба, що годиться читати, а далі: набожне читання або набожна історія. Звичайно називаємо легендою коротке оповідання про якусь чудесну пригоду з релігійним підкладом: чудо якогось святого або появу якогось дивного видіння, що мала вплив на людське вірування або на людські діла.

Кожне релігійне письменство має свої легенди, має оповідання, в яких, мов у дзеркалі, відбивається його дух, спосіб його вірування і задивлювання на справи віри. Деякі з таких легенд визначаються духом глибокої мудрості і високим людським почуттям; інші відповідають грубому і зіпсованому смакові часів упадку правдивої релігійності і освіти. Бувають такі легенди, що прив'язані до одного місця, до одної релігії; інші знов переходять від народу до народу, з одної релігії до другої, причіпляються раз до одного святого, то знов до іншого.

І в християнськім письменстві від найдавніших часів складалося багато таких побожних оповідань. Пізніше їх зачали списувати в різних місцях і різними мовами — по-грецьки, по-сірійськи, по-латині, чи то в окремих книгах, чи то вплітаючи їх у життя різних святих. Деколи маємо в таких легендах зерно дійсної правди, але найчастіше є се д у м к а, п о г л я д, в і р у в а н н я, висловлене в формі оповідання, і так також оцінювала їх сама церков. «Хоч не потверджена вірогідними свідками, наводиться тут ся історія задля її змісту, пожиточного для душі і пригідного для збудження чуття»,— так не раз закінчують або розпочинають старі церковні письменники оповідання таких історій.

З такою самою думкою подаємо й ми в оцій книжечці вибір тих старих оповідань нашим письменним людям. Виймаємо їх із старої руської книги «Народовіщаніе», що була уперше видана в Почаєві звиш 150 літ тому, а потім була кілька разів передруковувана; її пильно читали не лише наші старі священики, але й письменні селяни, які й досі мають її в руках і люблять при вільній хвилі перечитувати в ній стародавні чудесні оповідання. Правда, не все в тих оповіданнях відповідає нинішнім поглядам і нинішньому розумінню Христової віри. Та все-таки уважний читач знайде тут багато такого, що й нині може зогріти його серце до високих думок, до правдиво християнського змагання до братолюбія і справедливості.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Вільям Шекспір. Ромео та Джульетта. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901]

«Ромео та Джульєтта» належить до найголосніших творів Шекспіра, до тих, яких титули мимовільно постають в уяві освіченого чоловіка, коли лише назвати ім'я Шекспіра. «Хоч, може, не зовсім бездоганна як твір штуки,— пише Брандес*[1],— має ся драма безмірно велике значення й вагу: се велика, типова любовна трагедія людськості. Се драма молодої, бурливої любові, що, зродившись при першому погляді, вибухає такою пристрастю, яка для осягнення своєї мети ламає всі запори й так опановує душу, що не знає іншого вибору, як тільки укохану особу або смерть. Ся любов така сильна, що майже моментально, на місці, кидає молоду пару собі в обійми, і така фатальна, що загибель надходить страшенно швидко слідом за щастям злуки. Ніде так, як тут, не заглибився Шекспір у подвійну суть любові, коли вона обхопить усього чоловіка й наділяє його радощами, що наповняють душу аж до оп'яніння, та погружає його в розпуку в хвилі розлуки коханків». І з інших поглядів важна ся трагедія: як документ англійського ренесансу, що корениться в глибокій старовині та живе соками гуманістичної доби, і як перший майстерний твір Шекспіра, яким завершено довгий розвій сеї літературної теми.

І. ДЖЕРЕЛА ТРАГЕДІЇ

Найдрастичніший мотив нашої трагедії — зажиття сонного напою, що надає вид умерлого на якийсь час, з метою уникнути ненависного подружжя,— нале-

[1] G. Brandes, William Shakespeare, 1896, стор. 106—107.

жить до давніх і улюблених реквізитів повістярської техніки. У найстаршого з грецьких риторів-повістярів сірійця Ямбліха з II в. по Хр[исті] у його повісті «Βαβυλονιακά» («Вавілонська повість») знаходимо кілька разів ужитий мотив, що закохана пара уникає небезпеки, заживши раз затруєного меду, від якого вони сплять, мов мертві, то знов сонного порошку замість жаданої отрути[1]. Трохи пізніший повістяр, Ксенофонт із Ефеса, що, мабуть, у початку III віку по Хр[исті] написав свою «Ефеську повість про любов Габрокомеса і Антеї», обробив сей епізод детальніше. Антея, пошлюблена Габрокомесові, дісталася в неволю до Перілая, який, зворушений її красотою, хоче оженитися з нею. Вона випрошується на 30 день, та, врешті, мусить стати до шлюбу, але, увійшовши до спальні, заживає порошок, якого достарчив їй уперед ефеський лікар, і падає, мов нежива. Перілай з великим жалем хоронить її в мурованім гробі. Тут вона будиться вночі, саме в пору, коли розбійники виламали двері й взялися грабувати трупи (E. R o h d e, op. cit., 411). Незручною копією сього оповідання треба вважати епізод у іншого, значно пізнішого ритора, Харитона з Афродізіади, у його повісті «Пригоди Хайрея і Каллірої». Тут Хайрей із заздрості (безпідставної) копнув свою молоду жінку так, що вона впала, мов мертва; її поховано, уночі розбійники грабують гріб, вона прокидається, і її забирають та продають у неволю (E. R o h d e, op. cit., 517). Як бачимо, фантазія тих письменників завмираючої Греції нездібна вже була огріти й виростити те щиро людське ядро, що лежало в основі сього епізоду.

Аж розбуджений у Італії гуманізм, що пробував нав'язати розвій там, де його перервала доба греко-римського упадку, підхопив і оцю тему й влив їй нові соки, розбудив її до нового життя. У другій половині XV в. обробив її уперве новеліст Мазуччіо*, якого збірка «Il Novellino», зложена з 50 новел, вийшла в Неаполі 1476 р. і була потім багато разів передруковувана в XV і XVI в., цінена і люблена майже нарівні з Боккаччійовим «Декамероном»[2]. У Ма-

[1] E r w i n R o h d e*, Der griechische Roman und seine Vorläufer, zweite Auflage, Leipzig, стор. 395, 397.

[2] Для сього й дальших деталей див.: L u d w i g F r ä n k e l, Untersuchungen zur Entwickelungsgeschichte des Stoffes von Romeo und Julia. (Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte von Koch und Geiger, Neue Folge, Bd. III, стор. 171—210).

зуччія тема ще мало розвита супроти Ксенофонта Ефеського: закохана пара живе в Сієні в міщанській сфері; щоб урятувати молоду від ненависного подружжя, монах завдає їй сонного напою; її ховають як мертву; справа кінчиться нещасливо для закоханих. Тільки у слідуючого автора бачимо сю саму тему вже значно розвиту. У р. 1524 була написана, а в 1530 р. уперше видана повість «Giulietta e Romeo», яку її автор Луїджі да Порто* назвав «історичною новелою». Хоча, без сумніву, автор опрацював свою новелу на основі Мазуччіо (Л. Френкель догадується навіть, op. cit., 296, що да Порто для того не опублікував її за свого життя, бо Мазуччіо ще жив), то все-таки його переробка так сильно різниться від Мазуччійової, що той сам Френкель (op. cit., 182, 196) уважає конечним прийняти якусь попередню, не звісну для нас переробку Мазуччійового оповідання, яку потім переповів да Порто. Сам да Порто подає, що чув се оповідання від якогось вояка Перегріна. Бачимо тут уперше не тільки імена Ромео й Джульєтти, але й усе окруження таке, яке відтоді нерозривно зв'язалося з сими іменами. Молодята — діти ворожих сімей Монтеккі і Капулетті; річ діється в Вероні в магнатській сфері. Ромео, зразу закоханий у якійсь красуні, що не звертає на нього уваги, іде на бал у дім ворога, тут пізнає Джульєтту і відразу палає до неї любов'ю. Її кузен пізнає його на балу, шукає зачіпки з ним на вулиці; Ромео вбиває його й мусить утікати; за радою черця, щоб уникнути шлюбу з ненависним графом, Джульєтта заживає сонний напій, її хоронять; Ромео, не повідомлений про підступ, убиває себе в її гробі, а вона гине при його трупі, по чім ворожі сім'ї поєднуються.

Да Портова новела здобула собі швидко значну популярність в Італії. Нещасливі коханці Ромео та Джульєтта й ворожі сім'ї в Вероні Монтеккі й Капулетті зробились історичними фігурами й попали ще в XVI в. у історичні підручники та хроніки[1], дарма, що історія знає про них щось зовсім інше; ще Данте в своїй поемі згадує про веронські роди Монтеккі й Капулетті як про приналежні оба до одної партії гібелінів*. Від да Порти взяв сю тему звісний новеліст XVI в. Банделло* і, додавши цілий ряд нових рис (постать Бенволія, що хоче улічити Ромео від любовних химер, постать мамки і згадку про драбину з вірьовок,

[1] Прим., у тритомову історію Верони Джіролама далля Корте (G. dalla Corte «Istoria di Verona», Venetia, 1594, т. I, стор. 589 і далі)

постать аптекаря і т. д.), «зв'язав її,— як каже один дослідник,— тісніше з реальним життям і надав їй виразний костюм свого часу» (F r ä n k e l, op. cit. 183). На да Портовій новелі, та не без впливу й Банделло, основана драма Луїджі Грото* «Hadriana», видана в Вероні 1578 р. Грото був учений віршороб, а не поет; брак живого поетичного чуття він виявив уже тим, що переніс подію в зовсім нереальні, передримські часи.

Важніше для розвою нашої теми було розпросторення оповідання про нещастя закоханої пари у Франції. Ще 1550 р., отже, геть перед написанням новел Банделло, вийшла в Парижі книжка Адріана Севена «Le Philocope de Messire Jehan Boccace Florentin, contenant l'histoire de Fleury et Blanchefleur, divisée en sept livres, traduite d'italien en français», де у вступі, як противенство до історії двох коханків, що через різні тяжкі пригоди доходять-таки до щасливого кінця, оповідано історію двох коханків, що гинуть марно. Севен, певно, не мав під руками тексту Луїджі да Порто, але можливо, що мав Мазуччія або якусь іншу незвісну нам переробку. Він переніс місце подій у якесь малозвісне містечко Куррон на Пелопоннесі; про ворожі сім'ї нема згадки; навпаки, молода пара виховується разом і кохається змалку, але що брат панночки противиться зв'язкові, то коханець убиває його, по чім дальша історія розвивається так, як у Мазуччія. У р. 1559 (шість літ по виданні другого тому Банделлових новел, де містилася й історія Ромео та Джульєтти) видав цю історію в французькім перекладі Боестюо (Boaistuau, «Histoires tragiques. Extraites des œuvres italiènes du Bandellau et mises en langue française»). Боестюо вірно держиться італійського оригіналу: його «Трагічні історії», яких видання по його смерті продовжував звісний нам уже Бельфоре*, важні як міст, по котрому оповідання про Ромео й Джульєтту перейшло до Англії, де йому судилося найти найвищий поетичний вислів.

Тепер уже не підлягає ніякому сумнівові, що ані Шекспір, ані його безпосереднє джерело, Артур Брук, не черпали з італьянського тексту Банделло, лише з французького перекладу. Два роки по виданні того перекладу, бо вже 1561 р., вийшла друком у Лондоні Брукова поема (Arthur Brooke, «The Tragical History of Romeus and Juliet»). Уже сам титул показує на її зв'язок з «Histoires tragiques» Боестюо та Бельфоре. Брукова поема, хоч не-

високої стійності, свідчить про деякий талант; автор має жилку до реалістичного малювання деталей, додає мамці комізму, заставляє її брати гроші від Ромео, а потім хвалити Паріса; заставляє Ромео в келії о. Лаврентія качатися по землі й рвати на собі волосся при відомості про свою баніцію; ярко малює бідноту аптекаря, словом, додає чимало нових рис, які потім віднаходимо у Шекспіра. Менше важна для нас прозова переробка французького тексту новели, що ввійшла в склад збірки «Палата забав», виданої 1567 р. Томою Пентером (T. Painter, «Palace of Pleasure», London, 1567, т. II, новела 25), а також затрачена англійська драма про Ромео й Джульєтту, що була виставлювана вже коло р. 1580. Лишаючи набоці сю не звісну нам драму, треба сконстатувати, що Шекспір не користувався й Пентеровою прозою й що одиноким його джерелом була Брукова поема. А що зробив він з неї!

II. ШЕКСПІРОВЕ ОБРОБЛЕННЯ

У р. 1597 вийшла в формі зшитка in 4° на бібулястім папері, для вжитку театральних видців (вроді наших оперових текстів), без волі й відома автора й без подання його назви надрукована книжечка п[ід] з[аголовком] «An excellent conceited Tragedie of Romeo and Juliet. As it hath been often with great applause plaid publiquely by the right Honourable the L. of Hundson his Servants» (Прекрасно скомпонована трагедія про Ромео й Джульєтту, відіграванa часто і серед великих оплесків прилюдно слугами високоповажаного лорда Гандзона). Лорд Гандзон був королівським підкоморієм і вмер у липні 1596; його наслідник був іменований аж у цвітні 1597, так що аж до того часу трупа мусила називатися його «слугами». Та що титул сього першого друку нічого не згадує про пору першої вистави, але подає драму як «часто» відгравану й дуже улюблену, то сміло можна догадуватися, що вона була написана значно вчасніше перед 1596 роком. Як одиноку, хоч не дуже певну, опору для усталення докладнішої дати написання драми приймають критики слова мамки в акті I, сцені 3:

> Я вам кажу, на Ланцюги їй буде
> Штирнадцять років, далебі, що так!
> Я добре знаю: одинадцятий
> Пішов отсе, як трусу ми злякались.

Коли прийняти, що Шекспір натякав перед своєю публікою на факт загально їй відомий, на землетрясіння, якого злякались у Англії (Шекспірове джерело не знає нічого про се землетрясіння), то в такім разі ясно, що ся згадка відноситься до землетрясіння в Англії в р. 1590, а з сього виходило би, що ті слова могли бути уперше проголошені 1591 р. Деякі відгуки з нашої драми знаходяться також у поемі Даніеля «Плач Розамунди» (Complaint of Rosamond), друкованій 1592 р.[1], а се також скріпляє думку, що перший нарис сеї трагедії постав 1591 р. Шекспірові було тоді 27 літ, він був уже дев'ять років жонатий і мав троє дітей — значить, пора сентиментального захвату і любовних молодечих пожеж для нього давно минула. Але в його душі жили могутні засоби сього вогню, і, взявши в свої руки давню «трагічну історію» закоханої пари, він зумів зробити з неї свій перший незрівнянний архітвір, вливаючи в стару, уже перед ним майстерно сформовану посудину огнистий напій свого генія. Рукою справжнього майстра драматичної штуки він поробив характерні переміни в плані свого взірця: акцію, яка у Брука тягнеться кілька місяців, скоротив на один тиждень (у неділю Ромео пізнає Джульєтту на балі, у понеділок рано їх шлюб, пополудні убійство Тібальта, баніція Ромео, засватання Джульєтти за Паріса, в четвер рано Джульєтту хоронять, а в суботу вночі катастрофа в гробниці); Джульєтту, що у італьянців має 18 років, у Брука 16, він зробив 14-літньою, щоб тим яскравіше змалювати палку, пристрасну вдачу італьянки, що майже моментально перетворює невинне й непорочне дитя в дозрілу женщину, і ту елементарну, непоборну силу любові, яка відразу, від першого погляду обхоплює обоє коханків своїм фатальним полум'ям. Ані одної моральної тіні він не лишив на тих молодятах; коли у Брука Джульєтта разом з мамкою по своїм шлюбі з Ромео сміється з недогадливої матері (поза її плечима), коли та потішає її надією на близький шлюб з Парісом, то Шекспір відкинув сю подробицю як не згідну з чистим і наскрізь щирим характером його героїні. Для противаги Ромео, що, опанований глибокою любов'ю, робиться лагідним, чоловіколюбним і майже розсудним (коли ходить про інших), Шекспір утворив прегарну фігуру Меркуція, жартливого скеп-

[1] Sidney Lee, William Shakespeare, sein Leben und seine Werke, Leipzig, 1901, стор. 49.

тика з палкою душею, що вмовляє Бенволія не піддаватися поривам пристрасті і за хвилю сам піддається такому поривові і гине марно. Немногими, але влучними рисами схарактеризував автор також старого Капулетті, вдачею добродушного міщанина, якому любіше сидіти при столі або вештатися в кухні, ніж хапатися за заржавілу зброю, при тім чоловіка обмеженого, самолюбного й брутального, невважаючи на зверхню огладу. Поглиблення та оживлення всіх тих фігур і їх майстерне визискання для будови цілості — се заслуга Шекспіра.

Але се лише половина того, чим він зумів підняти свій твір на недосяжну висоту загальнолюдської, типової любовної трагедії. Головна принада її — той чар молодості і свіжості, те поетичне сяєво, яким облискані всі фігури, та простота і сила чуття, яка надає тій індивідуальній і припадковими явищами обставленій любовній історії вищу силу й «правдивість тисячів любовних історій». Не відразу вдалось Шекспірові надати своєму творові сей поетичний блиск; треба було довгих літ праці, шліфування, треба було й самому не одно пережити та переболіти. Припадок, що достарчив нам загалом дуже скупо звісток про Шекспірове життя, а ще менше про розвій його поетичної творчості, в сьому разі був щедріший. Трагедія про Ромео і Джульєтту була за життя автора друкована чотири рази, усе в формі згаданих уже дешевих зшитків, і тільки раз з названням авторового ім'я. Отже, здавна звернено увагу на те, що перше видання з р. 1597 значно коротше супроти пізніших. Можна було догадуватися, що се незаконне, грабівницьке видання не повне головне тому, бо доконане з неповного тексту, прикроєного на потреби сцени[1]. Але

[1] Треба знати, що в ту пору кожний поодинокий театр беріг і держав у секреті свій репертуар далеко більше, ніж тепер. Автор, що написав драму для якогось одного театру і одержав за неї гонорар, не мав права ані виставляти її, ані продавати іншому театрові. Отим-то кожний театр старався мати й свого поета, що фабрикував нові або перероблював чужі штуки для потреб своєї сцени. Тільки спекулянти-книгарі в разі зацікавлення публіки якоюсь драмою бралися на способи: купували від поодиноких авторів копії їх ролей і з них складали цілість, або крадькома давали переписувати театральний рукопис драми, або, вкінці, наймали стенографів, щоб ті в часі вистави записували цілу драму, і узисканий таким робом текст друкували без волі й відома авторів. Драми не підпадали тоді під поняття літератури, то й процесів за нарушення літературної власності такі спекулянти не потребували боятися. Із Шекспірових драм видано таким робом за його життя 16, а з тих

титул другого видання, що вийшло 1599 р., також без уповноваження і підпису автора, але зроблене значно старанніше, дає в тім згляді недвозначну вказівку. Читаємо там, що трагедія друкується тут «наново поправлена, розширена і подоповнювана». Сю вказівку не можна розуміти так, буцімто сам видавець, маючи змогу порівняти общипаний текст першого видання з авторовим оригіналом, подоповнював пропуски, пороблені в друку без авторового відома; навпаки, маємо тут діло зі справжньою авторською переробкою, що сягає досить глибоко в суть майже кожної ролі, торкається мови, версифікації й показує далеко вищий ступінь дозрілості й майстерства, ніж перший нарис. Дуже наглядно показав се Брандес, вияснюючи на основі детального порівняння обох текстів, що «маємо тут перед собою Шекспіра на двох різних ступенях його розвою. Поперед усього в другому виданні розвито ширше все, що було тільки натякнене в першому. Пододавано живописні сцени й репліки, що творять тло і рами події. Вуличну бійку на початку драми змальовано ширше, додано сцену з музиками; мамка зробилася більше балакучою й комічнішою, Меркуціїв дотеп збагатився кількома вельми характерними зворотами (у тім числі й характеристикою цариці Меб.— *І. Фр.*); старий Капулетті набрав живішого виразу; але особливо роль о. Лаврентія виросла майже вдвоє супроти первісного об'єму. В тих розширеннях ми бачимо більшу дбалість Шекспірову — приготувати й наперед заповідати те, що має статися. Та, що найголовніше, фігури обох молодят у тій переробці вийшли поважніші, а через те й кращі» (B r a n d e s, op. cit., 102—103). Певна річ, і сей чудовий твір має свої хиби. До найважніших треба зачислити ті, які лежали в самій основі історії і які Шекспір перейняв із свого джерела, отже, поперед усього припадковість самої катастрофи. Не загайся брат Іван у шпиталі, або передай отець Лаврентій лист до Ромео через Балтазара, або прибудь о. Лаврентій до гробниці кількома хвилями вчасніше, то й цілого нещастя не було би, Ромео й Джульєтта лишились би живі й могли б жити щасливо. Та й взагалі весь спосіб рятунку для Джульєтти при по-

---

дві мали перед р. 1616 по п'ять видань, три — по чотири видання, дві — по три видання, чотири — по два, а п'ять — по одному. Ще й по Шекспіровій смерті, перед р. 1623 (рік збірного видання всіх його творів), вийшло по одному виданню чотирьох його поодиноких драм, див.: S. L e e, op. cit., 284—285.

мочі сонного напою, поданий о. Лаврентієм, з погляду розумного чоловіка не тільки дивоглядний, але просто нерозумний (B r a n d e s, op. cit., 106). Певна річ, на Шекспіра не паде тут ніяка вина; сей спосіб розв'язки драми він узяв зі свого джерела і задержав його, силкуючись тільки засобами своєї геніальної психології мотивувати поодинокі деталі, підперти старосвітську будову.

До хиб трагедії зі стилістичного погляду належать деякі силувані дотепи та риторичні звороти, де дійові особи ні сіло, ні впало пускаються на гру слів, любуються риторичними антитезами. Ітак, прим., Ромео в першій сцені першого акту обертається до любові з ось якими каламбурами:

Так ну ж, любезна
Ненависть! Ненависне кохання!
Ти все, уперше створене з нічого!
Тяжка пустото, важная марнице!
Безобразний хаосе форм прекрасних!
Ти з олова перце, блискучий диме.
Холодний жаре, хворе є здоров'я,
Безсонний сне, єство, що не існує.

Такі ніби дотепи, з-італійська concetti[1], були тоді в моді в Англії, належали до салонового тону так само, як і в Франції, де ще в XVII в. проти них воювався Мольєр у своїй комедії «Précieuses ridicules». У Шекспірової трагедії заражені сею модою не тільки Ромео, Меркуціо (дивись його характеристику Тібальта в акті III, сцені 4), але навіть Джульєтта, коли в акті IV, сцені 2, в дуже важкій для неї хвилі, пускається на такі еківоки про свого мужа:

О, серце гадини, **заховане** в квітках!
О, дивная красо, **вертепе** крокодила!
Уквітчаний тиран, ангеловидний демон!

І так далі, цілих 12 рядків! Як помалу вироблявся поетичний смак у Шекспіра, видно з того, що і в другому, переробленому виданні його трагедії оці ненатуральні кончетті не тільки не повикидувано, але, навпаки, пододавано ще й нових. «Може, вони тоді вважалися й страх дотепними,— каже з їх приводу Фішер[2],— але для нас вони — хоч святих із хати виноси». Для дослідника вони важні як докази, що «Ромео та Джульєтта» належить до молодечих творів

[1] Каламбури (*італ.*).— *Ред.*
[2] T h. V i s c h e r, Vorlesungen über Shakespeare, т. I, 1901.

Шекспірових, коли він підлягав італьянському смакові і творив в дусі романського стилю; пізніше він виріс із сього.

Ще одна фігура сеї трагедії варта спеціальної згадки як доказ геніальності і високої культурності молодого ще тоді автора. Се «святий чоловік», монах о. Лаврентій. Не забуваймо, що автор був протестант і писав у пору релігійних війн, які палахкотіли скрізь по Європі! Не забуваймо, що в своєму джерелі, в поемі Брука, він мав виразну увагу, що цілій катастрофі Ромео й Джульєтти винен був дух католицького фанатизму і спеціально католицькі монахи. Як легко було менше талановитому драматикові піти за сею вказівкою і за духом часу і зробити з трагедії якусь чорну інтригу попівства! Та Шекспір не пішов за сим слідом і нарисував фігуру о. Лаврентія зовсім у іншім дусі. Се чоловік наскрізь чесний і «святий» у житті, хоча зовсім не католицький святець. Загалом католицизм, протестантизм, догма не грають у нього ніякої ролі. Се філософ-натураліст з поглядами Джордано Бруно, тільки без його пристрасті. Добро й зло для нього не є ніякі вічні категорії; се суб'єктивні людські погляди. Що сьогодні добре, може бути завтра зле і при певнім способі ужиття одно з них переходить у друге; природа не дбає про ті людські припадкові мірки. Отим-то й сам о. Лаврентій глядить на людські діла й пристрасті з вищого, філософічного становища. Він остерігає перед усяким надміром і поспіхом, як дійсний старець, але з конфлікту палких пристрастей показує вихід такий наївний, як дитина. Загалом практичне життя, рішучість у діланні, певність себе в тяжкій хвилі не належать до його сильних сторін, пор. його перестрах у сцені в гробниці і нерозум, з яким він лишає Джульєтту серед трупів. Утворення і консеквентне переведення сеї фігури — се один з найкращих доказів Шекспірового генія.

Минаючі деякі відступлення від англійського тексту, зазначені нами в нотах*, мусимо Кулішів переклад сеї трагедії признати незвичайно вдатним і гарним. Зазначимо тут факт, що в часі свого побуту у Львові 1881 р., розпочинаючи друк перекладеного Шекспіра, Куліш зразу поклав був на першому місці «Ромео та Джульєтту» і вже надрукував два чи три аркуші сеї трагедії, та чомусь потім змінив свій план і велів знищити надруковані аркуші, а натомість дав до друку «Отелло».

ПЕРЕДМОВА

**[до видання: Вільям Шекспір.
Багацько галасу знічев'я.
Переклад П. О. Куліша...
Львів, 1901]**

І. ЧАС НАПИСАННЯ ДРАМИ

Під днем 4 серпня 1600 р. вписано в лондонськім книгарськім реєстрі видання книжки п[ід] з[аголовком] «Much Adoe about Nothing. Asit hath been sandrie times publikely acted by the Right honourable the Lord Chamberlaine his Servants. Written by William Shakespeare» («Багато галасу ні за що. Твір кілька разів публічно виставлюваний трупою високоповажаного лорда підкоморія. Написаний Вільямом Шекспіром»). Значить, у тім часі твір був загальнозвісний і мусив бути написаний значно вчасніше, десь 1599 року. Деякі критики бачать потвердження сеї дати в деяких репліках у першій сцені комедії. Ітак, Леонато говорить про свіжий похід князя Педро: «Побіда подвійна, коли переможець приводить додому повні ряди своїх вояків», а Беатріче згадує жартливо про стухлий провіант — один і другий натяк добре надаються до Ессексового* походу в Ірландію весною 1599 р.[1] Менше вдатною видається думка тих, що означують дату написання сеї комедії перед р. 1598, ідентифікуючи її з твором, про який у 1598 р. згадує Френсіс Мірс і якому в своїй книжці «Palladis Tamia», виданій того ж року, дає титул «Loves Labour won» («Успішний любовий труд»)[2]. Твору Шекспірового з таким титулом ми не знаємо, а Мірсові слова про нього не дають певної підстави до його потожсамлення з яким-будь звісним нам твором; тільки з огляду на час і на драматичну техніку більш відповідно буде разом з Брандесом бачити в тім творі вчаснішу комедію «Кінець діло хвалить» (G. Brandes, op. cit., 65).

[1] Brandes, William Shakespeare, 297.

[2] Shakespeares Dramatische Werke, übers[etzt] von A. W. Schlegel und L. Tieck, herausg[egeben] von A. Brandl. VIII. 215.

Се мусив бути щасливий час у Шекспіровім житті, час, коли його геній широко розпускав крила, а його світогляд був іще ясний, погідний, коли навіть горе відскакувало, мов м'яч, від еластичної поверхні його душі, не ранячи її глибоко. Се видно на нашій комедії дуже добре. Такий справді трагічний конфлікт, як у її 4-м акті, минає тут зовсім без трагічних наслідків і по короткій пертурбації розпливається, мов хмара, показується «нічим». А головно видно се на тих фігурах, що були наскрізь оригінальним твором самого Шекспіра і являються коли не формальними героями, то все-таки дійсними центральними фігурами комедії, на Беатріче й Бенедикті. Тільки незламана життєва сила, дозріла певність себе і віра в життя і його радощі могла сплодити ті блискучі, веселі, а при тім наскрізь чесні і щирі натури. Особливо ж Беатріче являється правдивою перлою сього твору і одною з найкращих жіночих креацій Шекспіра. В ній бачимо духовний портрет англійської дами з вищої аристократії єлизаветинського часу. «Ті дами,— каже про них Брандес,— посідали широке знання; вони виховувались так само, як мужчини, говорили плавно по-італійськи, по-французьки і по-іспанськи, нерідко розуміли латинську й грецьку мову. Леді Пемброк, мати Шекспірового протектора, вважалася найбільше розвиненою жінкою того часу і була славною як письменниця, а також як покровителька письменників. І ті жінки не мали в собі нічого педантичного задля свого знання, нічого силуваного в своїм вислові, були природні, багаті на дотеп так само, як на знання, свобідні в жарті, а не раз і в поведінці» (G. B r a n d e s, op. cit., 299). Власне в часі між роками 1598—1600 малює нам Шекспір у цілім ряді творів кілька типів такої жінки (Порція в «Венецькім купці», Беатріче в «Багато галасу ні за що», Розалінда в «Як вам подобається»). Веселість і життєва радість, інтелігенція й енергія, чесність і доброта — все в них мішається в дивно гармонійну цілість; а при тім кожна з них не повторення, не копія попередньої, а наділена власною індивідуальністю, мальована справді con amore[1], немов живцем вихоплена з живої дійсності. Се найкращий доказ, що Шекспір у ту пору мусив пізнати таких жінок, обертатися в їх товаристві, любити їх,— бо ж, пізнавши таку людину, неможливо не любити її.

[1] З любов'ю (*італ.*).— *Ред.*

І ще одна група фігур в оцій комедії, також власний, нівідки не позичений витвір Шекспірової фантазії, свідчить про радісний, погідний настрій його духу в пору творення сеї п'єси. Се придуркуваті отамани Кислиця і Дерен та їх міська сторожа, що в комедії грає роль «ока закону». Нема ані крихітки злосливості в малюванні тих фігур, тільки сам золотий, як сонце, ясний гумор. Усі ті дураки — чесні люди, щирі й добродушні; вони роблять добро, самі того не знаючи гаразд, а коли наслідки їх доброго вчинку приходять запізно, хоч могли запобігти нещастю, то й тут автор дуже мудро розділив вину між їх дурноту і Леонатову нетерплячку, що не вмів вислухати їх гаразд (дія III, сцена 5). Догадуються, що Шекспір змалював тут живцем поліціантів свого рідного містечка Стратфорда, з якими замолоду й сам не раз мусив мати діло. Та певне те, що й по інших англійських містах того часу поліційні зарядження були не много мудріші. Перший міністр Єлизавети лорд Борлей (Burleigh) писав 1586 р. до королеви, що, проїздячи по краю, стрічав при брамі кожного містечка 10—12 людей, що стояли на чатах, узброєні довгими костурами. На його питання, чого їм треба, відповідали йому, що вони — міська сторожа і чатують на трьох молодих злочинців, яких їм велено зловити. «А по чім же ви пізнаєте їх?» — питав міністр.— «Та в одного з них має бути кривий ніс».— «Ну, а більше знаків не маєте?» — «Ні». І при тім, додає Борлей, вони стояли всі вкупі, усіх на видоці, так що всякий підозрений злочинець міг любісінько оминути їх (G. B r a n d e s, op. cit., 304).

II. ДЖЕРЕЛА КОМЕДІЇ

Зазначивши вище, що Беатріче й Бенедикт, Дерен і Кислиця зі сторожами — власні витвори Шекспірової фантазії, ми вже потроху порушили питання про джерела сеї комедії. Зі сказаного виходить, що джерел прийдеться дошукувати, властиво, тільки для тої часті комедії, яка обертається довкола осіб Гери, Клавдія та дон Жуана. Тут Шекспір, як і в многих інших разах, не робив собі багато клопоту і взяв першу-ліпшу італьянську новелу, яка йому попала під руки. У італійського новеліста Матео Банделло (род. 1485, ум. 1561)* в першій книзі його новел (видані в чотирьох томах уперве 1554—1573) знаходиться оповідання про Тімбреа з Кордови, який

через посередника старається о руку дочки Леоната в Мессіні. Джірондо, що залицявся до тої самої панни, але дістав від неї коша, очернює її перед Тімбреом і, змовившися з одною служницею, перебраною в сукню панни, ніччю по драбині влазить до її вікна і відіграє перед очима Тімбреа таку саму комедію, як Боракіо з Маргаритою. Наслідком сього Тімбрео зриває свої заручини з панною, ся мліє, і її виносять мов неживу. Але вся Мессіна, знаючи її чесність, стає в її обороні, в кінці й сам обмовник, чуючи про її смерть, кається й признається Тімбреові, і все кінчається щасливо. Сю новелу переклав на французьке звісний нам уже Бельфоре, із якого «Трагічних історій» (B e l l e - f o r e s t, Histoires tragiques, 1569) Шекспір узяв пізніше основу свого Гамлета. Сею новелою покористувався також Аріосто* в своїм безсмертнім «Божевільнім Орланді» (пісня V), який 1591 р. вийшов уже в англійськім перекладі. Тут одурений кавалер називається Аріоданте, а очернена панна — Джіневра. Подія змальована тут далеко не так примітивно, як у Банделло. Князь Полінессо віддавна тішиться ласкою панночки, прислужниці у королівни Джіневри, але хоче добитися при її помочі руки самої королівни. Коли се на королівський двір прибуває молодий рицар Аріоданте, в якому Джіневра швидко й закохалася і який також полюбив її. Довідавшися про се, Полінессо велить своїй любці передягтись за королівну і прийняти його вночі в королівниній спальні, а Аріодантові представляє, що королівна любить його і приймає його вночі — і велить йому підгледіти здалека їх сходини. Аріоданте звірюється з тим своєму брату, хороброму Лурканові. Оба вони, сховані за муром, бачать уночі любовну сцену між Полінессом і його любкою, перебраною за Джіневру. Аріоданте хоче на місці вбити себе; Луркан зупиняє його. Нещасливий рицар не хоче більше бачити буцімто невірної Джіневри і тайком від'їжджає зо двора, а по кількох днях до Джіневри приходить жебрак з вісткою, що на його очах молодий рицар утопився в морі і велів йому переказати їй, що гине добровільно через те, «що бачив забагато». Джіневра в розпуці від сеї вісті, не розуміючи, що се значить; усі жалують Аріоданте, та Луркан, почувши про братову смерть, прилюдно, перед цілим двором оскаржує Джіневру. Батько не вірить киненій на його дочку злій славі, але проте заявляє, що відповідно до закону, який карає смертю всякий перелюб, вона буде покарана смертю,

коли до місяця не викажеться її невинність. Рівночасно заряджує слідство, велить переслухувати службу. Боячись сього, панночка, що була несвідомою причиною всього лиха, тікає до Полінесса і остерігає його. Сей обіцює їй захист у своїм замку і велить двом слугам завести її туди, та тайком дає їм наказ забити її в лісі. Вони вже лагодяться сповнити сей наказ, але, проїздячи туди, рицар Рінальдо чує жалібний жіночий крик, увільнює панну, довідується від неї всеї правди і їде на двір. Там тим часом появився якийсь незнайомий рицар, що став у обороні Джіневриної честі і власне на забій б'ється з Лурканом, що обстоює за її виною. Рінальдо просить короля спинити поєдинок, відслонює прилюдно Полінессову підлоту, визиває його і вбиває в поєдинку. Тоді незнайомий рицар відслонює своє лице, і в нім пізнають Аріоданте, який, хоч переконаний про вину Джіневри, не завагався стати за неї до бою проти рідного брата. Тяжко покривджені і випробувані коханці доходять до щасливої мети. Як бачимо, із примітивного і на маловаженні жіночої душі основаного Банделлового оповідання зробив Аріосто високопоетичну і драматичну перлину, у всьому відповідну рицарським чи, радше, гуманістичним поглядам на жіночу честь і рицарський обов'язок.

Ся Аріостова версія історії про Джіневру та Аріоданте була ще геть перед доконанням англійського перекладу Аріостової поеми перероблена на англійську драму, яка 1582 р. в запустах була виставлена перед королевою Єлизаветою. Ся стара англійська драма не дійшла до нашого часу, та вже з нарису змісту Аріостового оповідання всякий може бачити, що Шекспір не користувався нею, ані Аріостовою поемою при компонуванні сеї комедії[1]. Чи він не знав ще тоді тих творів, чи мав які інші причини лишити їх набоці, досить, що взяв ту версію оповідання, яку, за Банделло, дав йому Бельфоре, мало звертаючи уваги на непридатність сеї версії до глибшого драматичного трактування. Його, очевидно, манила інша часть, та, яку до новелістичної канви він бажав додати з власної душі.

---

[1] В тім дусі треба спростувати твердження Брандеса (op. cit, 297 — [29]8), Брандля (Shakespeare, 125) і С. Лі («William Shakespeare», 193), які, очевидно, не заглянувши до Аріостової поеми, стоять на тім, що серйозна часть нашої комедії — правдоподібно, переробка старшої драми про Джіневру або бодай основана на Аріостових мотивах.

III. БУДОВА КОМЕДІЇ

«Багато галасу ні за що» складається з двох історій, майстерно сплетених із собою в одну цілість, але далеко не однакових з погляду на драматичний інтерес і артистичне викінчення. Одна історія — се та «весела війна» між Беатріче й Бенедиктом, війна, що комплікується невинною інтригою, яка з противників робить їх закоханими одно в одно, випробовує їх любов і їх характери в тяжкій пригоді, що постигає іншу пару, і доводить їх до шлюбного коверця. Ся історія — проста і невигадлива, але в її героях Шекспір показав своє велике майстерство, особливо в типі Беатріче. Ся історія хоч трактована автором як другорядний епізод, проте творить головну сценічну вартість комедії й досі.

Друга історія, взята Шекспіром із новели Банделло — Бельфоре, далеко не дорівнює вартістю тій першій, а декуди, особливо в IV і початку V дії, мало-мало не доходить до того, щоб замість симпатії до головних героїв збудити в нас обридження до них. Шекспір узяв грубувате оповідання італійця cum beneficio inventarii[1], а коли й поробив у ньому деякі зміни, то зовсім не на користь правдоподібності або сценічності. Ітак, замість супірника, що, відіпхнений панною, очернює її перед щасливішим супірником, Шекспір чинить усю інтригу ділом дон Жуана, князівського брата, який заварює всю кашу зовсім без причини, з одинокої вродженої злоби й ненависті, при помочі так само злобного і зіпсованого слуги. Само переведення інтриги (підглядання нічного милування Боракія й Маргарити) настільки наївне й недотепне, що Шекспір, хоч з геніальним недбальством узяв його від новеліста, таки не відважився показати його на сцені; адже ж що простішого й натуральнішого над припущення, що Клавдіо, коли б у нього була тільки крихітка глузду, був би кинувся на закохану пару і відкрив ошуканство! Шекспір згадує, що Клавдіо, підгледівши ту сцену, пішов лютий; але глядач мусить сказати собі, що коли він бачив таку сцену і зараз же не дійшов правди, то він бездонно глупий. Та ще більше, його постанова осоромити Геру в церкві перед шлюбом показує в нім чоловіка без серця. На тім самім ступені інтелігенції й етики поставлений також дон Педро, а поводження їх обох з Леонатом по страшній

[1] Поклав його в основу *(лат.)*. — *Ред.*

сцені в церкві і по смерті Гери (яка для них була дійсною смертю) показує крайню легкодушність і плиткість чуття у обох тих панів.

Так само й розв'язка інтриги при помочі простакуватого сторожа і тумануватого Кислиці, незважаючи на інтересні характеристики сих людей, не може вважатися щасливою. Можна сказати, що навіть супроти італійського новеліста Шекспір попсував історію, бо замість внутрішнього процесу жалю і розкаяння у клеветника впровадив просте deus ex machina[1]. Боракіо, не знати пощо, серед ночі на вулиці, навіть під дощем, признається, зовсім не прошений, Конрадові до свого злочину; сторожі якимсь дивним робом підслухують його; в хвилі арештування ані Боракіо, ані Конрад (дворянин, отже, при шпазі, як, певно, й Боракіо) не пробують ані боронитися, ані втікати; зате втікає, не знати чого і пощо, дон Жуан. Одним словом, Шекспір зовсім не завдав собі праці, щоб сю часть своєї комедії зробити справді драматичною, забавною чи хоч би психологічно правдоподібною. Навіть сцена в церкві, одинока справді драматична сцена в тій історії, не лишає в нас сильного і суцільного враження, а сцена визову Клавдія Леонатом і Антоніем (акт V, сцена 1), спочатку серйозно драматична, кінчиться якоюсь нездецидованою мішаниною пафосу й мимовільного комізму. Вкінці, і поєднання чистої та симпатичної Гери з Клавдієм, що протягом попередніх актів здужав уповні показати свою глупоту та безхарактерність, не може в нашій душі лишити того чуття вдоволення, яке звичайно лишають навіть найтрагічніші Шекспірові драми. Тема, взята живцем із оповідання, основаного на грубих і на півварварських відносинах, оперлася навіть руці великого генія; її згармонізування на тлі гуманізму далеко краще удалось Аріостові.

І формально відрізняються від себе обі складові часті комедії: ролі Леоната, князя, Клавдія і Гери списані переважно віршами; ролі Беатріче, Бенедикта, слуг і поліцайників — прозою. Власне ті прозові часті, повні дотепів, натяків, гри слів та всяких стилістичних qui pro quo[2], представляють, як загалом Шекспірова проза, великі труднощі для перекладача.

---

[1] Бог з машини, тобто штучне втручання третьої сили, що розв'язує інтригу (*лат.*).— *Ред.*

[2] Непорозумінь (*лат.*).— *Ред.*

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Вільям Шекспір. Антоній і Клеопатра. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901]

І. ГЕРОЇНЯ ДРАМИ

Англійський критик Артур Саймонс кінчить свою розвідку про Шекспірову драму ось якими словами: «По моїй думці, «Антоній і Клеопатра» — се найчудовіша з Шекспірових драм, а то головно тим, що Клеопатра найчудовіша з Шекспірових жінок; і не тільки з Шекспірових, але, може, загалом найчудовіша жінка»[1]. Не потребуємо вповні згоджуватися з сим узагальненням, але зрозуміти його можемо легко. Коли в інших своїх великих трагедіях Шекспір малював поперед усього душу мужчин (Отелло, Лір, Гамлет, Брут, Макбет і т. ін.), тут на першім плані стоїть жінка. Та й яка жінка! Шекспір і перед тим малював жінок, але всі ті малюнки, хоч довершені рукою незрівнянного майстра, були обмежені, немов профілі, показували нам якусь одну пристрасть, одну прикмету жіночого характеру і в різних ситуаціях, показували жінок одноцільних у доброму чи злому, жінок, так сказати, бачених і обсервованих оком мужчини, збоку. В Клеопатрі дав нам Шекспір малюнок жінки з безмірно скомплікованою психікою, показав її в найрізніших моментах, навіть у найінтимніших, у повнім психологічнім негліже. При тім Клеопатра не молода, наївна дівчина, як Джульєтта, що безоглядно віддається одному своєму чуттю, не ангельська, строга невинність, як Корделія, не Фурія в жіночій подобі, як леді Макбет, не безсердечна злочинниця, як Гонеріль, не гіпокритка, як Гамлетова мати, не вірна і при тім геройська жона, як Порція, ані не чула та лагідна, як Дездемона. В ній зміщані всі елементи жіночої вдачі в дивну, оригінальну цілість. Легкомисна і малодушна або й

[1] Brandes. William Shakespeare, 668.

зовсім глупа в ділах, до яких треба мужчини, вона виявляє безмірне душевне багатство, різнородність і попросту геніальність у ділах чисто жіночих, навіть у тій спеціальній «жіночій логіці», що в очах мужчини являється повною нелогічністю, а для жінки така натуральна, як намисто, зложене з блискучих перлин, насиляних на коніпну нитку. Щоб змалювати таку жінку у весь ріст і не випасти ніде з ролі, не попасти в пересаду, в карикатуру, змалювати її правдивою, а при тім з любов'ю, без песимізму, здобути і вдержати для неї нашу симпатію і навіть подив, не замазуючи при тім її хиб і її повної неморальності, на се треба було незвичайної геніальності, се могло вдатися тільки одному Шекспірові, та й йому тільки раз, у виїмково щасливій хвилі.

Можна би сказати, що Шекспір знайшов сей характер і все потрібне для його характеристики вже готове у Плутарха*. Та се зовсім не так. Досить буде прочитати ноти, додані мною до тексту драми, щоб переконатися, що власне для характеристики Клеопатри Шекспір взяв із Плутарха далеко менше, ніж для характеристики інших осіб, а те, що взяв, переробив у дусі, зовсім відміннім від того, яким надихане Плутархове оповідання. Шекспірова Клеопатра зовсім не та бездушна кокетка і куртизанка, якою зробив її Плутарх; Шекспірове представлення додало їй грації, ніжності, благородства і щирості, та при тім витінювало і психологічно поглибило її хитність, мотивуючи її не низькими, підлими забаганками, не бажанням зради, а жіночою слабістю, тим, що сама вона в найтрагічнішій хвилі свого життя, над теплим ще трупом Антонія характеризує чудово простими і сильними словами:

Не більше я як женщина, і правлять
Такі дрібні, мізерні страсті мною,
Як і дівчам тим, що корови доїть
І робить послідуще діло в хаті.

Та Шекспір не вдоволився в драмі змалюванням сеї незрівнянної з артистичного погляду фігури. Він змалював її на широкім тлі боротьби двох світів: римського заходу з погреченим сходом, на тлі величезної історичної катастрофи, упадку римського республіканства і першого тріумфу цезаризму.

Правда, римська республіканська форма згибла вже перед початком драми, разом зо смертю Кассія* і Брута*;

в драмі не чуємо ані разу навіть слова «республіка». Але відгуки республіканського духу живуть іще в таких фігурах, як Енобарб, як Секст Помпей*, як Ерос і Скар* — цезаризм потоплює, нівечить, деморалузіє їх. Розкішний, розпущений і збабілий орієнт розточує ту римську силу, римську чесноту і характерність. Клеопатра проти власної волі фатальним способом доводить до погибелі Антонія і являється наймогутнішою союзницею свого ворога Октавія Цезаря — в тім лежить глибокий трагізм її появи і її любові, чудово відчутий і змальований Шекспіром Вона, «гадючка з-над старого Нілу», невинна тому, що її пестощі являються отруйними вкушеннями для римлянина. Вона поступає так, як велить їй вроджена вдача. А що вона при тім не безхарактерна, не труслива, не підла, се показує її кінець, показує четвертий і п'ятий акт драми.

II. БУДОВА ДРАМИ

Відповідно до сеї центральної постаті змальовані й інші і збудовано цілу драму; для відповідного відтінення Клеопатри поробив Шекспір більше або менше значні зміни в тім фактичнім матеріалі, який знайшов у Плутарха. Військові подвиги Антонія (війна в Арменії і Партії) пропущено, а висунено на перший план його відносини до трьох жінок — Фульвії, Октавії і Клеопатри. Характер Антонія змальовано сильно, в великім стилі, але все-таки менше героїчно, ніж у Плутарха. Є щось нерівне, непостійне в його характері — пориви героїзму і благородства чергуються з хвилями занепаду та нерозуму; його поводження в часі битви під Акціумом — се верх нерозуму і безтямності. Тільки упадок розбуджує в нім героя, та й тут він, тіснозорий і легкодушний, доходить до наївності, визиваючи Цезаря на поєдинок, як дитина тішиться першою дрібною побідою, а потім відразу падає духом. Супроти Клеопатри він чує себе безсильним, але разом з тим, звичаєм слабохарактерних людей, від любовної ніжності швидко перескакує до неоправданих підозрінь, докорів, навіть до грубостей, навіть до того, що піднімає руку на неї.

Коли Антоній — римлянин, уже до половини надгризений впливами того морального упадку, що розвалив Римську республіку, то його бойовий товариш Енобарб являється немов уособленням усіх кращих прикмет рим-

лянина старої дати. Хоробрий рубака, щирий, правдомовний і гордий на свої заслуги та на свою внутрішню вартість, він при тім не позбавлений ніжного чуття, любить забавитися і вміє в противнику пошанувати мужність та одвертість. Але вплив орієнту підточує й сю, бачилось би, спижеву натуру. Його етичні принципи, що були в ньому не вирозумувані, але неначе другою натурою, захиталися. Від критики поступування свого імператора він звільна доходить до невдоволення, до жалю на його помилки, до обурення і, врешті, до явної зради. Але тут наступає оборот: чесна натура бере перевагу, і він, одноцільна душа, не може стерпіти внутрішнього розладу і гине від нього — не самовбійством, а просто, здається, розривом серця. Енобарб — се друга чудова креація Шекспірова в оцій драмі. Для фігури Антонія Плутарх дав йому аж забагато матеріалу, так що Шекспір проявив своє майстерство хіба в доборі і перетопленні фактів. Для фігури Енобарба Плутарх, крім кількох згадок, не дав нічогісінько — се вповні дитя Шекспірової музи, і, можна сказати, улюблене дитя!

Інші особи драми — другорядні, епізодичні, хоч, звісно, всі вони виявляють руку великого майстра. Варто тут особливо підкреслити зміни, які поробив Шекспір у фігурі Октавії, що у Плутарха являється коли не кращою від Клеопатри, то, в усякім разі, молодшою, вірною Антонієві до крайньої крайності, при тім розумною, діяльною на його користь, одним словом, ідеальною жінкою з римського погляду, так що Клеопатра аж до катастрофи коло Акціума не перестає боятися її суперництва в серці Антонія. Шекспір дуже сильно зменшив її роль, промовчав, що вона мала з Антонієм двоє дітей, промовчав доконане її стараннням друге помирення Антонія з Октавієм у Таренті, її пізнішу подорож на Схід, зневагу, причинену їй Антонієм у Римі, де її Антоніеві слуги викинули з Антоніевого дому, і зробив із неї малозначну фігуру, над якою кепкує Антоніїв посланець Алексас перед Клеопатрою.

Характеристика Октавія Цезаря, малого чоловіка з хитрим умом і холодним темпераментом, що завдяки своїй обережності і дипломатичній проворності загарбує остаточно спадок по таких велетнях, як Юлій Цезар і Антоній, зазначена була вже в драмі «Юлій Цезар» і тут проведена далі консеквентно. Його поступування рівне, умірковане, обережне, без екстраваганцій та без іскри геніальності. Одинока жива струна, яка в нашій драмі задзвеніла в його

серці,— любов до сестри Октавії, і та з часом перековується на політичну монету. Як правдивий політик він усюди шукає тільки користі, важить шанси, визискує обставини, не зупиняючися ні спорідненням, ні жодними іншими чуттями. Щонайбільше по доконаній катастрофі він рад би якнайбільшу часть вини скинути з себе на того, що потерпів і погиб.

Маленька, але майстерно оброблена в драмі роль Лепіда, того, як сказано в «Юлії Цезарі», «осла, обтяженого королівським скарбом»; Шекспір не вважав навіть потрібним показувати нам, як із того добродушного осла знято скарби, а його самого нагнато гризти осот.

Жодна інша Шекспірова, та й загалом жодна інша, драма не обіймає такого широкого терену, як «Антоній і Клеопатра». Рим, Мізенум*, Александрія, Афіни, Сірія — ціла східна половина Середземного моря і суміжних з ним країв — оце сцена сеї колосальної драми. Відповідно до сього й будова її вийшла не така одноцільна і щільно спаєна, як у інших трагедіях, де дія розвивається в рамах одної сім'ї, одного краю, як ось у «Отелло», «Гамлеті», «Макбеті» або «Лірі». Се й природно. Не фамілійна катастрофа, а катастрофа цілого світу, цілого державного устрою, цілої цивілізації була темою сеї драми. Робити Шекспірові закид із такої будови — значить не розуміти його інтенцій. Радше дивуватись треба, як він здужав у таких будь-що-будь обмежених рамах розвернути перед нами таку величезну і багату змістом та постатями картину.

III. ОСОБИСТІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ В ДРАМІ

Говорити про джерела, якими користувався Шекспір при писанні сеї драми, нема що. Одиноким писаним джерелом був Плутарх, а власне його «Життя Антонія». В нотах, доданих нами до тексту драми, знайде читач докладне порівняння відповідних деталей у Шекспіра і у Плутарха, знайде зазначення, де Шекспір додавав від себе, а де скорочував або змінював дані, подавані Плутархом. Дещо в тім напрямі схарактеризовано вище, і більше тут говорити про се нема потреби. Далеко цікавіше було б знати, що спонукало Шекспіра до драматизування такого предмета і власне таким способом, як він се зробив. Бо треба знати, що драматичних опрацювань історії Антонія і Клеопатри перед Шекспіром було немало в Італії, Франції

й Англії, та всі вони не виходили за рами звичайної любовної трагедії, жодна не дала такого могутнього малюнка цілої культури, не говорячи вже про викінчення поодиноких осіб. І, що найцікавіше, відки взяв Шекспір те чудове знання всіх тайників жіночої душі, і ще спеціально такої душі, як Клеопатра? Говорити про інтуїційну силу, про фантазію поета, яка, мовляв, може творити такі постаті, се значить не розуміти процесу поетичної творчості. З нічого і найбільший геній не сотворить нічого, а такі геніальні креації, як Клеопатра, свідчать не тільки про велику фантазію і драматичну силу автора, але також про те, що в його душі мусив назбиратися великий запас вражень, досвідів, болів і радощів, надій і розчарувань, поки з них, мов із морської піни, могла виринути така креація.

На жаль, ми не маємо можності дійти тепер, які спеціальні досвіди чи враження попхнули Шекспіра до оброблення власне сеї теми. Можемо догадуватися, що безладдя, слизький тон і далеко не взірцеві обичаї, що панували при дворі короля Джемса, дали Шекспірові тло для змалювання Клеопатриного двора в Александрії,— але ж се такий дрібний причинок! Далеко цікавіше те, що показує студіювання інших його творів на пункті розвою типу Клеопатри.

Звернено увагу на те, що Шекспір кілька разів («Ромео і Джульетта», II, 4; «Антоній і Клеопатра», I, 1 і IV, 12) називає Клеопатру циганкою і натякає на її смаглявість, хоча Плутарх не дав йому до сього приводу, бо сей, навпаки, заявляє, що Клеопатра була родом грекиня. Звернено увагу, далі, на подібність Клеопатри і тої таємничої «чорної дами», про яку говорить Шекспір у своїх сонетах, пор. сонет CXXX:

У моєї пані очі
Не такі, як сонце, ні,
І коралі червоніші
Від пурпури уст її.

Коли білий сніг, то певно,
Що смаглява в неї грудь:
Коли волос — дріт, то в неї
Дроти чорні ростуть.

Бачив я всілякі рожі —
І червоні, й білі теж,
Та таких на личку в неї
Рож ти певно не найдеш;

І багато розкішніших
Пахощів нам вироста,
Аніж ті, якими дишуть
Мої милої уста.

Я люблю її розмову,
Хоч докладно знаю сам,
Що музика приємніше
Гомонить моїм ушам;

Як богині ходять, сього
Я не бачив ані в сні;
Моя пані, як і всі ми,
Ходить просто по землі.

А в слідуючім сонеті ми бачимо характеристику вдачі тої любки, дуже близьку до того, як характеризує Шекспір Клеопатру (сонет CXXXI):

Тиранка ти, о так, така твоя вже вдача,
Як всіх тих, що краса жорстокими зробила;
Бо добре знаєш, що моя душа гаряча
Тебе, мов жемчуг найцінніший, обіймила.

Дехто в лице твоє загляне й обізветься:
«Чого б його зітхать і мучиться так гірко?»
Брехня! Хоч голосно се з уст і не зірветься,
Та я в душі клянусь: брехня се, люба зірко!

Що не фальшиво клявсь, про се мене впевняє
Та тисяча зітхань при згадці про твій вид.
Хто хоче, білий цвіт над все най величає;
У мене чорний верх над усіма держить.

Та чорна вдача в тебе, ось в чім горе!
І відси, думаю, і йдуть всі поговори.

Ще ближче до тексту драми підходить сонет XCVI:

Сі говорять: твоя хиба —
Молода ти і пуста;
Ті говорять: до лиця се
Молодощам пустота.

Та чи хиба, чи прикмета,
Люблять всі тебе, проте;
З хиби кожної у тебе
Вже й прикмета нарасте.

Як на пальці у цариці,
Що тронує вище нас,
Навіть найпідліший камінь
А уходить за алмаз,

Так твої всі блуди й хиби,
Скільки їх у тебе єсть,
Ще й красять тебе, принаду
Надають тобі і честь.

Порівняй із сими словами те, що мовить Енобарб про Клеопатру (II, 2):

Найпоганше в неї
Таким являєсь гарним, що й святії
Жерці благословлять її, як согрішає.

Таких паралелей можна би набрати ще декілька, і вони довели деяких критиків до думки, що в Клеопатрі Шекспір змалював ідеалізований, а радше потенційований портрет якоїсь дами, приближеної до королівського двора, в якій сам кохався і якою був зраджений. Чи догадка деяких критиків, що тою дамою була Мері Фіттон, придворна панна при дворі Єлизавети, може вважатись доказаною (див.: B r a n d e s, op. cit., 394 і далі), чи ні (див.: S y d n e y L e e, William Shakespeare, 113, нота, і 401, нота) — не в назві діло,— в усякім разі приписувати образ чорнявої дами в сонетах, у комедії «Любовні муки й радощі» (властиво в її другій переробці) і в нашій трагедії самій тільки творчій фантазії Шекспіровій, як сього хоче Лі, мені здається неможливим.

IV. ЧАС НАПИСАННЯ ДРАМИ

Дня 20 мая 1608 р. одержав книгар Едуард Блаунт дозвіл на друкування книжки під назвою «Антоній і Клеопатра» — безсумнівно, Шекспірової трагедії, яка, значить, мусила вже тоді бути готова і звісна публіці з театральних вистав, коли Блаунт міг дістати її відпис. Розуміється, що дозвіл уділений був книгарською гільдою; питати про дозвіл автора не було тоді в звичаї. Але Блаунтові чомусь не вдалося видати в тім році сей твір — бодай до нас не дійшов ані один примірник якогось окремого видання трагедії перед збірним виданням Шекспірових творів 1623 р., до якого накладчиків належав той самий Едуард Блаунт. Значить, драма була написана, по всякій правдоподібності, в р. 1607, безпосередньо по написанні величної трагедії «Король Лір». Ми не маємо ніякої відомості про її вистави за життя автора, ані про враження, яке робила вона на сучасних. Можна подумати,

що широта малюнка і не досить сконцентрована будова драми робили неможливим осягнення такого ефекту на сцені, яким осягали інші, в тісніших рамах замкнені Шекспірові драми.

В новіших часах драма також не здужала завоювати собі тривкого місця на сцені. Що вона не перестала і ніколи не перестане робити враження на читачів, се доказує факт, що Гете пробував у своїй драмі «Гец фон Берліхінген» наслідувати фігуру Клеопатри і ситуацію Антонія між шлюбною жінкою і геніальною куртизанкою в фігурах Аделаїди і Вайслінгена. Порівняння тих двох творів найбільших новочасних поетів може бути дуже навчаюче, та не тут йому місце.

НАША ПОЕЗІЯ В 1901 РОЦІ

Загальна гутірка: українець, скоро навчиться писати, зараз починає писати поезії. Давніші галицькі редактори, особливо такі, що самі не любили і не розуміли поезії, нарікали дуже часто на письменників, особливо молодих, що «засипують нас віршами», хоча те «засипування» значило, що шановний редактор протягом року одержав віршів на 2—3 друковані аркуші. Певна річ, бувала там більшина полови, але редактори вже з того самого титулу, що уявили себе мучениками, «засипаними» купою віршів, чули себе звільненими від обов'язку читати їх, кидали їх до коша або складали десь у темнім куточку до непотрібних шпаргалів, а самі тим часом заповнювали картки газет усякими «темними місцями» або іншими мудрощами в тім роді. І що ж показалося? З того, що шановні редактори вважали придатним до друку, чим заповнювали номери газет, найбільша частина давно пішла до літературного архіву і цікавить хіба мишей; а з того, що вони відкидали як непотрібне і чого не встигли знищити (як, приміром, знищили Федьковичеве «Посланіє»), пізніші покоління повикопували такі перли, як твори Руданського, поезії Лиманського, багато поезій Федьковича і т. ін.

Сею думкою кермувалась редакція «Літературно-наукового вісника», даючи в попередніх роках у рубриці «Наш альбом» більше, ніж звичайно бувало досі, місця нашим поетам, особливо молодшим. Далекі від тої псевдокритичної зарозумілості, що має претензію друкувати тільки самі архітвори, речі бездоганні щодо форми й змісту (таких речей і зовсім нема на світі!), ми друкували все те, в чому бачили іскру таланту, щирий, хоч не раз і не зовсім бездоганний, вислів дійсного чуття і серйозну працю над фор-

мою. Ми радувалися тій різнорідності тонів і форм, тому багатству мотивів і тій життєвій правді, що виявляються в наших новіших поезіях. Ми бачили майже у всіх наших новіших поетів щире змагання визволитися з пут шаблону, позбутися клейма епігонів стилю Шевченка, який для свого часу, в початку 40-х років, був новиною, дійсною революцією, але по смерті Шевченка зробився навіть у найбільше талановитих його епігонів стилізуванням, тобто обкроюванням або замазуванням дійсного чуття, бездушною формою, грою слів і фраз, а не поезією. Вже в останніх поетичних творах Куліша видно рішучий розрив із тим напрямом; наша новіша поезія майже вся пішла новою дорогою. Вірші вроді:

Сонце гріє, вітер віє,
Соловейко свище;
Серед поля край дороги
Забуте огнище,—

вірші, набрані з гарних, але пустих фраз, за якими нема дійсного враження і дійсного чуття,— такі вірші у нас належать до минувшини. Сьогодні український поет, так само як і всякий інший, не сяде писати вірші отак собі, з нуди, для заповнення хвиль, коли нема робити щось пожиточнішого, але висловляє поетичним словом тільки те, що дійсно наболіло в душі, та й не лише наболіло, але вспіло «встоятись», вияснитись, скристалізуватись і утворити ясну, органічну цілість. Така поезія, хоч і які б можна піднести закиди проти її форми, мови, напряму,— то вже не пуста забавка, то вже поважний документ духовного життя не самої лише індивідуальності поета, але й усеї нації, серед якої живе поет, якої настрій, відносини, чуття та надії висловлює він як найживіша, найчутливіша її частина.

Нас стріли докори за уділювання надто багато місця поезіям у «Літературно-науковім віснику». Поминаємо докори з боку людей, подразнених у своїй амбіції тим, що ми відкинули їх власні вірші, або з боку таких, що з принципу не читають віршів і жалують кожної картки, задрукованої ними. Але були між нашими критиками також люди доброї волі, та обмеженого кругозору, яким здається, приміром, що німецька поезія скінчилася зі смертю Гете, французька зі смертю Гюго, а українська зі смертю Шевченка. Таких людей було колись немало і в Німеччині. За моїх

гімназіальних часів ще була в уживанні німецька хрестоматія Боне, який, дотягши нитку до 30-х років XIX в., закінчив рішучою заявою: «Тепер мені прийшлось би перейти до Гейне, та я краще урву тут, щоб не торкатися сорому, якого наробив сей чоловік Німеччині». Оті люди доброї волі, але тісного погляду, судять про нашу новішу поезію все ще так, як коли б ми жили в 40-х чи 60-х роках і не мали в руках нічого більше, лише поезії Шевченка, дозволені цензурою. Може, не без пожитку буде для тих людей показати, як виглядає і яку роль у духовнім житті нашої нації займає теперішня поезія. Нехай і так, що такий огляд не додасть їм смаку до неї, не заставить їх любуватись нею, але, може, бодай зробить їх трохи толерантнішими до того, що випливає з незрозумілих для них джерел і служить незрозумілим для них цілям.

Та й з іншого погляду може бути корисний наш огляд. Ми перебули перший рік нового, XX століття. Се століття розпочалося у нас досить значним піднесенням духу, зростом ентузіазму, зростом праці на різних полях, вияснением мети, консолідацією сил, небувалим досі загальним оживленням. І, що цікавіше, ті прояви йдуть менше на політичнім полі, як то бувало давніше, коли політика абсорбувала наші найліпші сили; тепер увага нашої нації далеко більше звернена на культурне поле, на школи, театр, письменство та науку. Се загальне зацікавлення вищими культурними справами найшло найкращий вираз при кінці 1901 р., в тім, можна сказати, всенароднім русі, який розбудила справа боротьби нашої львівської молодежі за окремий український університет. Не диво, що й літературна та артистична творчість оживилася, появляються нові таланти, відгукуються нові оклики, та й само життя, по думці декого, недавно ще таке «пусте», виявляє нараз так багато тем і імпульсів для артистів, немов або само воно перемінилося, або у артистів і поетів найшлись нові очі.

Тим більше цікаво, що, невважаючи на нарікання неприхильників поезії на поетичну гіперпродукцію наших авторів, на ділі наша поетична продукція дуже скупа. Коли порівняти, скільки поезій друкується окремими книжками у чехів, де сам Врхліцький* річно випускає 3—4 томи оригінальних поезій, не числячи перекладів, або у поляків, то у нас поетичну продукцію щодо кількості можна назвати зовсім незначущою. В давніших часах минали не раз 3—4 роки, і у нас не появлялась ані одна збірка поезій; тепер,

коли протягом року вийдуть 2—3 худенькі томики, то вже й багато. А проте не можна сказати, щоб наша поезія щодо якості так дуже уступала поезії сусідніх народів, щоб у нас не було талантів і майстрів мови, ані навіть того, щоб серед нашої публіки загалом панувала та нехіть до поетичних творів, яка панує серед одної часті інтелігенції. Поетичні збірки, коли в них проявляє себе талант, находять купців; деякі поетичні твори видержують по два й по три видання; інші, як ось видана колись академічним товариством «Руська антологія»* або виданий перед роком у Києві «Вік», розходяться протягом кількох місяців у дуже значнім числі екземплярів; домагання видати у нас нову антологію лунають здавна і розбиваються тільки на неможності здобутися на капітал, потрібний для такого підприємства, та на примітивності наших типографічних засобів, приладжених для буденних потреб, а не для такого святочного, так сказати, люксусового видання, яким пошанували нашу поезію кияни і яким повинна бути й наша антологія.

І. «РОЗСИПАНІ ПЕРЛИ» В. ПАЧОВСЬКОГО*

Останній рік, а властиво перший рік нового століття, видав декілька поетичних збірок, якими зазначився корисно в історії нашого письменства. Я бажав би присвятити їм декілька детальніших уваг, не в'яжучись, зрештою, ані хронологічною чергою, в якій вони появлялись, ані ніякими іншими оглядами, а розбираючи їх у такім порядку, як мені підійдуть під руку. Отим-то й зачну з самого кінця, від збірки, що появилася в останніх днях, у бурливих хвилях студентської сецесії, і якої автором був також студент. Його ім'я найдуть шановні читачі в хроніці університетських подій; воно являється там, де йому не слід би було явитися, в числі релегованих із Львівського університету. За які спеціальні причини його релеговано — святий знає. Певне те, що в ніяких галабурдах і «диких ексцесах» він не брав участі, а щонайбільше на однім бурливім зібранні відчитав свій вірш, повний гарячого протесту проти покривдження руського народу. Отже рівночасно з релегацією д. Василя Пачовського з Львівського університету вийшла в світ книжка його поезій п[ід] з[аголовком] «Розсипані перли». Відразу дві несподіванки: релегація автора, чоловіка сумирного, м'якого

та тихого, який мав хіба те нещастя, що університетським властям попався на очі його підпис в числі комітетових, що скликували студентське віче,— і поява в українській літературі нового, талановитого та плідного поета. Видана оце книжечка досить значного об'єму (143 стор. друку) заповідається як перша книжка, за якою автор думає випустити в світ дві дальші: «Родинне щастя» (чотири епічні твори) і «В стогнах народу мій жаль» — очевидно, збірку поезій патріотичного чи загалом ширшого суспільного змісту.

Та не в плодючості головна несподіванка. Д[обродій] Пачовський звісний був досі з немногих поезій, публікованих у «Молодій Україні»*. Признаюсь, вони не робили на мене особливого враження ані щодо форми, ані щодо змісту. Тільки тепер у «Розсипаних перлах» можна бачити щось далеко більше, ніж веліли надіятись ті розрізнені поезійки. Тепер у д. Пачовськім нам виявляється неабиякий майстер нашого слова, правдивий, талановитий поет, що незвичайно глибоко вслухався в мелодію нашої народної пісні і нашої мови, що володіє технікою вірша, як мало хто у нас, і вміє за одним дотиком порушити в душі симпатичні струни, збудити пожаданий настрій і видержати його до кінця. Одним словом, щодо своєї якості і поетичної стійкості книжка д. Пачовського зробила мені найбільшу і найприємнішу несподіванку.

Д[обродій] Пачовський — справдішній талант. Поезія пливе у нього натурально, не силувана, як найпростіший вислів його чуття. Нехай і так, що те чуття ще не глибоке, що круг вражень нашого поета поки що не широкий, що мелодії його монотонні; тим більше признання належиться його талантові, що він і найпростіші, найтривіальніші речі вміє висловити поетично, не шаблоново, вміє змалювати свіжими, рідко де позиченими красками. Ось, приміром, віршик, у якім змальовано безжурний, радісний настрій: двійко молодих людей, що, не бентежені пристрастю, але хилячись одне до одного, в тихій симпатії йдуть поруч садком:

Ой щебечуть соловії,
Розвиваються лелії,
Цвіти сипляться з вишень;
Пара голубів гуркоче,
Наче слухати не хоче
Соловейкових пісень.

Ой гуркоче, буркотає,
Одно друге обіймає,
Обсипає з гілля цвіт,
І цілується з собою,
Сад жемчужиться росою,
Усміхається весь світ.

Сад жемчужиться росою,
Як я ходжу із тобою
Попід ручку ніч і день.
Нам щебечуть соловії,
Розвиваються лелії,
Цвіти сипляться з вишень.

Як бачимо, ані сліду сентименталізму, ані сліду якихось язикових штучок, метафор, образових речень, а тільки простісінький, протоколярний переповід вражень, навіть у тім самім безладді, з тими повтореннями, які так відповідають хвилюванню молодої уяви, злегка порушеної виром ледве зародженого чуття. Те чуття ще криється зовсім соромливо за зверхніми враженнями, а проблискує тільки при кінці віршика в тім щиро дитячім егоїзмі: «Н а м щебечуть соловії...» і т. д.

Правда, не всюди автор зумів бути таким простим та свобідним. Декуди бачимо у нього невеличке кокетування з формою, надмірну балакучість, гру в звучні фрази без відповідного їм значення, повторення тих самих зворотів і образів, навіть декуди неприємні неологізми або невдалі образи. Такі «сльози посріблисті», «хрусталі краскомінні», «стокрітно», «серце кигоче», «огненна лима» (про дівчину), «шкелко пукло» ні в якім разі не будуть щасливим збагаченням нашої поетичної мови, так само як не можна назвати щасливим того образу, що

Сонце-ладо на завалю
Червоніло з гніву й жалю,
Хмарою закрилося,
Та й зубами скреготало,
Землю громами орало.

Мимовільний гумор сього образу пригадує стару квітку газетярського стилю: «Зуб часу діткнув його своїм пальцем». Талант д. Пачовського потребує ще концентрації, і ми не сумніваємось, що знайде її. Се діло часу і праці. А головне є, а се головне — талант.

Взагалі від цілої збірки віє молодістю, тим щасливим віком, коли в очах немов розлитий рожевий пігмент, коли

думка сковзається по поверхні життя, хвильові зморшки на чолі швидко вигладжуються, а сердечні і всякі інші рани швидко гояться й заживають безслідно. Автор, чи то пак та людина, якої моральне *я* рисують нам вірші д. Пачовського, бачить суть і значення життя лише в однім — у любові. Його серце переповнене тим чуттям і розливає його щедро на всі боки. Та се не жодна абстрактна, висока любов до людей, до народу, до покривджених та гноблених; се любов геть спеціальніша — до гарних, веселих панночок. Автор не дуже перебірливий у розділюванні свого скарбу: чи Ганнуся, чи Маруся, чи Дзюня, чи Стефця, чи Вандзя — аби тільки личко свіженьке, серце м'якеньке, аби заграла музика, закрутилися пари в танці, і він уже закоханий, уже зітхає, готов віддати життя вибраній, а замість того виписує їй у альбом пару гарних віршиків і по якімсь часі забуває її так само грунтовно, як і вона його. В віршах, присвячених тим перелітним пташкам, що спочивають у його серці, нема ніяких виразних контурів; ані одна з тих панночок, про які мова в збірці, не зарисована хоч трохи виразніше, ані одній автор не вмів надати хоч крихітки індивідуальної подоби; видно, не придивлявся їм близько, не силкувався вникати в їх душу, студіювати їх удачу, витягати їх на якусь серйознішу розмову, з якої б можна було хоч що-будь міркувати про їх характер. Вони мигають із карток книжки, як барвисті метелики, не лишаючи по собі ані сліду. Вони, так сказати, також не що більше, як поетичні фігури, здатні авторові тільки на те, щоб змалювати свій власний настрій, оте безмисне (хоч і не безжурне), гуляще життя молодості.

Припускаю, що автор не писав цілої своєї збірки за одним разом, по певному уложеному плану, як обдуману наперед цілість, але що поодинокі віршики, декуди, може, поодинокі групи виливались у нього під враженням хвилі, по гарячих слідах подій і настроїв життя. Для того в його віршах, крім формальної язикової та загалом поетичної вартості, мене цікавить власне їх психологічний підклад, та духовна і моральна фізіономія автора, що, без його волі й свідомості, риса за рисою малюється в них. Фізіономія симпатична, без тіні якогось комедіантства, без претензій на геніальність, яка часто являється у молодих поетів або у людців «мнящихся быти» поетами. Душа щира і проста, але неглибока, тип молодого кавалера, що любить крути-

тися серед панночок, «завертати їм голову» і фліртувати, а навіть інколи пускатися в філософію — звісно, таку, що йшла би під такт коломийки:

Гей, ставайте всі у ряд,
Ми вперед, дівчата взад,
В колесо всі пари!
І всі разом наперед!
Танець наш — орлиний лет
Духа попід хмари!

Гура, гура хмарою
Пара мчить за парою
Добувати долі!
Гей, на крилах всі летять,
Волі, волі всі хотять,
Ліку на всі болі.

В устах чоловіка, що справді д у м а є, такі слова при такій нагоді могли б видаватись профанацією високих духовних покликів; в устах нашого автора вони такий самий невинний флірт, як і його розмови з дівчатами на любовні теми, як його зітхання і жалі, що ні до чого не обов'язують і не потягають за собою ніяких дальших консеквенцій.

Тільки щастя, що при тобі,
А як розлучилися,
Перебуті хвилі щастя
З вітром розкотилися.

Або, як у іншім місці говорить автор до тої самої Стефці:

На забаві ми зійшлися
Як голубів пара,
По забаві розійшлися,
Як дощова хмара.

Взагалі забави, танці, бали грають велику роль в житті і в поезії нашого автора. В танцях він зазнає найбільшої приємності:

Ой як банда загриміла,
Пари вирували в шалі,
Ціла зала задудніла,
Ми поплили вколо салі
Як усі: франсе!

Ми тихісінько кружали,
Лиш лакери меркотіли,

Тільки руки нам дрожали,
Тільки шовки шелестіли
В мовчанці усе!

Але очі як палали,
Як нам личка паленіли,
Як нам груди хвилювали,
Як нам серця стукотіли —
Слів нема на се!

Балові пригоди грають велику роль у історії авторових настроїв:

Мою любу люди взяли,
Люди поангажували,
Навіть любий лансіє!

Такі пригоди можуть довести його до глибокої меланхолії, гідної ліпших мотивів:

Минувся бал, минувся бал,
Минулася забава!
Лиш серцю жаль, важка печаль,
І знов нова обава.

Та се не перепиняє йому любуватися самим собою:

Рій дівчат, куди прилину,
Бачить сонце у мені.

Тут він до одної говорить глибоко трагічно: «Жий, як можеш, я пропав» (стор. 70) і зараз на найближчій сторінці:

Дві дівчини, дві малини
Заманили мене нині,
Заманили обидві.

Тут він видивлює очі за Стефцею (стор. 72), а тут уночі при блиску зір шепчеться та цілується з Вандзею (стор. 73). Тут він у простоті серця признається, що «найбільший дурень — я» (стор. 84); признається далі, що в танці з милою

Всі думки мені мішались,
А дурниці вимовлялись,
Кожде слово — конвенанс!

Та се не перепиняє йому думати, що такі любощі і такі розмови —

То найкраща ціль життя,
Одинока з тайн буття,
Тайна людям знана —

На землі лишити слід,
Видати найкращий плід —
Земного титана.

Ну, надіємося, дальше життя переконає нашого автора, що титани виковуються зовсім у іншій кузні і що, як каже приповідка, не вродить сова сокола. А соколиної породи, на жаль, у тій багатій менажерії, яку зібрав наш автор у своїй збірці, ми ані сліду не можемо дошукатися.

Та на тім тлі, тканім із шовків, муслінів, танців, білих ручок, пахучих шийок та «бистротечних» (мовляв д. Дідицький) любощів рисує нам автор одну фігуру більше викінчену, одну історію заокруглену, одну драму, що своєю серйозністю далеко переходить поза круг тих плитких та дитинячих рефлексій, до яких здібний автор чи, властиво, той суб'єкт, що рисує в віршах своє моральне «я». Ся фігура, се та Дзюня Х., якій присвячена значна часть віршів отсеї збірки, яку автор називає не раз своєю першою любкою, про яку говорить, що коли інших кохав, то три неділі, то три місяці, її кохав «аж три літа» (стор. 6), та вона згордувала ним, «як сосна ялиною». І тут драма не обходиться без балових сцен:

Вчора на забаві гучно
Банда гримнула;
Я на салю йшов бундючно,
Гості гралися рядами,
А я глянув поміж дами:
Зірка блимнула.

Та панна Дзюня кокетує хлопців, сміється, бавиться з іншими, а не дивиться на закоханого в ній автора.

Всіх ввічливо попрощала,
Всіх манила не на жарт,
Тільки «дурня» мов не знала.

Мабуть була між ними різниця літ: панна Дзюня була вже панна на відданні, а автор ще тільки слухач університету. Він буває в домі її родичів (стор. 17), бачить, як якийсь грубий, малий радця старається о її руку і вона виходить за нього заміж. Ми не знаємо, з якими почуттями йшла Дзюня до шлюбу, але перед шлюбом робиться дуже ласкавою до автора. І далі в ряді живо змальованих сцен стає перед нами шлюб Дзюні, пошлюбна гостина, при якій

Дві нажовто вбрані дами
Шепчуть у секреті всім:
«Добру партію зробила,
Вона того-во любила,
Та він хліба ще не має!»
Все на мене поглядає,
А я ногу з гуски їм.

Потім автор танцює з панею молодою, вибраний нею до вальсу:

Я галантно відклонився,
Граціозно приближився,
Обгорнув чужу мадам,
Як міг тільки платонічно,
І промовив іронічно:
«Гратулюю, пані, вам!»

Потім автор стрічає молоду з молодим на вулиці, як ідуть рука в руку. Його щось тягне йти за ними слідком.

Нагло вибігає з брами
Хлопчик і кричить до мами:
«Мамо, тато, тато йде!»
Чути крик дитини з хати,
Женщина одіта в шмати
З немовлятком на руках
Гонить і кричить: «Ти, збую,
Ти забув, забув на тую,
Що ти звів, що ти присяг.
Ти взяв паню, а я діти!
Твої діти маю гріти!
Як ти сміла з ним іти?
Ти мені його украла,
Ти! А кров би тя залляла,
Ти остання... ти!»

Розуміється, збіговище, скандал — і молода пані паде зомліла в обійми автора. І знов сценка:

Прокотились три неділі,
Три неділі по весіллі;
Лисий молодий гуляє,
З кавarками мід спиває,
А у неї гості є!
Там гербатку попиває,
Той, що «хліба ще не має».
Штори спущені, від брами
Попід вікна йдуть дві дами
І помовка повстає:
«У радчині гості нині».
«Але ж бо тота радчині,
То публіка! Серце краєсь!

Він тому так запиваєсь...
Зажене його у гріб!»
«Він її так убирає,
Гонор має, гроші має —
Тільки жий та будь контента,
Що узяв тебе без цента.
Що-сь не гола, що їш хліб».

Далі прогалина в історії. Поет не вдається ні в які рефлексії про положення осіб у тім ménage a trois[1]; він недаром признається в однім місці:

То є штука, я не пхаю
Тут ідей, настроєм маю
«Нагу душу» розбудить.

І він справді малює нам свої настрої, говорить про зів'ялі рожі, вітром завіяні стежки, і тільки для контрасту прорветься інколи рисочка дійсного життя:

А з хати чути фортеп'ян:
Ти граєш всередині.
А басом тягне грубий пан,
Охриплий, лисий дідуган:
«Де згода у родині».

І зараз новий, драстичний малюнок тої згоди:

Ніч. Ти з підбитими очима
В одінні спиш, бліда як мур,
В покою лампа гасне, блима,
В повітрі чути жаль (?) і дур.
Твій муж в кав'ярні в більяр грає,
Коняки каваркам платить,
Не чує, що дитя ридає
Голодне, пхинькає, не спить.
Лиш я скрадаюся потихо,
Зацитькую твоє дитя,
Бо ти не чуеш: мука, лихо
Позбавили тебе чуття.

Потім інші сцени. Муж, видно, отямився, викинув автора з дому і збиткується над жінкою. Автор у сінях підслухує важкі сцени:

Знов чув я стогн з грудей твоїх,
І знов той сміх, той дикий сміх,
Той регіт над тобою...

[1] Житті утрьох (*франц.*).— *Ред.*

Потім жінка кричить до мужа:

«Убий мене! Візьми той ніж,
Убий, заріж мене, заріж!»
А він зареготався.
«А що, хто має власть, чи я,
Чи серце і душа твоя?
Я їх ся не настрашу!»

А ось кінець трагедії — ще тяжчий від середини. «Вона» погодилася з долею і з мужем. Автор бачить їх на проході; муж

На трьох ногах ступає;
На двох стоїть, одну зведе
І довбнею вперед кладе,
Мабуть, подагру має.

Вона йде при нім похилена з дитиною на руках. Автор вітається з нею, і вона пізнає його.

«Чом не заглянете до нас?
Не раз ми згадували вас...
Я вас не раз видала!
Як чую, сватають вже вас —
Ну, дай вам, боже, щастя!»

«Що ж коло вас?» — «Та йдем якраз
До лікаря. Все клопіт в нас,
Все те саме нещастя.
Усе було би вже якось,
Та діти не судились.
І та хиріє все чогось,
От скрофули якісь чи щось —
Знов рани вітворились!»

Та й годі! Вдуматися в положення тої жінки автор не має часу, він зайнятий власними настроями, йому «чогось тяжко, жаль чогось», він ходить по покою «та й думає н а д с о б о ю» — розуміється, над собою! — а остаточно лягає спати і тим тільки журиться, що не може заснути.

А я вснути хочу дуже,
В сні я найду супокій!

Та автор у сні бачить знов таки її, Дзюню, як вона, за принукою свого батька, закопує на цвинтарі живе своє й авторове щастя. Візія того сну оповідана, на жаль, розволікло, манеровано, вказує якусь нещирість, штучність тону і не робить того ефекту, якого автор надіявся по ній.

Я не буду настоювати на деяких неясностях і неконсеквенціях сеї невибагливої, та тим більше правдивої

історії, прим., на тім, що Дзюня спочатку гордує автором, а при кінці говориться, що вона любила його. Не буду й докоряти авторові за те, що він подав нам сю історію так просто, без ніяких рефлексій про її значення, без аналізу фактів і їх мотивів. Тим більше признання належиться його артистичному почуттю, що, не мудруючи лукаво, змалював нам деякі важні моменти сеї історії ярко і справді артистично. Пояснити їх, розібрати, договорити те, чого не вмів чи не хотів домовити автор,— діло критики. І я хотів би тут виснувати деякі з тих думок, на які наводить ся історія.

Важка, та, на жаль, не виїмкова історія. Трагедія, в якій нема ані вини, ані експіації. Трагедія жінки нашої «середньої верстви». Чим вона в сім'ї? Поки панночка — вона не більше, як принада для женихів. Родичі незаможні, а ще коли у них є син, то мусять тягнутися з останнього, щоб дати йому освіту, щоб поставити його на власні ноги. На освіту, повну освіту дочки не стає засобів. А ще коли ся дочка вродлива, то й не треба тратитись, бо вона своєю вродою добуде собі долю. Отже, в пору, коли вона стане панною на відданні, її строять, водять на бали, на забави, в товариства — на полювання.

Чо', татунцю, йдеш так живо?
Та всі з нею бавляться!
Може, то для неї жниво!...

Так шепче Дзюнина мама до уха татові. З сього боку, з боку родичів, роль ясна, до кінця консеквентна і зрозуміла. Вони радо приймають лисого, череватого пана радцю, що старається о руку їх дочки і не питає про віно, вони плачуть, благословлячи молоду пару до шлюбу, хоч, може, й знають, що пан радця довгі літа жив зі служницею і має з нею діти. Вони бажають «добра» своїй дитині, а те добро їм, бідним людям, уявляється в формі показної місячної пенсії, золотого ковніра, гарно мебльованих покоїв, брички, запряженої парою вороних. Потому, коли покажеться, що для щасливого супружого життя се все не вистачає, вони попереду усього скажуть: «От нещастя!» Потім почнуть умовляти дочку, щоб терпіла і не робила скандалу, а коли не послухає, то, розуміється, перші кинуть на неї каменем, відмовлять їй потіхи і поради. Мовляв: «Ми зробили для тебе, що могли, ти вже не дитина, радь собі сама, а на нас не числи!». Їх роль ясна, консеквентна й зрозуміла.

А роль панни? Мій боже, її роль так само ясна й зрозуміла. Освіти, крім елементарної, вона не одержала. Мама, зайнята клопотами в убогім господарстві, не мала коли або й не вміла передати їй нічого, крім звичайних елементів кухонної та жіночої традиції. Характеру, серця, чуття, вищих змагань не виробив у ній ніхто, та зате всі відмалку говорили їй в очі й поза очі: «Ах, яка ж вона гарна! Ах, який се ангелик!» Ангелик підріс, ввійшов у товариство мужчин, з якими, зрештою, стрічався лише на балах, забавах, вечорницях. І тут вона чула лише банальні розмови, компліменти своїй красоті, часом зітхання та палкі слова, але серйозного, глибшого — нічого. Танці і флірт закрутили їй голову. Вона полюбила ту атмосферу, почала чути себе в ній, як риба в воді; тільки такі паничі знаходили у неї ласку, що вміли галантно обертатися, гарно промовляти та підлещуватись. Несмілі та неповоротні викликали її сміх; се були «дурні», які не числилися до «людей», яких можна було ігнорувати, а особливо коли було звісно, що у них ще «нема свого хліба». Будущина являлась їй у рожевій млі; з мужчин, що крутились довкола неї, ні один не зворушив глибше її серця, то й не диво, що вона без боротьби, без застанови віддала свою руку підстаркуватому пану радці, якого всіми силами захвалювали їй батько й мати і, певно, ще які-небудь «дві жовто вбрані дами». Аж до шлюбного коверця її дорога проста й ясна, як тої нетлі, що летить до свічки. Трагедія починається у неї аж по шлюбі, тоді, коли клямка запала, коли повороту нема. Тут тільки дійсне життя вихиляє до неї з-поза рожевої маски огидливу, часом труп'ячу голову. Тут перед такими Дзюнями розбігаються дороги в різні боки. У котрої з природи або материнської традиції вдача сильніша, характер чесний і твердий, та замкне в своїй душі горе, постарається безмежним посвяченням перебороти антипатію до мужа, його погані старокавалерські привички, постарається жити для дітей, коли вони є, або, коли не матиме їх, то почне працювати над собою, знайде вихід своїй енергії в якійсь ширшій, громадській діяльності. Легший товар, вроді нашої Дзюні, почне робити скандали, заведе собі ménage en trois[1] і або доведе до того, що муж зовсім прожене її з дому, або зломиться, стратить почуття своєї людської індивідуальності, отупіє і зробиться з часом таким самим ходя-

[1] Любовний трикутник *(франц.)*.— *Ред.*

чим трупом, такою самою пістункою обезличення та пліснявих традицій, як оті «жовті дами».

А роль пана радці? Ах, вона, може, найясніша з усіх! Так і бачу його перед собою. Син бідних родичів, може, священика, або дрібного урядника, або й селянина, бідував у гімназії, бідував на університеті, бідував на судовій практиці як аускультант, як ад'юнкт. Поки цвіла молодість, треба було вчитися, робити на хліб, дбати про кар'єру. Певно, і у нього не раз серце било живіше, він кохався, марив про любов; може, й вищі, громадські ідеї меркотіли в голові, але все се з часом приглушила боротьба за існування, та важка, страшна боротьба середньої верстви, де чоловік не гартується, але обезличується, де привикає не мати своєї думки, лише думку своїх зверхників, а замість сумління мати при душі лише параграфи та регуламіни. А поки він жив отим паперовим, параграфовим життям, у його кавалерськім помешканні неподільно панувала служниця, якась проворна міщаночка. Вона привикла вважати його «своїм паном», та й він привик до неї; її товариство зразу розганяло йому тугу, потім забавляло його, а вкінці почало заступати йому сімейне життя. При тім він чув себе досить свобідним і міг проводити вільні хвилі в кав'ярнях; тамошні німфи додавали його життю того перцю, якого не находив дома. Та ось він на 40, 45-ім році життя добився виднішого становища, кращої плати. Тепер, коли голова вилисіла, коли живі соки організму були затруєні наслідками кавалерського життя, йому почав усміхатися світ. Товариство служниці збридло йому, бо й сама вона зі своїми претензіями зробилась йому нестерпною. Він викинув її геть і шукає молодої, гарної жінки. Чому ж би ні? Він «добра партія», чоловік на становищі, маєтково обезпечений, у властей добре записаний, не надто старий іще — кілька тисяч таких Дзюнь піде за нього, як то кажуть, «z pocałowaniem rączki!»[1]. Ще й добродієм його назвуть, благородним чоловіком, що не жадав віна від убогих родичів. А коли зараз по шлюбі покажуться диференції, коли молода жінка не могтиме перебороти свого фізичного обридження до нього, не знайде в своїм серці без міри терпливості, вирозумілості та податливості, а, навпаки, стане на обороннім становищі, тоді, розуміється, вона винна, вона неморальна, вона компрометує його.

[1] Цілуючи ручку (*польськ.*).— *Ред.*

Він почне ламати її — зразу самотою, занедбуючи її, лишаючи вечорами саму дома, а далі й кулаками та цибухом. Чому ж би ні? Він знає право, знає, що купив її і нащо купив її...

Ролі «того третього», якого звела доля з сею парою, не буду аналізувати. Вона не все така проста, як її змалював наш автор. В усякім разі, зазначу, що й ся третя роль має в собі немало трагізму, хоч, певно, далеко менше, ніж обі попередні ролі. Зате одвічальності, моральної одвічальності тут далеко більше. Дивно, а коли хочете, то й сумно, що наш автор ніде ані одним натяком не дав до пізнання, що він почуває і розуміє ту моральну одвічальність.

Оце той «орлиний лет», який увижається мені за скочними парами, що танцюють коломийку на воскованім паркеті, вчувається за громом балової музики і за шелестом шовків! А те скрофулічне дитя, у якого відкрилися рани,— чи автор міркує, що воно виросте на титана?...

II. А. КРИМСЬКИЙ, ПАЛЬМОВЕ ГІЛЛЯ

А. Кримський — високооригінальна поява в нашій літературі. Чи пише він чисто філологічні статті, чи літературні критики, чи прозові оповідання, чи поезії, всюди він вносить своє власне *я* в такій мірі, як мало котрий наш письменник. І се не з якогось принципіального суб'єктивізму, навпаки. Він силкується бути якмога об'єктивним, правдивим, не втеряти ані крихіточки тої правди, що стоїть у нього перед душею, і переливає її на папір з усіми її іноді зовсім припадковими акцесоріями, до яких, розуміється, в першій лінії належать особисті настрої та почуття. І хоча ті акцесорії не затемнюють самої об'єктивної правди, але надають їй певне суб'єктивне забарвлення, обдають її гарячим подихом індивідуальності автора, індивідуальності будь-що-будь незвичайної, вразливої, нервової, здібної до гарячих поривів чуття, та поперед усього щирої і ясної до глибини душі. Ті пориви авторської щирості роблять іноді враження педантизму, навіть наївності, та проте не перестають бути симпатичними, бо відслонюють нам душу письменника, віддану гаряче шуканню правди, далеку від усякої тіні кокетства, від усякого маскування, чутливу, та при тім сором'язливу, мов у дівчини,

В 1901 р. д. Кримський уперше виступив перед публікою зі збіркою своїх поезій. Він публікував поезії вже давніше, оригінальні й перекладені, і хоча оригінальними не заняв видатного становища на нашім Парнасі (може, тому, що їх було мало і друкувались вони розкидані по різних видавництвах), то в перекладах, особливо з орієнтальних поетів, він виявив немале майстерство, і справедливо мусимо вважати його першим піонером нашого слова на сій просторій і досі майже не ораній українським лемешем ниві східної поезії. Переклади Кримського з Гафіза*, Омара Хайяма*, з арабських поезій доісламської доби заслугують на всяке признання; варто б було, щоб ш[ановний] автор позбирав їх і, доповнивши та додавши вступ, випустив їх у світ заокругленою збіркою. Менше вдатною мусимо назвати його пробу переспіву великої перської епопеї Фірдоусі* «Шахнаме»; ся проба, цінна, безперечно, з філологічного і літературно-історичного боку, не має ані зерна поетичності; блискучі вірші Фірдоусі читаються в перекладі д. Кримського як холоднісінька, на рівні шматки порубана проза.

Тільки в останніх роках, заглибившися, здавалось би, з головою в філологічні студії, д. Кримський рівночасно виявив і в своїх оригінальних поезіях стільки сили, свіжості й оригінальності, що звернув на себе ширшу увагу. Проф. Сумцов, досить гостро рецензуючи перший том київської антології «Вік», з приводу поміщених там поезій Кримського висловив враження, що вони вносять нову течію в українську літературу і визначаються високими поетичними прикметами.

Ще у вищій мірі треба се сказати про ту першу більшу збірку поезій*, з якою виступив оце перед громадою д. Кримський. Автор назвав її «екзотичними поезіями». І справді, віє якийсь незвичайний, екзотичний подих від тих поезій, щось таке, мов запах туберози, що упоює і дражнить одночасно; є в них щось невирівняне, незгармонізоване: орієнтальні тони та пейзажі і рідні нам, близькі та знайомі відгуки новочасного, європейського, ще й українського серця. Сірійські та кавказькі краєвиди та сцени не лише мальовані українським словом, але бачені українським оком, тим степовим оком, привиклим до широких, ясних контурів та різко зазначених обрисів. Поет ніде не губиться в орієнтальній млі, ніде не маскується в орієнтального чоловіка, як се, прим., любив чинити Міц-

кевич у своїх «Кримських сонетах»; сучасний європеєць з його поглядами, турботами та натомленими нервами видніється тут скрізь як елемент дисгармонії в тім зачарованім світі. А дисгармонію вносить він тому, бо дисгармонія в його душі: з одного боку, його поетичні пориви, його чутливість, а з другого боку — світові огляди, моралістичні шаблони, проти яких він хоч і протестує, та яким підлягає несвідомо, мимоволі, підлягає не поверхово, але геть до глибини душі.

Збірка д. Кримського складається, крім «Заспіву» та маленької ідилії «В горах Ліванських», із чотирьох більших поетичних циклів: «Самотою на чужині», «Нечестиве кохання», «Кохання по-людському» і «Передсмертні мелодії». Хоча в отих циклах помішано оригінальні поезії з перекладами, то проте автор ще на кінці додав цикл перекладів із Гейне, а власне 24 дрібніші пісні, поему «Віцлі-Пуцлі» і «Останню поезію». Загалом переклади займають майже половину книжки, і хоча всі вони дуже гарні, то можна пожалкувати на автора, що порозсипав значну часть їх усуміш зі своїми власними, повміщував у циклах, де читач уже з самого заголовка надіється голосу серця самого автора чи тої ідеальної особи, якої «я» відкривається нам у ліричній поезії. Вони там разять, як навмисні відскоки від теми, як чужий голос, що перебиває нашу мову.

Уже зараз «Заспів» показує в авторові ту дисгармонію та брак вирівняння, які характеризують цілу збірку. «Заспів» складається з трьох поезій, переплетених прозовими рефлексіями. Перша поезія — правдива перла в нашім письменстві і виявляє незвичайну глибину чуття та широкий розмах фантазії автора.

Поезіє, сопутнице моя!
Ти теплий, животворний промінь сонця,
Ти тихий місяць, що в тюрмі сія
З закуреного, темного віконця!

Автор оповідає, як він у чарах красоти природи знаходив відраду «в важкі хвилини скорби та недуг», як не раз весною, плачучи, припадав до травиці.

Ридав од радощів, од аромата,
А хтось ізрік: «Дивіть на психопата».

Люди називали його психопатом за те, що віддавався чарам природи, музики, моря.

«Причинний!» — говорили ви й тоді,
Коли я в грошах не знавав принади,
І через сни таємні, золоті,
Я рвався геть од теплої посади.

Маємо тут перед собою образ чоловіка м'якої, мрійної вдачі, ідеаліста, що попався в окруження холодних, практичних людей, які на таку людину, що не підходить під їх аршин, мають тільки одну назву «психопат». У «Заспіві» наш автор енергічно протестує проти тих філістерських аршинів.

Для мене голос серця — все святе,
А вам за психопатію здається.
Не стану ж думать, як ви назвете
Мої пісні, що виплили із серця.
Коли в поета щиро ллється спів,
Дак що йому ваш сміх або ваш гнів?
Не божевілля в тім! Не неморальність!
Що з серця йде, то правда й ідеальність.

Прегарна строфа! І якби автор був на ній і закінчив свій «Заспів», то сей «Заспів», безперечно, робив би сильне враження. На жаль, у авторі зараз же обізвався філолог, і ну ж він спішить ослабити враження сеї строфи ось яким коментарієм: «От і все, що я можу одказати тим тверезим людям, котрі захочуть, ба вже почасти й захотіли, добачити в моїх поезіях або дитячий, смішний сентименталізм, що зовсім не личить екстраординарному професорові сухої арабської філології, або які-небудь думки дегенератські, декадентські (дарма, що од декадентизму я завсіди одвертався), ба навіть думки антиморальні. Антиморальність моя лежить у тім, що в ненормальнім «Нечестивім коханні» пречистої, безгрішної душі я добачив більше ідеальної високості, ніж у звичайнім «Коханні по-людському». А в нотці до сих слів автор спішить додати: «Завважу, що в обох циклах віршів немає нічогісінько автобіографічного».

Отже, ми від себе повинні сказати авторові, що «зовсім не личить екстраординарному професорові» числитися з такими дитячими та глупими закидами, які він вкладає в уста своїх опонентів, а тим більше оборонятися від них такими наївними штучками, як та, що буцімто його ліричні поезії не мають у собі нічого

автобіографічного. Адже ж лірична поезія в тім і має свою суть, що вона вислов д і й с н о г о ч у т т я; інакше вона буде пустою фразеологією, на якій кожний тямущий зараз пізнається. Нині, коли в ліричних партіях навіть Шекспірових драм силкуються віднайти реміні-сценції його власного *я*, д. Кримський не повинен вмовляти в нас, що його ліричні цикли не мають у собі нічого автобіографічного. Адже ж ми відразу пізнаємо його в кожнім віршику.

Вже забралися у кут!
Пан професор! В вас і тут
Думи про науку!

Та й щó справді є в його ліричних циклах таке, чого б він мусив соромитися та відрікатися? Ми далі придивимося їм ближче, а тепер ще кілька слів про «Заспів». Автор у дальшім прозовім уступі жалується, що в своїх поезіях не зумів відповідно звеличити красу природи, «своє божество», і силкується висловити сей жаль ще й віршиком — признатися, віршиком зовсім непоетичним, таким непоетичним, як його закінчення:

Текла сльоза... Змивалася картина,—
Виходила неясна ляпанина.

Краще б зробив автор, полишаючи осуд читачам і не упереджаючи їх відразу, що його малюнки природи не мають високої стійності. Я, прим., сказав би навпаки: ті вірші, де автор малює красу природи і передає нам свої враження, зібрані з природи,— найкращі в його збірці. Так само без потреби автор у дальшім прозовім міркуванні розводиться над тим, хто повинен, а хто не повинен читати його вірші. Не розумію цілі такого міркування і друкування таких тез. Читатиме, хто схоче; може, якраз фізично здоровий, тверезий, практичний чоловік знайде найбільшу вподобу в тих віршах, що виявлять йому душу так не подібну до його власної. Автор резервує для себе читачів «трохи слабих, із надламаною життєвою снагою або нервами, тих, що вміють і легко плакати, і солодко нудьгувати, і молитись богові, і умилятись», — значить, без малого тих самих декадентів та дегенератів, від яких він на попередній сторінці відрікався. Таких суперечностей у самих основних поглядах автора знайдемо ще більше; можливо, що вони всі випливають із боротьби між поетом і екстраординарним професором та його окруженням. Автор

сам признається, що, «носячи в груді чийся образ», він

В нім бачив тільки те, що поетичне.
І одкидав усе, що прозаїчне,—

і що поезія мала на нього ось який вплив:

Як попадався я в буденний бруд,
Робила ти одно з великих чуд:
Ховала все під фантастичним флером,
Як під сріблястим місячним етером.

Можна би сперечатися про вартість такої поезії, яка, замість прояснювати зір поета, тільки затуманює його, замість освітлювати йому шлях для виходу з болота буденщини, окрашує те болото «фантастичним флером» і робить чоловікові приємнішим побут у ньому. На жаль, се й є прикмета всякої і д е а л і с т и ч н о ї поезії, тобто такої, яка нібито соромливо заслонює перед нашими очима погані явища, прикрі життєві моменти: вколисує фантастичними образами нашу уяву і наше сумління, упоює нас гашишем там, де би треба різкого голосу труби або й цвіґнення батогом. Наш автор, на щастя, звичайно не хворіє такою ідеалістичною хворобою, але він, очевидно, заслабий на такі різкі тони: він загуканий поговірками посторонніх людей, які вважають його «психопатом», і не осмілюється дати волю своїй природі, своєму серцю.

Я зупинився трохи довше на «Заспіві» д. Кримського, бо він найкраще характеризує вдачу сього поета, а висловлені в нім погляди викликають дискусію. Я не буду далі розбирати вірш за віршем і цикл за циклом, а зупинюсь тільки на деяких творах, які мені видаються гідними ближчої уваги. Поперед усього на циклі «Нечестиве кохання». Сей цикл, без сумніву, найкращий, найбільше заокруглений у цілім томі, та разом із тим змальована в ньому історія найбільше турбує автора, і він попросту не вміє дати собі з нею ради. Діло в тім, що авторові, чи то пак тому «професорові», якого душевний стан малюють вірші, довелося в Сірії закохатися в жінці якогось іншого чоловіка. Якийсь час він носився мовчки зі своєю пристрастю, а вкінці під час візиту в якімсь нейтральнім домі признався їй до своєї любові. Пані не відповіла на його признання ані одним словом, а тільки гордо, з «мовчазливою зневагою» зирнувши на бідного професора, відійшла. Півроку промучився він

отак своїм чуттям, поки вкінці поїздка на Ліван і довший побут на високих горах потроху не вспокоїв його. Здавалось би, історія проста і навіть буденна (коли відсунути набік орієнтальну декорацію), але наш автор зумів внести в поодинокі моменти сеї історії стільки щирого чуття, зумів так влучно підхопити різні сцени й настрої, що цикл, особливо уступи «Із книжки першої», читаємо з правдивим захватом. Зараз перша стріча з фатальною дамою:

Я обірвав розмову...
В очах мені туман,
І тільки серце шепче:
«Уже собі не пан!»
Мовчу... А тихі очі
На мені підвелись,
Допитливо спинились,
Пронизують наскрізь.

Справді, повне майстерство в відданні того першого побідного враження жіночої краси, того фатум, що спадає на чоловіка без вини і без заслуги, невпинно, моментально. Ніяка рефлексія, ніякі резони тут не на місці, кожне дальше слово було б зайве, бо всі духовні сили в тім моменті немов спаралізовані. Вони прокинуться швидко, прийде рефлексія, розвага, але вона буде вже мати діло з fait accompli[1], з серцем заполоненим, з уявою, заповненою образом коханої особи. Цікаво, що у нашого автора реакція проти сього першого враження проявляється у формі, якої годі б було надіятися від чоловіка, що писав останню строфу «Заспіву»; навіть хоч би під віршами не було дат, ми мусили б догадуватися, що «Заспів» написаний геть пізніше, що автор тільки коштом гіркого страждання і тяжкої моральної муки добився до того свобідного погляду на святість усякого чуття, який висловлено там. Тут, у «Нечестивім коханні», панує зовсім інший, якийсь дико-аскетичний погляд, який осуджує чуття, ледве що зароджене на дні серця, осуджує як злочин те, що не вспіло ще з чисто фізіологічних рефлексів дійти навіть до обсягу волі, не вспіло скристалізуватися навіть у яку-небудь конкретну постанову.

Я знаю, нечестиве те кохання,
Яке на мене отепер находе:
Злочин воно в очах людей,
Злочин воно в природи.

[1] Довершеним фактом (*франц.*).— *Ред.*

Авторові ані на хвилю не прийде в голову думка, що само чуття, само кохання ніколи не може бути ні чесне, ні нечесне, доки лишається в сфері психічного напруження, бажань та уподобань; що злочином може бути тільки справді ч и н, д і л о. Жидівсько-християнська етика, яка свої заборони простягає також у сферу думок, мрій та фантазій, мабуть, непорушно панує в душі нашого поета, а на тлі його вразливої та рухливої уяви виплоджує такі моральні дивогляди, як оцей, з поетичного боку, зрештою, прегарний віршик:

Ні, ніколи від мене не вчуєш,
Що тебе я люблю;
Ціле небо було б захиталось
На ту сповідь мою,
Затемнилось би яснее сонце,
Поспадали б зірки,
Срібний місяць з такого б нечестя
Розколовсь на шматки.
Ні, ніколи од мене не вчуєш,
Що тебе я люблю;
Вся природа була би вжахнулась
На ту сповідь мою.
Застогнали б могутнії кедри,
Розчахнулась земля,
І морськую безодню збурило б
Нечестиве чуття.

Се не вислов мужеської резигнації чоловіка, що поборює своє чуття, не знаходячи взаємності або з огляду на неморальність його м о ж л и в и х н а с л і д к і в; се жах аскета перед самим чуттям, жах перед тим, що сам автор у «Заспіві» признавав «святим і моральним», а зараз на слідуючій стороні знов признає природним.

Минає тиждень. Автор немов починає забувати перше враження; чуття немов притаїлось у його серці, інколи він дурить себе, що та грішна любов минула його. Та ось його спокусило піти в гостину до одного дому, де мала бути також «вона».

Я пішов до тих знайомих,
Не застав тебе я там,
І занудився в розмовах
З паном дому і з madame.

«В нас кухарка — у-ух, злодійка! —
Шепче пані потайки:
От сьогодні вкрала серце
І гусячі печінки».

Печінки гусячі вкрала...
Ще і серце. Бідна гусь! —
От і в мене вкрали серце,
Я ж нікому не жалюсь.

Як бачимо, герой не без гумору, але нервове роздратування робить його розсіяним; він жде когось. Залунав дзвінок у прихожій.

Біль у серцю... Сперло духа...
Вся моя істота слуха:
Хто б се міг тепер прийти?
Може, ти? Напевне ти!

Ні, се якась поважна пані. Автор знесилений обертається до вікна і безнадійно вдивлюється в темну, дождливу ніч. Нараз чує за собою голос.

Хто всю душу заторкнув,
Мов потяг до себе?
Я схопився як від сна,
Одірвався від вікна,
І гляджу — на тебе!

Привітання.... стиск рук... Пані промовляє жартливо:

Вже забралися у кут?
Пан професор! В вас і тут
Думи про науку?

Пан професор спалахнув, пробубонів щось про те, що й у нього, крім любові до науки, є серце, та пані неохибним жіночим інстинктом силкується відвести розмову від сеї теми. «Пан професор, ви слабі?» — говорить вона, а дурний професор відразу й випалює з найбільшої гармати:

«Не професор я тобі!
Кинь таку шанобу!
Слухай: я тебе люблю,
За раба тобі стаю,
Буду раб до гробу».

Розуміється, пані зирнула на нього з жахом, мов на божевільного, а потім обернулася мовчки і відійшла. Ось і весь роман бідного професора. Правда, далі йдуть іще дві низки прегарних віршів, але все те лише квітки на могилі його «грішного» кохання, якому ніколи не судилось дійти навіть до сіней, не то до передпокою дійсного гріха. І ще раз питаємо, що ж тут є таке неморальне, нечестиве

чи, як поправляє себе автор у «Заспіві», ненормальне? Ми не можемо добачити нічогісінько, хіба що схочемо вважати ненормальними та дегенератськими ті гризоти сумління, які робить собі поет, ще не сповнивши ніякого злого діла. Та й се, коли придивитися добре, не жоден новочасний декадентизм, а радше непереварений пережиток стародавнього аскетизму, що вважав дотик жінки, саму думку про неї гріхом.

Другий цикл, «Кохання по-людському», не має такого суцільного характеру, як оцей, і складається в значній часті з перекладів чужих поезій — арабських, перських, грецьких (прегарна поезійка Сапфони)*, іспанських, німецьких. Наскільки є тут оригінальних поезій нашого автора — а є між ними дуже гарні,— з них можемо вирозуміти, що се спомини з його побуту на Кавказі, де він видужав від своєї грішної сірійської любові, закохався злегка в якійсь панночці, але, тяжко хворіючи на груди, жив, дожидаючи смерті та потопаючи інколи в дуже песимістичних думках. Остаточно перемагають думки про рідний край, про потребу служити йому і працювати для нього. Автор докоряє сам себе:

Міліони стогнуть з голоду, з неправди,—
Я ж готов у стогнах ще й шукать принади.
Гей, удар же, Музо, ти в нові струни,
На нові співи, на нові думи!

Всі весняні чари, принади гірської природи не можуть заглушити в його душі того чуття:

Нехай соловейко верзе про кохання,
Дурненька пташина!
У мене коханка, у мене є любка,
То рідна країна.

І поет кінчить сей цикл, згадуючи Шевченкове свято на Кавказі*, могутнім закляттям, парафразою жидівського невольницького псалма:

Нене, голубко! До тебе я лину;
Тут я чужий чужениця.
Аще забуду тя, Єрусалиме,
Будь ми забвенна десниця!

Най до гортані язик мій прилипне,
Скоро тебе позабуду,
І в чужині одіб'юся од служби
Нашому рідному люду.

Батьку Тарасе! Ти чуй присягання!
Ми, українськії діти,
Матір і бідного меншого брата
Будем вовіки любити.

Будем боротися, їх визволяти
З пазурів сина Едома*!
Каже надія: діждемся напевне
Вольного рідного дома.

На сьому гарячому заповіті нашого поета я й кінчу оцей огляд. Признаюсь, я не вичерпав і десятої часті того, що слід би піднести в тій книжці, майже не торкнувся перекладів, описів природи, пісень радості й тихої меланхолії, які удаються нашому авторові, може, краще від усіх інших. Та дарма. Все се такі речі, що кожний читач і сам потрапить відчути й зрозуміти їх. Я хотів тільки заохотити всіх до читання книжки д. Кримського, бо вона — поважне і тривке надбання нашої літератури, збірка, багата змістом, різнородна незвичайними, новими поетичними формами, викінчена з погляду мови, ясної і прозорої, як скло (я завважив лиш кілька слів, по-моєму, не наших, прим., *бляск*, *розквітають*, *розквітло*, *сарна* — полонізми, хоч, може, і вживані де-де нашим народом, та все-таки їх треба вистерігатися). Побажаємо талановитому поетові якнайбільше епізодів «нечестивого кохання», яке плодить такі гарні поезії, а вченому професорові-арабістові — щоб пильнував своїх арабських фоліантів і не мудрував лукаво над тим, що виллеться з чистої і щирої душі поета, а твердо стояв на погляді про святість щирого чуття і святість творчої духовної сили.

ПЕРЕДМОВА

**[до видання: Вільям Шекспір.
Король Лір.
Переклад П. А. Куліша.
Львів, 1902]**

«Король Лір» — без сумніву, найвеличніша і для загалу найбільше зрозуміла трагедія Шекспіра. Її тема, вічна, як невдячність, належить, до вічних прикмет чи хиб людської душі. Та ніколи перед тим ані потім ся тема не була трактована так широко, вичерпана до такої страшної глибини і освітлена таким ярким та високим промінням. Невдячність дітей супроти батьків — се перший, фатальний вилом у етичнім ладі світу; раз зроблений сей вилом, у нього паде все, чим стоїть суспільність, падуть найніжніші зв'язки, що лучать брата з братом, жінку з мужем, підданого з володарем. Тільки збережене почуття любові та вдячності являється основою нової відбудови того морального світу; тільки любов і прощення провин вольних і невольних може вести людей далі, до кращої будущини. Оце те основне філософічно-етичне тло, на якому розвивається велична Шекспірова трагедія. Раз звихнений порядок морального світу, так само як звихнена рівновага в фізичнім світі, веде до катастрофи, до руїни, що сліпо, без милосердя пожирає злих і добрих, винуватих і невинуватих; відки вийшло звихнення, з серця, з найглибших поривів душі, відти мусить вийти й противага, реституція та поєднання,— і все те Шекспір у своїй трагедії виводить нам перед очі в цілім ряді живих, ярких, з незрівнянним майстерством нарисованих фігур.

І. ДЖЕРЕЛА «КОРОЛЯ ЛІРА»

Тему для сеї трагедії взяв Шекспір із того самого джерела, відки вже давніше привик був брати теми для своїх історичних драм про боротьбу Білої й Червоної

рожі*, відки недавно перед тим узяв був тему для свойого «Макбета»*,— з хроніки Голіншеда*. На підставі давніших літописів оповідає Голіншед ось що. В часі, коли в Іудеї панував король Йоас, отже звиш 800 літ перед Христом, панував у Британії король Лейр, син Бальдуда. У нього були три доньки: Гоноріля, Рагана і Кордейля. Дійшовши 80 літ від роду, король забажав скинути з себе тягар панування і запитав раз своїх дочок, котра любить його найдужче. Старші почали наввипередки говорити йому про свою любов, а наймолодша, яку батько найбільше любив, сказала, що любить його так, як дочці слід любити батька. Розсерджений король зрікся наймолодшої доньки і відіпхнув її від себе, а двом старшим розділив свою державу і видав їх заміж за двох славних князів. Наймолодшу взяв за жінку один галлійський князь. Король іде жити до найстаршої дочки, та швидко переконується, що вона дурила його і у неї нема й крихти прихильності до нього. Середуща дочка показується ще гіршою. Тоді король утікає до наймолодшої доньки, ся приймає його дуже радо, а її муж збирає військо, видає війну обом старшим королівнам, побиває їх і садить Лейра знов на британськім престолі. Лейр панує щасливо ще два роки. По його смерті Кордейля одержує його корону в р. 54 перед оснуванням Рима, в тім самім році, коли в Ізраїлі панував Ієроваам, а Узія в Іудеї. Вона панує спокійно 5 літ, але по смерті її мужа проти неї бунтуються сини Лейрового брата, руйнують значну часть її краю, беруть її саму в неволю і держать її під сильною сторожею. «Маючи мужнього духа в собі, вона не могла витерпіти сього і наложила сама на себе руку», — так кінчить своє оповідання літописець.

Ми сказали вже, що Голіншед не перший втягнув се оповідання в англійську хроніку, але взяв його із старших літописців. Першим таким літописцем був Готфрід із Монмута*, що в половині XII в. зладив свою «Historia Regum Britanniae». І тут Лейр — стародавній кельтський король, основник міста Лейсестра; і тут його дочки називаються Gornorille, Ragan і Cordeilla. Готфрідову латинську хроніку переробив у XII в. нормандець Вас (Wace)* на старофранцузьку романтичну поему п[ід] н[азвою] «Le roman de Brut», і через сю поему історія короля Лейра ввійшла в круг кельто-романських поетичних тем. В р. 1205 англійський поет Layamon* написав на основі Готфрідової хроніки англійську поему «Brut». Але й Готфрід не видумав

сього оповідання ані не взяв його, як се думає Брандес[1], із валлійської усної традиції, та й не має вона такого «визначно кельтського характеру», як думає сей критик. Кельтські тут, щонайбільше, імена. Сама історія у всьому головному була вже готова швидше і являється нам у славній середньовіковій збірці «Gesta Romanorum» з закраскою греко-римською. Лейр там називається Теодосієм; він, щоправда, не віддає свого царства донькам, але його прогонить із його царства король єгипетський. Старші доньки, яких він збагатив, не хотять допомогти йому; чинить се лише молодша, яку він укривдив за її нібито меншу любов до нього. Але й грецька форма оповідання була тільки перехідним ступенем; первісне джерело його, так як і більшої часті оповідань «Gesta Romanorum», пішло з Індії, як се виказав М. Драгоманов у спеціальній гарній розвідці своїй «Корделія-Замурза»[2].

Оповідання Голіншедової хроніки про Лейра й його дочок було вже й перед Шекспіром перероблене на драму. В р. 1597 була одобрена цензурою, а в р. 1603 надрукована без імені автора драма п[ід] з[аголовком] «Chronicle History of King Leir». Первісний автор сеї драми зробив із неї шаблонову штуку, основану на інтригах: Лейр інтригує на користь своєї улюбленої дочки Корделі; старші сестри інтригують проти молодшої; французький король інтригує Корделю, стараючись у перевдязі запевнити собі її любов; пізніше він разом з Корделею, знов перебрані обоє за селян, ідуть до Англії відшукувати вигнаного Лейра і стрічають його на дорозі. Автор бере казковий мотив, але силується латати його несуразності мотивами буденного життя: ітак, Лейр зрікається панування з жалю по страті своєї жінки. Щоб показати вповні жорстокість Гонорілі, велить їй той Шекспірів попередник вислати скритовбійця, щоб убити вигнаного короля. Сей бандит уже догонив Лейра, але чудо навертає його до скрухи. Кінець-кінців Корделя й її муж перемагають, розбивають військо невдячних дочок і зятів; Лейр знов засідає на престолі, надгороджуючи вірних і караючи лихих. Та хоч яким неглибоким показав себе автор сеї старшої драми про Лейра, все-таки удались і йому деякі ситуації та риси, якими не по-

[1] G. Brandes, Shakespeare, 637.

[2] М. Драгоманов. Розвідки про укр[аїнську] нар[одну] словесність і письменство, том I, Львів, 1899, стор. 160—166.

гордував покористуватися й Шекспір. Він перший зазначив різниці в поганих характерах обох старших дочок, давши Гонорілі більше рафінованої злоби, а Регані більше брутальної жорстокості; він випровадив вірного слугу, що зразу остерігає Лейра, а потім, прогнаний ним, у перевдязі таки служить йому і не покидає його в тяжкій пригоді. Він впровадив лист, який пише Гоноріля Регані з тим, щоб не приймала батька; йому, врешті, належить і та риса, що Лейр, пізнавши у прохожій селянці свою дочку Корделю, паде перед нею на коліна, а також те, що прогнаний із королівського двора в бурливу ніч Лейр серед вітру, дощу та громів пізнає своє засліплення та свою несправедливість супроти Корделі. Та проте вартість обох драм — безіменної й Шекспірової — не надається навіть до порівняння; старша драма, по дотепному вислову Брандеса (стор. 639),— се так, немов простенька мелодія, відіграна одним пальцем на клавішах, а Шекспірова супроти неї— се Бетховенова соната.

Але Голіншедова хроніка і старша драма про Лейра се не були одинокі джерела Шекспірової трагедії. Щоб розширити рами малюнка, щоб із політичної гри інтриг зробити загальнолюдський образ, він супротиставив Лірові й його дочкам іншого батька, що також терпить страшенно через невдяку та амбіцію нешлюбного сина, а кривдить невинного шлюбного, від якого, проте, дізнає любові й опіки, як Лір від Корделі. Історія Глостера й його синів творить немов резонанс, доповнення історії Ліра і його дочок, а при тім силою контрастів придає різнородності драмі та геніально зв'язана з її розв'язкою. І сеї історії основу Шекспір не видумав сам, хоча нема її ані у Голіншеда, ані в старшій драмі про Лейра. Шекспір узяв її з модного тоді пастирського роману «Аркадія», написаного 20 літ перед тим Філіппом Сідні*. В тім романі оповідається, як декілька князів, заскочені бурею, шукають захисту в якійсь лісовій печері. Тут вони застають сліпого старця й молодого парубка, його поводатара. Старий просить парубка, щоб завів його на вершок високої гори, щоб він міг відтам кинутися вниз і зробити кінець своєму життю. Підслухавши сю промову, князі розпитують сліпого, хто він і чому бажає смерті. Старий оповідає, що він уперед був князем Пафлагонії. У нього були два сини, шлюбний і нешлюбний. Звірившись цілком нешлюбному, він, за його намовою, велів слугам вивести шлюбного сина в ліс і там убити

його. Пізніше через інтриги нешлюбного сина він утратив князівство і був осліплений. Він рад би, щоб його шлюбний син жив іще й побачив, на що зійшов його батько. Зворушений сим оповіданням парубок-поводатар признається, що він його син, що слуги не вбили його, що він служив у війську, визначився хоробрістю, та, почувши про батькове нещастя, прийшов сюди, щоб опікуватись ним.

Оце були головні джерела, з яких Шекспір узявся збудувати свій незрівнянний архітвір.

II. ЧАС НАПИСАННЯ «КОРОЛЯ ЛІРА»

Як щодо джерел, так само й щодо часу написання «Короля Ліра» нема ніякого сумніву. Стару драму про Лейра, що, хоч написана перед 1597 р., була друкована аж 1603 р., міг Шекспір знати ще в рукописі, значить, вона не може нам дати певної вказівки. Важніша вже та вказівка, що в третім акті Шекспір користувався книгою Гарснета (H a r s n e t, Declaration of Popish Impostures), де були подані імена чортів, яких називає у своїх репліках нібито божевільний Едгар. Отже, 1604—1605 р. займався Шекспір сею темою. Ще ближче означення терміна a quo[1] дає нам репліка Глостера в другій сцені першого акту, де говориться: «Сі недавні померки сонця й місяця не віщують нам нічого доброго», — і далі згадується про «махінації, єхидства, зради». Критики не без підстави добачають у тих словах натяки на сучасні Шекспірові факти, а власне на затьмління сонця, що стривожило було Англію в жовтні 1605 р., та на великий пороховий заговір*, відкритий у падолисті того ж року. Отже, під впливом тих подій у пізній осені 1605 р. розпочав Шекспір працювати над «Королем Ліром», а завивання бурі та плюск холодного дощу, які доходили до нього темними ночами, перетворив на страховинні картини розладдя та безмежного горя, що виводить із рівноваги людську душу, доводить її до божевілля або заставляє шукати смерті.

При кінці слідуючого 1606 року трагедія була вже готова і о різдві того ж року була уперве виставлена в Уайтчеплі перед королем Яковом. В р. 1607 вона була опублікована, і то аж у двох виданнях in 4°, одно драптивіше

[1] До якого (*лат.*).— *Ред.*

від другого; досить буде сказати, що в обох виданнях більша часть аркушів була надрукована без коректури. Аж у збірнім виданні 1623 р. «Король Лір» вийшов у більше поправній формі, друкований, мабуть, із авторського автографа, а бодай із копії, значно ліпшої від тої, яку мали видавці в 1607 році.

III. ШЕКСПІРОВЕ ОБРОБЛЕННЯ ТЕМИ

З звичайною у нього байдужністю до правдоподібності чи неправдоподібності основного мотиву взяв Шекспір і мотив до «Короля Ліра» живцем із хроніки. Неправдоподібне прийняв як дане, не заходячись мотивувати його. Лір наважився поділити своє царство, віддати по третині держави за гарні слова своїх дочок, вимовлені прилюдно, серед блискучого збору. Розуміється, се не реальні відносини; такий поступок компрометує його здоровий розум навіть в очах обдарованих доньок — так що ж з того? Шекспір бачить несуразність сього вчинку, але приймає його, бо так хоче давня казка. Так само його Глостер дивно легковірний на підшепти Едмунда, хоча мусив же знати благородну вдачу й чуття свого правого сина. І сю несуразність приймає Шекспір як щось дане. Оба його батьки не виблискують інтелігенцією, але Шекспірові треба було не їх філософії; він рядом страшних подій натягає їх, мов струни на арфі, щоб видобути з них найчистіші, найглибші тони людського серця, щоб роздягти королівський маєстат із усіх обслон людської конвенціенції та виплеканого віками самодурства і показати в королі те бідне, слабе, глупе людське єство, перед яким не тихне вітер, не лякається грім, не має респекту пропасниця.

Шекспір переборщив навіть несуразності свойого взірця, щоб осягнути свою мету. Лір у хроніці не віддає дочкам усього царства, тільки віддає дві значні части; решту вони вже потім відбирають силою. Шекспірів Лір віддає все відразу, без обчислень, без застанови; він так зжився зі своїм королівським маєстатом, що ані не припускає, як із короля сам себе робить жебраком. Він деспот — великодушний і благородний, але деспот, засліплений блиском свого королівства. Він жиє в тій ілюзії, що він, як сонце, може робити людям добро самим своїм існуванням та блиском. Останній акт його королювання має бути вершком ве-

ликодушності — і наслідком його засліплення робиться вершком несправедливості та глупоти. Він відтручує від себе найліпшу дочку і найвірнішого друга і здає себе на ласку двом блискучим гадюкам. Скаже хто: неможливо, щоб Лір не знав уперед вдачі своїх дочок. Невже неможливо? Але ж деспоти ніколи не знають того ані тих, що обертаються довкола них. Лір досі був зайнятий королюванням, ловами, аудієнціями,— куди йому було до дочок! Він бачив і любив тільки себе самого (як він у перших приливах нещастя часто жалує себе самого!), свою повагу й величність; л ю д и н и ні в кім він не бачив, не знав ніколи. Про свою жінку він знає лиш тільки, що вона була легальна його дружина; тепліших споминів по ній у нього не лишилося. Докоряючи дочкам за їх невдяку, він знає лиш одно, за що вони повинні бути йому вдячні: він віддав їм усе своє царство. Ге, якби він був відмалечку віддав їм усе своє серце, то, може, й не було би сеї трагедії!

Шекспірів безіменний попередник зробив із літописної казки про Лейра й його дочок мізерну фамілійну драму: дві невдячні дочки та їх чоловіки кривдять старого батька, та благородна наймолодша дочка й її не менше благородний чоловік надолужують йому ту кривду і карають винуватих. Шекспір зробив із тої теми щось безмірно більше, щось таке, що тільки раз у тій формі і в такім розмірі було зроблене в історії всесвітньої літератури: він дав нам не фамілійну трагедію в королівських костюмах, а трагедію самого королівства на фамілійнім тлі. Королівська порфіра приросла до Лірового тіла; він, король у кождім цалі, пробуючи самовільно скинути з себе ту порфіру, по невчасі бачить, що скалічив себе, зробив себе слабшим, нижчим, безраднішим від усякого звичайного чоловіка, і ся болюча операція доводить його до божевілля. Попавши через каприз таких, яким він сам був донедавна, на дно суспільного ладу, він починає оглядатися там, як у зовсім новому світі, і його проймає глибокий жах. Скільки разів чував він перед тим, у теплій палаті, за позачиняними брамами та вікнами, рев бурі, гуркіт грому та хлюскіт зливи, але досі він не знав, яково-то на душі у того, хто в таку пору, голий і голодний, мусить блукати по полю, у кого перед носом замикають браму, на кого спускають собак. Досі він судив і рядив, карав і милував, видавав укази та затверджував присуди; тепер, опинившися внизу, він починає глядіти на ті державні акти очима нещасного,

покривдженого й обездоленого і приходить до страшного пересвідчення, що властиво «немає в світі винуватих», що на пункті людських слабостей, підлот та мерзот карані й каратели, судді й засуджені зовсім однакові, що різниця лише в костюмах, що справедливість, закон, які з перспективи царського престолу видаються такими ясними та простими лініями, знизу являються страшенно ламаними. І чим же в такім разі буде ота королівська власть, що була досі життєвою атмосферою Ліра? «Дай мені поцілувати твою руку»,— говорить до божевільного короля сліпий Глостер.— «Чекай, нехай обітру її,— відповідає Лір,— вона смердить трупом».

Королівський маестат — оце трагічний вузол, або, коли хочете, трагічна вина короля Ліра. «La couronne c'est le crime»[1],— мовляв Віктор Гюго. Невдячність його старших дочок була тільки випливом його королювання. Він перед тим не знав їх, не дбав про них, не любив їх; він останнім і одиноким актом великодушності супроти них дав їм ту свою сорочку Деяніри — необмежену власть. І що ж? Вона тільки розвила, розвернула в їх серцях усі погані зароди та інстинкти, що досі душилися в них під тиском царської та батьківської поваги. «Тепер закон мій,— говорить Гонеріля,— хто має право потягати мене до одвічальності?» І за що мали бути вони вдячні батькові? Або, коли хочете, вони й були вдячні; вони одержали від нього власть, але не всю, обмежену його волею, його старечими примхами, і забажали мати в руках і зберегти батьківське наслідда в повній формі, в цілім об'ємі; старий батько стояв тому на заваді — геть з ним! Ось вам королівська форма вдячності: ratio status[2]. Правдива вдячність не купується дарами, навіть коронами, вона пливе з любові — не до порфіри, не до дарунків, але до людини.

У неї голос
Усе тихесенький був та ніжненький —
Се річ у женщини безцінно люба! —

голосить Лір над трупом Корделі. Аж тоді він пізнав — ні, не пізнав розумом, а серцем відчув, де лежав правдивий скарб, яким він колись користувавсь, не підозріваючи його, і який зневажливо копнув ногою в першій сцені своєї трагедії!

---

[1] Корона — це злочин (*франц.*).— *Ред.*
[2] Логіка становища (*лат.*).— *Ред.*

Так зрозумівши свою тему, Шекспір переводить її з незрівнянним майстерством. Перша сцена трагедії містить відразу її експозицію, маркує всі головні її фігури. Едмунд знайомиться з Кентом; удруге вони зустрінуться аж при трупі короля — Едмунд також трупом. Кент із можного, впливового лорда робиться вигнанцем — реституція буде аж у останній репліці трагедії. Глостер признається Кентові до гріха й нелегального сплодження Едмунда — експіація буде аж у п'ятім акті трагедії, але гріх плодитиме тим часом інші гріхи і, як черв'як, розточить два доми — його власний і королівський, зожре його самого й двох королівен, і напослідок Едмунда. Король у повнім маєстаті довершує акт королівського великодушшя й самодурства, все дальше буде безпосереднім наслідком сього фатального акту. Корделя йде на чужину, відіпхнена тим, кого найбільше любила, висміяна сестрами, яких гадючу вдачу знає далеко краще, ніж засліплений своїм королівством батько,— йде з глибокою раною в душі, якої не зможе загоїти любов мужа і яка фатально тягтиме її назад до рідного краю. Старші сестри тут же починають конспірацію проти короля, свойого батька. Ціла трагедія в зав'язці вже тут. Нема сумніву, що при тій нагоді обі сестри вспіли кинути оком і на Едмунда; зараз на початку другого акту ми чуємо, що Регана тягне свойого Корнуваля до Глостера в гостину: очевидно, її тягне туди щось більше, ніж бажання засягнути в старого Глостера поради про справу, про яку сей не має ніякого поняття.

Щоб уповні оцінити Шекспірову техніку при обробленні сеї трагедії, досить буде вказати ті новості, які впровадив він у розвій теми і яких не знайшов ані у Голіншеда, ані в давнішій драмі. Ми вже згадали, що там не було ані сліду історії Глостера й його синів; знайшовши сю історію в зав'язку в моднім тоді романі, Шекспір зробив із неї не лише ефектовний контраст до історії Ліра з його дочками, але тісно з головним руслом трагедії злучений вузол, пружину страшних комплікацій і глибокої моральної експіації. Не знайшов Шекспір у своїх попередників і того, що треба вважати короною його трагедії — божевілля Ліра та його просвітління в божевіллі. Для контрасту з засліпленим, але величним духом короля Шекспір сотворив симпатичну, та з дрібнішого матеріалу збудовану фігуру дурня — того першого королевого провідника на тісній стежці соціального зрозуміння королівських постанов та законів.

Другим провідником, що заводить старого, нещасного короля далеко глибше, на саме дно безодні, являється ніби божевільний Едгар: його вид для Ліра, мов удар обуха в голову. Завважте, що тільки від того моменту, від того виду крайньої нужди й упідлення в Лірі будяться альтруїстичні почуття, він перестає думати про себе, в його душі блискають образи страшенної несправедливості суспільного устрою, і першим відрухом напівбожевільного ума він силкується роздягтися, скинути з себе все чуже, все позичене! В старшій драмі про Ліра є також ніч з громами й бурею, є також Лір, вигнаний дочками на пустелю, але там він не божеволіє, лише кається того, що поступив несправедливо з Корделею, і постановляє йти до неї. Шекспірів Лір не знає покаяння, не згадує про Корделю; його власне «я» в тій страшній катастрофі щезає перед його свідомістю; він чує себе лише частиною загальної нужди, загального горя всіх бідних та покривджених. Лише пізніше, нав'язуючи до сеї важкої хвилі, його божевільна голова вихриться іншими думками, про іншу соціальну політику. Чи ти бачив, як хазяйський собака гавкає на старця?.. І як неборак утікає від пса? Вбачай же тут великий образ власті. Слухають люди й собаки, як він у службі....

> Ніхто не винен, ні, ніхто, кажу вам!
> Всіх виправдать! Знай се від мене, друже!
> Я запечатаю уста доносу.

Ну, розуміється, що такий король — ще більша утопія від того, що віддає своє царство дочкам за гарні фрази,— і Лір у Шекспіра мусить гинути, коли у Голіншеда і в старшій драмі він накінці знов сідає на троні.

Дуже інтересна для зрозуміння Шекспірової техніки фігура Кента. На око вона здається ясна та проста, а при ближчім огляді змальована і видна нам лише з одного боку, так як бачимо все лиш одну півкулю місяця, а зовсім не знаємо другої. З деяких натяків у драмі ми можемо догадуватися, що Кент веде якусь широко розгалужену конспірацію, порозуміється з французами і з англійськими дворянами і що у нього поза позірною дбайливістю про старого короля криються ширші політичні плани. Він числить на побіду французів, не хоче здемаскувати себе навіть тоді, коли вже пробуває у французькім таборі, щоб не попсувати якогось дуже важного діла,— але що се за

діло, ми так і не дізнаємося. Первовзір до Кента Шекспір знайшов у старшій драмі, але там сей вірний слуга служить королеві, мандрує з ним до його наймолодшої дочки, та й більше нічого. Роль Кента в Шекспіровій трагедії виглядає як переполовинена, немовби первісно автор подав був повний образ його конспірацій, а потому роздумав і повичеркував деякі уступи, вважаючи їх зайвими.

І подумати собі, що та страшенна вівісекція королівського маєстату була перший раз виставлена перед очима короля Джемса — одного з найпустіших, найбільше заорозумілих та легкодушних англійських володарів, та все-таки чоловіка не позбавленого бистрої інтелігенції та підзорливості!

ПЕРЕДМОВА

**[До видання: Вільям Шекспір.
Міра за міру.
Переклад П. А. Куліша.
Львів, 1902]**

«Міра за міру» не належить до тих великих та блискучих Шекспірових архітворів, у яких його геній умів подати людськості дзеркало, де б вона могла побачити себе в цілому рості. Маємо тут перед собою твір, оснований на спеціальних обставинах певної історичної доби, на настроях хвилі, писаний для потреб хвилі. Пізнішим часам нелегко віднайти в таких творах свіжість і безпосередність враження, яке вони могли робити на сучасних; про оцю драму се треба сказати тим більше, що її драматичні підвалини, її фабула основана на поглядах та встановах, що давно перейшли до історії і не будять у нашій душі тої повної симпатії, як інші Шекспірові твори, основані на широких, загальнолюдських темах.

Та проте Шекспір не був би Шекспіром, коли б і в такім, можна сказати, принагіднім творі хоч у кількох поодиноких ролях не виявив руки великого майстра, коли б не потрапив і сю не дуже вдячну тему обробити високоартистично. Аналіз змісту драми в порівнянні з її джерелами, з яких черпав Шекспір, покаже се найліпше.

І. ДЖЕРЕЛА ДРАМИ

Старий повістевий мотив, що суддя, засудивши злочинця на смерть, на просьбу його жінки або сестри згоджується дарувати йому життя, коли вона згодиться посвятити судді свою жіночу честь, а потім, осягнувши свій намір, таки велить стратити злочинця,— сей мотив, оброблений уже, здається, в одній із пізньогрецьких повістей і розповсюднений у середньовіковій літературі, знайшов відгук у виданій 1565 р. книзі італьянського новеліста

Джіральда Чінтіо* п[ід] н[азвою] «I. Hecatommiti». Ся новела, перероблена тим самим новелістом також на драму, послужила англійському письменникові Гвітстонові* основою для його комедії «The Right Excellent and Famous History of Priamos and Cassandra», що появилася друком у р. 1578. Сей сам письменник обробив сю тему ще раз у формі прозової новели, виданої 1582 р. в його книзі «The Heptameron of Civil Discourses». Промос — се суддя; злочинець, засуджений за чужеложство, має вмерти, але на просьбу його сестри Кассандри Промос згоджується дарувати йому життя, коли Кассандра проведе з ним ніч. Кассандра по довшій боротьбі улягає намовам судді, але, осягнувши мету свойого бажання, Промос таки велить стратити її брата. А коли одурена дівчина жалується на свою кривду, суддя велить ув'язнити її. Та в останній хвилі, як deus ex machina, являється князь, демаскує суддю та його підкупних помічників, що за гроші дали втекти цілій шайці професіональних розпусників та звідників, і велить судді оженитися з одуреною ним Кассандрою. Яке було те подружжя людей, спарованих серед таких обставин, тим давній драматург не сушить собі голови.

Із сеї з літературного погляду дуже примітивної драми зробив Шекспір свою «Міру за міру». Декуди він пішов за Гвітстоновим слідом, малюючи в ряді сцен розпусту великого міста. Та коли старший драматург присвятив тим низинам суспільності багато місця, виводячи в своїм творі цілу купу мужчин і женщин, зайнятих згірдним ремеслом, Шекспір обмежився на одній парі — пані З'їжджений та її факторі Помпеї, якого з власного концепту при кінці зробив катовим помічником. Із підкупного урядника, який у Гвітстоновій комедії за хабаря випускає всю ту чесну компанію з тюрми, Шекспір зробив дурнуватого, але чесного «війта» Ліктя. Інші риси, ледве натякнені у Гвітстона, Шекспір розвиває широко, творячи їх сильними пружинами драматичної акції. До таких рис належить поперед усього роль дука. У Гвітстона князь являється лише на кінці і робить порядок, хоч і не бачив, що діялося вперед. У Шекспіра дук виступає перший на сцену, і ціла дальша акція — се обдумана ним проба, що відбувається по його плану, на його очах і за його впливом. Його кінцеве всезнайство являється зовсім оправданим, та рівночасно його ненастанна присутність на сцені чинить душну атмосферу драми легшою, зноснішою, не дає їй перейти в трагічний тон.

Хоча від самого початку над головами поодиноких осіб висять страшні небезпеки, то присутність дука велить нам усе надіятися доброго кінця.

Обік того Шекспір впровадив цілий ряд нових мотивів, не звісних Гвітстонові, до своєї драми, може, користуючись італійською драмою Чінтія, і силкувався пов'язати їх з давнішими в одну цілість. Поперед усього він не дає своїй героїні піддатися намовам судді і, щоб вивести її з конфлікту, придумує малоправдоподібний та також старою літературною традицією усвячений вихід: при нічній стрічі в таємнім місці одну дівчину замінює друга, така, що любить суддю і була колись його нареченою. Вже в комедії «Кінець діло хвалить», писаній безпосередньо перед оцею драмою, вжитий був потроху сей мотив, не згадуючи про ту трохи більше віддалену аналогію, яку ми бачили в комедії «Багато галасу знічев'я» (там показують нареченому нічні сходини ніби його любки з якимсь іншим мужчиною, але замість любки підсувають іншу панну в її одежі). Тут Шекспір старався вплести сей мотив глибоко в цілу структуру драми: дук уже на початку драми знає, що Анджело був колись заручений з Мар'яною і покинув її; щоб випробувати, як буде держати себе Анджело в осуджуванні чужих аналогічних прогріхів, він оголошує, що виїжджає на якийсь час із Відня і настановляє Анджела своїм намісником. Зараз перші слова, які він при сьому говорить до Анджела, натякають на те, що дук знає Анджелову тайну.

Анджело, у жизні
Твоїй такі єсть начерки удачі,
Що вважливому вповні розкривають
Твою історію.

І далі дук (яко монах) виступає як давній знайомий чи навіть сповідник Мар'яни; вона сама (акт IV, сцена 1) зве його своїм утішителем, «що часто радою втишав її смуток». Значиться, дук ще й перед своєю подорожжю знав про відносини Анджела до Мар'яни, і його проба з Анджелом мала на меті сяк чи так довести ті відносини до доброго кінця. Історія з Клавдієм і його сестрою стається тим пробним каменем, що робиться каменем преткновенія для Анджела та заразом завдяки дукові зводить докупи Анджела й Мар'яну.

Та королівське багатство Шекспірової фантазії не вдоволилося сими переробками старших тем. Для відтінення, зконтрастування обох головних мужеських фігур драми —

дука й Анджела — він додає кождій із них іще сателіта: обік Анджела ставить Ескала, а обік дука — Люція. Супроти Анджела, поборника букви закону, що, держачись строго тої букви, готов потоптати ногами дух і намір закону, стоїть Ескал, старий, досвідний практик, що, небагато дбаючи про букву закону, кермується більше людяним почуттям, хоча, з другого боку, як правник має настільки респекту перед буквою закону, що в випадку, де бачить очевидну кривду від неї, щонайбільше здобувається на скромну просьбу за покривдженим, але не важиться ані протестувати в ім'я вищої, людської справедливості, ані вжити своєї поваги хоч би лише на спинення надто поспішного смертного засуду. Та коли ся фігура в драмі нарисована хоч і симпатично, та не зовсім повно (випадок з Клавдієм не будить у Ескаловій душі ані крихітки душевної муки, а являється лише як невеличкий душевний відрух перед обідом — див. його розмову з суддею, акт II, сцена 2, стор. 31, — то друга фігура, подиктована дивно тонким почуттям контрасту, являється одною з найоригінальніших Шекспірових креацій. Се молодий дворянин Люціо, чоловік не злий, але виростий у дармоїдстві, в затхлій атмосфері шинків, неморальних домів та інших таких місць, у яких за Шекспірових часів пропускала гроші й здоров'я англійська шляхетська молодіж середньої та нижчої верстви, синки дрібних дідичів, арендаторів або нижчих урядників. У драмі маємо для відтінення сеї фігури ще другий екземпляр подібного роду, молодого шляхтича Піну, напівідіота, хлопчиська без власної волі, без тіні якогось морального почуття, який добродушно признається, що коли валяється по домах розпусти та по шинках, то й то лиш тому, бо приятелі затягають його туди. А такі приятелі у такого тумана все знайдуться, коли знають, що у нього є поважна, як на їх злиденні обставини, сумка річного доходу (80 фунтів, себто коло 900 гульденів). Люціо ще не впав так низько, як Піна; зі своїми грішми він числиться, кавції за Помпея дати не хоче; блудство в нього спорт, із якого він не хоче мати серйозних наслідків, так що відприсягає навіть свої зносини з одною такою дівчиною, аби скараскатись її. Але він наскрізь пройнятий духом тих низьких сфер, у яких обертається, а коли чіпляється до людей іншої, вищої сфери, то тільки як реп'ях, як докучлива бурчимуха. Отже ж йому трапляється чепитися дука, перебраного за ченця; своїм докучливим бурчанням він показує дукові

в карикатурнім образі його портрет, так, як сей портрет відбивається в тому суспільному болоті, якого репрезентантом являється Люціо. Wie der Schelm ist, so denkt er die Anderen[1]: брехливий, злоязичний, легкомисний у поводженні з людьми і в нарушуванні чужої слави, падкий на ласощі та на дешеві користі — отак сей Люціо малює перед дуком нібито дука, а властиво свою власну вдачу. Але в тім брехунці сидить щось далеко гірше, невважаючи на його добродушність. Погляньте лише, як безлично він у п'ятім акті, дуфаючи на своє дворянство, скидає свою власну провину на голову неповинного ченця, як брутально він хапається помагати при його ув'язненні, хоч знає, що за його брехню сього старця жде в'язниця і тортура! І не виявися під каптуром ченця дукова голова, будь чернець Людовік дійсним ченцем Людовіком, мандрованим монахом, він на основі зізнань сього вітрогона дійсно попав би на тортуру, і Люціо не завагався б іще раз присягти фальшиво і своєю присягою запровадити старця на ешафот!

II. ГЕРОЇ ДРАМИ

Оце ми перебрали ті мотиви й ті постаті, які Шекспір чи то перейняв готові (в найзагальніших рисах, розуміється!) з давнішої драми, чи докомпонував, ведений несхибним почуттям контрастів та обопільних доповнень, для заокруглення драматичної будови. Ми оглянули, так сказати, архітектонічне в'язання будови; загляньмо ж тепер у її нутро, в душу твору. Попробуймо уявити собі, що хотів Шекспір сказати своєю драмою, до кого і против кого звертав він сим разом своє слово.

Щоб виробити собі ясну відповідь на сі питання, треба поперед усього знати, коли і серед яких обставин була написана ся драма. Дня 26 марта 1603 р. вмерла королева Єлизавета. В поемі на її честь п[ід] н[азвою] «England's Mourning Garment» відзивається поет Четль також до Шекспіра, якого поетично називає Меліцертом (Медоустим), ось якими словами:

Най медоуста його муза плаче
По смерті тої, що його все чтила,
Як треба по заслузі й прихиляла
На спів його своє царськéє вухо[2].

[1] Він негідник і всіх інших вважає такими (*нім.*).— *Ред.*

[2] Цитовано в книзі: Sidney Lee, William Shakespeare, sein Leben und seine Werke, Leipzig, 1901, стор. 214.

Її наступником на англійському престолі був Яков I, король Шотландії, син нещасливої Марії Стюарт, що, за присудом Єлизавети, була страчена в Англії. Сей король, чоловік учений, визначився від першого разу замилуванням до театру. Ще не прибувши до Лондона, він одним із перших актів своєї королівської волі, патентом із 19 мая 1603 р. прийняв театральну трупу лорда підкоморія під свою власну протекцію і велів відтепер називатись їй «слугами короля». В патенті позволяється їм «свобідно виконувати штуку, виставляти комедії, трагедії, історії, інтерлюдії, моральні гри, пасторальні гри і загалом сценічні гри і все таке подібне, що вже вивчились і що ще мають вивчитись, не лише для розвеселення наших любих підданих, але також для нашої потіхи та розривки, коли вважатимемо відповідним покликати їх до гри для нашої приємності». Постійним місцем виступів сеї трупи мав бути театр «Глоб»*, та надто вільно їй було в часі проїзду по краю виступати в міській або ратушевій залі кождого міста. В патенті названо дев'ятьох акторів яко репрезентантів трупи: на першому місці Лаврентія Флетчера, що вже давніше, в рр. 1599 і 1601, грав перед Яковом у Шотландії і був найбільше знайомий королеві, на другому місці Шекспіра, а на третьому славного актора Борбеджа* (S. L e e, op. cit., 215).

Сей патент зробив Шекспіра придворним королівським актором; є навіть традиція, що король особисто цінив його високо і написав до нього власноручний лист, якого оригінал існував іще в початку XVIII в.

Восени 1603 р. вибухла в Лондоні чума. Всі театри замкнено, і актори виїхали на провінцію. Та й король Яків із своїм двором покинув многолюдну і з гігієнічного погляду дуже неприємну столицю, полишивши завідування державних справ міністрам, і цілу зиму кочував з одного замку до другого. Аж 15 марта 1604 р. він урочисто в'їхав до Лондона, причім Шекспір в супроводі 8 інших акторів своєї дружини поступав у святочнім поході перед королівською каретою. В роках 1604 і 1605 Шекспірова трупа дуже часто мусила грати перед королем. У реєстрі штук, відіграних у ту пору перед королем, знаходимо під днем 26 падолиста 1606 р. також драму «Міра за міру».

Се були ті зверхні обставини, серед яких постала і була відіграна оця Шекспірова драма. Та на тім не кінець. Король Яків не любив показуватися прилюдно народові,

мав відразу до всяких парад так само, як дук у драмі. Від першого вступлення на англійський престол він не вмів здобути собі симпатії народу, був предметом різних поговорів та сплетень, яких відгуком являються поговори Люція в драмі. А разом з Яковом почав у Англії здобувати собі чимраз більшу перевагу дух шотландського пуританства, ворожого всяким забавам, усяким змисловим розкошам, у тім числі й театрові. Шекспір своїм геніальним інстинктом чув, що се надходить смертельний ворог його штуки,— і він не помилився; не минуло й 50 літ, як уся драматична штука в Англії була вбита і пам'ять самого Шекспіра на довгий час майже забута. На отсього ворога забажав Шекспір ударити з цілим розмахом, ударити в його найслабше місце, в його гіпокризію та фарисейство, що прилюдно величається чистотою (purusl), а нищечком не від того, щоб дати поблажку всякій людській слабості і дійти хоч би до найпоганшого злочину. Indignatio fit versus[1],— можна тут сказати про Шекспіра. Обурення на те фарисейство ворогів усякої змисловості пуритан породило в Шекспіровій фантазії фігуру Анджела, чоловіка з ангельською подобою й назвою, а з диявольською — ні, з дрібною людською, слабкою душею, ласою на радощі та солодощі, так як і всі грішні, може, навіть гірше від тих, що мусили своїм хребтом та своїми головами відповідати за такі ж самі проступки по його засуду.

Анджело — чоловік, без сумніву, здібний, що умів своєю здібністю та зверхньою подобою непохитної чесноти підкупити загальну опінію і навіть думку самого дука. Та в грунті речі се натура мілка, користолюбна та самолюбна. Він покидає свою наречену Мар'яну в пору, коли вона втратила брата й своє багате придане; та не досить того, він не вагається пізніше, щоб оправдати себе, кинути тінь на її честь. Ставши намісником, він береться при помочі меча й тюрми реформувати обичаї, зовсім так, як того бажали ревні не по розуму фанатики пуританізму. Та зараз на першій справі, на якій він хоче показати приклад строгості та безоглядного примінення закону, він показує свою слабість і недозрілість. Постать гарної просительки Ізабелли запалює його серце — та ні, не серце; серце у нього черстве й жорстоке; вид Ізабелли, її сліз та муки розпалює лише його кров, розбуджує в його душі низькі, підлі бажан-

[1] Обурення стало віршем (*лат.*).— *Ред.*

ня. Яку інтересну скалю поз і тонів переходить він у обох розмовах з Ізабеллою від холодності доктринера, що не дивиться на лице, а дбає лише про закон, аж до брутальності певного в своїй позиції фарисея, який дає пізнати слабому, що його жалі на кривду пропадуть марно і не зашкодять кривднікові, та до лютої погрози тирана, що коли вона не піддасться йому, він ще перед смертю велить страшно мучити її брата! Менше скомплікована його роль в останнім акті: на очах у дука він зразу стоїть на недосяжній висоті непідкупного та справедливого судії, відмовчується на обвинувачення Ізабелли та вибухає фарисейським гнівом аж при появі Мар'яни. Та тут автор, не бажаючи доводити річ до трагічної розв'язки, зменшив роль Анджела, висуваючи наперед Ескала, який у добродушній недогадливості, замість дошукуватись об'єктивно правди, відразу велить ув'язнити та брати на тортури мнимого ченця за мниму зневагу дука й суду. Значить, і сей людяний судія в такій делікатній справі показується замалим для свойого становища—поява дука робиться конечною, і він являється, щоб розплутати вузли, затягнені його підвладними.

Брандес порівнює Анджела з Мольеровим Тартюфом. Справді, порівняння цікаве, та датський критик більше порушив, ніж перевів його. Поперед усього різниці тла: тут судія пуританин, що виступає принципіально проти тілесної розкоші, хоч, караючи інших, сам улягає слабості власної природи, а там святоша-католик, що під маскою набожності, з пісною міною та з моралізаціями на устах втискається в дім, щоб виманити собі в ньому корисне становище, руку панночки й маєток; коротко кажучи, там пуританин, що виявляється в кінці лише звичайним чоловіком, а тут езуїт, що виявляється звичайним ошуканцем. Анджело сповняє свої поступки на видноті, Тартюф у потемках. В обох драмах князь чи володар краю виступає в кінці як вища мудрість, як deus ex machina, що відає таємне і судить не по зверхній подобі, а по глибоким мотивам; та коли у Шекспіра сей виступ дука підготований усім ходом драми і ціла мало що не трагічна подія являється князівським експериментом для випробування вірних достойників, у Мольєра ми не бачимо зовсім того володаря, а тільки чуємо при кінці його нічим не приготований присуд над Тартюфом.

Фігура дука — се, властиво, великий комплімент Шекспіра для короля Якова І. Се не портрет короля. Шекспір

вибрав деякі прикмети Якова I і наділив ними ідеальну фігуру свойого дука. Сказавши по правді, ся фігура вийшла у Шекспіра не надто блискучою. Правда, Шекспір наділив її деякими індивідуальними рисами Якова I: німбом мудрості та бажанням бути не стільки володарем, як педагогом свойого народу, нехіттю до фігурування перед народом у всяких парадах; нарешті, не надто рицарську втечу Якова I з Лондона в часі зарази Шекспір переробив на таємничу, з вищими, мудрими цілями підняту подорож, що дає можність дукові інкогніто вглянути в глибини суспільності і відіграти роль казкового Гаруна-аль-Рашіда*. Устами Люція Шекспір недвозначно кпить із сеї ролі: «Се була дурна в його фантазія — викрастись із царства і присвоїти собі старецтво, не родившись для нього». Та й дукова роль провидіння випадає не світло: він переконується, що закон, іноді й гарний на папері, в практичному виконанні звичайно виходить на чиюсь кривду, що його педагогічні наміри в 99 на 100 випадків мусять розбитися о незламні економічні та соціальні запори, побудовані віками; та найсумніше те, що всі ті факти якось не доходять до його свідомості і він вертається на своє становище так само мудрим (в своїй уяві), як і був на початку. Його роль яко доброчинця Клавдія й Ізабелли виходить звичайною собі інтригою, і вдри сю штуку якийсь дійсний простий чернець, дукові судії з повним правом могли би згноїти його в тюрмі разом з добродушним тюремником, повикручувавши їм попереду сустави на тортурі.

Та все оце, вся та «людська комедія» низьких пристрастей, зіпсуття, фарисейства, людської ніби справедливості і людської ніби мудрості — се лише половина драми, так сказати — темно-сіре тло, на якому вирисовується ясна жіноча постать — Ізабелла. Серед того зіпсуття вона невинна — і побіджає своєю невинністю; серед тих юристів та буквомудрців вона одинока мудра — мудра чистотою, правотою серця і великою любов'ю до чистоти — і побіджає всю мудрість. Вона одна пророчиста в драмі, бо говорить серцем; вона — головна пружина драматичної акції, на ній скуплена вся увага глядачів. Певна річ, не будь вмішання дука в акцію, її роль скінчилась би трагічно, бо її чиста, ясна натура не знає концесій підлоті і серед того стовпища підлоти та рутини мусила би загинути. І хто знає, якби Шекспір не був захотів зробити з сеї драми комплімент королеві і захотів справді розвинути роль Ізабелли в пов·

ній величі в трагічному конфлікті, чи не була би всесвітня література збагатилась одною з найкращих перлин його генія. Та й так роль Ізабелли належить до його найліпших креацій, а сцени такі, як її розмови з Анджелом і розмова з братом у тюрмі, належать до найкращого з усього, що сотворила драматична штука.

Відки взялась та фігура в Шекспіровій уяві? Певна річ, у давніших драмах Чінтія та Гвітстона, з яких він узяв канву для своєї драми, була також фігура «гіркої просительки», дівчини, сестри засудженого перелюбника. Але ті фігури мають дуже мало спільного з Ізабеллою; обі вони по короткій боротьбі улягають спокусі злого судії. Шекспір, творячи Ізабеллу, мав перед очима інший взірець, обертався в крузі інших ідей. Не забуваймо, що в тім самім році, як «Міра за міру», лиш кількома тижнями швидше, появився на сцені перед королем Яковом також його «Отелло». Пригадаймо собі центральну жіночу фігуру тої трагедії — Дездемону. Се також чиста, невинна душа, що гине в душній атмосфері чортівських інтриг та низьких підозрінь, але гине зовсім пасивно, вірячи в непохитну любов свойого мужа і не знаючи навіть, що та любов давно, майже від першої хвилі, була затруєна страшною пристрастю заздрості. Вона не виходить до кінця із сфери своєї жіночої чистоти; її загибель клубиться поза її плечима і спадає на неї зовсім несподівано для неї. Ізабелла — се просте, різке противенство Дездемони, се Дездемона, введена в діяльну роль. Зараз на початку вона виступає зі своєї сфери дівочої нетиканості, символізованої тут навіть монастирем, виступає не як невинне, несвідуще ягня, а як женщина, уоружена всею силою своєї жіночої душі до боротьби з брудним, ворожим окруженням. Вона приймає провід низького брехунця, розпусника та циніка Люція, «небезпечного приятеля»; рука об руку з ним вона поринає в темних хвилях людського кривосуддя, людського горя й зіпсуття, але ся брудна хвиля не доторкається її ніже крапелиною; серед темно-сірого окруження вона проходить біла, непорочна, сильна почуттям своєї чистоти; у неї нема ані хвилі хитання; спокуса ані на момент не показується їй у принадному світлі; супроти Анджела, як і супроти брата, її становище ясне відразу; брехня, удавання навіть у найліпшій, у зовсім невинній справі — се для неї просто фізичний біль, прикрість (див. акт IV, сцена VI: «Не навпрямки так говорити гидко. Хотіла б

я сказати правду...»). Нехай собі що хочуть говорять критики про Шекспірів песимізм у пору творення «важких трагедій», проте факт лишиться фактом, що фігура Ізабелли могла постати лише в уяві чоловіка, що глибоко, свято вірив у силу правди, чесноти та жіночої чистоти. Ще й пізніше, в фігурі Корделії в «Королі Лірі», ми бачимо відгук того самого настрою, з якого вийшла Ізабелла, тільки там сей настрій уже значно ослаблений, підмитий приливом зневіри й песимізму.

III. ЗАКІНЧЕННЯ

«Міра за міру», як показує сам титул, се драма правосуддя. Питання справедливості, придержування букви закону, впливу наміру на вимір кари, впливу суб'єктивних чинників на об'єктивну суть вини, одним словом, питання абстрактного права і людського виконання законів — ось що творить основу драми. Девіз «міра за міру»— се на мову сучасних Шекспірові пуританів перекладений старозавітний правний принцип «око за око, зуб за зуб». Шекспір дивиться іронічно на весь пуританізм і в іронічнім значенні кладе в титулі своєї драми його девіз. Так, міра за міру, але ж треба міряти вміючи, треба класти до міри й людські наміри, й людську волю, й людську слабість, і всі ті незалежні від людської волі imponderabilia[1], що удар, вимірений направо, зводять не раз зовсім наліво; а поперед усього треба брати до міри огляд на суспільний інтерес і те зерно любові до чоловіка та поваги до його особистості, без якого summum jus — summa injuria[2]. Оце ті корективи, які подає Шекспірова драма до старого юридичного девізу «міра за міру», корективи, що, як знаємо, особливо від XVIII в. зробилися основою всеї новочасної юриспруденції, хоч, на жаль, і досі ще не ввійшли в практику в такій мірі, як би того слід бажати.

Невважаючи на се, драма «Міра за міру» не здобула собі такої популярності, як інші Шекспірові твори з доби його дозрілості. Вона не була друкована за життя поета і вийшла на світ уперше в повнім виданні Шекспірових творів із року 1623. Мабуть, і на сцені вона не держалася довго; погляди на приличність і на те, що вільно, а що не вільно показувати на сцені, швидко затіснилися в Англії;

[1] Речі, які не можна зважити (*лат.*).— *Ред.*

[2] Найвище право — найвище безправ'я (*лат.*).— *Ред.*

вже в р. 1673 Давенант* уважав потрібним поставити на сцені значно ослаблену переробку сеї драми п[ід] н[азвою] «Закон проти коханців». Та й ся модернізація не держалася довго на сцені; XVIII вік зі своїм псевдокласицизмом прогнав її зовсім[1]. Тільки при кінці XIX віку розбуджений натуралізм покликав і сей сильно натуралістичний, хоч високоідеальним духом надиханий твір на сцену. В Англії й Америці славна полька Моджеевська* святкувала правдиві тріумфи в ролі Ізабе́лли; їй треба завдячити також першу виставу сеї драми в польськім перекладі у Львові восени 1902 року.

[1] Я пригадую польську комедію десь із початку XIX віку п[ід] н[азвою] «Kara za całusek», яку можна вважати також дуже ослабленим відгуком Шекспірової теми. Сю комедію я читав друковану ще в дитячих літах; ким і коли вона була написана, не тямлю.

П. А. КУЛІШ.
ХУТОРНІ НЕДОГАРКИ

Харків. Печатня «Печатное дело» кн. К. И. Гагарина. 1902, мала 8-ка, стор. 111

В пожежу, якої жертвою впав Кулішів хутір*, погоріла, крім інших паперів, ціла низка його поем, із яких авторові вдалось вихопити лише невеличкі шматочки. Ті шматочки, впорядковані до друку самим автором, видала тепер його дружина, пані Ганна Барвінок. Маємо тут чотири уривки (вони чомусь упорядковані та понумеровані дивоглядно: Недогарок перший, п'ятий, другий, третій (!), а власне: 1. Поема «Уляна Ключниця», три цілі і половина четвертої пісні (стор. 5—64); 2. Сцени з драматичної поеми «Нагай», що мала бути чимсь на подобу Гетевого «Фавста», роль Нагая писана по-московськи (стор. 65—92); 3. Одна майже повна пісня з поеми «Сторчак і Сторчачиха», уложеної на основі подій 1625 р.* (стор. 93—106); 4. Маленький уривок із поеми «Адам і Єва», де Куліш змалював себе самого і своє життя на хуторі та хотів, мабуть, змалювати ворожнечу проти нього селян і пожежу хутора (стор. 107—111). Хоча початок останньої з сих поем сягає, як свідчить сам автор, ще 1862, а першої 1873, то писані вони всі (крім «Нагая») одним тоном, однаковим розміром (октавою, зліпленою з важких александринів) і зовсім у тім самім дусі любові до абстрактної культури та чоловічності і ненависті до дійсних людей. Поетичного скарбу нашої нації сі недогарки не прибільшать; для біографа Кулішевого, для характеристики його духової декаденції в останніх роках дають новий, цінний матеріал.

ПІДРУЧНА ІСТОРІЯ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ДО НАЙНОВІШИХ ЧАСІВ

Зладив Йосиф Застирець. У Львові, 1902. Накладом автора. З печатні Наукового товариства імені Шевченка. Ціна 1 кор. 70 сот. 8-ка, стор. 79

Автор, учитель руської мови і літератури в гімназії в Бережанах, видав свою книжечку не для того, щоб зарадити бракові короткого огляду нашого письменства, призначеного для молодежі (такі огляди, далеко ліпші, ніж сей, находяться при читанках О. Барвінського), а мабуть, єдино в тій цілі, щоб задокументувати, як мало руської мови і літератури вміють тепер деякі гімназіальні вчителі сього предмета. Книжка о. Застирця і з погляду язика, і з погляду знання літератури се п р а в д и в и й с к а н д а л, неможлива галіматія всяких деталів, перекручень, помилок та непорозумінь без якої-будь здорової думки, без сліду критичного суду. Д-р. Щурат, присвятивши її розборові кілька фейлетонів «Діла»*, зробив їй забагато честі, хоч і закінчив свій розбір радою авторові книжку спалити а сісти писати нову. Я поправив би другу часть сеї ради: авторові треба сісти і вчитися, вчитися від елементарних початків, від того, щоб умів, перечитавши чужу працю, переповісти її своїми словами, не перекрутивши і не сфальшувавши. В деталі не буду вдаватися, бо приходилось би корегувати майже кожду сторінку, не говорячи вже про план цілості, що свідчить про повний брак обдумання. Запитаю лише о[тця] автора, відки він про мене самого зачерпнув такі біографічні деталі, про які я ніколи не чував, як прим., що я в Ясениці «служив до служби божої», що я «в 1876 р. при нагоді з'їзду членів Общества Качковського* на руїнах Галича звеличив сей з'їзд гарним стихотвором[1], що я переклав повісті Шатріана*? Чи се все тільки кепські жарти, чи була в тім яка тенденція?

[1] О[тець] Застирець покликається тут на «Історію літератури» Ом. Огоновського (III, 2, 292), та, своїм звичаєм, перекручує свій оригінал. З'їзд Общества Качковського в Галичі відбувся 1874 р., і я не був на нім, та й вірш мій із 1876 р. п[ід] з[аголовком] «Схід сонця» не має з тим з'їздом нічого спільного.

СОТІ РОКОВИНИ ВРОДЖЕННЯ ВІКТОРА ГЮГО

Дня 26 лютого сього року святкувала Франція, а з нею враз і вся освічена людськість соті роковини вродження найбільшого французького поета XIX в. і заразом найкращого представника «галлійського» генія — Віктора Гюго. На одній із головних площ Парижа відслонено в той день величний пам'ятник, здвигнений поетові цілою нацією; всі інституції, школи, товариства, починаючи від голови республіки і від найвищих наукових інституцій, узяли участь у тім празднику. Театри дали ювілейні вистави кращих драм поетових; на той день випущено й останній том монументального видання його творів; споминам про життя поета, новим оцінкам та поясненням його творів у журнальних статтях, газетних фейлетонах, брошурах та книгах не було кінця; велика нація гідно почтила пам'ять свойого великого речника, що вмів не тільки величати її в днях блиску і слави, в моментах великих історичних поривів до свободи, але знаходив огнисте слово заохоти в хвилях занепаду духу, слово святого обурення в хвилях історичних помилок, находив сльози і відразу і нову силу в хвилях упадку і тяжких катастроф.

Пригадаємо тут головні дати з його біографії. Вроджений 26 лютого 1802 р. в Безансоні, Віктор-Марія Гюго був сином полковника Йосифа Леопольда Сігізберта Гюго, в ту пору коменданта одного батальйону, що походив із сім'ї первісно селянської, яка в XVIII в. перенеслася до міста Нансі і доробилася маєтку при доставах для війська в часі великої революції. Сігізберт Гюго служив у республіканськім війську, був ранений у одній битві з вандейцями, потім служив під Наполеоном. Шість неділь по вродженні Віктора батько його з сім'єю мусив переїздити

на острів Корсіку, відси 1805 р. до Генуї, пробував довший час у Неаполі, в Римі та Флоренції. Таким робом, перші дитячі роки поета пройшли під лазуровим небом Італії. В р. 1811 йому довелось, знов через батькові походи, відвідати й Іспанію, де він пробув два роки і де, одержавши від матері старанне домашнє виховання, вступив уперве до публічної школи в Мадріді. Вернувши 1813 року до Франції, він зразу пробував під доглядом матері в Парижі, де в 1814 р., по першім упадку Наполеона, з вікна свойого помешкання бачив — як сам згадує — «коней з України, що топтали поміст вулиці Шерш-Міді»*, і чув загальний окрик тривоги: «козаки йдуть!». Відси, мабуть, бачив поет і ту сцену, на яку мається натяк у його оді на смерть Наполеона, як 27 марта 1814 р. юрба обурених горожан зібралася на площі Вандома з криками проти Наполеона: «Проч з тираном!». Один смільчак — оповідає один самовидець — видряпався на т[ак] зв[ану] Вандомову колону, на якої вершку стоїть бронзова статуя Наполеона, і накинув тому бронзовому Наполеонові шнур на шию, а народ знизу кричав: «Тягни! Тягни! Звали тирана!» Аж росіяни мусили поставити сторожу коло монумента та пильнувати його перед французами. Звісно, що не 1814, але 1871 року, в часі Комуни, Вандомову колону, за радою маляра Курбе*, таки обалено.

В р. 1815 Віктор Гюго вступив до школи, до пансіону Кордьє і Декотта, яку скінчив 1818 р. з відзначенням. Батько бажав бачити його студентом політехніки, та молодий школяр уже тоді стріляв у інший бік. На однім його шкільнім зошиті з 1816 р. находиться приписка: «Хочу бути Шатобріаном* або нічим». Шатобріан був тоді признаний першим поетом Франції. Ще на шкільній лаві молодий Гюго перекладав із латинської поезії Вергілія, укладав власні трагедії та оди і одержав навіть 1817 р. відзнаку від Академії на поетичнім конкурсі.

Хоча вихований у традиціях революційних і наполеоністичних, у яких виріс його батько, Віктор Гюго розпочав свою поетичну кар'єру як рояліст і консерватист, ідучи за провідною звіздою Шатобріана. Сей видавав від 1818 р. часопис «Le Conservateur»; Віктор Гюго 1819 р. з деякими молодими приятелями розпочав видання місячника «Le Conservateur littéraire» в дусі крайньо консервативнім і прихильнім до короля. В р. 1822 вийшла перша збірка його поезій п[ід] з[аголовком] «Odes». У передмові молодий

автор заявляє, що кожний письменник повинен мати попереду усього одну мету — бути пожиточним. Сам він бажає «промовляти тою мовою спокійною, повною відради й релігійного духу, якої так потребує стара суспільність, що тільки що перебула страшні сатурналії атеїзму й анархії».

В своїм журналику він працював дуже пильно і до 1827 р. надрукував у ньому 272 більших статті, крім новинок та хронікарських записок, не підписаних його іменем. В р. 1827 він видав свою драму «Кромвель» з голосною передмовою, що була першим блискучим маніфестом французького романтизму. Перша вистава його драми «Ернані» була формальною битвою нового напряму з псевдокласичною школою. Та виламавшися з правил сеї перестарілої рутини, молодий поет поступав рівночасно чимраз далі наліво в своїх політичних поглядах. Панування Бурбонів, посаджених на французькім престолі по упадку Наполеона, було нужденне. Тим-то й не диво, що молодий поет, розпочавши 1821 р. бурбоністом, уже в 1830 р. являється наполеоністом і бачить у великім Наполеоні славу і велич Франції.

Ще перед тим він видав том нових своїх поезій п[ід] з[аголовком] «Les Ballades», у яких бачимо переважно теми з середньовікової Франції; вони були одним із симптомів того замилування до середніх віків, яке проявив романтизм і в Франції, і в Німеччині. Але рухлива фантазія Віктора Гюго не вдоволялася одним напрямом; його геній ловив на льоту настрої та змагання кожної епохи та давав їм вираз у огнистих, часто многословних, перетяжених образами, метафорами та контрастами, але все гучних та мелодійних віршах. Від р. 1825 починається у Франції доба грекофільства; се слово на якийсь час робиться символом, у якім спочиває всяке змагання до національної і політичної свободи; Віктор Гюго передає настрій того часу в новій збірці поезій, виданій 1829 р. п[ід] з[аголовком] «Les Orientales». Ся книжка мала величезний успіх і викликала немало демонстрацій і навіть державних заходів на користь освободження Греції від турецького ярма.

Переміна правління у Франції, довершена революцією 1830 р., і посадження на престолі Людовіка-Філіппа застало Віктора Гюго вже наполеоністом. У своїй новій поетичній збірці «Chants du crépuscule» («Пісні сумерку») він найбільше місця присвячує культові Наполеона, а пере-

везення його тіла з острова св. Єлени до Парижа в р. 1840 вітає величною одою.

Та рівночасно поет не переставав працювати так інтенсивно, що міг дивувати навіть французів, що загалом визначаються великою літературною продуктивністю. З-під його пера сипались поезії, драми, повісті, журнальні статті — досить згадати велику повість «Nôtre Dame de Paris», де автор пробував воскресити середньовікову Францію з її гарячою релігійністю, рицарями та феодальними відносинами, і також на історичнім тлі побудовані драми «Ернані», «Король бавиться», «Лукреція Борджіа», «Кромвель», «Маріон Делорм». Та найбільше слави здобули йому невеличкі оповідання «Клод Ге» і «Останні дні засудженого на смерть», у яких він більш риторично, ніж артистично, та все-таки з гарячим запалом і з любов'ю до нещасних виступав за реформою кримінального законодавства, за знесенням кари смерті і гільйотини.

Його ім'я вже в ту пору було славою Франції. Вчасно він був вибраний членом Академії, а 1842 р. був її президентом. Невважаючи на революційну фразеологію його писань, він поводиться зовсім лояльно супроти короля, який приймав його у себе без церемоній, а 1845 р., невважаючи на протести міністрів, іменував його пером Франції. Та рівночасно, осягнувши найвищі почесті, які могла дати йому монархія, Віктор Гюго під впливом соціалістичних ідей Сен-Сімона* та П'єра Леру* писав свою величезну повість «Les Misérables», ту епопею гуманності супроти найнижчих верств, колосальний протест покривджених та потоптаних супроти соціальної неправди. Ті самі ідеї в значній часті панують і в найкращих збірках його поезій, виданих у ту пору, «Contemplations» і «Feuilles d'automne». В р. 1848 Віктор Гюго з рояліста робиться республіканцем. Його вибирають до парламенту. Там він зразу був гарячим прихильником Людовіка-Наполеона. Він заснував газету «L'Evénement»*, якої начальним редактором був його син; у тій газеті привітано з великим ентузіазмом вибір Людовіка-Наполеона до парламенту і поставлено його кандидатуру на президента республіки; чотири роки пізніше Людовік-Наполеон силою грудневого державного перевороту зробився цісарем Франції, а Віктор Гюго яко його смертельний ворог виїхав із Франції на добровільне вигнання*. Він осів на острові Гернсей, відки кидав свої громи на «Другу імперію» і відки вернув до Франції аж по ката-

строфі, яка постигла наполеонівське правління під Седаном*.

Ті майже 20 літ, пробуті на вигнанні, були добою ненастанної праці і боротьби. Геній Віктора Гюго, вирваний із виру політичних інтриг, у яких він ніколи не вмів удержатися на висоті, чимраз ширше розвиває свої крила в сфері поезії. Кинувши тріскучу бомбу на Наполеона в збірці поезій «Les Châtiments», він кладе собі інші, чимраз ширші плани. В повісті «Les travailleurs de la mer» він бажає дати Франції новочасну «Одіссею», пройняту запахом моря, широку, як морський горизонт. Ще ширший план носиться перед його душею — дати в ряді поем образ усеї людськості від її первопочатків аж до найдальших крайчиків будущини; постає звільна його «La Légende des siècles», збірка першорядних поетичних перлин, нанизаних поруч із невдатними виплодами дивоглядної риторики. Так само неодноцільне враження роблять його поезії «Chansons des rues et des bois», повість «L'homme qui rit», розвідка про Шекспіра, що виросла на цілий том.

Катастрофа наполеонізму була днем його повороту до Франції. Страховища війни і комуни він оспівав у книжці «L'année terrible». Вибраний до парламенту 1871 р., він не відіграв у ньому визначної ролі; Третя республіка, навіяна духом реалізму та опортунізму, не розуміла його романтичної фразеології. З невичерпаної теки, заповненої працями, написаними в тишині вигнання, він публікував том за томом що раз нові твори, поетичні, політичні, в тім числі свої парламентарні промови з літ 1848—1852, свої спомини про державний переворот 1852 («Histoire d'une crime»), далі поеми «La pitié suprême», «Le Pape», «L'Ane», «Religions et religion», драму «Torquemada», збірки поезій «L'art d'être grand-père», «Les quatre vents de l'esprit» і т. ін. У всіх находяться твори першорядної красоти обік нестерпних риторичних екстраваганцій.

Та, незважаючи на се, кожна його нова книжка, як могутня блискавка генія, розходилася широко по світі і будила сильний відгомін. Се показалося найкраще д[ня] 27 лютого 1882 р., коли 80-ті роковини уродин великого поета були днем нечуваних овацій для нього не лише цілої Франції, але всього цивілізованого світу. Дня 23 цвітня 1885 він умер.

З його смертю далеко не вичерпалася тека його готових творів. Рік за роком публіковано що раз нові і, признати,

що раз слабші його речі. Величезна його кореспонденція ще в переважній часті жде опублікування. Так само й літературно-історична критика про його поезію і про його особу ще далеко не сказала останнього слова. Се була одна з тих великих поя, що немов гігантичні будівлі заслонюють півгоризонту тим, що стоять близько них; треба аж значного віддалення, щоб обняти і оцінити їх велич. За життя одні обожали його, інші находили в ньому самі неконсеквенції, смішності, а в його творах саму риторику та неприродність. Одні й другі не віддавали йому повної справедливості. Се двоїсте відношення до поета не багато змінилося й досі. Та проте поза ентузіастичними і ворожими окриками партій чимраз виразніше прокладає собі дорогу спокійна, історична оцінка. Нехай і так, що в величезній, звиш 100-томовій літературній спадщині Віктора Гюго більша половина буде жужелиць та труску, то все-таки там набереться й щирого золота так багато, що воно напевно переважить не то сотки його критиків, але багато генерацій поетів та публіцистів, що тепер уважають себе безмірно вищими від нього. Великі імпульси гуманності, милосердя, соціальної справедливості, що кинув він, протягом літ поступаючи все наперед у радикальнім напрямі,— ті насіння високого ідеалізму, які він розсіяв по широкім світі своїм огнистим словом, не пропадуть, а житимуть і цвістимуть ще й тоді, коли пам'ять усіх його епігонів, парнасистів*, сатаністів*, символістів та декадентів давно покриється заслуженим забуттям.

МИХАЙЛО П[ЕТРОВИЧ] СТАРИЦЬКИЙ

І

У грудні мин[улого] року в залі київського суду відігрався останній акт не дуже цікавої, та проте для російсько-українських відносин дуже характеристичної драми. Судили д. Александровського*, російського журналіста, обвинуваченого за нарушення честі д. М. П. Старицького, українського письменника, в статті «Драматурги-хищники», яку Александровський 1897 р. помістив у рос[ійському] часописі «Мировые отголоски» в маї 1897 р., ч. 130. Не входячи в деталі процесу, зазначимо лише, що суд признав Александровського винуватим, засудив його на 7 день в'язниці (нижче законного minimum наслідком заяви з боку оборони д. Старицького, що їй не ходить о вимір кари, лиш о признання вини) і оплату коштів процесу. Сам вирок суду дає д. Старицькому повну сатисфакцію, признаючи закиди Александровського, піднесені в названій статті, «заведомо лживыми», подиктованими наміром «унизить и опозорить Старицкого как писателя в глазах читающей публики и дискредитировать его как человека». Суд сконстатував, що вся стаття А[лександровськ]ого «носит характер сплошного глумления с оттенками личного раздражения, ибо только состоянием раздражения можно себе объяснить подбор сильных слов, не соответствующих понятиям того преступного деяния, которое• приписано им Старицкому».

Та, крім питань, що торкались д. Старицького як драматурга і директора укр[аїнського] театру, якому А[лександров]ський закидав плагіати та присвоювання чужих праць, на розправі було порушено, особливо експертом оскарженої сторони, проф. Флоринським*, ширше питання

про значення літературної діяльності д. Старицького, про його становище в українській літературі, про степень його оригінальності загалом. Знаючи прихильність сього професора і славіста до укр[аїнської] літератури, можна було наперед сподіватися, що він і на діяльність д. Старицького погляне досить скептично, і його вислів, що «я больше занимаюсь сухими вещами, филологией, но все-таки могу сказать, что его (тобто д. Старицького) литературное имя невысоко стоит», у своїй суті не був ні для кого несподіванкою. Все укр[аїнське] письменство для проф. Флоринського загалом «невысоко стоит», а навіть зовсім зайве на світі — чи ж диво, що й д. Старицький «невысоко стоит»? Коли що було несподіванкою в сьому признанні проф. Флоринського, так се хіба те, що він, познайомившися, як сам заявляв перед судом, з усім друкованим матеріалом, належним до справи, і виробивши собі вже й перед тим ясний суд про д. Старицького, не зумів на суді сказати нічого більше, крім сеї банальної фрази. Хоч і яка суха річ філологія (властиво, сухість її лежить не так у самій речі, як більше в особах деяких філологів), то все-таки вона наука і с т о р и ч н а, яка показує нам певні явища в їх природному розвої і вчить розуміти пізніші з давніших, зложені з поєдинчих. Власне філологічний метод повинен би був вказати проф. Фл[оринсько]му одиноку стежку для зрозуміння й оцінки літературної діяльності д. Старицького. Коли б він був добрим філологом, дійсним ученим, перейнятим любов'ю до розвою ж и в о г о с л о в а, здібним заглядати в глибину того розвою, в його пружини й переходи, то я певний, що він був би не міг скомпрометувати свого характеру як ученого, а ще й славіста, таким банальним реченням про д. Старицького, як і взагалі многими подібними, ще більше нещасливими реченнями, які в останніх роках «вирвались із-за огорожі його зубів».

Справа про значення мало що не 40-літньої діяльності д. Старицького в українськім письменстві, легкомисно і злобно порушена д. Александровським і зовсім ненауково схарактеризована проф. Флоринським, так і лишилася невиясненою. Певне, зала київського суду не була відповідним форумом для її вияснення; се задача преси й критики, особливо української, якій в часі тої розправи також дісталося на горіхи. По думці д. Ал[ександровського], українські критики «умеют только неистово восторгаться и малорусскими актерами и малорусскими пьесами». Не знаю,

наскільки правди в тих словах, бо всіх газетних критик, друкованих у Росії, мені не доводилось читати; але те, що можемо читати от хоч би в «Киевской старине» або в тих рецензіях, що присилаються до «Л[ітературно]-н[аукового] вісника», найдете, що хочете, крім безмежного та безкритичного «восторга». Навпаки, в тих рецензіях попадаються речі дуже прикрі, як ось останніми часами про нові твори Кропивницького*, давніше про «Тараса Бульбу» д. Старицького і т. д. Загалом, думаю, українська преса, наскільки вона має можність виявити своє обличчя, чесно й об'єктивно сповняє свій обов'язок інформувати публіку та пояснювати їй факти без пристрасного самолюбства й без сліпої ворожнечі. Дай боже й нашим сусідам стільки об'єктивності та безпристрасного суду!

З огляду, що ім'я д. Старицького сталося в останніх роках метою найрізніших вистрілів з боку чужих і своїх, сталося, так сказати, дразливим пунктом у історії укр[аїнського] письменства й загалом українофільства останніх десятиліть, виринає перед критикою неминуче завдання придивитися без упередження його діяльності й її здобуткам, вияснити, що в ній було тривкого й плідного, а що можна вважати чи то помилкою, чи то загалом виплодом важкого лихоліття та ненормальних обставин нашого письменства або й особистою виною письменника. Певна річ, такий осуд, хоч як потрібний для орієнтації вже тепер, не може бути остаточний і категоричний; будущина видасть свій осуд на зовсім інших основах. Та проте й осуд сучасності, виданий совісно та неупереджено з її становища, має своє значення вже хоч би тим, що заспокоює потребу тої сучасності, а, з другого боку, виявляє більшу або меншу зрілість та ширину її погляду.

Бажаючи на оцих сторінках дати пробу такого осуду про дотеперішню діяльність д. Старицького, я не закриваю перед собою всієї трудності сього задуму. Діяльність д. Старицького почалась і йшла серед відносин і людей, знайомих мені дуже мало й здалека; далеко не все з того, що понаписував він, доступне мені, а з доступного далеко не все можна оцінити як слід без докладного знання ближчих обставин, часу й місця. Та, з другого боку, се й дає мені деяку сміліcть. Непричасний ні до яких особистих зачіпок, партій чи напрямів українсько-російської суспільності, я можу говорити більш об'єктивно, дивитися на діяльність д. Старицького з дальшої перспективи, немов із іншого,

пізнішого часу, для якого також пропадає найбільша часть тих деталів, що так чи інакше впливали на осуд близьких сучасників.

II

Коли 1861 р. в Петербурзі вмер Шевченко, то взяв із собою в могилу цілий один період нашої літератури, цілу окрему манеру поетичної творчості. Тою дорогою, яку перший проложив і до кінця пройшов він, іти далі було нікуди; той окремий стиль, який вніс він у нашу поезію, був властивий йому, був його індивідуальний стиль. Хоч і як легко видавалось наслідувати його, то проте під руками інших він виходив паперовою квіткою, а часто подобав на карикатуру. Та проте враження Шевченкової поезії було таке сильне, чар його слова такий тривкий, що в розумінні многих українців укр[аїнська] поезія могла виявляти себе тільки в тій, Шевченком усвяченій формі, тільки його стиль видавався справді поетичним, тільки його мелодії «відповідали духові української національності», тільки в тім напрямі треба було йти дальше.

І рушили йти. Поперед усього Куліш, палений завистю проти покійного товариша, на якого втайні дивився згори, як на чоловіка неосвіченого, та якому за життя не осмілювався «робити конкуренції» своїми більш освітніми поезіями. З його теки висипались «Досвітки»*. Все тут було: лірика й епіка, слов'янофільство й демократизм, Хмельниччина й козаччина перед Хмельницьким, тон народної пісні і манера Шевченка і початки спеціальної Кулішевої філософії, хоч іще не вироблені; були громи на «гайдамацтво» в особі Кривоноса* та й на панство в особі князя Яреми*. Не було тільки одного — Шевченкового генія, Шевченкового гарячого чуття, яким він умів осяяти, огріти все, до чого доторкнулося його перо. Даремно Куліш вишліфовував зверхню форму своїх віршів, щоб вона була ліпшою від «занедбаної» форми Шевченкових поезій,— навіть найбільш занедбані, ескізні Шевченкові вірші виходили сто раз мелодійніші, натуральніші від Кулішевих гладко підгибльованих полін. Даремно Куліш додавав до своїх віршів ноти та вчені екскурси, щоб присоромити Шевченкове неуцтво; в словах неука Шевченка було сто раз більше глибокої життєвої, а тим самим і історичної правди, ніж в учених нотах, а потім і в цілих оберемках томів Куліше-

вої історіографії та історіософії. Хоч і як сердився Куліш на Шевченка — зразу тихо, а потім і голосно, аж надто голосно, то проте іронія долі визначила йому перше місце в числі е п і г о н і в Шевченка, з усіми неприємними прикметами епігонізму. Не тільки в манері поетичного складання в своїх «Досвітках» він іде за слідом Шевченка — се ще дрібниця, і він пізніше отрясся з тої манери, — але найбільше фатальне і найбільше трагічне для нього було те, що до кінця життя він не міг вирватися з того круга понять, образів та проблем, які геніальною рукою поклав перед Україною Шевченко. Мов у незримій клітці, бився Куліш до смерті в тім зачарованім крузі; мов Мефістофель у закінченні Гетевого «Фауста» воює з рожами, що, кинені руками ангелів, за його дотиком переміняються на огні і палять його, так і Куліш до смерті воював із шевченківськими поняттями та образами України, козацтва, гайдамацтва, панства і простолюддя, з якимсь нервовим роздразненням кидаючися з одного екстрему в другий і ніяк не можучи ані спекатися тих образів, ані побороти та знівечити їх бодай у власнім переконанні. Навіть екскурсії на поле європейської науки й літератури, праця над Шекспіром та Біблією не могли вказати йому певного виходу; всюди він находив ненависну тінь Шевченка (пор. Шевченкові «Псалми» та Кулішів «Псалтир»!) і всюди, мов ланцюг за каторжником, тяглось за ним почуття його епігонства. В тім болючім почутті (воно ще комплікувалось аналогічним почуттям супроти Костомарова) й лежить, по моїй думці, глибока трагедія Куліша, найбільшого з Шевченкових епігонів, але все-таки лише епігона.

Та проте хоч яке прикре враження роблять останні писання Кулішеві, повні якоїсь сліпої пристрасті, навіяні злобою, нетолеранцією, ненавистю до людей — і все те в ім'я якоїсь дивно понятої культури,— все-таки для історика власне та хитість Кулішева, ота пристрасть, оте вічне шукання якихсь нових ідеалів, нових богів і нової віри лишиться характерним і навіть симпатичним об'явом його великого, хоч недужого духу. Йому не дано було гармонії, але він ніколи не міг успокоїтися на дисгармонії і пристрасно шукав того, чого не міг осягнути. Хто зна, чи не се було й джерелом його зависті, а далі й ненависті до Шевченка, що «неосвіченому», невченому поетові майже без труду і без зусилля, самі собою, давалися такі речі, такі образи й ідеї, яких учений Куліш, узброєний розумом, не міг

опанувати, по старому та вічно правдивому слову Шіллера:

Was nicht der Verstand der Verständigen sieht,
Das übet in Einfalt ein kindlich Gemüth[1].

Та коли Куліш, ясно чи неясно почуваючи межі свойого епігонства, до кінця життя не переставав шарпатись, кидатись, сердитись, шукаючи собі нового, широкого фарватеру й не находячи його, то ціла плеяда дрібніших натур спокійнісінько плила тою борозною, яку визначив на хвилях нашої поезії могутній корабель Шевченка, і не силкувалася вирватися з неї. До таких епігонів, що навіть не почували свойого епігонства і не почували потреби вирватися на ширше море, належав Степан Руданський, поет, безперечно, талановитий, але наскрізь неоригінальний і позбавлений власної індивідуальності. Перейнявши від Шевченка поетичну форму, найпростішу, яку тільки має наша мова, він до кінця вдоволявся нею, хіба деколи, в немногих своїх ліричних поезіях запозичав форму і манеру від іншого людового поета — Кольцова*. Ще більше несамостійним був він щодо змісту своїх поезій, перекладаючи на вірші людові легенди та анекдоти. Ані натяку на якісь власні погляди і власний світогляд, ані іскри того могутнього чуття, що б'е на нас із кождої строфи Шевченкової. Руданський найменш ідейний із наших поетів і найбільш імперсональний. Його історичні поеми, що оспівують українську гетьманщину XVIII в., се недоладне і зовсім школярське перевіршування уступів із Маркевичевої «Истории Малороссии»; навіть його «Цар Соловей», лишаючи набоці дуже наївне алегоризування, показує дуже примітивне розуміння історії Слов'янщини. Певна річ, його віршуванню не можна відмовити певної грації, гумору та погідності, особливо в «Співомовках», але все те—прикмети, що не чинять зовсім великого поета. Недарма Лессінг* сказав: «Was artig ist, ist klein»[2]. Обмеженість його таланту і епігонство його манери найліпше видко на його пробі переспіву «Іліади», для якого він в українській мові не зумів підібрати відповіднішого розміру, як розмір жартливої пісеньки:

Ти ж думаєш, дурню, що я тебе люблю,
А я тебе, дурню, словами голублю!

[1] Що не бачить розум розумних,
Те осягне у своїй простоті дитяча душа *(нім.).— Ред.*

[2] Що порядне, те дрібне *(нім.).— Ред.*

І таким розміром він узявся передати по-нашому цілу величну Гомерову епопею!

До тої самої групи епігонів, як третій видніший її репрезентант, належить і Олександр Кониський. І він у своїй поезії не вийшов ані поза Шевченкову манеру, ані поза круг його суспільних та політичних ідей і навіть далеко не вмів виповнити сього круга. Як же далеко поза огнистими Шевченковими інвективами стоїть його «програмове» признання:

Не обскурант я, що не плачу
За тим, чого нема.
Я України долю бачу
Не в бунчуках, не в булаві,
Не у гетьманській голові...

Чи щиро, чи не щиро боронив себе Кониський таким признанням у 60-х роках — не знаю, та се певне, що закид обскурантизму за те, що чоловік не бачить будущини народу в його минувшині, та й то не дуже блискучій минувшині, виглядає чимсь недоладним. Далеко більше докорів, і власне в обскурантизмі, могло було в тім часі визвати, якби Кониський був признався власне до козако- і гетьманофільських поглядів. Але тут загородив дорогу Шевченко ще 1846 р., висловивши такий, на той час справді смілий і єретичний, погляд, що

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,
Ясновельможні гетьмани.

На такий єретичний у якім-будь напрямі вислів, на таку силу слова Кониський, як і жоден із епігонів, не здобувся ніколи.

Обік сих трьох видніших репрезентантів мала доба Шевченкових епігонів ще кілька менших, як ось Глібова, Мову, Кулика*, Огієвського*, Чубинського*. [...]Зрештою, ся доба зазначила себе в укр[аїнському] письменстві пам'ятним антрактом 1862—1872, десятиліттям страшного і фатального затишку та застою, млявості в публічнім і літературнім житті, продукуванням не для друку, а для власного бюрка, загальним занепадом, а в найліпшім разі збиранням сирих етнографічних матеріалів.

III

З початком 70-х років XIX в. зложилася в Києві громадка людей, українців, якій у історії нашого духовного розвою не легко підшукати пару. Переважно люди з немалими, деякі між ними з першорядними талантами, високоосвічені, оживлені найкращими ідеями свого часу, пройняті запалом до чесної праці для рідного краю, вони внесли всі свої великі духовні засоби, свій запал і енергію в діло двигання українського народу. Майже всі вони колись, у 60-х роках, працювали в недільних школах або сяк чи так прикладали руку до праці над великим ділом знесення кріпацтва і реформ Олександра II, а тепер видимим центром їх праці зробився Південний відділ Російського географічного товариства в Києві. Головними верховодами тої громадки були В. Антонович* і М. Драгоманов [...]. М. Драгоманов, незвичайно вразливий на всі нові течії в духовній сфері, з вродженим нахилом обіймати якнайширші горизонти, з девізом «nihil humani a me alienum»[1], лучив у собі запал ентузіаста з невмолимим скептицизмом історика, всесторонність публіциста зі строгим методом спеціаліста-вченого. Історик, етнограф, фольклорист, він у всі свої праці вносив свою індивідуальність, на всіх лишав печать свого незвичайного духу.

А обік сих двох — цілий ряд інших, що тривкими знаками вписали свої імена в історії укр[аїнської] науки і письменства: Житецький, Михальчук* і Науменко*— філологи, Русов*, Вовк, Лисенко — ціла плеяда діячів, що при інших, щасливіших обставинах могли зробити дуже багато, та й так, серед дуже тяжких злигоднів, зробили немало, поклали, так сказати, нові, ширші підвалини для розвою укр[аїнського] народу, нав'язали нитку того розвою там, де її 1847 р. перервано при розбитті Кирило-Мефодіевого братства і де не могла її нав'язати петербурзька «Основа»,— нав'язали зовсім з іншими засобами науки, ідейності та загалом суспільного підготування, ніж про се можна було думати 1846, а навіть 1860 — [18]61 р. І коли б пильній громадській діяльності тої плеяди було судилося протягти свою лінію з первісним огнем і в первіснім напрямі з яких 10 літ, то, певно, справа укр[аїнського] національного відродження в Росії і навіть у Галичині була би сьогодні стояла далеко вище й краще, ніж се бачимо тепер.

[1] Ніщо людське для мене не чуже (*лат.*).— *Ред.*

На жаль, діяльність тих людей без важніших перепон тяглася ледве 4 роки; потім почалася реакція, нагінка; для пізніших генерацій, що бачили лише розвалини ледве розпочатої будови, бачили розстрій і зневіру там, де вперед панував ентузіазм і надія на успіх,— для тих пізніших поколінь ся весна українського громадського життя в Києві (аналогічні осередки поставали тоді також у Одесі, Катеринославі, Полтаві та по інших містах) видається чимсь напівміфічним. Друкованих споминів та загалом свідоцтв про настрій та ідеї того часу майже не маємо; історик нашого відродження може й проминути сю добу незвичайного оживлення без ближчої уваги та тільки буде дивуватися, що многі тодішні й пізніші факти, що тісно лучилися з тим оживленням, не находять собі пояснення без докладного знання тої доби[1].

В оцю-то незвичайну, гарячу і плідну добу, під впливом сеї плеяди і пройнятий її ідеями, виступає на літературну ниву Михайло Старицький. Хоча його літературна діяльність розпочалася вже давніше, 1865 р., то були се лише переклади, переважно з російських поетів, з якими він виступав перед публікою. Тільки 1868 р. він виступає уперше з оригінальними поезіями в львівській «Правді».

Хоча в тих поезіях мало ще власного, пережитого і перечутого, то проте і в формі і в змісті їх бачимо заповідь чогось нового, бачимо п е р ш і п р и з н а к и виходу української поезії з доби епігонства, з наслідування Шевченкової манери. Бо коли в добі епігонів майже обов'язково було дивитись на світ і на людей очима співучого селянина, афектувати селянську наївність, починати поезію від зір, вітру, сонця, хмар або соловейка і потім більше-менше ex abrupto[2] перескакувати на індивідуальне поетове «горе» або «щастя»; коли там усі людські відносини і вся природа мусили бути стилізовані, позбавлені реальних прикмет і деталей, більше-менше в такім самім розмірі, як у орнаментах народних вишивок являються стилізовані квітки та листки, то Старицький відразу відкидає той конвенціональний стиль, кермуючись тим вірним почуттям, що той

[1] Деякі, і, здається, найцінніші зі звісних досі, матеріали для пізнання тодішнього часу полишив нам пок[ійний] Драгоманов у своїх «Автророуських споминах», у різних статтях, друкованих у «Громаді»*, та в численних листах, яких опублікування, з легко зрозумілих причин, прийдеться ждати ще довгі літа.

[2] Не закінчивши (*лат.*).— *Ред.*

стиль був природний і поетичний в устах Шевченка, але не може бути тим самим в устах Куліша або пізнішого укр[аїнського] поета. В тих перших поезіях Старицького і у всіх пізніших бачимо виразно, що се говорить *український інтелігент* не до фікційного укр[аїнського] народу, який з елементарних причин не міг ані слухати, ані розуміти його,— але *до своїх рівних інтелігентів*, про свої інтелігентські погляди та почування. І спеціально — се уперше заговорив українським поетичним словом *російський інтелігент*, який почував себе ближчим духовно до загалу російської інтелігенції, ніж до маси темного українського люду, і який, виходячи із основної течії думок і поглядів тої російської інтелігенції, доходив зразу до спочування недолі та соціальному покривдженню українського люду для того, що він частина робучого люду загалом, а тільки з часом здужав докопатися до глибшого, ніжнішого чуття для сього люду з тої причини, що він *рідний*, свій, *український*. Настрій нашого поета сумний, думи важкі, але, шукаючи їх причин, ми віднайдемо їх не в якихсь місцевих обставинах, властивих лише українському окруженню, не в поетових особистих пригодах, а в настрої *всеросійського інтелігента* того часу. Се була доба важкої реакції, що після вистрілу Каракозова* 1866 р. почала гнітити Росію і систематично, крок за кроком ламати будову реформи, досить широко заложену, та не доведену не то що до кінця, але ледве чи й до половини. Народолюбство, recte[1] мужиколюбство, викохане у російської інтелігенції російською літературою й критикою, по блискучих надіях на широку й щиру підмогу зверху тепер дійшло до гірких розчарувань та безрадності. Що робити далі? Як запомагати тому народові? Відгук тих скорбних дум всеросійського, звісно, ідейного інтелігента чуємо в перших оригінальних поезіях М. Старицького.

І знов нудьга, мов рясою ченця,
Укрила серденько, повнісіньке отрути.
Мовчи, бездольнее! Не довго нам тут бути,
Дотягнемо як-небудь до кінця.
Пора спочить: уже прийшла зима,
Непрохана лягла, скувала все морозом...

[1] Правильно (*лат.*).— *Ред.*

Таке читаємо в першій «Думці» Старицького, що стоїть на чільнім місці його оригінальних поетичних складань. Я не знаю, чи зачинав котрий-небудь поет свою поетичну творчість такими важкими, старечо-безнадійними тонами.

Чого бажать? Розбилися гадки,
І бурею поламане все гілля;
Відгадані всі загадки, прислів'я,
І потолочені найкращії квітки.

Не забуваймо, що коли складались оці вірші, в Петербурзі завішено найкращий тодішній місячник «Современник»*, засуджено на каторгу найліпшого російського публіциста Чернишевського, позасуджувано на тяжкі кари ще цілу низку талановитих письменників, як-ось Михайлова*, Худякова*, Щапова* і інших, і російському інтелігентові справді могло здаватися, що се потолочено всі найкращі здобутки дотеперішнього розвою Росії і замуровано дорогу дальшому розвоєві. Що д. Старицький мав на думці власне ті загальноросійські злигодні, а не що інше, пишучи свою першу «Думку», се досить виразно видно з двох її останніх строф:

Була весна — надія розцвіла,
І рідний брат пізнав рідного брата,
І працею заворушилась хата
На користь рідного села.

Була доба! Минулися святки,
І хуртовиною розкидана отара.
Так над садком, бува, біжить північна хмара,
І спалить цвіт і розкида листки.

Оця весна то була доба реформ 1860—1864 р., коли справді могло здаватися, що російська суспільність сама візьме в руки довершення свойого суспільного та політичного перестрою, коли російські інтелігенти справді «заворушилися» в різних комітетах, мирових судах, недільних школах. В очах нашого поета се були «святки», російський великдень, по якому аж надто швидко набігла буря і оббила ледве що розцвілий цвіт.

Як бачимо, для характеристики настрою російського інтелігента оця «Думка» українського поета (друк[ована] в «Правді», 1868 р., ч. 20) являється не менше цінним документом, як рівночасні вірші Некрасова або й інших тодішніх російських поетів, що в своїх поезіях торкалися

«злоби дня», а не воліли ховатися в світ класичних абстракцій. Та для характеристики власної індивідуальності, власної душі нашого поета і його безпосереднього окруження вона не дає нічого. Так само мало можна добачити індивідуального і в інших тогочасних віршах Старицького, навіть у таких, що торкаються зовсім індивідуальних струн його душі, відносин «до подруги», до любої жінки.

Не руш, о подруго, не руш моєї врази,
Бо хоть твоя рука тендітна й молода,
А все ж поворухне і муки ті і сльози,
Від котрих ти сама б одскочила бліда.

Не заглядай в мою отруєную душу,
Не воруши пережитих хвилин!
Нащо те пам'ятать, що я забути мушу,
Що полягло давно під попелом руїн!

Поет немало говорить про той свій таємний біль — він, зрештою, раз називає його й «голосним»,— але що се за біль, ми так і не дізнаємось із його віршів.

Тільки з рядків:

Там є багато сліз — і не моїх єдиних,—
Багато сліз чужих, гірких і тяжких дум,
Багато крові є,—

ми можемо догадуватися, що се знов-таки було не індивідуальне горе, а та загальна реакція, що тяжіла тоді на кожнім інтелігентнім росіянині і кидала тінь навіть на його найінтимніші, особисті відносини.

Інтересна з деякого погляду поезійка «Вечірня» (там же, ч. 28). Старицький пробує заграти на давній лад, Шевченковою нотою, змалювати сцену сільського життя тоном сільської пісні — і се ані руш йому не вдається. Коломийка у нього виходить незграбна, настрою нар[одної] пісні ані сліду, а з натягненої не до лиця мужицької свитки видно того ж таки російського інтелігента, що, відбившись від наївної і гарячої віри простого люду (пригадаємо, що ся віра була у Шевченка до кінця його життя і виявляла себе навіть у його «богохульствах»), шукає собі нової віри, нової релігії зовсім деінде, а коли заходить у сільську вбогу церковцю, так се зовсім не з побожності:

Заверну лишень туди я на святу вечірню
Та розважу свою душу, душу незагійню.

За недотепним неологізмом «незагійню» треба шукати того ж незагоєного болю російського інтелігента. Йому і «в церкві сумно», він чує журливість і в голосі дяка, що прочитує молитви, а вид молодиці, що «тихо плаче навколішках», порушує в його душі ряд питань про причини тих сліз і тої гарячої її молитви, питань наскрізь матеріального та суспільного характеру. Очевидно, що міркування над тими питаннями не може розважити душі нашого автора і не доводить його ні до чого конкретного, крім дальшої туги і дальшої меланхолії,— зовсім так, як пересічного російського інтелігента тих років.

В тім власне, по моїй думці, й лежить головне значення появи поезій М. Старицького в нашій літературі. Нехай і так, що з боку форми і мови вони не були бездоганні — се ж були перші проби нових тонів, нових форм, нового вислову в нашій поезії. Нехай і так, що тим віршам не ставало того самосвітного огню, яким горіла Шевченкова поезія; талант Старицького, очевидно, був не рівня талантові Шевченка. Та головна вага в тім, що тут російський інтелігент пробує українською мовою, в поетичній формі говорити до інтелігентів про справи, близькі тим інтелігентам, про те, що всіх мучило і всіх боліло, говорити ясно, без афектації, без конвенціональної маски «мужицького поета». Коли шукати відгуків у перших поезіях Старицького, то більше там відгуків Некрасова, ніж кого іншого, та після сказаного вище се й зовсім натурально.

З погляду українців-общерусів, таких, як Костомаров і тоді ще Драгоманов, що признавали українську мову в письменстві потрібною й управненою лише «для домашнего обихода», чи то пак у сфері насущних потреб елементарної народної освіти, оригінальні поезії Старицького повинні були вважатися єресю, ділом зайвим і непотрібним. Український інтелігент, по їх думці, не потребував про свої інтелігентні справи й погляди говорити українською мовою; для сього одиноким природним органом була мова російська, мова уряду, школи, науки. І справді, бачимо, що на тій дорозі київські приятелі не піддержали М. Старицького; він не зазнав від них заохоти, не бачив тої ідейної спільної праці, якої найкращим вицвітом являється поезія. Почуття, що українська нація, коли має бути нацією, а не соціальною категорією, мусить витворити з себе різні верстви й соціальні органи і що українське письменство, коли має бути справді національним письменством, мусить

бути виразом поглядів, почувань і інтересів різних верстов і різних інтелектуальних кругів, а не лише пропедевтикою для російських шкільних підручників,— се почуття, хоч і як чудно сьогодні подумати се, тоді або зовсім не існувало серед чільних українських патріотів, або дрімало на дні їх душ, як темна, несвідома та елементарна сила, яка тільки з часом, у розвої їх дальшої праці мала вести їх у тім напрямі наперекір їх тодішнім поглядам і доктринам. Під впливом своїх київських приятелів д. Старицький узявся переспівувати на українську мову «народні», по їх думці, твори, як ось поеми Некрасова, байки Крилова, казки Андерсена, сербські нар[одні] пісні, і на яких 10 літ майже зовсім занедбав укр[аїнську] оригінальну поезію.

IV

Про життя Михайла Старицького ми маємо скупі відомості, особливо про його молоді літа. Пригадаємо тут те, що зібрав пок[ійний] Огоновський. М. Старицький уродився в р. 1840 у Золотоноськім пов[іті] Полтавської губ. Батько його був поміщиком, мати була з роду Лисенків. Наш автор учився спершу в Полтаві, ходив на університет у Харкові, потім у Києві, а по скінченні університету одружився з сестрою славного укр[аїнського] музики М. Лисенка і перебрався жити на село, зразу в Полтавщину, де одержав спадок. Се було саме в пору знесення кріпацтва. Чи і яку роль відіграв тоді Старицький у тім руху, якого упадок наляг на нього пізніше таким сумом, ми не знаємо; Огоновський подає тільки, що вже на університетській лаві Старицький «займався перекладом з російських поетів»,— значить, любов до укр[аїнського] слова і потреба висловлювати ним свої думки була у нього розбуджена дуже рано, а може, й виніс він її з батьківської хати. Далі говорить Огоновський, що «незабаром продав Старицький се майно, а також спадок по своєму батькові і купив собі село на Поділлі, 4 милі від Вінниці» («Іст[орія] літ[ератури] руської», II, 2, стор. 818—819). Тут, на Поділлі, прожив Старицький мало що не 20 літ, і для того цікаво буде навести деякі ближчі звістки про те життя і рівночасно про те становище, яке в ту пору займав наш автор серед київської укр[аїнської] громади. Сі звістки беру з рукописних споминів в[исоко]пов[ажаної] Людмили Старицької-Черняхівської*, дочки нашого автора, ласкаво

уділених мені в листі. «Мій батько,— пише пані Л. Ст[арицька]-Ч[ерняхівська], — ніколи не служив і жодної посади не займав. Мав він гарне майно в Подольщині в Могилівському повіті, село Карпівку, і з того майна жили ми. Літом жили в селі, а зимою приїздили до міста (м[а]б[уть], до Києва). Батько сам хазяйнував. Звісно, їхазяїн з нього був непевний, кожний єврей ошукував його, але дарма, маєток все-таки приносив стільки доходу, що ми жили дуже добре. І літом на селі в нас проживало душ 20 гостей, а зимою в Києві двері нашої оселі ніколи не зачинялися; за стіл ніколи не засідали ми своєю сім'єю, а завжди пробувало в нас 10—12 гостей. Мама моя — людина надзвичайно доброї вдачі, через те у нас часами харчувалось, а часами просто й проживало декілька душ,— одним словом, жили ми, як в російській мові кажеться, «широко и открыто». Батько займався перекладами і виданнями, і це захоплювало цілком його душу».

Про настрій та провідні ідеї, що панували в тій громаді світлих українців, можна знайти немало свідоцтв у тодішніх писаннях Драгоманова (див. особливо «Література російська, великоруська, українська і галицька», «Антракт в історії українофільства», «Про народні школи на Україні», «Шевченко, українофіли й соціалізм» та «Австро-руські спомини»); на повний малюнок з використанням інших джерел, листів та споминів ще далеко не час. Згадаємо тут лиш один епізод тодішнього життя, характерний сам собою, а для нас тим більше, що в ньому відіграв певну роль М. Старицький. У цитованих уже рукоп[исних] споминах читаємо ось що:

«В 1871 р. гурток київських любителів українського слова задумав підтримати грошима й працями галицьке видання «Правду». Постановлено було між іншим у першім числі надрукувати такий вірш, у якім містилось би свого роду profession de foi[1] укр[аїнського] гурту. Сей вірш мав написати М. Старицький, що вважався «придворним поетом» київської Громади. На однім зборі сього гурту вчених та письменників обмірковувано зміст вірша; кожний із присутніх подавав свою думку. Звісно, всі думки були висловлені прозою, а д. Старицькому загадано було надати їм віршову форму. Весь план списав д. О. О. Русов власною рукою і передав д. Старицькому, сей написав вірш, прочи-

[1] Виклад поглядів (*франц.*).— *Ред.*

тав його на пізніших сходинах гурту, гурт ухвалив вірш, і його надруковано в 1872 р. в «Правді» п[ід] з[аголовком] «Поклик до братів слов'ян». Пізніше, в дещо перероблені формі, сей вірш був надрукований у збірці поезій М. Старицького п[ід] з[аголовком] «З давнього зшитку», частина друга, Київ, 1883, стор. I—IV. От із-за сеї-то пісні зайшла в нашій літературі, а далі й перед російським судом суперечка, якої треба тут доторкнутися. Як звісно, в своїх «Австро-руських споминах», стор. 81—88, пок[ійний] М. Драгоманов розповів цілу історію про те, як в і н н а п и с а в пісню «Поклик до слов'ян», і подав там текст тої своєї пісні, додаючи притім, що «Правда» 1872 р. була для нього сюрпризом через те, бо подала «мою пісню, але місцями так перероблену, що нічого не втнеш, і підписану Гетьманцем»*. А історія, яка в'язалася з написанням сеї пісні Др[агоман]вим, була така: зиму 1870—[18]71 р. він просидів у Берліні «серед побідних криків тевтонів, що розбивали Францію й не ховали замірів, покінчивши з нею, взятись і за Слов'янщину з Росією». Виїхавши з Берліна, Др[агоман]в був у Лужицях, у Чехії, далі в Відні, а відси виїхав у Гайдельберг, «де пережовував кілька часу з земляком, пок[ійним] Пригарою*, професором одеським, і з одним поляком усякі слов'янсько-польсько-московсько-українські справи». Під враженням тих розмов він і написав свою пісню, датовану з серпня 1871 р. «Не даючи моєму віршуванню ніякої ваги, я все-таки послав його в Берлін тому приятелю*, котрий був зо мною в Відні й Монахові, а далі поїхав на Прагу в Берлін. З Варшави дістаю від нього лист... що він дав одному ляхові копію з моєї пісні, котра і тому сподобалась. Далі з Києва пише, що там він розпустив ту пісню. Як же я здивувавсь, коли побачив у 1 н[оме]рі поновленої «Правди» мою пісню, тільки перелицьовану, перешиту, місцями обкраяну, місцями полатану й дошиту — і підписану Гетьманцем, тоді вже досить плодовитим віршарем». З оповідання Драгоманова видно, що літом 1871 р. він був (і то досить довгий час) у Відні, потім досить довго в Гайдельберзі (розмови з Пригарою і неназваним поляком), а тільки потім, лишившись сам, при кінці серпня він там же написав свою пісню, яка зі згаданим поляком через Берлін та Варшаву помандрувала аж до Києва. Сам Др[агоман]в зимою 1871 — [18]72 р. сидів у Флоренції, де в початку 1872 р. й дістав поновлену «Правду». З оповідання д[обродій]ки Л. Старицької, яка

покликається на свідоцтво д. Русова й Антоновича, виходить, що пісня, друкована з підписом «Гетьманця», постала незалежно від пісні Др[агомано]ва і була випливом не так індивідуальних поглядів д. Старицького, а широкої (і, певно, неодноразової) дебати всієї громади про слов'янські справи. По чиїм боці правда? В усякім разі компроміс, що, може, Др[агомано]в уважав себе автором сього вірша через те, що йому належала головна часть висловлених у нім думок, неможливий, бо ж Др[агомано]в у ту пору, коли укладався план запомагання «Правди», не був у Києві і, як сам свідчить у «Споминах», про намір її відновлення дізнався аж у Флоренції. Певна річ, на підставі того матеріалу, який маємо під рукою, суперечності сих двох свідоцтв годі вияснити. Та деяке вияснення дає порівняння тексту обох віршів. Др[агомано]в, як ми бачили, стоїть на тім, що пісня, підписана Гетьманцем,— його пісня, але додає, що вона «перелицьована, перешита, обкраяна, долатана»,— як бачимо, заява дуже скомплікована, щоб можна було брати її за просте: так — так або ні — ні. Текст її, опублікований у «Споминах» 1889 р., був значно ще перед тим, бо 1877 р., присланий до редакції тодішнього «Друга»*, але тоді не був видрукуваний, бо ціла редакція була арештована і рукопис Др[агомано]ва десь затратився. Порівнюючи текст пісні Др[агомано]ва і текст д. Старицького, ми констатуємо ось які появи:

Розмір обох пісень однаковий, бо обі зложені складом звісної і в ту пору серед київської громади дуже популярної нар[одної] пісні «Гей, не дивуйте, добрії люди».

Пісня Др[агомано]ва має 15 строф; вона збудована так: Стр[офа] 1 — загальний заклик, що ось на Вкраїні починається новий рух. Стр[офа] 2 — заява українця, що він бажає для себе «волі для люду і мови», та проте не лишає любові для всеї Русі й до всіх слов'ян. Стр[офа] 3 — 6— поклик до москаля, де впевняється його, що ми з ним «не зломили союзу», взивається його:

Клади свою славу і силу в освіті,
В краєвій і людській свободі,
Не думай ніколи неважити душу
З'єднаних з тобою народів,—

і за те пророкується, що й інші народи, слов'янські й неслов'янські, підуть дружно з ним. Стр[офи] 7—8 — поклик до ляха. Стр[офа] 9 — поклик до чеха. Стр[офа] 10 — поклик

до сербина з пригадкою, що серби й українці не раз бралися у боротьбі проти турків. Стр[офа] 11 — знов заява українців, що «ми раді повстати і кості зложити, щоб волю здобуть всеслов'янську». Стр[офа] 12 — 13 вказує на грізну німецьку навалу і закликає:

Ой не даваймо урвать ні частини
Слов'янського рідного краю!

Вкінці, стр[офа] 14 вказує на конечність рівноправності і як основу українських бажань висловлює «волю, освіту і мир», а остання строфа кінчиться побожним зітханням:

Ой мати Вкраїно, ой Київ наш чесний,
Коли б довелось серед тебе
Те слово почути і вольнее знам'я
Слов'янське підняти до неба!

Як бачимо, Др[агоманов]в зложив у тім віршованім трактаті справді свою profession de foi, навіть із такими характерними для нього зворотами, як «краєва і людська свобода» — термін, яким він ще й геть пізніше, в програмі «Вільної спілки»* силкувався не то транскрибувати, не то обминути ідею повної національної незалежності України. [...]

Що ж бачимо в вірші д. Старицького? Він зложений з 14 строф. Його ідейна основа ось яка. Стр[офи] 1—2 — стогін українця на «кривду й надсилу, що тлумить святе наше право розвою». Стр[офи] 3—4 — заява українців:

Ми тільки боролись за власную хату,
За те, що нам дорого й нині;
Бажаємо ми і тепер небагато —
Рідного розвою родині.
Щоб дума славутня і мова співоча
Ширіла й пишалась в народі.
Ми всіх пригорнули б до серця охоче,
Якби нам хоть трохи свободи.

Стр[офи] 5—6 — апострофа до «брата москаля», який буцімто «не йме віри і лякається зради» з боку українців, і при кінці заява, що українці, разом з москалем добиваючися волі, повинні разом з ним і користуватися нею.

Стр[офи] 7—8 — поклик до ляха; стр[офа] 9 — поклик до чеха; стр[офа] 10 — поклик до сербина і стр[офа] 11 — згадка про словака; стр[офи] 12—13 — поклик до згоди всіх слов'ян з показом на «хмари, які встають на заході», і з заявою, що по збратанні всіх слов'ян

Тоді не дамо ми німоті урвати
Ні цяти слов'янського краю.

Остання строфа кінчиться згадкою про будущий «бенкет згоди» і окриком:

Ми цілому світу бажаєм братання,
Поради, освіти й свободи.

Коли глядіти неупередженим оком на обі ті пісні, то треба признати, що хоча вони й виплили з одного круга симпатій та бажань, то проте з огляду на будову і з огляду на основні ідеї та заакцентування поодиноких точок — два майже зовсім окремі твори. Бо коли в строфах Др[агоманова] переважають позитивні думки і видно скрізь політика, який привик ясно стилізувати свої погляди, то у Старицького переважае лірика, нарікання на дотепершне слов'янське безладдя (стр[офи] 1—2, 5, 7, які не мають зовсім собі паралелі в вірші Др[агоманова]). Дуже важна різниця заходить між обома віршами і в стилізації позитивних домагань українців. У Др[агоманова]:

Українець просить не много:
Волі для люду і мови,—

а у Старицького «бажаємо ми і тепер небагато: рідного розвою родині». Се не транскрипція одного й того самого поняття; не зовсім ясний термін Старицького про «рідний розвій родині» показує проблиск того почуття повного, своєрідного національного розвою без огляду на вигоди або невигоди «братів», якого Др[агоманов]в не міг сформулювати собі до кінця життя. Певна річ, д. Старицький не політик; у слідуючій строфі замість розвинути докладніше, як він розуміе той «рідний розвій», він затіснює кругозір, підносячи лише думку про розвій укр[аїнської] мови і висловлюючи трохи комічний порив:

Ми всіх пригорнули б до серця охоче,
Якби нам хоч трохи свободи,—

немовбито і в кайданах не можна було любити іншого та пригортати до серця. Д[обродій] Старицький, очевидно, й сам почув неловкість сеї фрази, бо в другій редакції свого вірша, що була друкована в Київі, ми читаємо замість неї:

Ми всіх пригорнули б до серця охоче
У власній та вільній господі.

Та проте не забуваймо, що та перша редакція має свою вагу як історичне свідоцтво того часу, коли поклик про конечність виборення насамперед політичної свободи в Росії власне почав виходити з Києва і довгий час у кругах російських лібералів та революціонерів уважався єресю. Задивлені в соціалістичні ідеали в стилі Фур'е* та Прудона*, російські революціонери нехтували політичними справами, уважали підношення національного, а спеціально українського питання ретроградством, бо, мовляв, уся людськість іде до того, щоб з'єднатися, зіллятися в одну величезну сім'ю, в однім величезнім фаланстері*. Власне київські україно́філи, в тім числі й Драгоманов, стягли на себе багато нарікань у 70-х роках за те, що на першім плані революційної боротьби в Росії клали не перебудову суспільності по соціалістичному рецепту, а виборення політичної свободи для цілої держави, по чім явилась би можність кожній території, кожній економічній групі урядитися так, як би їй було найкорисніше. Отже, тут виявляється деяка різниця між поглядами Др[агомано]ва й Старицького. Бо Др[агомано]в у своєму вірші старанно уникає всякого вислову, що міг би зраджувати якийсь «український сепаратизм», і для ухилення всякого непорозуміння говорить виразно про «крайову і людську свободу», про те саме, що пізніше в «Вільній спілці» було висловлене термінами «свобода личности и автономия областей», з промовчанням автономії національностей і з перспективою, що одноцільна національно Україна розлетілась би на кілька «автономних» територій, де з різних припадкових причин український елемент мав би утруднену боротьбу за своє існування, тим більше, що абстрактний термін «свобода особи, мови, друку» і т. ін. зовсім іще не дає інституцій, потрібних для культурного розвою на національнім грунті, а натомість дає тисячні способи сильнішому душити слабшого. Натомість Старицький — нехай і так, що менше ясно і менше конкретно в очах політика, та зате вірним поетичним інстинктом — бажає «рідного розвою родині» і «хоч трохи свободи» для сього розвою.

Поклик до москаля у Старицького видався покійному Огоновському «вельми несмілим» (op. cit., 816); у ньому не згадано про кривди України, а натомість піднесено трохи неймовірний аргумент, що «з тобою недолі нас крівне з'єднали», як коли б недоля, в яку я попадаю з вини й волі мойого сусіда, могла з'єднати мене з ним. Вірно, але

не зовсім виразно піднесено в вірші Старицького два факти:

З тобою давно ми працюєм на полі
Розросту науки й освіти,
З тобою давно ми шукаємо волі,
Її нам з тобою ділити.

[...] Ну а що ж бачимо у відповідних строфах вірша Драгоманова?

З Північною Руссю не зломим союзу,
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе
І вкупі вступаєм в свободу.

Підкреслюю останній рядок сеї строфи: се було сказано без малого п'ять літ перед указом 16 мая 1876 р. В чудову свободу вступили українці з північною Руссю!

Ти, русин москозський, один із всіх братів
Велике зложив государство,—
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому слов'янству.

У Старицького нічого подібного нема, так само як нема ніякої аналогії до дальших строф, де Др[агомано]в закликає москаля, щоб «клав свою силу і славу в освіті» та не зневажав «душу з'єднаних з ним народів», і де пророкує, що

Поволі слов'янські й чужії народи
Поручно з тобою ітимуть:
І стане на волю литвин і естонець,
І лях в тобі брата обніметь.

Як бачимо, поклик до москаля у обох авторів обертається в зовсім відмінних сферах думок. Старицький виходить від конкретного стану українців, який бачив на власні очі, і з не досить ясно змальованих моментів минувшини висновує думку про конечність московсько-української спілки; Драгоманов виходить від абстрактних політичних моментів великої, державної Росії, бажає зробити з неї захист для всього слов'янства, а в зрості свободи бачить запоруку збратання слов'ян з Росією — знов-таки для витворення великої опірної сили супроти ворогів.

Поклик до ляха у кожного з наших авторів має дві строфи, та перша строфа Старицького зовсім нічим не нагадує Др[агомано]ва, натомість у другій строфі бачимо в обох

редакціях невеличкий відгомін думок і висловів Др[агоманов]а. В першій редакції ся строфа виглядає ось як:

Ми тільки за наше лягали кістками,
Коли нам чинились ушкоди;
Ніколи не гралися ми кайданами,
Чужої не гнули свободи.

В другій редакції д. Старицький змінив стилізацію сеї строфи ось як:

Якби єзуїти не стали між нами,
Не знали б ми вкупі недолі;
Бо ми не кували других кайданами,
Чужої не нищили волі.

Обі сі редакції де в чому нагадують оцю строфу Др[агоманов]а:

Гей, слухай, ляше, ми тільки за наше
Лягали в степах головами,
Та ми не хотіли, щоб панували
Вороги ваші над вами.

Признаюсь, строфа Др[агоманов]а і ясніша і навіть поетичніша щодо форми від обох редакцій Старицького, а згадка про єзуїтів у другій редакції, що повторяє основну думку Шевченка з його вірша ляхам*, у тій формі та в тім обсягу, як надали їй Шевченко й Старицький, історично невірна, тут виглядає немовби навмисно вставлена для замаскування драгоманівської ремінісценції. Та в усякім разі ся ремінісценція дуже слабенька: друга строфа Др[агоманов]а — юридично-політичний постулат до ляха, щоб признав «руськеє право на руськую землю і мову» (овва! а як не признає, то що? Нас хіба через те не буде на світі?), не має собі ніякої паралелі у д. Старицького.

Строфи про чеха й серба у Стар[ицького] і у Др[агоманов]а — справді парафрази одної думки, пригадки одних і тих самих фактів (чи фактів?) — воювання козаків у війську Жижки і в спілці з сербськими юнаками. Грішний чоловік, я й досі не знаю, на яких історичних джерелах основуються ті твердження, але те знаю, що віра в ті факти держалася серед київської укр[аїнської] громади того часу, і дуже може бути, що Стар[ицький] і Др[агоманов]в зовсім незалежно один від одного написали ті строфи. Згадка про словака є тільки у Старицького, у Др[агоманов]а її нема; правда, Стар[ицький]не знає нічого конкретного про які-

будь зносини українців зі словаками і обмежується на загальниках. Також у кінцевих покликах до згоди у обох наших письменників повертає та сама основна думка: слов'яни повинні держатися разом, щоб не дати «німоті урвати ні ступня слов'янського краю». Певна річ, і ся думка в р. 1871 була дуже натуральна, а в Росії, де вповні панували симпатії до побитої Франції, вона була щоденним хлібом публіцистики. Та знов треба сказати, що у обох наших письменників ся думка висловлена і обставлена досить відмінно, так що про якийсь плагіат не може бути ані мови.

Коли б мені випало висловити категоричний суд про відносини обох віршів — Драгоманова й Старицького, то я сказав би, що маємо тут діло з двома зовсім окремими творами, хоч і на одну тему, з двома виплодами одного круга думок при різнім складі талантів і знання. Дуже можливо, що д. Старицький, чи то укладаючи свого вірша, чи шліфуючи його перед відданням до друку, мав під рукою вірша Драгоманова, але твердження покійника, що в «Правді» 1872 р. він знайшов «свого вірша», в тій формі, навіть з тими досить крутими засторогами, які він поробив далі, було несправедливе. У вірші д. Старицького находяться деякі відгуки вірша Др[агоманов]а, але проте се вірш інший, а декуди подає навіть, хоч у досить несмілій формі, думки зовсім чужі й противні думкам пок[ійного] Драгоманова.

Я зупинився трохи придовго на розборі вірша «До слов'ян», раз, для того, щоб показати, що закиди плагіату та підписування чужих творів своїм іменем, піднесені проти д. Старицького, не видержують власне детального аналізу а друге тому, бо оба вірші, і Старицького і Драгоманова — інтересні пам'ятки тих слов'янських симпатій, що належать до характерних і дуже симпатичних прикмет київської Громади початку 70-х років і мали значний вплив на дальшу діяльність не лише обох сих авторів, але й інших із сього кружка (згадаю праці д. Ф. Вовка про Болгарію*, близькі зносини тодішніх киян з поступовими росіянами, поляками, нав'язання зносин з Галичиною і т. ін.). Драгоманов у своїх споминах згадує, що Корш, редактор «С[анкт]-Петербургских ведомостей»*, судячи по дописах його про слов'янські справи, вважав його професором славістики в Києві. Старицький під впливом тих симпатій узявся перекладати сербські нар[одні] пісні на укр[аїнську] мову і в часі вибуху герцеговинського повстання видав їх у Києві, при-

значаючи «чисту виручку на користь братів слов'ян». Ті симпатії мали, без сумніву, ще один, далеко ширший громадський наслідок — той рух помагати сербам, а потім і болгарам, який в часі повстання проявився був у Росії, та й то, скільки тямлю, насамперед на Вкраїні, й виявив себе тим, що значне число молодих людей, студентів і загалом інтелігентів, в тім числі й відомих українофілів, подалось за Дунай, до Боснії, Герцеговини, Чорногори й Сербії воювати з турками. Згадаю тут лиш трьох таких «добровольців» — Рубінштейна*, брата славного композитора й щирого українофіла, який згинув у Герцеговині чи в Сербії, відомого українського етнографа Івана Манжуру* і Василевського*, що потім під псевдонімом Софрона Крутя здобув собі досить почесне ім'я в нашім тодішнім письменстві своїми дописами з сербських країн та споминами про Сербію й Чорногору. Хоч і як небагато заважили той український запал, українські гроші та укр[аїнська] кров, пролита в тій війні за освободження турецьких слов'ян, то все-таки їх історичне значення в тім, що се були перші і, мабуть, найчистіші пориви того руху, який відси пішов у російські столиці і там проявлявся, може, голосніше, та при тім і значно карикатурніше, як можемо бачити з тодішніх писань Толстого (див. відповідні розділи «Анни Каренінoї»), Щедріна та Гліба Успенського*.

V

Я присвятив досить місця першим ліричним поезіям Старицького і бажаю ще поговорити про них головно тому, що пок[ійний] Огоновський у своїй «Історії літератури [руської]», знаючи лише маленьку частину тих поезій, видав про них осуд не зовсім вірний, а подекуди зовсім фальшивий. «Авжеж,— читаємо там (II, 2, 826),— і оригінальні його стихотвори не мають великої стійності літературної. Автор доторкнувся подекуди до питань національного і суспільного життя на Україні, одначе не зумів чи не хотів ясно висказати своїх думок». З звичайним у пок[ійного] професора баламутством у всяких політичних та суспільних справах підноситься в розборі немногих звісних йому поезій Старицького раз те, що в одній поезії він «поважився трохи ясніше висказати свої змагання патріотичні» (хоча в наведеній на доказ сього суду цитаті якраз ніяких з м а г а н ь нема, а є тільки жаль над зруйнуванням Ук-

раїни), а у вірші «До України» той сам поет, «не сміючи піднести протесту проти недолі-неволі батьківщини, висказує лиш любов до народу свого, убожеством прибитого». Взагалі любов до голоти підкреслює пок[ійний] Огоновський у віршах Старицького кілька разів, не розуміючи того, що саме змалювання страшного стану тої голоти може бути найголоснішим протестом проти тих політичних і соціальних порядків, що витворюють такий стан.

Але, як сказано, неясність, а подекуди несправедливість осуду пок[ійного] Огоновського можна виправдати тим, що він знав ледве кілька оригінальних поезій Старицького, а не знав власне найкращих і найсильніших, хоча вони вже тоді в значній часті були надруковані. Ітак, він не знає поезій «Прочитавши празьке видання поезій Т. Шевченка» та «До молодежі», що були надруковані ще 1878 р. в збірці «Молот», ані вірша «За панами, за жидами», що був поміщений в збірці «Товариш»*. В р. 1884 була прислана до Галичини збірочка поезій Старицького з часу від 1875 до 1883, всіх 26 віршів, а власне 1 з 1875, 7 з 1876, 2 з 1877, 1 з 1878, 2 з 1879, 2 з 1880, 2 з 1881, 6 з 1882 і 3 з 1883 р., а надто неповна нова редакція вірша «Прочитавши празьке видання Т. Шевченка». Огляд сеї збірки дає нам зовсім інше, повніше поняття про вартість д. Старицького як ліричного поета і велить жалкувати, що він, друкувавши своїм коштом так багато менше важного баласту, не здобувся на те, щоб опублікувати в одній заокругленій цілості ті свої твори, між якими є речі справді коштовні і викінчені формою й змістом. Дещо з тих віршів було різними часами друковане врозсипку то в Галичині, то на Україні, а дещо, мабуть, і досі невідоме ширшій громаді. Подаю з сеї збірки, якої копія находиться в моїх руках*, лиш дещо для характеристики поета. Ось, прим., вірш про історично важний момент, коли київська Громада в початку 1876 р. проводжала М. Драгоманова при його виїзді за границю:

Чи доведеться, милий друже,
З тобою стрінутись, чи ні?
Чи серце стомлене, недуже
Й поляже в іншій стороні?
В тяжку хвилину розставання
Здавалось — весело пили
Й ширококрилі сподівання
Тобі на проводи несли.
Але в речах тремтів нам голос,
Схилявся кожен над столом,

Немов тяжкий, достиглий колос,
Підбитий в корені серпом.
Так горе нишком підкрадалось...
Хтось пісню весело завів,
Але ж і в пісні тій, здавалось,
Гучав, мов з похорону, спів.
І час настав, ми обнялися:
«Прощай, апостоле, прощай!»
Ти сполотнів — і полилися
У тебе сльози невзначай.
«Прощай! Нена́довго!..»
Надія
Нас ошукала, брате мій!
І досі тішиться й радіє
Наш лютий ворог навісний.
І досі ніч, нема просвіти,
Рука спускається слаба;
Мовчать одуренії діти
Здавен забитого раба...

Хвалити сей вірш значило б марно тратити слова. Кожний, читаючи його сам, відчує і правдивість чуття, яким він надиханий, і ту концентрацію та інтенсивність його, що дає поетові в маленькім образочку виявити далеко більше, ніж вимовляють слова, і старанність його форми.

Указ 1876 р., яким заборонено українське слово в Росії, не лише не знеохотив д. Старицького до праці на ниві укр[аїнського] письменства, але, навпаки, немов додав йому бадьорості та охоти. Такий бадьорий, патріотичний дух віє в його вірші «Нива», написаному у 1877 р.

Гей, ти, ниво, твого гону
Од Карпату аж до Дону,—
Та широка ж, як погляну!
Геть укрилась килимами,
Огорнулася лугами
Й простяглася до Лиману.

Що ж то, ниво, лихом збита,
Потом, кровію полита,
Заподіялось з тобою?
Не красуєшся стогами,
Не пишаєшся скиртами,
А глушишся лободою!

«Ох ви, жалібники-діти,
Та не вам би й говорити,
Коли самі мирно спали!
Де ж були ви? Чужі руки
Завдавали мені муки,
Реп'яхами засівали.

Колись добре я родила:
Виростала з мене сила
Ворогам на жах і горе;
А тепер я, знай, дичаю
І не бачу тому й краю,
Бо ніхто мене не оре!»

Правда, ниво! За сльозами
Не рушали ми з ралами...
Гайда в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки,—
Хоч не ми, то, може, внуки
Дочекають того жнива.

Правда, поезія Старицького обертається звичайно на соціальних темах. Колись се вважалось заслугою поета; сьогодні, в пору індивідуалістичної та антисоціальної реакції, в таких віршах деякі критики готові бачити «віршовані вступні статті». Певна річ, на соціальні теми, на тему загального горя, нужди та непросвітності можна торочити багато шумних і дешевих фраз, підпускати риторики, а в найліпшім разі аргументів замість чуття, що повинно бути головним елементом поезії. Годі заперечити, в поезіях Старицького декуди чути ту риторику, те надштукування словами прогалин дійсного чуття; його пафос деколи нещирий. Але в інших поезіях його ми бачимо перед собою дійсного, живого чоловіка, благородне серце, щирий жаль і гаряче, сильне обурення. Ось, прим., 1877 р., по вибусі Російсько-турецької війни, коли при перших тяжких стратах російського війська, спричинених дурнотою та бездарністю багатьох генералів та шахрайствами інтендантури, по всім краї пішов окрик обурення, а півурядова рос[ійська] преса силкувалася заглушити його квасно-патріотичними окриками, що, мовляв, «русский народ готов последнее отдать», щоб довести війну до кінця, готов іти весь на ворога і т. ін., Старицький обертається до таких редакторів ось яким віршем:

Війна! Війна! Часописи лукаві
Розпалюють, розносять скрізь брехню,
Що наш народ жадає, прагне слави
Кривавої, що на сумну стерню
«Женця» страшного все нести готове
І голову, й останній шаг, і труд...
О наймите, продажний лихослове!
Чи ти ж питав, що дума скорбний люд?

Чи ти ж ходив по тих хатах обдертих,
Де з сліз людських аж вогкість полягла,
Де голод пан, де своя воля смерті,
Де вікова неволя й чорна мла?
Чи ти ж вбачав, як точить доля ржава
Ще змолоду робітничу сім'ю?
Нащо ж старцям здалася тая слава?
Чи закрасить вона біду свою?
Похнюпившись, одно вони вчувають,
Що шле господь ще нове лихо знов,—
І байдуже хіба тим смерть стрічають,
Що й дома їх точилась марно кров.

Можна сміло сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був здобутися на таке сильне та енергічне слово і не взяти в нім ані одної фальшивої ноти. Що таке слово не могло тоді залунати в Росії під подвійною — загальноросійською та ще й спеціально україножерною цензурою, розуміється само собою. Тим більше жаль, що воно не залунало хоч за границею і не зробилося прилюдним свідоцтвом щиро народолюбного чуття та гіркого обурення тодішнього освіченого українця.

Є між тими поезіями Старицького ще она (з р. 1876), що читається тепер, мов згадка якоїсь історичної хвилі. Звісно, що в початку 70-х років на Україні, під впливом замилування до укр[аїнської] етнографії та перших збірок українського орнаменту Косачевої*, Вовка та інших, серед інтелігентного жіноцтва пішла мода носити українські народні костюми. Розуміється, не обійшлось без насміхів з боку прихильниць космополітичної моди, без суперечок, без сліз. Один із таких моментів підхоплює д. Старицький у вірші «Марусі»:

Не плач, моя рибко кохана,
Шануй оченята-зірки!
Я знаю, образили єп'яна
Тебе оті пані бридкі:
З тебе насміхалися знову
На гулянці майській в гаю
За одіж селянську крайову,
За мову родиму твою.
Утри свої сльози сріблянні,
Насмійся над ними сама:
Хіба ж ти не знаєш, що в пані
Сумління у серці нема?
Яке їй, скажи мені, діло
До тих роботящих людей?
Вона убира своє тіло
Для спещених, заздрих очей.

Ще змалку брехнею сповита,
Вона тільки знає одно,
Щоб блиском свого оксамита
Усіх затопити в багно.
Душі її скарб із-за злота
Бруднився чималі рази...
Чи ж варт ота панська пустота
Й одної твоєї сльози?..

Сьогодні ми сказали би, що пафос вірша трохи переборщений, що кепкувати з народного костюма в інтелігентної панночки-білоручки се ще не значить кепкувати з робучого люду і зовсім не свідчить про брак сумління. Але не забуваймо, що вірш був писаний в 1876 р., в сам розгар російського «народничества», що народні костюми у многих росіянок були символом політичної та соціальної ідейності, що з невинної забавки, яку ще можна би добачити у Марусі Старицького (видно, не дуже далекої в яких-будь ідеях, коли насмішки пань на маївці довели її до сліз), швидко у многих росіянок виробилася дуже висока релігія повної саможертви, відречення від усякої світової, традиційної розкоші та апостольської праці серед простого люду. Вже 1878 р. д. Старицький міг перекласти нібито з італьянського, а на ділі з російського прегарний вірш «На суді», що був приписаний Софії Бардіній*, одній із панночок, суджених за «хождение в народ» (по-російськи сей вірш був надрукований в пролозі до брошури Драгоманова «Детоубийство, совершаемое русским правительством», Женева, 1887).

Мій гріх тяжкий, мій замисел злочинний
Суди, суддя, та напрямки, хутчій,
Без вигадок, без хитрої личини,
Без фарисейських лицедій.
Замість шовків одягши людське дрантя
І чобітки злочинно знявши з ніг,
Я йшла туди, де стогнуть наші браття,
Де голод, нуд, патриція батіг.
На вчинкові гарячому узята,
З своїм хрестом стою перед судом.
Нащо ж сюди ще свідки й адвоката?
Адже я винна пак кругом!
Лиши, покинь сі допити, мій пане!
Всі при мені злочинницькі знаки:
Мужицький вбір, на босих нозіх рани,
А на руках мозолі й синяки.
З важкої праці я, дивись, якою стала!
А знаєш, що? Ти випий з серця кров!
Найтяжчу там провинність я сховала:
До краю рідного любов!

Та досить виписок. Надіюсь, що й ті, які подано досі, переконають читачів, що Старицький яко лірик займає в нашій літературі далеко не таке невидне місце, яке признавав йому Огоновський. Навпаки, згадавши, що він був першим із тих, кому доводилось проламувати псевдошевченківські шаблони і виводити нашу поезію на ширший шлях творчості, і що тільки за ним пішов Куліш у пізнішій добі свого віршування («Хуторна поезія», «Магомет і Хадиза», «Дзвін», «Маруся Богуславка» і т. ін.), а далі Грінченко, Самійленко*, Леся Українка, Кримський і ціла фаланга молодших, ми мусимо признати немалу його заслугу. Та й лишаючи набоці той історичний момент а роздивляючи його ліричні поезії з чисто артистичного погляду, ми мусимо признати авторові немалий, хоч, розуміється, й не першорядний талант. Є щось форсоване, роблене в його версифікації; пафос у нього не все щирий, вірші, хоч старанно змайстровані, пливуть важко; тої легкості й грації, якою визначаються твори першорядних ліриків, у нього нема (не забуваймо, що якраз такими самими хибами визначається в значній часті й лірика геніального німецького поета Шіллера!) — се так. Та проте ніхто не відмовить поезії Старицького ані серйозності її змісту, ані артизму в виконанні, ані глибокого почуття громадських потреб та хиб. Можна сказати навіть, що його лірика більше громадська, ніж індивідуальна, що він висловлював переважно погляди та почуття, якими одушевлялася тодішня київська Громада передових українців. Може, власне для того його лірика й не має того блиску безпосередності та індивідуальності, що була рефлексом загальнішої, громадської думки; та власне тому для історика нашої літератури вона подвійно цінна, бо крім артистичної, вона має й документальну вартість. Бажалось би дуже, щоб шан[овний] д. Старицький присвятив декілька часу на те, щоб зібрати з рукописів та друків ті свої оригінальні твори, впорядкувати та видати їх окремою збіркою; я певний, що така збірка зробила б його ім'я більше близьким і дорогим нашій громаді, ніж його новіші драми та повісті.

VI

Ми можемо обмежитися короткою розмовою про драматичну діяльність Старицького не тому, щоб та діяльність мала меншу вагу, а тому, що вона далеко більше

звісна і в значній часті оцінена по заслузі. В Старицькім давно признано одного з батьків нового українського театру. Інтересно, як він прийшов до того. «Ще в 1873 році, — пише пані Людмила Старицька-Черняхівська,— мій батько, дядько Лисенко, сім'я Ліндфорсів* і інші склали в Києві українське аматорське коло, яке в помешканні панства Ліндфорсів виставляло різні українські спектаклі. Репертуару для укр[аїнського] театру в той час не було майже зовсім, отож і постановили писати нові п'єси, збагачувати репертуар український. З сим жаданням удалися до батька, і він радо принявся за роботу. Перше всього він написав комедію «Різдвяна ніч», для якої музику уложив Лисенко, а потім водевіль «Як ковбаса та чарка». Далі він переробив комедію Кухаренка* «Чорноморський побит на Кубані» на оперету «Чорноморці». У всіх сих перших літературно-сценічних творах порадником та кермачем батьковим був П. Чубинський, який на той час уважався великим авторитетом. Виставлювано вперше ті твори аматорським колом у залі Ліндфорсів, а потім наш гурток роздобув десь дозвіл дати три вистави прилюдно в опернім театрі. От і поставили тричі підряд «Різдвяну ніч». Публіці дуже сподобались українські вистави і обхопили ввесь Київ щирим захватом. Після сього успіху батько одушевився ще більше бажанням збагатити український репертуар і наважився написати поважну драму, засновану на громадських відносинах різних верстов української нації. От він і розпочав драму «Панське болото», пізніше для друку названу «Не судилось», а потім ще трохи скорочену для сцени і названу «Не так склалося, як ждалося». Та поки що в 1876 році вдарила заборона на все українське, в тім числі й на укр[аїнські] театральні вистави, і батько залишив свою драму трохи не скінчену. Аж у 1880 році повіяло вже теплішим духом, оголошений був наказ, який дозволяв губернаторам та генерал-губернаторам допускати укр[аїнські] театральні вистави. Прочули кияни, що на провінції утворилася українська трупа Ашкаренка*, під режисерством Кропивницького. Батько й почав хлопотати, щоб роздобути їм дозвіл грати в Києві, а також щоб знайти для них театр. Справа була полагоджена, театр знайдено, батько написав умовини з директором російської трупи Івановим, і в 1880 році зимою укр[аїнська] трупа перший раз заграла в Києві. Всі були захоплені артистичною грою Кропивницького та Садовського*, але батько, що вже

1872 р. віддався цілою душею укр[аїнському] театрові, був захоплений незвичайно появою української трупи. Він запросив дд. Кропивницького та Садовського жити до нас, а що у нас у помешканні не було зайвої порядної хати, наняв їм у нашому таки ж дворі окрему хату, а пили й їли вони щодня в нас. От з того-то часу й почали актори підмовляти батька, аби взяв під своє крило всю трупу. Наше коло теж висловлювалось не раз, що тільки се могло би піддержати український театр і вивести його відразу на широкий і славний шлях. Бо треба знати, що на перших кроках українській трупі в Києві вельми не поталанило. Трупа була дуже бідна, не мала ні костюмів, ні гарних декорацій, ні, що найголовніше, ансамблю, ні репертуару. Небагато треба було й умовляти батька, аби він став на чолі укр[аїнського] театру, бо він до сього й сам рвався душею. Отже після другого приїзду укр[аїнської] трупи під управою Кропивницького батько взяв усіх артистів до себе і зложив нову, велику трупу, забезпечивши всіх артистів навіть занадто високою платнею: Кропивницький брав місячно 500 рублів яко артист, а 200 руб. яко режисер, крім того 10% доходу brutto[1] і 4 півбенефіси; Заньковецька* брала 500 руб. і т. ін. Такої платні тепер ніхто не дає.

З сього моменту починається пишний розцвіт укр[аїнського] театру. Батько вложив увесь свій маєток, увесь свій хист, усе своє знаття в се діло, і справді його укр[аїнська] трупа одразу звернула на себе увагу, здобула подив і симпатію в цілій Росії. Скрізь вистави робили «повні збори», але й ті повні збори не могли покривати тих видатків, які робив батько для художнього виконання п'єс. Діло скінчилось тим, що український театр станув міцно на ноги і здобув собі поважне становище серед усіх російських театрів, ну а батько проробив усі свої гроші, і нарешті головні сили трупи за проводом п. Кропивницького, впевнившись у своїй силі, покинули його і заснували свою нову трупу. Певна річ, я не хочу сказати, щоб батько з патріотизму, свідомо офірував усе своє майно на користь укр[аїнської] сцени; навпаки, я думаю, що коли б він знав те, як складеться доля, то, маючи за шиею п'ятеро дітей, не зважився б узяти трупу. Але, з другого боку, певне й те, що коли б за се діло взявся не патріот-художник, а звичайний під-

[1] Валовий прибуток без вирахування витрат (*італ.*).— *Ред.*

приємець, то грошей би він своїх не згубив, а ще й побільшив би їх, як побільшують і тепер свої фонди обережні антрепренери, в тім числі й трупа Кропивницького, Саксаганського* й Садовського.

І невважаючи на те, що за оплесками публіки пішло все наше майно, батько не нарікав, не зразився, не падав духом. Коли його покинули главарі трупи і він лишився лише з незначними силами та з малолітньою сім'єю, він зрозумів, що йому треба якось завоювати симпатії публіки і для сеї незначної трупи. Минаючи те, що він почав день і ніч мучитися зі своїми дрібними артистами, навчаючи їх драматичної штуки,— він узявся гаряче до композиції театральних п'єс, розуміючи, що новинками репертуару також, як і виконанням, можна привернути до театру публіку. І ось, коли до сього часу батько займався драматичною літературою як аматор, тепер драматургія стає його професією і літературна праця робиться інтенсивнішою та серйознішою».

Я подав оце невеличке оповідання як цікавий документ до вияснення початків нового укр[аїнського] театру. Він справді до звісних уже фактів додає дещо нового. Що ж до праці д. Старицького на драматичнім полі, то досить буде згадати його прегарну драму «Не судилось», щоб оцінити її по заслузі. І Костомаров, і Огоновський, і інші критики признавали тій драмі першорядну вартість і артистичну й громадську. Правда, д. Старицький не оправдав надій, висловлених при появі сеї драми, не дав українській літературі другого твору, що міг би дорівняти їй вартістю й артистичним виконанням. Та власне наведене тут оповідання пані Людмили Старицької-Черняхівської вияснює нам, як се сталось.

Драма «Не судилось», розпочата ще десь 1873 р., писалась та виправлялась, певно, не без впливу й інших громадян, крім Чубинського, протягом 10 літ і через те вийшла така заокруглена та гарна. Творчість Старицького загалом не має тої легкості та свободи, якою визначається творчість деяких інших поетів; навпаки, і в його ліриці і в драмі слідно важкий процес творення, перевагу рефлексії та обміркування над чуттям; він не може вдоволитися ніколи першим начерком, мусить переробляти, шліфувати та вигладжувати готові вже речі; не лише концепція та упластичнення задуманої теми, але й форма, мова робить йому трудності; відси його погоня за рідкими словами, привичка

вживати неологізмів або навіть кувати ad hoc[1] слова, щоб знайти вислів, відповідний його думці, або попросту залатати прогалину в вірші. Досить буде одного прикладу: в поезії «Мій рай» («Правда», 1868, ч. 32) маємо таку строфу:

Тобою ганьбують, мій цвіте ружняний,
Ти всюди, усюди сама...
Хіба ж ти не знаєш, що в світі крижнянім
Ні віри, ні правди нема?

Чому поетові заманулося замість звичайного у нас «рожевий» ужити зовсім нечуваної й етимологічно неможливої форми «ружняний», сього не можемо догадатися. Але, раз учепившися за сю форму, він мусив для рими викувати слово «крижняний», що, крім своєї незвичайності, визначається ще й тим, що не має і в контексті не дає догадатися ніякого значення. Не диво, що поет, у якого творчість більше рефлексійна, потребує довшого часу, спокою та поради для викінчування, вишліфування своїх творів. А тим часом, ставши антрепренером театральної трупи і професіональним драматургом, Старицький мусив поставляти штуку за штукою, чим швидше, тим ліпше. Не маючи ані ширини життєвої обсервації, ані тої гнучкості та різносторонності таланту, що Карпенко-Карий, він не знаходив тем, відповідних для вдачі свойого таланту, і був змушений до чисто ремісницької праці — переробляти драми з повістей або приладжувати чужі драматичні твори для сценічних потреб. Так постала найбільша частина його «Малороссийского театра», різні переробки з Гоголя*, Ожешкової, Шабельської*, Крашевського*, так постали також сценічні адаптації творів Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Александрова*, Мирного і разом із ними причини до різних непорозумінь із живими укр[аїнськими] авторами та причини до зачіпок та напастей на д. Старицького з боку чужих та ворожих українству людей вроді Александровського. Послухаймо, що про сю дразливу справу пише пані Людмила Старицька-Черняхівська:

«До речі тут буде сказати кілька слів про «переробки» батькові. Так часто кидали йому докори, навіщо він це робив, але от на суді нашому з Грінченком піднялося це питання, і д. Комаров навмисно розпочав його, щоб виявити,

[1] Для цього (*лат.*).— *Ред.*

що батькові переробки були в свій час конечне потрібними для розвою українського театру. Як звісно, від 1876 р. аж до останніх часів (років зо три помічаються деякі полегкості з боку цензури) цензура заборонювала майже всі речі для сцени (найгірші часи випали між 80 і 90 роками), так що тільки випадково пропускала деякі п'єси. А разом з тим деякі автори, як ось, напр., Карпенко-Карий, дозволяли грати свої п'єси тільки своїй трупі. Що було робити? Де було брати нових п'єс? Як можна було годувати публіку одним і тим самим невеличким репертуаром, який уже надокучив усім? Через те й довелось користуватися тільки з тих п'єс, які вже тим або іншим робом перескочили цензуру, а таких п'єс було дозволено три: «На Кожум'яках»* Левицького, «Світова річ» Олени Пчілки і «Перемудрив»* Мирного. Але, на жаль, усі ті п'єси, дуже цінні з боку літературного, з боку сценічного мали стільки хиб, що виставляти їх, невважаючи на гостру потребу, було цілком неможливо. Через те-то батько й удався до авторів, чи не бажали б вони, щоб він переробив їх п'єси і зробив їх можливими для сцени? Од авторів він одержав листи не тільки з дозволом, але навіть із проханням зробити се і з повною згодою на всі одміни, які він уважатиме потрібними.

Тяжкий скрут і неможлива боротьба з цензурою доводили до того, що письменники одшукували серед «списков безусловно разрешенных к представлению пьес» які-небудь старі п'єси і під тими заголовками виставляли свої п'єси, звичайно, підігнавши їх трохи хоч до дійових людей одшуканої дозволеної п'єси. Пам'ятаю, була одшукана якась «Малороссийская драма в V действиях «Васыль и Галя», соч. Бондаренка*». Од сієї драми лишилась тільки одна картка з реєстром дійових осіб, більше нічого. Що се була за драма, який се був не відомий нікому автор її — ніхто не знав, але драма була «безусловно разрешена к представлению» і тим-то зробила велику послугу. Скільки заборонених драм перейшло все під сією назвою «Василь і Галя»! Звичайно цензура заборонює п'есу. Що робити? Так і залишити її навіки? Шкода. Хіба охрестити героя Василем, а героїню Галею, та й пустити, поклавшись на ласку божу, в світ нового «Василя та Галю» — Бондаренка. Тепер уже більша частина тих п'єс, що колись заборонювались, дозволена цензурою, і вони йдуть під своїми заголовками, але в деяких усе-таки лишились назви героїв Василь та Галя,—

тим-то, мабуть, серед укр[аїнського] репертуару такі розповсюджені сі два ймення».

Оці інтересні спомини д. Старицької-Черняхівської нехай заступлять місце детальної характеристики драматичних писань д. Старицького, а спеціально тих, що були породжені його становищем директора й антрепренера драматичної трупи. Для історика укр[аїнської] літератури ті твори, зібрані д. Старицьким у двотомовій збірці п[ід] з[аголовком] «Малороссийский театр», Москва, 1890—1894, будуть мати вартість не стільки своїм змістом, скільки, радше, як документи певної фази в розвої укр[аїнської] сценічної штуки, як зразки того невисокого смаку, якому мусив служити наш автор, та щонайбільше як образці тої драматичної техніки, якою він силкувався закрити хиби властивої драматичної творчості.

Окремого розбору заслугували б історичні драми д. Старицького «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші» і «Остання ніч». Ті драми, писані віршами в часі, коли д. Старицький покинув театральне антрепренерство, виявляють поворот його від сценічного ремесла до щиро артистичної творчості. Особливо замітна тут із погляду на свою композицію драма «Остання ніч». Усі три драми вже своєю віршовою формою показують, що автор задав собі над ними більше праці і старався вложити в них більше своєї душі, ніж у твори, писані просто для потреб сцени. Та я не буду вдаватися в їх розбір; може, коли нагодиться на се відповідніша хвиля. Тут тільки зазначу, що якби хто й не високо ставив ті твори, то в історії українського театру вони (особливо «Богдан Хмельницький») мають своє визначне місце головно задля тої боротьби з цензурою, яку мусила за них видержати укр[аїнська] сцена. Довгі роки цензура, держачися утертого шаблону, що все українське може бути лише мужицьке, не пускала на сцену ані укр[аїнської] драми з життя інтелігенції, ані костюмових драм із укр[аїнської] історії. «Богдан Хмельницький» д. Старицького був, мабуть, чи не першою укр[аїнською] історичною драмою, якій удалось виборoти доступ на сцену. Він мав немалий успіх, а се факт немаловажний, коли мати на увазі той гарячий подих українського патріотизму, яким пройнята драма.

VII

Розбираючи ліричну поезію М. Старицького, ми зазначили вже брак у ній чисто особистих, суб'єктивних нот. Лірика нашого автора се переважно рефлексії на сучасні суспільні, політичні та загальноетичні теми. Те саме треба сказати й про його драми. Не лише «Не судилось» обертається на соціально-етичнім грунті; соціальні й етичні конфлікти малює автор залюбки також у своїх історичних драмах. Се велить нам догадуватися, що й загалом натура д. Старицького тягла до діяльного, соціально-політичного, громадського життя. Се не один із тих затоплених у собі, хоровитих поетів-візіонерів, відвернених від дійсного життя і його потреб, не один із невтомних дебатерів та дискусіоністів, що за розбиранням широких абстрактних питань можуть, згорнувши руки, просиджувати роками на однім місці і, доконуючи широких та глибоких революцій на словах, не здібні та й не охочі й до найменшого кроку в практичнім житті. М. Старицький — натура здорова, кремезна, багата фізичною й духовною силою, охоча до громадської діяльності; треба лише пожалкувати, що нещасні російські відносини не лишили тій силі відповідного поля, крім антрепризи укр[аїнського] театру.

Та й так оглядові громадської діяльності д. Старицького мусить бути присвячена окрема сторінка в оцій характеристиці, коли вона не має лишитися неповною і коли взагалі ми хочемо зрозуміти появу М. Старицького на тлі часу й обставин та й ту завзяту ворожнечу, якою здавна окружене його ім'я в сферах, ворожих українству.

Ми вже згадали про видне становище, яке займав д. Старицький серед київської української громади 70-х років. Присвятивши свої сили українській поезії, він зразу кинувся був на видавниче поле, друкуючи своїм коштом свої перші переробки, як-ось «Різдвяну ніч», «Байки Андерсена», «Сербські думи». Певна річ, друкував він сі книжки без думки про зиск, без наміру зробитися фаховим видавцем українських книжок, але дуже можливо, що коли б ділу дано було йти далі природним ходом, коли б українська книжка могла була здобувати собі доступ та популярність по містах і селах України, Старицький був би на тім полі знайшов собі терен діяльності і, певно, зумів би був і тут повеличатися такими ж гарними або ще й кращими резуль-

татами, як при організації укр[аїнського] театру. Указ 1876 р. розбив ті починн, розбив власне ті дві основи, на яких перш усього могла опертися рентовна видавнича діяльність у російській Україні: заборонив популярні видавництва і переклади з чужих мов на українську. Щодо сеї другої точки, то вона неначе просто вимірена була на Старицького, який тоді дав уже пізнати себе як талановитий перекладач Некрасова, Лермонтова, Крилова, Андерсена та сербського народного епосу. Але й тут Старицький не зложив оружжя, навпаки, своїм прикладом найкраще показав нестійність та фіктивність варварського указу і дав землякам доказ, що при відповідних заходах той указ не в одній точці можна обійти або попросту знехтувати. Ітак, він 1881 р. допомагає Кониському видати першу після указу українську літературну збірку «Луна»* і видає свою власну збірку «З давнього зшитку», де наперекір указові поміщено головно переклади поезій Байрона, Гейне, Міцкевича, Сирокомлі та сербських пісень. В 1882 р. він видає окремою книжкою свій переклад Шекспірового «Гамлета», а 1883 — другий том «З давнього зшитку», де знов найбільше місця займають переклади на українську мову, і то — horrendum![1]— із російських поетів. Та далеко важнішим ділом від усіх тих видань було опублікування 1883 р. поважного альманаху «Рада»*, зредагованого і виданого Старицьким. Серед багатого змісту сеї збірки досить буде назвати два твори першорядної стійності: драму Старицького «Не судилось» і повість Мирного «Повія», щоб зрозуміти значення сеї збірки для піднесення духу серед тогочасної української громади. Се був мов перший весняний грім по довгих місяцях морозів, сльоти та занепаду. Дуже важна була в тій збірці перша проба української бібліографії, зладжена М. Комарем*; вона уперше дала змогу своїм і чужим наглядно прослідити повільний зріст, ступневе ширшання та упадання українського письменства в Росії в XIX віці. Оцей перший том «Ради» дає нам найкраще свідоцтво про те, що д. Старицький міг би був зробитися дуже добрим редактором і видавцем, коли б були дозволили обставини і коли б його сили й матеріальні засоби не був з'абсорбував театр. Виданий 1884 р. другий том «Ради» стоїть уже значно нижче; д. Старицький уже тоді був антрепренером театру і в «Раду» не міг вложити стільки праці

[1] Чого слід жахатися (*лат.*).— *Ред.*

та заходу, що в т. I; здається, що й загалом редакцію сього тому провадив хтось інший.

Хоч і яку велику заслугу поклав Старицький коло здвигнення укр[аїнського] театру і коло поставлення першої укр[аїнської] трупи на висоті взірцевої трупи, то все-таки в інтересі укр[аїнського] письменства й укр[аїнських] видавництв у Росії приходиться дуже жалувати, що завдяки театрові він перервав свою видавничу діяльність, так гарно розпочату в 80-х роках. Можливо, що знеохотила його до дальших кроків інерція інших земляків, із яких ніхто не мав охоти йти за його прикладом, та й сама марудність боротьби з цензурою. «Вам в Галичині,— пише з сього приводу пані Людмила Старицька-Черняхівська,— трудно збагнути навіть, скільки то треба ужити заходів, аби видати у нас хоч яку-небудь найменшу книжку українську. При кожному такому заході треба вперше переправитись через найстрашніший поріг-Ненаситець — цензуру нашу. На той час після заборони [18]76 року поріг цей був страшенно неприступний і не можна було б жодній укр[аїнській] книжці виплисти в широке море людськості, коли б... коли б не лоцмани, які, як відомо, вміють проводити байдаки і через Ненаситець. Ці лоцмани у нас — гроші. І слава богу, що єсть хоч такі лоцмани, а то не можна було б уже нічого і вдіяти. От і тоді, невважаючи на такі суворі часи, можна було дещо видати. Був такий собі в Києві цензор — назва не має нічого до речі,— коли хто хотів, аби книжка його була дозволена, то йому треба було замість закладки покласти у свій зшиток сторубльовий папірець — і справа кінчалась обопільним задоволенням. Таким робом проскакували й татові видання, суперечні літері заборони».

І пізніше, бувши одним із «корифеїв укр[аїнського] театру», д. Старицький не обмежувався самою театральною технікою та достачуванням штук для репертуару, але силкувався не раз поставити театральне діло на ширшу, громадську основу. До таких проб належить план вивести укр[аїнський] театр із рамок спеціально українських на ширше поле.

«Коли утиски до укр[аїнського] театру,— пише д. Людмила Старицька-Черняхівська,— досягли свого кульмінаційного пункту, між головними діячами української сцени постала думка (здається, перша ініціатива належить тут д. Карпенку-Карому) послати свого делегата в Галичину

і взагалі у всі слов'янські закордонні землі, щоб позбирати новини їх репертуару, а головне, щоб довідатись, чи можливо виїхати туди нашим трупам, які умовини, скільки виносять театральні збори і т. ін. Делегатом обрали батька, і він мав уже виїздити, але деякі видніші артисти повстали проти сеї думки, і справа розбилася». Скільки пригадую, листові запити про се дістали у Львові деякі видніші люди, зацікавлені театром, і навіть велися вже переговори з дирекцією польського львівського театру, яка й згоджувалася відступити на кілька вистав театральну залу, та обрахунки сподіваних доходів не могли вдоволити українців. Загалом треба сказати, що театр у Галичині, ані у русинів, ані у поляків, не займає такого видного місця в громадському і національнім житті, не є такою першорядною духовною потребою, як у Росії, де для інтелігенції заперті майже всі інші поля прилюдної духовної діяльності, крім урядової служби та журналістики. Те саме треба сказати не лише про менші слов'янські народності, як словаків, словінців, хорватів, але навіть про чехів, що хоч мають у Празі прегарний власний театр, та проте ані репертуаром, ані музикою, ані грою артистів (говорю про власний, національний репертуар і про таку ж музику) не могли б заімпонувати українцям. Для того ми у Львові тоді, одержавши від д. Старицького запити щодо артистичного турне укр[аїнської] трупи по Галичині, вважали сей план фантастичним, наскільки би ходило про дохід, навіть мінімальний, для покриття коштів такого турне, хоча, з другого боку, ми дуже добре розуміли національне й артистичне значення проїздки наших «майнінгенців»* для вироблення серед нашої публіки смаку до добрих укр[аїнських] драм і до порядних вистав. Ну, та для поняття «майнінгенців» потрібно двох речей — майнінгенського театру з добірним персоналом та репертуаром і майнінгенського князя з туго напханою кишенею, який би не зраджувався дефіцитами і дбав лише про артистичний та національний бік підприємства. Розуміється, що і в однім і в другім погляді у нас іще великі манка, і для того всі плани артистичних турне укр[аїнських] труп на захід поза межі укр[аїнської] людності та більших укр[аїнських] колоній (прим., Краків) довго ще лишаться фантастичними, нерентовними планами.

Видну роль відіграв д. Старицький на Першім всеросійськім з'їзді діячів сцени в Москві 1897 р., причинившися своїм рефератом, своїми промовами й внесеннями до

вияснення характеру й задач української сцени та до виєднання їй поважного становища супроти російського театру. У нас були вправді в тім часі звістки про той з'їзд та про внесення д. Старицького, але тепер ми можемо подати про все те докладніші звістки на основі офіціального протоколу, виданого двотомовою книгою п[ід] з[аголовком] «Труды Первого съезда сценических деятелей», Москва, 1900. Про український театр і його потреби на з'їзді була мова не раз і з різних приводів. Ітак, д[ня] 15 марта іменем чернігівської міської ради виголосив реферат д. Кремльов. Підносячи потребу театральних вистав, він зазначив, що такі невеличкі міста, як Чернігів, не в силі удержати в себе власний постійний театр і для того урядова субвенція на потреби театру для них була би далеко потрібніша, ніж для більших і багатших міст. Надто ще, мовив референт, український театр не може правильно розвиватися задля всяких можливих утисків: укр[аїнський] репертуар обмежений на штуки з сучасного місцевого сільського побуту, а драми історичні та перекладані не мають доступу на укр[аїнську] сцену. Надто вимагають, щоб рівночасно з українською штукою ставлено й російську, значить, приходиться вдержувати по дві трупи, а се вимагає таких доходів, яких театр не може дати. Значить, управа просить, щоб з'їзд ухвалив відповідну петицію для заради сим недогодам.

Детальніше про сумне положення укр[аїнського] театру говорив реферат групи чернігівських українців із д[обродій]кою М. К. Заньковецькою на чолі. Сей реферат, прочитаний д. Бровичем, вияснює ті «спеціальні обмеження», що встановлені для укр[аїнського] театру, про які згадав делегат міської управи Чернігова. Кружок чернігівських інтелігентів, признаючи педагогічне значення театру, висловлює певність, що се значення збільшиться, коли будуть усунені ті загальні стіснення, якими обмежена сцена, а попереду усього цензура; ще більше буде значення театру, коли він і репертуаром, і мовою, і цінами місць буде вповні доступний простому народові. Що ж до укр[аїнського] театру, то тут треба усунути ті обмеження, які досі путають його.

Д[обродій] Старицький, доповняючи уваги, висловлені в двох попередніх рефератах, у просторім виводі доказував, що заборона й стіснення української мови, укр[аїнської] народної драми та педагогіки опираються на зовсім хибних принципах. До того ж вони шкідливі для всієї Росії, причиняючи народові і матеріальні і духовно-мо-

ральні шкоди, не виправдані ані державними потребами, ані вищою справедливістю. Д[обродій] Старицький просить з'їзд ходатайствувати про скасування заборони української мови й стіснень української нар[одної] драми, щоб укр[аїнське] слово могло висловити свою правду і внести її в спільну скарбівню людського духу.

Спеціалізуючи висновки попередніх рефератів, поставив реферат д. Іллі Шрага* ось які постулати: «З'їзд ухвалить домагатися в кого належить:

а) піддання українських п'єс цензурі на таких самих умовах, що й драматичні твори, писані на інших мовах;

б) скасування заборони видавати і виставляти на сцені п'єси на укр[аїнській] мові, перекладані, історичні та з життя інтелігенції;

в) допустити й укр[аїнські] п'єси до реєстру п'єс, дозволених для людового театру;

г) вчинити дозвіл на укр[аїнські] вистави залежним від загальних постанов і скасувати дотеперішні обмеження щодо дозволу таких вистав».

У другім томі «Трудов», на стор. 260—263, надруковано реферат д. Старицького в повній основі. Виймаємо з нього деякі характерні уступи:

«Старання про піднесення значення театру, про поліпшення його репертуару, про більшу доступність для широкої маси здорових і артистично виповнених вистав — оце головне завдання з'їзду. Воно й повинно бути дороге кожлому, кому дорога наша рідна штука, хто бажає підняти високо просвітний світич сцени. Але старання про здобуття для сцени кращих условин розвою набирає вдвоє більшого значення, коли зважимо, що для простого, сірого люду сцена — се зрозуміла, жива, ілюстрована книжка, вища школа просвіти.

Тим часом українська сцена, поперед усього народна, хоч і стрічає гаряче співчуття у всіх верствах суспільності нашої просторої вітчини, терпить без причини та незаслужено й досі від підозрінь та неприхильності адміністрації й цензури і задля того, крім загальних причин, що підкопують значення театру у всій Росії, вона має ще свої окремі болячки та напасті, що душать її і змагаються довести до загибелі. Покликана до життя указом його імп[ераторського] величества царя Олександра III[1], укр[аїнська] сцена

[1] Було б дуже інтересно опублікувати той указ у повнім тексті!

зараз же другого року по своїм народженні підпала переслідуванням. Урядові циркуляри почали в обмежуючім та навпачнім дусі толкувати царську волю».

Далі референт викладає сумну одіссею укр[аїнських] труп, яким заборонялося грати в Києві, Одесі, Харкові, далі загалом в українських містах, яких власті гонили з місця на місце, скоро тільки вони мали успіх, яким унеможливлювано існування через примус давати одного вечора стільки саме актів російської штуки, що й української, або давати українську штуку наперед, а російську потім, або навпаки і т. д. А розповівши всі перипетії того знущання і боротьбу з ним українських артистів і постепенне завойовування укр[аїнському] театрові більшої пошани та людяного поводження, переходить до другої болячки.

«В міру, як ослабали оті переслідування, загострювалися трудності з боку цензури, що в останніх роках виявила нетаєне намагання задушити українську драму. В р. 1889 цензура почала забороняти вистави не лише драм із життя інтелігенції, але і з купецького, а далі й з міщанського побуту, коли тільки в них фігурував сурдут. Не досить того: штуки, вперед дозволені, були усунені з репертуару розпорядженням цензури (прим., Кропивницького «Доки сонце зійде» і «Глитай»). Слідом за сим почали безумовно заборонювати до вистави драми історичні та побутові з минувшини. Мені, прим., заборонено «не за напрям, ані за зміст», як був ласкав вияснити мені особисто давніший д. начальник «Управления по делам печати», але виключно лише за мову драми «Богдан Хмельницький» і «Розбите серце», д. Кропивницькому з тої самої причини заборонено «Титарівну», д. Карому драми «Роман Волох», «Сербин», «Що було, те мохом поросло», д. Кониському драму «Ольга Носачівна» і комедію «Порвалась нитка».

Та рівночасно з сею поголовною забороною декому дозволювано, між іншим, і історичні драми, і п'єси з інтелігентного життя, але лише такі, яких ніхто не важився виставити на сцені. А вищеназваним авторам заборонювано навіть і побутові драми, скоро лише вони були написані на мотиви яких-будь чи то російських чи заграничних творів або коли мали хоч тінь літературної стійності. Такими самовільними й нічим не оправданими утисками стіснено горизонт українського письменника до хутора, до хати, ба, і в ній іще не позволено йому

живописувати громадських боків народного життя, а допущено лише малювати любовні та родинні радощі та гризоти. Наслідком сього репертуар укр[аїнської] сцени зробився одностайним та нудким, та й сама вона засуджена на голодну смерть. Та й се ще не все: ані одна п'єса з укр[аїнського] репертуару не допущена в реєстр вистав, дозволених для народу.

«З уваги,— кінчив свій реферат д. Старицький,— що цензурні притиски основуються не на законі, а на гідних жалю пересудах, я надіюсь, що світлий з'їзд прихилиться зі співчуттям до сеї заяви і візьме на себе можливе хлопотання про скасування обмежень, що душать укр[аїнське] слово і сцену, і про включення її репертуару в програму для народних вистав і через се дасть місцевим письменникам хоч деяку змогу приложити свою працю до розвою народного театру. Нехай до нас прикладають і найгостріші закони, щоб лише не душила нас самоволя настрою».

Сей реферат принятий був на з'їзді гучними оплесками, а його зміст, опублікований у газетах, широко по Росії розніс відомість про те, яка сумна практика криється за блискучими кулісами укр[аїнського] театру. Як звісно, з'їзд наслідком усіх тих промов та виводів українців одноголосно приняв ухвалу («Труды», т. I, стор. 218—219): «По вопросу о развитии малороссийского театра: 1) ходатайствовать о подчинении малорусских спектаклей общим правилам и об отмене существующих ныне ограничений в разрешении этих спектаклей; 2) ходатайствовать о подчинении малорусских пьес цензуре на одинаковых условиях с драматическими произведениями, написанными на русском языке; 3) ходатайствовать о включении малорусских пьес в список разрешенных для народного театра».

Наслідком оцих ухвал і заходів з'їзду були значні пільги для театру, в тім числі й для українського, в Росії. Правда, ніяких давніших заборон та розпоряджень не скасовано, бо в Росії нема того звичаю; там, де закони не є випливом народної волі, а тільки індивідуальної постанови, зміна законодатної одиниці або її вподобання значить те саме, що й зміна закону. В Росії формально обов'язують іще й досі закони та розпорядження з часів Петра Великого та Катерини II; формально вони не відкликані, але фактично забуваються. Зовсім, як у Щедріна, де губернатор питає свого секретаря: «Чи єсть у нас такий закон?»,— а сей

без запинки відповідає: «Был, да забыт». Отак від часу до часу забуваються й драконські укази з 1876 й пізніші антиукраїнські циркуляри; отак по театральнім з'їзді 1897 р. забуто на якийсь час і притиски супроти укр[аїнського] театру. Наш «Літ[ературно]-наук[овий] вісник» нотував пильно і появи на сцені драм із укр[аїнської] історії («Богдана Хмельницького» Старицького, «Сави Чалого» Карпенка), і появи кращих укр[аїнських] драм на народних та аматорських сценах. В останніх часах зачинається знов реакція; пострах, який кинули на урядових помпадурів селянські розрухи та українські прокламації, їх безсильна злоба силкується відімстити на легальній укр[аїнській] книжці та на укр[аїнській] сцені. Остання книжка «Киевской старины» подає звістку (див. нашу хроніку в оцій книжці), з якої можна доміркуватися, що деякі урядовці знов раді вигнати укр[аїнську] драму з репертуару народних вистав.

А на д. Старицького, як уже було згадано, його смілий і патріотичний виступ на театральнім з'їзді стягнув завзяту ворожнечу темних духів уроді д. Александровського, що змусила його до довголітньої боротьби за свою честь.

VIII

Пора кінчити оцей нарис. Я бажав би на закінчення сказати ще кілька слів на тему, яка у нас майже нерозривно зв'язана з іменем д. Старицького, про т[ак] зв[ане] кування слів.

Здавен-давна привикли дорікати д. Старицькому куванням нових укр[аїнських] слів, або бодай замилуванням до незвичайних, рідких слів, або вживанням деяких слів не в тім значенні, яке вони мають звичайно. Розпочав сей хор, здається, ще пок[ійний] Костомаров, за ним пішли й інші українські й галицькі критики, а російським журналістам тільки того й треба було. Вони залюбки, як то кажуть, узяли на язики д. Старицького, і де сам текст його писань не давав підстави до кпин, там вони придумували зі свого власного концепту карикатурні речення й слова, приписували їх д. Старицькому і давай тоді, як мовляв Федькович, «острити на нім свої свинцькі рила». Ітак, на карб д. Старицького придумано, буцімто в його перекладі «Гамлета» славний Гамлетів монолог починається словами: «Бути чи не бути, ось закавика». Мало сказати, що

сеї фрази у д. Старицького нема; треба додати, що «закавика» зовсім не уковане д. Старицьким і не українське, а давно звісне московське. Та проте воно довгі роки гуляло по фейлетонах та статтях україножерних органів, визискувалось для осмішення українства в очах недодумків, поки д. Старицький процесом не змусив одного з таких журналістів у «Киевлянине» сконстатувати брехливість сеї видумки і сим хоч трохи не заткав рота дотепним не по розуму сміхунам.

Як узагалі оця стаття не має на меті подавати апологію д. Старицького, якої, зрештою, він і не потребує, а тільки вияснити дійсний характер його праці та вказати її значення в розвої нашої літератури, так і в справі язиковій я не думаю у всіх пунктах боронити його. Справді, його мова не всюди взірцева, хоча треба сказати, що загалом вона чиста, сильна і пластична. Я вище навів один його куплет, де попадаються аж два незручно зложені слова, але другого подібного куплета я, здається, не міг би навести з його поезій. Можливо, що пошукавши, можна би ще набрати з десяток нещасливих слів, неологізмів або незручних фраз у всій масі його писань. Але не забуваймо, що писання Старицького — плоди перехідної доби, коли українському слову приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять! І візьмім інших тогочасних укр[аїнських] письменників та порівняймо, хто з них володів настільки багатою мовою і настільки широким кругом понять, — а тільки тоді можна буде запитувати, хто з них більше боровся з мовою, насилував її або розширював її рами. Не забуваймо, що на ковані слова, провінціалізми та неологізми д. Старицького нарікають звичайно ті, які або раді би звузити обсяг укр[аїнського] письменства до рамок «домашнего обихода» і яким укр[аїнська] мова видається à priori непридатною для вислову інтелігентних думок і відносин — до таких, на жаль, належав і пок[ійний] Костомаров,— або ж се мимрять люди, які хвилю перед тим або хвилю по тім без церемонії будуть доказувати бідність та некультурність української мови, брак у ній найпростіших слів і термінів для культурної потреби і т. ін.

Не буду входити в деталі, бо студія над язиком д. Старицького вимагала б більше часу й місця. Та, редагуючи до друку Кулішів переклад «Гамлета», я мав нагоду детально порівнювати сей переклад із перекладом Старицького і переконався, як мало там власне неологізмів та ко

ваних слів і як багато слів, що 1882 р. разили читачів та критиків д. Старицького, сьогодні ввійшли в загальне уживання і не разять нікого. Чи д. Старицький щасливо утворив їх, чи вони були щиро народні, а лише не звісні критикам,— досить, що з часом вони здобули собі право горожанства. Отак буде, певно, з найбільшою частиною тих нібито «новоукованих» слів. Пригадаймо лише, яку купу нібито кованих слів вичислив д. Флоринський у докір Наук[овому] тов[ариству] ім. Шевченка і який ефект викликав сим докором? Не інший, як тільки потвердження Гейневого віршика:

Doch seine grosse Ignoranz
Hat er sich selbst erworben[1].

Зрештою, всім тим добродіям, що такі прудкі до осуджування язикових помилок та новинок у письменників, я рад би пригадати ось які загальні уваги. Найцінніше і найкраще в кожнім чоловіці, а тим більше в письменнику, се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіми його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини, зглядно письменника. До таких прикмет, що відповідають складові душі письменника, належить і мова. Здається, мова се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі свій окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова. Письменник, у кого нема своєї індивідуально забарвленої мови,— слабий письменник, він пише безбарвно, мляво і не може числити на довшу, тривку популярність.

Підладитися комусь іншому під мову другого письменника дуже трудно, хіба що вона надається до пародіювання. Вся Україна вже звиш 40 літ читає Шевченкового «Кобзаря» та «Народні оповідання» Марка Вовчка, а проте не було ще у нас такого, хто б писав вірші такі, як писав Шевченко, або хто б підхопив секрет незрівнянної мелодійності прози Марка Вовчка. Критикувати мову таких письменників із виробленою духовою фізіономією — а до таких, без сумніву, належить і Старицький — се на мене робить таке

[1] А своє велике неуцтво він сам собі здобув (*нім.*).— *Ред.*

враження, як коли би хтось критикував мій ніс, моє волосся, мої вуси. Звісно, і у найліпших письменників можуть бути язикові помилки, недогляди, але вони звичайно такі нешкідливі! Навіть їх язикові дивацтва щезають супроти багатства гарних та щасливих висловів. А добродіям критикам, заким візьмуться витикати такі язикові блуди, завше слід би приступати до діла, тямуючи гарні слова польського граматика: «Nikt się prawdziwie tem poszczycić nie może, żeby cały swój umiał język»[1].

А як же то часто критикований автор уміє його більше і вже силою свойого письменницького ремесла більше вправний у його вживанні, ніж критик!

[1] Насправді ніхто не може похвалитися тим, щоб знав вповні свою мову (*польськ.*).— *Ред.*

ALEKSANDER BRÜCKNER, APOKRYFY ŚREDNIOWIECZNE

Część pierwsza, Kraków, 1900, стор. 119. (Відб[иток] з т. XXVIII «Rozpraw Wydziału filologicznego Akad[emii] umiejętności w Krakowie»)

Проф. Брюкнер сьогодні безперечно найліпший знавець середньовікового польського письменства. Його невтомній праці та шуканню по архівах і бібліотеках завдячує польська література значне поглиблення і розширення горизонту власне в темну досі добу XIV—XV в., як не менше і в занедбану досі епоху XVI—XVII в. Отсею працею, якої перша частина вийшла перед роком, він забажав доповнити свої досліди над сею найдавнішою літературою освітленням тої її парості, яка досі була коли не зовсім темна, то в усякім разі дуже занедбана. Про середньовічні апокрифи, перероблювані польською мовою, давніші історики польської літератури не знали нічого; ще Нерінг* у своїх «Altpolnische Sprachdenkmäler» знає тільки малесенькі їх відривки. Проф. Брюкнер у вступі своєї праці (стор. 1—14) зазначує той цікавий факт, що коли у сусідніх чехів, русинів та росіян апокрифічна література жила ще майже до XVIII в. (а декуди жие й досі), то у поляків вона почала щезати вже в XVI в., приглушена наглим та буйним розцвітом національного письменства, що виросло на грунті гуманізму, виполена потім реформаційним рухом, а добита дорешти єзуїтською контрареформацією. Тільки невеликі її решти дійшли до нас чи то в рідких старих друках, чи в рукописах. Та про колишне її існування й багатство свідчать численні сліди, поперед усього переклади польських апокрифів на українську, білоруську та московську мову, далі сліди в давніх польських казаннях, віршах, трактатах, у церковних піснях та обрядах.

Проф. Брюкнер цитує деякі з тих принагідно зібраних слідів. Та варто би їх зібранню і виясненню присвятити

більше часу й праці, щоб дійти того, чи і наскільки в Польщі були відомі справдішні старі апокрифічні твори, що йшли з грецьких оригіналів на захід у латинських, а на північний схід у церковнослов'янських перекладах,— чи, може, тут тішилися популярністю лише середньовікові переробки тих апокрифів вроді Опецевого* «Żywota Chrystusa», що був переробкою твору св. Бонавентури*, або «Historyi cudnej o stworzeniu nieba i ziemi», що тільки дуже здалека нагадує апокрифічний «Liber Adamae et Evae», або в кінці рукописного «Objawienie św. Metodyusza», що тільки титулом та загальною схемою нагадує грецький оригінал, але текстом і духом зовсім відмінне від нього. Так само не треба забувати, що польські церковні пісні та казання, в яких стрічаються сліди апокрифічних легенд, не можуть бути певним свідоцтвом, що й відповідні апокрифи були також перекладені на польську мову. Адже ж найстарші польські духовні пісні були самі перекладами, а в найліпшім разі переробками з латинських взірців, значить, із них переймали й апокрифічні деталі. Так само казання в середніх віках укладано звичайно на основі спеціальних підручників, т[ак] зв[анихl promptuaria[1], або на основі старших латинських казань, яких збірки купами переховуються досі по бібліотеках під звичайним титулом Sermones de tempore et sanctis[2], або, вкінці, при помочі духовних енциклопедій та легендаріїв — ось відки плила найбільша часть тих апокрифічних деталей, які повіднаходив і сам проф. Брюкнер у польських середньовікових казаннях; за існування самих апокрифів у Польщі, не то на польській, але хоч би лише на латинській мові всі ті свідоцтва не промовляють. Треба дошукуватися самих текстів.

Сказавши правду, той текст, із якого виривки публікує професор Брюкнер у отсій праці і про який скажемо зараз, не заповнює ще тої люки, і сам титул праці проф. Брюкнера «Apokryfy średniowieczne» бодай для сеї першої часті являється не зовсім відповідним. Бо ж тут не маємо діла з жодним апокрифом, тобто таким твором із юдаїстичної або старохристиянської доби, що виступає фальшиво чи то як Євангеліє, чи як Апокаліпсис, посланіє або заповіт якогось мужа знаного і впливового в святій історії. Те, з чого

[1] Збірник прикладів (*лат.*).— *Ред.*
[2] Промови про час і святих (*лат.*).— *Ред.*

виривки подає проф. Брюкнер, то зовсім пізня, правдоподібно в XV віці, і то в самій Польщі, зложена книга «Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa» — книга, де, крім зводу фактів із канонічних євангелій, пододавано також багато основаного на апокрифічних євангеліях, та й то черпаного не безпосередньо з тих євангелій, а з популярної в середніх віках десь у південній Німеччині в XIII в. зложеної латинської поеми, звісної під титулом «Vita Beatae Virginis et Salvatoris rhytmica». Крім сього, деякі деталі автор брав і з інших, ще пізніших джерел.

Ітак, прим., маємо тут оповідання, що Марія, живучи при храмі, мала задачу замітати храм. Раз якось запізнилася і, позаміташи та зібравши сміття в подолок, хотіла виходити, коли, втім, надійшов жрець. Марія, боячися, щоб він не побачив її ніг, спустила подолок; жрець хотів вилаяти її, та, втім, побачив довкола неї велику ясність, а сміття в її подолку перемінилося на рожі. Проф. Брюкнер справедливо завважує (стор. 32), що сеї легенди нема в жоднім звіснім йому творі про Марію. Але вона є в життєписі іншої святої, дуже популярної в середньовіковій Німеччині, а власне св. Єлизавети Тюрінгської, дочки угорського короля. Легенда говорить про неї, що в часі голоду вона крадьком від свойого мужа давала хліб убогим, а муж на се дуже сердився. Раз Єлизавета в неприсутності мужа набрала повен подолок хліба, щоб винести його голодним, коли, втім, у сінях здибав її муж. З переляку вона опустила подолок, і з нього посипалися рожі. Нема сумніву, що сей мотив із Єлизавети Тюрінгської, може, вже на польськім грунті, був з невеличкими змінами в деталях перенесений на Марію.

Цікава доля книги, з якої виписки подає проф. Брюкнер. Се був величезний рукопис, 800 чи більше сторін, і належав донедавна до бібліотеки руського крилошанського собору в Перемишлі. Останній, що мав його в руках, був о. Петрушевич*; він поробив із нього значні виписки не лише язикові, але повиписував і цілі уступи. Ті виписки він передав проф. Брюкнерові, додаючи заразом звістку, що рукопис із перемиської бібліотеки д е с ь п р о п а в. Се була відомість тим більше цікава, що теперішній кустос тої бібліотеки, о. Подолинський, не знав про се нічого і, знаючи, що сього рукопису він не зичив нікому, був певний, що він і досі в бібліотеці. Коли я, переглядаючи каталог рукописів (зладжений о. Петрушевичем), звернув увагу

на сей рукопис, о. Подолинський брався показати його мені, та я, не маючи часу оглядати його, просив залишити се на інший раз. Бачачися потім з проф. Брюкнером, я згадав йому, що такий а такий рукопис єсть в Перемишлі. Тоді я довідався, що о. Петрушевич передав проф. Брюкнерові виписки з того рукопису, але самого рукопису нема. Я почав сумніватися щодо сього останнього і просив проф. Брюкнера порозумітися з о. Подолинським. Аж тоді о. Подолинський кинувся шукати рукопису, і показалося, що о. Петрушевич знав ліпше від нього, щó в бібліотеці находиться, а чого нема. Який цінний був той рукопис — унікат свого роду,— про се можна мати поняття, читаючи, як проф. Брюкнер кілька разів повторює «wyrazy najwięk-szej wdzięczności, do jakiej nauka literatury polskiej ogółem, a ja w szczególności światłej i niezmordowanej pracy ks. Kanonika zobowiązani, który nie szczędząc trudów i zachodów własnych postanowił przystępnem uczynić nauce to, co od zagłady ocalił»[1].

В інтересі крилошанського собору було би розслідити якнайдокладніше, яка то заглада діткнула сей скарб і чи не можна би як-небудь іще наскочити на його слід.

[1] ...Слова найбільшої вдячності, якими наука про польську літературу в цілому, а я зокрема, зобов'язані світлій і невтомній праці ксьондза каноніка, що, не шкодуючи праці і власних зусиль, вирішив зробити приступним для науки те, що він врятував від загибелі (*польськ.*).— *Ред.*

СТРАСТИ ХРИСТОВЫ В ЗАПАДНОРУССКОМ СПИСКЕ XV ВЕКА

Труд Н. М. Тупикова* («Памятники древней письменности и искусства», CXL), Спб., 1901

В трьох рукописах (XI, XVI і XVII в.) дійшов до нас сей твір, очевидно, переложений із польського на «західноруське», себто на ту актову мову, що виробилася в литовських канцеляріях і потім, ступнево підмішувана церковщиною, українщиною та польщиною, сталася літературною мовою наших письменників XVI—XVII в. Звичай відчитувати в великім тижні просторе оповідання про Христові муки чи то по домах, чи в церквах прийшов до нас із Заходу, і разом із тим прийшов також тип такого оповідання, так званої пасії, або страстей. І коли на Україні сей звичай тепер затратився, то заховався у російських розкольників, а також на Угорській Русі і в її керестурській колонії*.

Маємо в літературі два типи страстей: отсей білоруський, що був перекладений ще в XV віці з польського, тепер затраченого оригіналу (чи не треба його шукати в згаданім вище перемиськім рукописі?*), і другий, зложений церковноруською мовою, звісний на Україні і в Московщині від XVII в., по свідоцтву деяких копій буцімто перекладений із грецького, на ділі ж зложений таки десь на нашій території і в XVII в. кілька разів друкований російськими старообрядцями в Супраслі. Цікаво, що угроруські рукописні пасії, особливо ж керестурська, більше зближуються до отсеї білоруської (див. виривки і скорочену редакцію в моїх «Пам'ятках», т. II), ніж до церковноруської.

Білоруська пасія звернула вже була на себе увагу учених — проф. Брюкнера і Карського*, які надарма старалися віднайти її оригінал. Недавно померший М. М. Тупиков прилагодив її до друку, кладучи в основу найстаршу

копію і виписуючи варіанти з другої (XVI в.), а лишивши без уваги найпізнішу. Се ще не значить, щоб текст, прилагоджений таким робом для друку, був тим, що німці називають lesbar[1]. Маса місць лишилося темних; упорядчик не задав собі праці бодай заглянути до тих джерел, на які виразно вказує текст, н[а]пр[иклад] до Никодимового евангелія*, і подати в нотах відти хоч дещо таке, що причинилось би до ліпшого розуміння нашого тексту. Так само й язикові його відомості були не дуже блискучі, коли він маркує як не зрозуміле для нього таке, н[а]пр[иклад], слово, як «овшеки» (owszem). Словника і покажчика ніякого. Невеличку передмову про рукописи отсього тексту та про розрізнення двох типів страстей подав проф. Соболевський. Від такого вченого також можна було надіятися дечого більше, хоч би, н[а]пр[иклад], показання сконстатованих уже іншими вченими джерел отсеї пасії, а також детальнішого зазначення відмін між сею і церковноруською пасією. Ну, та спасибі й за те. Публікація Тупикова дає можність освітити сю інтересну парость нашого письменства і простудіювати докладніше, ніж се було можливо досі, оба типи страстей та їх угроруські паростки, яких публікація супроти отсеї являється дуже пожаданою.

[1] Читабельним (*нім.*).— *Ред.*

ČESKÉ POSTILLY*

Studie literarně a kulturně historická. Napsal Hynek Hrubý. (Číslo XII spisův poctěných jubilejní cenou kral. České společnosti náuk v Praze). Прага, 1901, стор. VI+322

Отся старанно зроблена книжка заслугує на увагу не лише історика чеського письменства, подаючи повний образ чеського проповідництва від найдавніших початків у половині XIV в. (Вальдгаузен*) аж до найновішої доби, тобто до кінця XIX в., не лише історика чеського духовного та культурного життя, який у чеських постилах (по-нашому б сказати: «учительних євангеліях») знайде багатий матеріал побутових фактів, вірувань, звичаїв, приповідок і т. ін. Праця Грубого важна також для інших слов'янських народів, що сяк чи так на протязі історії входили в стичність з чехами і були під їх впливом або впливали на них. Отже, важна вона для поляків, до яких доходило могутнє слово Гуса, серед яких пізніше жили моравські брати, пробував якийсь час Ян Амос Коменський*; у Малій Польщі ще в XIV в. говорено чеські проповіді, а в Дзікові заховалася одна з найдавніших чеських постил, писана перед гуситськими розрухами, отже, найпізніше коло р. 1400. Можна сказати, що з Чехії прийшов до Польщі звичай вироблювання проповіді по правилам схоластики і укладання постил народною мовою; бодай те певно, що перші такі постили повстають у Малопольщі і серед протестантів (Рей)*. Для боротьби з протестантами чеські католики в XVI в. перекладали польську постилу Якуба Вуйка*; чи і наскільки польські протестанти користувалися чеським добром, не знаємо. В усякім разі можемо догадуватися, що деякі чеські протестантські постили не були чужі полякам, а навіть заходили на Русь. Бодай до моїх рук дійшов один примірник лютерської постили Коменського, одної з найкращих чеських книг того роду,

в 2 виданні (дрезденським) з р. 1602, перехований у одній священничій сім'ї від давніх поколінь.

Задача отсих рядків — звернути увагу на працю д. Грубого; вона може послужити добре всякому, хто хотів би занятися історією нашого проповідництва XVII в., так важного, а так мало обробленого. Правда, повного образу розвою чеського проповідництва на тлі культурного життя чеського народу і його взаємин з іншими ся праця не дає; вона, може, трохи занадто бібліографічна та обмежена на чеську територію. Та проте в тих границях — розбору чеських проповідницьких книг — вона дуже старанна.

Цікавий факт, який підносить автор і стверджує відзивами католицьких та протестантських знавців, що сучасна чеська гомілетика щодо своєї вартості далеко не може порівнятися з проповідями Гуса, Хельчицького* та Коменського, що їй не стає ані тої ширини та свободи погляду на життя, ані того високого запалу та чоловіколюбія, яким визначалися давні проповідники. Не лише у одній Чехії зроблено такі спостереження. А причина? Д[обродій] Грубн дуже вірно вказує на неї: давніші кращі проповідники ставали перед своїми слухачами на висоті тогочасного знання; толкували найпростішим простакам у приступній для них формі про ті ідеї та напрями (реформу церкви, реформу морального та громадського життя), якими були одушевлені найчільніші люди цивілізованого світу. Проповідь несла справді світло й ідейність в народні маси, будила їх до нового життя. Від того часу в духовім житті Європи зайшла величезна зміна; новочасна проповідь не могла й не може поспіти за нею, лишилася позаду, і відси її блідість та частковий упадок.

LA LÉGENDE DORÉE DE JACQUES DE VORAGINE

Nouvellement traduite en français avec introduction, notices, notes let recherches sur les sources par l'abbé J.-B. M. Roze, chanoine honoraire de la Cathédrale d'Amiens, т. I—III, Париж, 1902

Звертаю увагу на отсе видання славної середньовікової компіляції житій святих, доконаної італіянцем Яковом, уродженим у селі Вараццо і відси чи то з похвалою чи з іронією прозваним пізніше Jacobus de Voragine (vorago — безодня; одні бажали тим зазначити «безодню премудрості», а другі безодню безкритичності та несмаку, який буцімто справляє його книжка). Важність пізнання сього твору між іншим і для студіювання наших писаних і усних легенд зрозуміє кождий, хто перегляне хоч би мої «Пам'ятки» (на жаль, не маючи під рукою повного тексту «Золотої легенди», я не міг усюди цитувати її, де б було треба), або Гнатюкове видання наших усних людових легенд («Етнографічний збірник», т. XII і XIV), або, нарешті, наших давніх проповідників та пізніше (з XVIII в.) «Народовещание». Для славіста «Золота легенда» важна ще й тим, що в житії св. Климента Римського* подає деякі звістки про апостола слов'ян Константина, зачерпнені з затраченого твору дияконa Льва Остійського*, опертого ще на старшій, історично важній традиції. Сим нехай буде оправдана й отся критична оповістка найновішого видання «Золотої легенди» в французькім перекладі аб[ата] Роза.

Поперед усього декілька слів про самого Якова.

Автор «Золотої легенди» родився, як уже згадано, в теперішньому Вараццо, давнішому Віраджіо, недалеко Генуї в північній Італії коло р. 1230, вступив у р. 1244 до закону домініканів, зістав у 1264 р. провінціалом сього закону на цілу Ломбардію і визначився на тім становищі як вельми здібний і популярний проповідник. В р. 1292 зробив його папа Николай V архієпископом генуезьким, але на тім престолі він побув не довго, бо вмер уже 1298 або

в початку 1299 р. Отсе й усе, що ми знаємо про його життя. Свою славу завдячує він головно своїй книзі легенд, тобто житій святих по римському календарю на цілий рік, починаючи від «адвенту», тобто з падолиста. Отсій книзі швидко по його смерті надано титул «Legenda aurea», інші звали її також «Historia Lombardica» задля короткої хроніки лангобардів*, долученої до життя папи Пелагія. Книга здобула собі таку популярність, що її незабаром поперекладено на французьку, іспанську, англійську й німецьку мову, переписувано й розширювано, а від часу винайдення друку до р. 1500 появилося не менше як 74 її видань. Правда, обік тої популярності від дуже давнього часу датуються й неприхильні суди про неї. Іспанський домініканець Мельхіор Canus (ум[ер] 1560) назвав автора «Золотої легенди» «homo ferrei oris et plumbei cordis» (чоловік з залізними устами й олов'яним серцем), а француз Клод Еманс сказав, що се не золота, а хіба «залізна» легенда. Ще в XIV в. начальник іспанської провінції домініканів Беренгар з Ландори (ум[ер] 1330) звелів одному домініканцеві зложити книгу житій святих, яка б, черпаючи з більш автентичних джерел, могла витиснути з обігу «Золоту легенду». І справді, той домініканець, Bernardus Guidonis, зложив чотиритомову книгу «Speculum Sanctorum», та ся книга не мала успіху. І новіші теологи не дуже шанують «Золоту легенду». «Яков,— пише протестант Цеклер* (Z ö c k l e r, Jakob von Viraggio, стаття в науковій «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche», т. VIII, 1900, стор. 560—562),— зібрав докупи переважно казочні життя святих почасти з давніших книжок, а почасти з усних переказів, які ходили між народом та по монастирях і розростались що раз більше в напрямі фантастичності. Дещо взяте з апокрифічних євангелій, таких же діянь апостольських та мученицьких і знаходиться також і в інших давніших та тогочасних творах, прозових і віршованих, в «Пассіоналі», в «Легендах про Марію» і т. ін. Інше — середньовічні видумки, свідоцтва на те, як швидко казка чіпляється історії, щоб прикрасити і перебрехати її, так напр., у житіях Домініка та Франціска з Ассізі. Та коли в інших писаннях деякі легенди визначаються поетичним повабом, то Яковові не мають нічого подібного: він брав не лише без критики, але й без поетичного чуття, хапаючи що найгрубіше та найнезугарніше». Та проте й Цеклер признає, що «для пізнання середньовічних популярних вірувань ся книга,

без сумніву, незвичайно важна, а для пояснення тодішніх поетів та хроністів без неї попросту не можна обійтись». Отим-то наукове видання «Золотої легенди» з таким апаратом, який у титулі обіцює аб[ат] Роз, здавна було постулатом науки. Проби в тім роді були роблені вже перед тим; ще 1843 р. видав латинський текст з деякими бібліографічними вказівками та увагами заслужений німецький бібліограф Теодор Грессе*. Се видання тоді було повторене ще два рази: 1879 і 1890, хоча далеко не відповідає теперішнім потребам. Неповний передрук латинського тексту дав також граф Дуе в видаваній Мінем* теологічній енциклопедії (D o u h e t, Dictionnaire des légendes du christianisme), але науковий апарат тут далеко нікчемніший, як у Грессе. На жаль, і видання аб[ата] Роза далеко не сповняє того, що обіцює титул. Його передмова, держана в апологетичнім тоні, не дає майже нічого докладного ані про Якова, ані про долю його книги (те, що подано вище, взято з цитованої статті Цеклера), а натомість широко розводиться над гарними прикметами «Золотої легенди», її простим та прозорим стилем та доказує, що Яків ніде не видумував чудес, а брав їх із старших джерел. Заповіджені в титулі «досліди над джерелами» легенд обмежуються на коротенькі екскурси, додані до д е я к и х оповідань, та на голі цитати старших мартирологій, де вони лежали просто під руками або були вказані самим текстом легенди. Багаті здобутки новочасних дослідів над розвоєм християнської легенди, філіацією текстів, мандрівкою тем у різні краї, переходом їх у різні літературні форми, все те, що мусило б надавати головну вартість новому виданню «Золотої легенди», для абе Роза цілковита terra incognita[1]. Треба, зрештою, признати, що переклад Яковового тексту в новім виданні старанний і читається гладко. До видання додано фототипію двох карток (Прологу) одного старого друку з-перед р. 1500 і малюнок різних мук, якими в римських часах мучено християн, малюнок пізній, звісний уже між іншим і з Міневої «Патрології».

[1] Невідома земля (*лат.*).— *Ред.*

[МАРІЯ ДЮРАН*]

Д[ня] 26 мая вмерла в Парижі п. М а р і я Д ю р а н (Durand), звісна в французькій літературі під псевдонімом Henri Greville. Покійна написала багато повістей із російського життя, які, зрештою, не виявили у неї визначного таланту. Для нас ім'я її варто пам'яті за гарну статтю про Шевченка, яку вона під своїм власним іменем (на основі інформацій Тургенєва) помістила в паризькій «Revue des deux Mondes» 1876 року. Ся стаття, навіяна щирою симпатією до нашого Кобзаря й до України, була трохи чи не найліпшим у ті часи, та й досі ще джерелом інформації французів про нашого національного поета.

[ШАРЛЬ ЖАН-МАРІ ЛЕТУРНО]

Д[ня] 21 лютого с. р. вмер у Парижі голосний французький соціолог, професор у тамошній École d'Antropologie[1] Ш а р л ь Ж а н-М а р і Л е т у р н о, автор многих цінних праць у своїй спеціальності. Вроджений 1831 р. в Оре, він кінчив медицину і 1858 р. здобув степень доктора, та, посвятившися студіям антропології й соціології, розпочав свою вчену кар'єру перекладами праць Геккеля* «Antropogenie» та «Природна історія сотворення», по чім видав цілий ряд власних праць: «La Sociologie d'après l'Ethnographie», «La Physiologie des passions», «La Biologie», «Science et Materialisme» і «La Psychologie ethnique», не вчисляючи довгого ряду монографій та статей, поміщених у видаванім при його запомозі «Dictionnaire des sciences antropologiques». На похороні заслуженого і симпатичного вченого промовляв також наш земляк, д. Хв. Вовк іменем Вільного російського університету в Парижі*.

[1] Антропологічній школі (*франц.*) — *Ред.*

STANISŁAW ZDZIARSKI. BOHDAN ZALESKI

Studjum biograficzno-literackie, Львів, 1902, 8-ка, стор. XV+420

Великий, та в не одному сильно переціненний польський поет Богдан Залеський, без сумніву, по своїм інтенціям та почуванням найбільш український поет у польській літературі, хоча в його поезії найменше реальної України. В міру, як зменшувалася популярність його творів, збільшувалося зацікавлення його життям і особистою психологією. Столітні роковини його вродин у лютім 1902 р. принесли не тільки другий том його кореспонденції, виданої його сином, але також отсю працю д. Здзярського — першу пробу повної і всесторонньої біографії поета, опертої на документах першої руки (листах, споминах і т. ін.). Щоправда, автор переконаний (стор. XIV), що тут іще не вичерпані всі відомості про життя Залеського, не говорячи вже про те, що те життя тільки декуди малюється на широкім тлі суспільних і політичних відносин, без чого багато деталів лишається неясних. Так само зрезигнував автор у значній часті з задачі новочасного історика літератури — малювати життя поета нерозривно з розвоєм його творчості, аби тільки якнайповніше вичерпати біографічний матеріал. Із сього погляду праця цінна, бо використано в ній усе важніше з дотеперішніх друкованих праць про Залеського, а надто мав автор змогу користуватись багатьма досі неопублікованими документами, головно невиданими ще частями кореспонденції Залеського, дневником Северина Гощинського і т. ін. Для історика української, навіть українсько-польської суспільності ся праця дає мало інтересного. Перший її розділ, де описано молодість та шкільні літа Залеського, прожиті на Україні, і розд[іл] IV, де оповідається про його короткий побут у Галичині по упадку повстання 1831 р., ось і все, чим захоплює поль-

ський поет нашу країну. Пізніші часи життя на еміграції дають дещо до показання слов'янських і українських симпатій та антипатій Залеського (його знайомість з Гоголем, заснування «Stowarzyszenia Słowiańskiego» в Парижі, знайомість з Терлецьким*, погляд його на поезію Шевченка і т. ін.), але на ті принагідні моменти д. Здзярський замало звертає уваги, а може, й замало знайшов матеріалів для їх повного освітлення. Його критичний суд про життя й значення Залеського загалом не глибокий, зрештою, праця зроблена старанно і з певним артистичним почуттям.

MICHAŁ GRABOWSKI, JEGO PISMA KRYTYCZNE I POJĘCIA POLITYCZNE

Przez Dr. Tadeusza Grabowskiego («Przegląd Polski», t. 137, c. 381—459, t. 138, c. 88—125 i 245—283, 1900

Ім'я Михайла Грабовського, одного з найвидніших представників українсько-польської письменської школи, з різних причин цікаве також для історика української літератури. Лишаючи вже набоці той факт, що сей український шляхтич в роках 1834—1844 був без сумніву першим критиком у польській літературі і мав значний вплив на сформування поглядів і смаку цілого покоління,— для нас важно те, що він був одним із перших поляків, які звернули пильну увагу на українську народну поезію, а особливо на наші козацькі думи («Literatura i krytyka», t. II, 1837), а також те, що його особистий вплив зробився важним фактором у житті та розвої одного з корифеїв нашої літератури, П. Куліша.

Отся простора студія про Грабовського, написана його сином, не справджує надій, які можна би було прив'язувати до неї, не дає малюнка поглядів і змагань письменника на тлі часу й суспільності. Авторові важна головно еволюція естетичних поглядів Грабовського, хоч тут він виказує його повну залежність від французьких критиків та публіцистів клерикально-реакційної школи вроді де Местра*, Вільмена*, Шатобріана, Бенжамена Констана* та Монталамбера*. На сей бік справи, на зв'язки Грабовського з французькою реакцією, автор звертає пильну увагу; натомість його зв'язки та зносини з людьми близькими, його горожанська та сусідська діяльність на Україні полишена майже зовсім без уваги. Інтересні питання: як Грабовський, завзятий католик, дійшов до симпатизування з російським урядом та московськими слов'янофілами? Як виглядала програма суспільної та політичної діяльності його, Генрика Ржевуського* та Крашевського, уставлена на їх

спільнім з'їзді в Чуднові 1840 р.? Як виглядав лист Грабовського до Писарева*, написаний 1843 р., що був початком здепопуляризування шанованого досі критика? На се все не находимо в статті відповідних вияснень. Про знайомість Грабовського з Кулішем навіть не згадано, його листів до Куліша, опублікованих у «Правді» 1869 р., не визискано. Загалом рукописних матеріалів автор визискав дуже мало; головне місце займають розгляди критичних праць М. Грабовського. На його повісті з українського побуту автор статті дивиться дуже звисока, і, справедливо відмовляючи їм усякої артистичної стійності, він разом з тим не вдається в оцінку, ані в огляд тих матеріалів, легенд, традицій, які вплітає в свої повісті Грабовський, хоч і признає йому яко збирачеві немалу заслугу. Автор студії — син письменника. Супроти сього легко зрозуміти деяку апологетичну тенденцію його праці, охоту обминати дразливі та несимпатичні риси його характеру. Та проте жаль, що автор не кермувався трохи ширшим поглядом; М. Грабовський в усякім разі немаловажна фігура в історії українсько-польського духового розвою, фігура, що заслугує на виявлення повної правди про неї, та й при тім фігура, що може знести ту повну правду. Його заслуги лишаться при ньому, хоч ми й повніше та глибше пізнаємо межі його таланту, хиби його характеру та помилки в його діяльності, ніж хотів чи, може, міг виявити їх автор отсеї студії.

МИКОЛА ЛЕНАУ

(У СОТІ РОКОВИНИ ЙОГО ВРОДИН)

У серпні сього року вся Німеччина святкувала соті роковини вродин поета Миколи Ленау, одного з найоригінальніших німецьких ліриків, а заразом одного з чільних австро-німецьких поетів з доби перед 1848 роком. У славній трійці Ленау — Грільпарцер* — Анастазій Грін* Ленау репрезентує те, що найбільше підходить до сучасності,— м'якість, нервовість, настрій, здібність до малювання природи, колоритність та багатство фантазії. При тім він вніс у німецьку поезію крайобраз своєї батьківщини, угорської «пусти», вніс свіжу мелодію, надихану мадярською та слов'янською меланхолією та ритмом циганської музики. Та й на пекучі питання свойого часу відкликнувся Ленау могутнім голосом. У Австрії, пригнобленій поліційно-бюрократичним режимом, лиш потаємно могли ширитися вільнодумні поеми Ленау, такі, як «Фауст», «Жижка», «Савонарола» та «Альбігойці», але на всіх тих поемах лежить печать тодішнього часу; з них голосно говорить дух гарячого протесту проти пригніту свобідної думки.

Сім'я поета походила з прусського Шлеска, з містечка Штрелен, де вже в 16 віці згадується фамілія Німц, у тодішній орфографії Nimbtz або Niembtz, в числі місцевих патриціїв. В половині 18 віку один із членів тої родини поступає в австрійську службу офіцером; у реєстрах його ім'я пишуть Nimbsch або Niembsch; його син титулується вже бароном і підписується v[on] Nimtsch. Одинокий син того барона Німча Франц виростав у північній Угорщині, де його батько служив у війську. Він ходив кілька літ до латинської школи в Пряшеві, але, пробуваючи в товаристві молодих офіцерів, далеко основніше навчився пити, гуляти та грати в карти, ніж латинської мови. В році 1798 він по-

дався до Буди, вступив кадетом до драгунів та заручився рівночасно з Терезою Майграберівною, сиротою по урядникові скарбовім. Щоб могти оженитися з нею, він виступив із військової служби, оженився 1799 р. против волі родичів і вступив на службу до камерального заряду. В Ліппі над Марошем, куди його перенесено на службу, йому вродилась дочка Магдалена, потім друга, а в Чатаді недалеко Темешвара прийшов на світ д[ня] 13 серпня 1802 р. хлопчик, названий при хресті Микола Франц. Від самого вродження його переслідувало нещастя. Його батько розпився, марнував усе при картах, а в лютім 1803 р., поїхавши до Темешвара по лікаря для своєї тяжко хорої донечки, замість до лікаря, попав у веселу компанію і програв одного вечора в карти 17 000 ринських. Нещасна жінка при неостиглім іще трупі своєї дитини була змушена підписати скрипт на сю суму, щоб охоронити мужа від тюрми й ганьби. Німбш швидко потім покинув службу, перенісся з родиною до Буди, покинув тут жінку у тещі, а сам поїхав до Відня нібито шукати посади, а на ділі проводив час весело в гулянках, поки стало грошей. Вернувши при кінці 1803 р. до Буди, він швидко потім занедужав на сухоти і вмер 23 цвітня 1807 р. Його жінка вийшла 1811 р. удруге заміж за лікаря Фогеля, що щиро занявся дітьми своєї жінки з першого подружжя.

Молодий Нікі Німбш фон Штреленау ходив до гімназії в Пешті, потім на університет у Відні, студіюючи філософію й математику. Ті студії не дуже цікавили його, він перемінював предмети, тратив літа, перейшов на медицину, а одержавши по своїй бабці невеличкий спадок, перебрався до Гайдельберга. Та замість приготовлятися тут до докторського екзамену, він ввійшов у живі зносини з письменниками т[ак] зв[аної] швабської школи*, а за посередництвом Густава Шваба* знайшов у штутгартського накладця Котти приміщення для своїх поезій, які й вийшли в маї 1832 р. і відразу здобули йому славу великого поета. Але вже тоді показувався виразно фатальний розстрій його вдачі. Він ніколи не міг зупинитися на чімсь однім, хитався в своїх постановах, і хвилі великого духовного скуплення та напруження енергії чергувались з хвилями упадку духу, знесилення та роздразнення. Він задумав виїхати до Америки, надіючись доробитися там маєтку на колонізації та збагатити свою фантазію новими величними враженнями, але ся подорож зруйнувала його маєтково і підкопала його здо-

ров'я. В р. 1833 він вернув знов до Європи, а в жовтні був уже у Відні. Тут він узявся з новим запалом до більших літературних праць. Закинувши розпочату ще перед подорожжю драму «Варвара Радивилівна», він пише «Фауста», «Савонаролу», «Жижку», «Альбігойців», «Дон Жуана». Його психічний стан тим часом погіршується, і 1844 р. він зійшов з ума. В стані цілковитого з'ідіотіння він умер у закладі для душевно недужих дня 27 серпня 1850 року.

В. Н. ПЕРЕТЦ.
МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ АПОКРИФА И ЛЕГЕНДЫ

I. К истории «Громника»*. Введение, славянские и еврейские тексты. («Записки историко-филологического факультета имп[ераторского] С.-Петербургского университета». Часть LIV (1899), выпуск I)

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ АПОКРИФА И ЛЕГЕНДЫ

II. К истории «Лунника». («Известия отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», 1901, кн. 3 и 4)

В останніх роках дуже пощастилося старим слов'янським пам'яткам магічної та астрологічної літератури, ворожбам, закляттям, амулетам і т. ін. Їм присвятили спеціальну увагу такі вчені, як Соколов*, Сперанський, ідучи за слідами перших піонерів тих дослідів Ягича, Пипіна та Тихонравова*. Повіднаходжено багато нових текстів, усталено між ними генетичні зв'язки та прослідженo їх розвій геть у глибоку давнину, а рівночасно повідкривано живі нитки, що в'яжуть сю забуту літературу з живими й досі віруваннями та церемоніями сучасних культурних народів. Таким способом зустрічаються досліди на полі фольклору з дослідами старого письменства; з одного берега на другий паде проміння світла, йдуть інтересні причинки до пояснення деталів, що без них лишились би темними, а заразом виявляється ще зайвий раз значення одних і других дослідів: історик старої літератури потрібний фольклористові, та й навпаки, фольклорист у своїх дослідах не може

обмежуватися на самім уснім матеріалі, а слід навіть у таких дуже, здавалось би, саморідних питаннях, як вірування, замовляння та обряди, оглядатися на можність книжних, значить, запозичених, посторонніх джерел. Коли, прим., наш селянин в часі кождого громового удару повторяє півголосом слова: «Свят-свят-свят!» і ті слова з часом дорогою асоціації ідей перенесено й на інші наглі та страшні явища, так що той же селянин мимохіть повторяє їх, почувши якусь страшну новину про наглу смерть якогось близького чоловіка, про якесь убивство, пожежу або щось подібне,— то ніякому фольклористові, що захотів би обмежитись лише на уснім матеріалі, не прийшло би на думку, що ті слова — останок давньої апокрифічної молитви від грому, якої текст, уперше опублікований д. Перетцом, виглядає ось як:

Молитва, какъ громь гремит. о умь пречистыи. самоизволень от бога есть отчее изволеніе. Свять. свять. свять. господь Саваоф. ходяи во громѣхь. обладаяи молниами, проливая воду морскую на лице всеа земли. о владыко страшныи и грозныи, сам суди врагу нашему діаволу. нынѣ и присно и во вѣки вѣком аминь.

З другого боку, досліди над старою популярною літературою показують нам нові широкі поля для фольклорних пошукувань. Годі нам згодитися з думкою, висловленою д. Перетцом у закінченні його дослідів («Известия», т. VI, кн. 4, ст. 128), що «народные поверья дают ничтожный материал для определения степени влияния «Громника» на народное мировоззрение». Вірніше було би сказати, що тих народних вірувань ми досі знаємо дуже мало; маючи в руках факти, добуті шляхом наукового досліду писаних «Громників» та «Лунників», фольклорист буде міг звернути пильнішу, ніж досі, увагу на сю царину вірувань, і я не сумніваюся, що таким робом удасться зібрати багато нового і досі не звісного матеріалу, який позволить сказати більше певного про вплив того старого письменства на народну масу.

Праця д. Перетца, якої титул виписано вище, хоч друкована в двох різних виданнях, творить одну цілість і належить, без сумніву, до кращих праць сього заслуженого дослідника. Як усі його праці, так і ся визначається незвичайним багатством нового матеріалу, видобутого з рукописів, та старанним визисканням давнішої літератури предмета. Правда, щодо старшої літератури він обмежується

на російську; лише при дослідах над «Громником» сягає до гебрейської та потроху до середньовікової західноєвропейської, дякуючи вказівкам проф. Ягича та петербурзького гебраїста Вінера*. Щодо «Лунника», то хоча д. Перетц признає, що одна пізніша його редакція прийшла на Русь із Заходу через Польщу, та проте він не попробував сягнути до пребагатої скарбівні польських ворожильних статей, різних «Prognostyków»*, яких у масі польських рукописів XVI—XVIII в. попадається дуже багато. Правда, ся парість старого письменства польськими дослідниками ще майже не тикана, але дуже можливо, що ближчий їх огляд вияснить не одно й для історії староруського «Лунника».

Перша часть праці д. Перетца, присвячена «Громникові» (ст. 1—121), складається, крім коротенького вступу, з п'ятьох розділів. У першім автор зводить докупи з різних рукописних збірок з XVII в. виписки про грім та блискавку, вбачаючи в них характерну мішанину нових, поступових поглядів, занесених на Русь із Заходу, з традиційною старовиною, що, запозичена з Візантії в X—XII в., держалась у нас та перетворювалася відповідно до потреб та поглядів хвилі. Не можна сказати, щоб виклад д. Перетца був тут ясний: як виглядала ся стара традиція і чим різнилися від неї нові погляди? На сі питання не одержуємо ясної відповіді. Д[обродію] Перетцові слід би було заглянути до загальних писань про історичний розвій метеорології від найдавніших часів, хоч би до тих, що цитовані в відповідній главі Уайтової книги «Warfare of science with Theology», тоді, певно, його виклад був би більше прозорий. Бо ж у д. Перетца ми бачимо вже в найстарших свідоцтвах двояке вірування щодо грому. В «Прении Панагиота с Азимитом», що було звісне на Русі вже в XIV в., читаємо, що «т. (300) аггель дръжит млъніе и гром. и два облака ударѣета ся вѣтром силным. и от силы удареніе трепъть. и млъніе пущает ся от силы аггельскыя. и разбывает ся облаци и пущает дьждь». Бачимо тут обік міфологічного погляду, що вітрами й хмарами кермують ангели, вже зароди раціонального погляду, що грім і блискавка повстають зовсім природним способом «от силы ударенья» хмар і вітру. Подібний погляд маємо і в «Луцидарії»*, що прийшов на Русь із Заходу десь у XVI в., хоча тут уже бачимо примішку вірування, що грім і блискавка «бывает на устрашеніе дѣмоном». Але ж сліди такого вірування на Русі, що грім се війна бога з чортом, попадаються ще давніше, ніж у нас став звісний

«Луцидарій». Д[обродій] Перетц справедливо виводить початок сього вірування із вельми розпростороненого, та досі ще не зовсім виясненого «Житія св. Андрія Юродивого», в якім заховалися нам свідоцтва про багато різних вірувань та обрядів (прим., про русалії). Жаль, що д. Перетц не присвятив сьому житію більше уваги; можливо, що в його основі він був би знайшов дуалістичний світогляд і загалом маніхейсько-богомильські впливи*.

В другім розділі подає автор історичний нарис ворожби з громів і заразом огляд «Громників» грецьких, румунських, грузинських і жидівських, а нарешті зупиняється над історією «Громника» у слов'ян. Авторові звісно 19 слов'янських текстів сього твору; з них лише два-три тексти сходяться з собою: більша частина виявляє більші або менші різниці, по яким можна розрізнити кілька редакцій «Громника». В розд[ілі] IV автор застановляється над тим, який вплив мали старі «Громники» на народні вірування. Таких впливів д. Перетц віднаходить не багато; натомість він слідить за останками старого «Громника» в календарях XVIII в. і виписує з них ворожби, в яких видно, з одного боку, деякі ремінісценції старого «Громника», а з другого— не одно подібне до вірувань живих і досі в народі. Коли де, то тут було б пожадане розширення терену досліду на польські та чеські «прогностики» та календарі XVII—XVIII в., бо їх вплив, без сумніву, був дуже великий на тогочасні руські та російські календарі.

В розд[ілі] IV д. Перетц друкує тексти трьох редакцій «Громника», а власне первісної короткої, розширеної і мішаної, або компільованої. Розуміється, сей розділ треба брати не дословно: маємо не три «Громники», але три групи «Громників», а в кождій групі майже кождий поодинокий текст має в деталях значні відміни.

Розд[іл] V присвячений гебрейським «Громникам» та іншим ворожбитським книгам, а в додатку до нього подано перекладом два жидівські «Громники» з XVI—XVII в. За сей розділ і за сі тексти належиться щира подяка д. Перетцові, бо пам'ятки жидівського письменства з тих пізніх часів дуже важні для студій завдяки самому становищу жидів у тодішній Європі, а притім дуже мало вчених займається ними і мало европейських бібліотек має значніші колекції новожидівської літератури.

Пізніше, друкуючи статтю про «Лунники» в «Известиях» Академії, д. Перетц зібрав іще деякі матеріали про

«Громник». У розд[ілі] VIII тої статті він подав іще кілька текстів і перемінив свій погляд настільки, що приймає шість редакцій «Громника» на слов'яно-руському грунті, починаючи від найкоротшої, що стрічається вже в копії з XV в., і кінчачи компільованими текстами XVIII в.

Подібним способом д. Перетц обробив також історію т[ак] зв[аного] «Лунника», тобто віщування погоди чи непогоди, врожаю й неврожаю, щастя й горя відповідно до певних фаз місяця. І тут насамперед зібрано народні вірування з сього обсягу, потім автор силкується дати відповідь на питання, що знала стара Русь про обороти небесних тіл. Він цитує «Слово» Мефодія Патарського* про винахід астрономії Мунтом, сином Ноевим; далі згадане вже «Прение Панагиота с Азимитом», «Беседу трех святителей», «Луцидарій», полишаючи набоці «Толковую Палею», де у вступних розділах маємо немало зв'сток про небо й рухи тіл небесних, а спеціально про місяць. В XVII в. починається західноєвропейський вплив у Росії власне на полі астрології й алхімії, і тут д. Перетц зводить докупи багатий рукописний матер'ал, що вперве вияснює сей бік європейського впливу на Росію.

В розд[ілі] III автор дає інтересний нарис історії «Лунника» в староруськім письменстві. В найстарших індексах «Лунника» не знаходимо в числі ложних книг; тільки в XVI в., коли Максим Грек* обернув вістря своєї полем'ки проти астрології, «Лунник» попадає в індекс. Автор розбирає Максимову полеміку і виказує її вплив у пізніших індексах.

Головна частина праці д. Перетца, розд[іли] IV—VI, подає звісні досі редакції «Лунника» з увагами про їх текст, мову, про рукописи, в яких вони заховалися і в кінці про генетичний зв'язок одних з одними. Доповнення до сеї збірки текстів подає ще й розд[іл] VII. Кінцеві висновки, до яких доходить д. Перетц, такі, що «Лунники» приходили на Русь двома шляхами: з південного сходу, з Візантії і з заходу, через посередництво польської астрологічної літератури. Найстарша редакція «Лунника» появилася на Русі ще перед XV в.; звісна тепер найстарша редакція в копіях XV—XVI в. являється вже не первісною, а інтерпольованою; друга редакція — скорочення першої; поза тими редакціями маємо ще окремі групи текстів, що іноді лучилися разом з «Громниками». Для досліду первісних форм «Громника» й «Лунника» найважніше було б віднай-

дення та опублікування грецьких текстів. Але на тім полі в Греції праця ще ледве розпочата. В звісній книзі Крумбахера* «Geschichte der byzantinischen Literatur», 2 вид., як завважує д. Перетц, про «Громники» мається всього 6 рядків, а про «Лунники» й зовсім нема ніякої згадки. Щоправда, візантиністи мають перед собою багато без порівняння важнішої праці, ніж розкопування стародавньої астрології та інших родів ворожби.

Д-Р ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ

СПОМИНИ І МАТЕРІАЛИ

Над свіжою могилою покійного товариша поривати ся на написання повної, заокругленої й критичної студії про нього було б не лише занадто сміло, але подекуди й невідповідно. Де говорить чуття, розворушене свіжою стратою, там розум не здібний до холодного аналізу. На об'єктивну оцінку появи покійника ще не прийшов час, для неї ще не маємо матеріалу. Схопити на льоту ті деталі його життя, що оживають у пам'яті при виді його домовини, доповнити їх, по змозі, тими документами, які полишились у моїх руках після довголітніх зносин з покійником, відтворити на сих сторінках по змозі повно й пластично його духову фізіономію — ось що хіба я можу зробити. Інші нехай доповняють новими деталями сей образ, нехай оцінюють, чим був Остап Терлецький для свойого і для нового покоління,— я даю поки що жмінку споминів і матеріалів.

Життя Остапа Терлецького цінне й важне для нас власне тим, що йому судилося жити, й терпіти, і проявляти певний вплив у Галицькій Русі в пору тяжкого перелому і в додатку судилося впасти одною з жертв того перелому. Такі переломові хвилі виплоджують дивні парадокси й люблять закривати їх трагізм дуже глибоко. Дивлячись поверхово на появу Остапа Терлецького, слухаючи його звичайно наскрізь розважних, холодних та легким скептицизмом навіяних промов у кружку знайомих — на більших зборах він промовляв останніми роками дуже рідко й нерадо,— його можна було прийняти за що хочете, тільки не за жертву високих, ідеальних змагань. Той непоказний, скулений та мовчазливий чоловік, той педант, що не виходив на вулицю, не завинувши хусткою шиї і не позатикавши

вух ватою, той чоловік, що його життя минало правильно, як добре заведений годинник: канцелярія, дешева реставрація, де їв обід, дешева кав'ярня, де пив каву й читав газети, і тісненька кімнатка, де працював і спав,— то був увесь його світ,— той, бачилось би, сухий педант та паперовий міль був увесь свій вік непоправним ідеалістом, плекав у своїй душі полум'я високих змагань, жив усе для інших, для загалу і силкувався все життя ширити та розсвічувати те благотворне полум'я в своїм окруженні. Правда, до широкої, прилюдної діяльності він не чув у собі сили; його вроджена скромність та вироблений важкими досвідами життя скептицизм не позволяли йому ніде й ніколи вириватися наперед, ставати на свічнику, виступати з ініціативою. Притім же так мало сторін і моментів нашої публічної діяльності могло мати його повну симпатію! Але се було певно, що де справа була чиста й розумна, де була правдива, безкористовна й свідома праця для добра народної маси, для підношення освіти й особливо для плекання науки на нашім ріднім грунті, там можна було числити на симпатію й тиху поміч Остапа Терлецького. І хоча ніде він не любив фігурувати в реєстрах співробітників, не любив реклами і ховався зі своїм іменем навіть там, де його праця робила його імені велику честь, то проте його особистий вплив давав себе чути особливо в хвилях вагань і сумнівів, бо тоді звичайно він своїм спокійним, але рішучим словом освітлював шлях і піддержував захитаних.

От чому ім'я Остапа Терлецького було мало звісне нашій ширшій громаді, і от чому будущий історик доби нашого національного розвою за останніх 30 літ XIX-го віку буде мусити присвятити окрему сторінку життю й діяльності Терлецького. Те, що говоритиму дальше про його життя й діяльність, основується почасти на його усних оповіданнях і на моїй знайомості з ним, почавши від р. 1878, почасти на його листах до мене й до інших людей, що захувалися між моїми паперами, на уривку його дневника та інших записках, які будуть цитовані, і вкінці на документах більше публічного характеру, отже, поперед усього на його друкованих працях та на актах тих процесів, де він виступав як оскаржений, наскільки ті акти мені доступні.

І

Я вперше побачив О. Терлецького крізь візитирку тюремної казні і вперше пізнав його на судовій розправі, в якій ставали оба ми разом з М. Павликом, Щ. Сельським*, І. Мандичевським*, Анною Павликівною* та М. Котурницьким*, оскаржені за належання до одного тайного товариства. Про сей процес, у якому зіпхано докупи людей, не знайомих між собою, і позасуджувано не за діла, а за погляди або навіть за те, що́ хтось посторонній говорив про нас, або, говорячи до нас, висловляв як дезидерат, скажу дальше дещо докладніше, наскільки він тикається особи Терлецького. Тут зазначу лише, що аж від сеї розправи розпочалася наша знайомість. У 1878—[18]79 р. нам довелось досить довго жити разом спільно з М. Павликом і пізніше, по його виїзді в Женеву, та й потім нас від часу до часу зводили разом різні літературні та наукові справи. Розмовляючи з ним, я чув не одно про його давніше життя, а в 1883 р. між паперами, які мені вдалось видобути з суду після нашого процесу, я знайшов також декілька пам'яток його молодих літ. Спробую тут переказати дещо з тих матеріалів.

Звісно з біографічних нарисів покійника, що гімназію кінчив він у Станіславові 1867 р. і що його побут у гімназії був добою широкого розцвіту т[ак] зв[аних] громад серед українсько-руської молодежі. Ті громади, зав'язувані потаємно з метою самоосвіти та піддержування патріотичного духу, мали між собою тісні, дружні зв'язки, видавали рукописні газети, збиралися на спільні засідання, де відчитувано та обговорювано власні письменні проби, декламовано твори Шевченка та Федьковича, обговорювано справи народовецьких видань, збирано складки на літературні та просвітні цілі. Духовим осередком того громадського руху була львівська Громада, а головно Данило Танячкевич, тоді ще слухач теології, натура наскрізь ентузіастична, здібна запалювати себе й запалювати інших. Він обсилав ученицькі громади листами або з'їжджав сам чи присилав кого іншого на інспекцію. Ми сьогодні ледве можемо уявити собі той запал, що панував тоді серед гімназіальної молодежі. Серед такої ентузіастичної атмосфери виростав і Остап Терлецький, і сам був одним із найгарячіших серед неї. Правда, в тій громаді молодих ентузіастів не хибувало і тверезих, практично настроєних голов;

репрезентантом сеї здорової, реальної думки серед станіславівської молодежі був Володимир Навроцький, прозваний між товаришами в гімназії Бузьком. У громадській рукописній газетці «Зірка», яку почали видавати молоді ентузіасти в р. 1865[1], Навроцький обняв роль громадського критика; Терлецький, що задля своєї прегарної каліграфії та невичерпаної пильності мав задачу переписувати кождий нумер, писав і вірші, й повісті, й публіцистику і був найплодовитішим громадським письменником. Правда, те його письменство мало вповні учениць кий характер — багато гарячих слів, але дуже мало дійсного знання, живих фактів та обсервації. Не маючи під рукою ані одного н[оме]ра «Зірки», я подаю тут декілька проб його тодішніх писань із захованого в мене зошита, писаного його рукою в 1866 р., переважно олівцем. Зошит у значній мірі заповнений нар[одними] піснями, які Т[ерлецький] записував на вакаціях у Назірній, але, крім них, містить також декілька віршів та прозових уривків його власного складання. Ось, прим., його допись до коломийської учениць кої громади, що тоді видавала рукописну часопись «Голос народний».

«Здорові були, чесні коломийські громадяни, браття в святій нашій народній ідеї! Простіть, що досі ані один голос з Станіслава не обзивавсь у вашому «Голосі народному»; простіть, що не повітали вашу часопись ні одним щирим українським словом, не сказали вам до вашої трудної праці ні один «помагайбі». Зато тепер старатимемся спільно з вами, не вбачаючи на ніякі труднощі, по-нашому, по-щироруськи до нашої великої мети йти, котру ви так ясно виказали у вашій програмі.

Дивно якось, же ми завше мусимо вітатися тільки самими сумними, гіркими вістками. От хоч би й тепер! Недавнечко тому, бо... пожегнались ми із нашим другом-товаришем Осипом Щавинським назавше, навіки. Один із найуталантованіших, найздатніших між нами, надія всеї отчини й усіх своїх товарищів, він так скоро, так борзо улетів в єнчі, ліпші краї, лишивши нас осиротілих, неутолимих по його утраті. А та утрата так тяжка, так велика, так поражаюча. Ми якбисьмо не довірювали один одному,

---

[1] Видаючи перший том творів Навроцького, я мав у руках два н[оме]ри тої газетки, писані рукою О. Терлецького. Пізніше я передав їх Т[ерлецько]му і не одержав їх назад.

якбисьмо не хотіли вірити, же так добрий, так щирий брат лишив нас навіки. Но коли в останній раз заспівалисьмо йому «вічная пам'ять», коли уже увиділисьмо усипану могилу, тогді аж, тогді мусилисьмо увірити, же його вже між нами нема». І далі йде довга, пустословна тирада, обернена до покійного; автор зовсім забуває, що пише лист чи допись для коломийських товаришів і кінчить свою лірику побожно: «Вічная тобі пам'ять, святий упокій душі твоїй! Прощайте і ви, рідні наші браття! Остафій Тузенний».

Смерть Осипа Щавинського мусила живо торкнути душу молодого Остапа, бо між його віршами маємо також один «Осипові Щавинському на пам'ятку»:

Темний вечір, невидненький;
Летить сокіл молоденький;
Летить сокіл, підлітає,
Товаришу пісньспіває.
Гей товаришу мій, брате,
Де мені тебе шукати?
Чи у степу широкому,
Чи у морі глибокому?
Ні у степу широкому,
Ні у морі глибокому,
Але ген в хмарах високо
Пробуває твій брат сокіл.

Як бачимо, поезія зовсім не оригінальна, і форма й шаблони взяті з трьох взірців: Шевченко, Федькович і народна пісня. Власного нічого. Наведу ще віршик «Василеві Небиловцеві на пам'ятку»[1]:

Викопай ми, товаришу,
Глибоку могилу,
Най сховаю із собою
Мою долю милу.
Най сховаю, поховаю
Всі мої надії,
Усі мої молодії
Сни ті золотії.

А як потім у студену
Могилу сам зложусь,
То ти мене, товаришу,
Земленьков приложиш.
А як мене вже не буде,
Заплач, милий брате,
Що ти мусив товариша
Вірного ховати.

[1] Василь Небиловець, тепер парох у Перегинську, бувший посол на сойм крайовий, був членом Громади і співробітником «Зірки». Він був автором статейки «Місто Калуш», яку я з «Зірки» передрукував у І томі творів Навроцького, ст. 173—175.

Звісно, все се була гра слів, без дійсного чуттєвого підкладу. В тім самім колісці утертих шаблонів обертаються й інші вірші того зшиточка: «Барвінок», «Сам собі», «Україні», де читаємо між іншим:

Україно, Україно,
Не раз ще заплачеш,
Нім ти свою долю-волю
У себе зобачиш.
Єще не раз плакати меш,
Гіркі сльози лити,
Нім потрафлять твої діти
Долі ся добити.

Не бачимо нічого власного та щирого і в віршику «На могилі нені». О. Терлецький, мабуть, мало зазнав матір і вчасно осиротів; можливо, зрештою, що сама шаблоновість та конвенціональність його віршування не допускала під його перо живіших, безпосередніх вражень. На отсю його сентиментальність та плаксиву фразеологію нападав у своїх критиках у «Зірці» Вол. Навроцький; вона неприємно вражала й Федьковича в Остапових листах до нього, коли один свій лист до Остапа він починає словами: «Панчику! Я Вас щиро люблю, але Ваші тиради не конче» («Життє і слово»*, I, 118). Важкі досвіди, про які скажемо далі, а певно, і вплив Навроцького вилічили покійного Остапа швидко з тої манери. В пізніших роках він покинув віршувати, а коли й згадував про свою віршарську добу, то завсігди з насміхом, цитуючи як свій архітвір ось яку віршу:

На росі ся два кучері купали,
Один білий, другий чорний — та й стали,
Один білий, другий чорний, як зоря,
Полетіли із росою до моря.

А коли я, було, жартом звертаю його увагу, що там «щось та не так» із висловом думок, то він з комічною повагою відповідав:

— Що ж, з пісні слова не викидають. Так у мене стоїть, а Музи поправляти не буду.

Та вже в тім самім зшиточку, в віршах, писаних літом 1866 р., появляється, хоча в шаблоновій іще формі, перший поважний життєвий досвід покійника, що мав мати глибоке значення для всього його дальшого життя. Молодий ученик під час вакацій закохався в простій сільській дівчині, якійсь Марці чи Марії (в віршах він називає її

так і так). Із тих віршів ми не багато реальних деталів можемо видобути про Остапове кохання.

Була хата конець села
Низенька, маленька,
В ній із доньков проживала
Вдовиця старенька.
Стара вдова, а дівчина,
Як тота малина,—

так малює в однім уривку молодий ученик початок своєї любові, а в іншім ось як характеризує свою милу:

Є в мене дівчина, вірная, щирая,
Що лихим і добрим зі мною ся ділить,
Що в журбі, в печалі потішить, розважить,—
Є в мене дівчина кохана такая.
При неї не плачу, при неї сміюся,
При неї недолю свою забуваю,
При неї-м веселий, при неї тішуся,
Бо я її люблю, бо її кохаю.

На свою любов Остап відразу дивився дуже поважно, не як на хвильову іграшку, в яку заходить панич-попович із сільською дівчиною.

Закукай ми, соловейку, кілько б літ чекати,
Аби Марцю коханую за жіночку взяти? —

пише він у однім віршику в початку серпня 1866 р. Його лякає думка про близьку розлуку з нею.

Тяжко буде, Марцунечко, з тобов-сь розходити,
Тяжко буде тебе, серце, надовго лишити.
Я не здержу тоту хвилю, гірко дуже сплачу,
Бо хто знає, Марцю моя, чи тя вже побачу.

Прочуття якогось лиха мучить його; то йому здається, що дівчина сама перестає любити його...

Ой та ляг я на могилу, став головов бити,
Бо вже мене Марця моя пристає любити.
Ой та ляг я на могилу, став гірко плакати,
Бо вже мене Марця моя не хоче кохати.
Але прийшла бабка 'д мені, стала на розмову,
Розважила й дала мені пораду здорову.
«Та не плачте, паниченьку, нема чо' тужити,
Я вам кажу щиру правду: Марця ме любити».
Дай боже бабці здоров'є, що мя розважила!
Мене Марця любить дужче, як вперед любила.

Любовне щастя, поладжене старою бабусею, хвилю ясніе вповні. Д[ня] 10 серпня Остап пише:

Та складаю співаночки, складаю, складаю,
Аби знали добрі люди, як Марцю кохаю.
Та буду я співаночки складати, складати,
Та буду я Марцю мою до смерті кохати.

Хвилями й близьке розстання не лякає його:

Хоч жаль тисне за серденько,
Хоч розстатися сумненько,
Прецінь є в бозі надія,
Же буде моя Марія,—

пише він 12 серпня. З молодечою пересадою кличе він:

Серце моє, душу мою, славу мою й віру,
Усе тобі, Марцунечко, складу на офіру.

Він надіється на свойого батька, що буде опікуватись його любкою, яка, певно, служила в нього за наймичку:

Як поїду в світ далекий, в далеку чужину,
Та на кого тебе лишу, моя Марцунино?
Та лишу я тебе, серце, на батенька мого,
А він добрий, не дасть тобі ніч зробити злого.

Але дійсність розвіяла ті хлоп'ячі мрії. В Остаповій неприсутності, здається, в м'ясниці 1867 р., Марця вийшла заміж. У Станіславові молодий школяр чув, мабуть, щось про те, що до Марці сватаються, що мати силує її йти заміж, і виливав своє горе в віршах:

Серце моє, бідне моє з болю розірветься,
Життя моє невиннее в могилу зігнеться —
Все пропаде — жаль, надія пройдуть, гей би снились,
Бо всі вони в тобі, Марцьо, всі разом розбились.
А я піду одпочити у темну могилу,
Щоби більше не згадувать щасте, долю милу.

Та за тою шаблоновою фразеологією крилося щось далеко більше від звичайних школярських любощів. Вернувши на вакації 1867 р. додому й бачачи свою милу замужем, Остап тяжко занедужав[1] і дістав епілептичних

[1] В усних оповіданнях пок[ійний] Остап не раз згадував, що початком його хороби був упадок народовецьких видавництв, та се був, мабуть, lapsus memoriae (помилка пам'яті (*лат.*).— *Ред.*). Перший крах народовецьких видань був у р. 1865, а з Остапових оповідань знаємо, що його хороба почалася літом 1867 р.

нападів, що в довших або коротших відступах мучили його цілих 20 літ і назавсігди зломили його енергію, розстроїли нерви і звихнули ціле життя. Не помогли ніякі ліки, не поміг побут у горах (здається, в Ферескулі Косівського пов[іту]) літом 1867 р. По матурі 1867 р. хороба погіршилася навіть до тої міри, що Остап був змушений зробити цілорічну перерву в студіях.

Се несподівано трагічне закінчення невинної — здавалось би—студентської любові треба пояснити, певно, деякою предиспозицією його організму до нервових хороб. Але, з другого боку, треба мати на увазі тодішні часи й настрій, серед якого жив покійник. Та атмосфера ентузіазму й ліричного народолюбства, що окружала його в вищій гімназії, мусила дуже сильно вплинути на його психіку. В його віршах і в прозі, в промовах і листах раз у раз говориться про сльози, про почуття, про ексцентричні події та мрії; відкинувши половину на модну, шаблонову фразеологію (порівняння з іншими тогочасними листами молодих громадян могло би показати, наскільки власне така слізлива фразеологія була тоді модною), ми таки одержимо як факт значний запас нервового напруження й подразнення молодого хлопця. Додаймо, що зараз при вступленні в той ідейний світ, у 1865 р., швидко по заснуванні Громади, йому прийшлось переболіти страшну, як йому тоді думалося, катастрофу народного діла — упадок народовецької публіцистики у Львові. Про те, як тяжко він терпів через се, він не раз оповідав мені; згадує про той момент і в життєписі Навроцького (Твори, I, стор. I X); малює його живо в своїй статті «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці». «Ми,— говорить він там про руську гімназіальну молодіж половини 60-их років,— щодня, щогодини виглядали, що станеться щось нового, нечуваного, щось дуже великого, і що тото «щось» зробить кінець усій нашій недолі народній, виведе нарід із вавілонської неволі і віллє в нього самосвідомість людську і народну, добробит моральний і матеріальний,— а нас, великих поборників святого діла, нагородить найкращою заслугою, яку вольний нарід може дати своїм освободителям,— чистою, непорочною славою громадською. А тим часом понура дійсність, від котрої ми, мов від злого духа, втікали на крилах Шевченкової поезії, почала листок за листком, квітку за квіткою зривати з того пишного вінка, що ми сплели собі були з наших поетичних мрій. Упали «Вечерниці», упала «Мета» перша, упала «Ме-

та» друга, упала «Нива», упала «Руська читальня», упав «Руський театр», упала «Русалка»*... Понура дійсність тяжко відплатилася руській молодежі... Вона не тільки знищила плани молодих політиків, але й покалічила їх морально, відібрала їм віру й надію в себе і ві все чесне і праведне» («Правда», 1874, стор. 750—751). З Остапової біографії Навроцького (Твори, I, стор. IX) ми знаємо, що власне Навроцький був тоді серед станіславівської молодежі тим, хто своєю енергією й витривалістю піддержав молодіж, не дав розпастися громаді. Він піддержав і Остапа. Зі зворушенням оповідав мені сей, як не раз, ходячи до пізньої ночі по Липовій вулиці, оба вони дебатували про народні справи й потреби і як Навроцький усе пер на те, що треба з висот танячкевичівського ентузіазму зійти до низин реального життя та братися до практичної роботи.

Та ще в однім напрямі попхнув Навроцький думку й чуття Терлецького. Тодішнє українофільство галицької молодежі проявляло себе не лише широкою фразеологією, де раз у раз говорено про могили, степи, море, козаків, жупани, шаблі й інші такі гарні речі, яких молоді ентузіасти ніколи не видали, але також модою на козацькі костюми. Хлопці навперейми купували сукно (по провінціальних містечках його треба було спроваджувати зі Львова), мучили кравців, щоб ті видумували «козацькі» жупани, «козацькі» шаровари, «козацькі» шапки та пояси, і з гордощами парадували в тих костюмах у школі й по місті, в церквах і на празниках. І станіславівці, розуміється, не лишалися позаду; не одному молодому патріотові коштували немало неспаних ночей, сердечної гризоти, а то й сліз кравецьке опізнення або недоладна робота. Навроцький і тут своїм ясним, холодним розумом умів глядіти крізь сентиментальний туман. Він говорив Терлецькому:

— Все те панська забавка. Чого ви малпуєте козаків, яких ніколи не видали, вигадуєте костюми, яких козаки, може, й не носили? Коли любите народ, то зачинайте любов від того народу, який маєте перед собою. Хочете вдягатися по-народному, то вдягайтеся в ті сардаки, киптарі, опанчі та полотнянки, які носять наші селяни. Тоді й вони побачать, що ви близькі до них. А тепер ви, чи в козацьких одягах, чи в сурдутах, для них однаково чужі, паничі, та й годі.

Ті слова не раз передавав мені Терлецький — видно що вони зробили на нього сильне враження, і я не сумні-

ваюся, що під впливом таких і подібних слів його любов до селянської дівчини зробилася над сподівання глибокою та серйозною.

Другий факт із його гімназіальних часів, про який він часто згадував і оповідав, се його відвідини у Федьковича літом 1867. Терлецький, хорий не епілептичні напади, проводив літо в Ферескулі над Черемошем, і відси через ріку та через Конятинський верх ходив до Сороніця, де Федькович був тоді «двірником» (громадським начальником). Буковинський поет прийняв молодого гімназіаста досить чемно, але «по-мужицьки»: він силував його пити горілку, а коли хорий хлопець не хотів, Федькович допік його якимсь добродушним докором вроді «А, ви панич!» — і Терлецький розплакався. Федькович зараз похопився і був весь дальший час дуже делікатний з Остапом. Сей з подивом і радістю переглядав його рукописні твори; перекладене гекзаметром «Слово о полку Ігоревім» імпонувало йому дуже. Але видобути якийсь руський рукопис для друку, який думала видати своїм коштом станіславівська учениць кая громада, Терлецький не міг; щонайбільше Федькович готов був дати станіславівцям свої німецькі поезії. Остап обіцяв йому, що постарається надрукувати їх, і Федькович розстався з ним дуже ласкаво, написав йому віршик на пам'ятку та обіцяв дати свою фотографію (див. «Життє і слово», I, 117). Але нефортунні німецькі вірші були причиною швидкого розриву Федьковича зі станіславівцями. Громада радо згодилася дати наклад на руські поезії й справді видала своїм коштом два випуски коломийського видання, але німецьких друкувати не захотіла. Бідний Терлецький, бажаючи додержати слова, обернувся до кількох німецьких книгарень з проханням узяти на себе наклад Федьковичевих німецьких поезій. Котта в Штутгарті відмовив, а Кампе з Гамбурга та Брокгауз із Липська відписали, що мусили б уперед мати рукопис, заким би могли сказати, чи беруть на себе наклад, чи ні. Остап, що в зимі часто хорував, обернувся до Федьковича з тим, щоб сей указав йому нумери тих німецьких часописів, де були похвальні згадки про його німецькі поезії (м[а]б[уть], про той пробний їх аркушик, що 1865 р. був виданий у Чернівцях п[ід] н[азвою] «Gedichte») і брався разом з тими рецензіями вислати Ф[едькови]чів рукопис до Німеччини, надіючись таким способом довести діло до ладу. Федькович розсердився. «Такої ласки я найду і в Параски,— писав

він Остапові. — Ви мені писали, що вже маєте гроші складені печатати мої німецькі поезії, а тим часом ви пустилися на жебри. Се би кожний дурень потрафив. Тепер я вам так кажу: у сей час маєте мені мій манускрипт вернути! А єслі хочете кого за дурня мати, то шукайте собі такого, як ви сами, бо я уже застарий дурень. Більше не важтеся до мене писати, бо листи ваші не прийму».

Так скінчилися короткі зносини Остапа з Федьковичем.

II

Рік 1868 Остап задля своєї хороби мусив павзувати в студіях. В р. 1869 він записався на університет у Львові і рівночасно вступив до однорічної військової служби. На його нервову хоробу лікарі дивилися скептично; щоб переконатися, чи він не вдає хорого, його держали пару місяців у службі і він разом з компанією інших «добровольців» пройшов усі початкові стадії вояцької муштри, починаючи від «кроків», «гвергрифів» аж до стріляння острими набоями. Сю службу він відбував у Львові і в компанії був признаний цілковитою «офермою», себто нездарою. З гумором оповідав покійник, як при вправах у стрілянні, які відбувалися в великій кімнаті, він раз вистрелив із карабіна, виціливши перед тим добре, а перед самим вистрілом мимоволі зажмуривши очі, і замість мети, повішеної на стіні, трафив лампу, завішену на стелі. Та не треба забувати, що в часі тої кількамісячної служби його раз у раз мучили епілептичні напади. Військові лікарі, що мали обсервувати його, робили з ним у таких випадках експерименти, взяті з кодексу т[ак] зв[аної] кінської медицини: припалювали йому шкіру в чутливих місцях запалками, стромляли шпильки глибоко в м'ясо або поза нігті в пальцях і т. ін. Переконавшися нарешті, що він не вдає хорого, його випустили з війська.

Про свої університетські студії у Львові пок[ійний] Остап небагато згадував. Як звісно, він хотів присвятити себе студіям історії і слухав викладів проф. Цайсберга*, який заохочував його до праці на полі староруської історії. Ніякого сліду тих львівських студій Остапових не маємо, та для характеристики його тодішнього стилю подаємо тут виривки з його реферату, читаного пізніше в Відні, певно, 1873 або 1874 р., про «Первопочини великоруського народу», якого початок (4 півaркуші великого формату)

заховався між його паперами[1]. Хоча хронологічно трохи пізніший, сей реферат дає деяке поняття про те, якими питаннями із староруської історії цікавився Остап і як брався до їх оброблювання.

«В цілій нашій князівській історії нема, може, історичної хвилі, котра б для історії Східної Європи і для нас самих була така важна, як той час, у котрий припадає початок великоруського народу. Великоруський нарід під впливом історичних стосунків виріс у могучу політичну силу, котра, розростаючися по Східній Європі, і наш нарід загорнула під себе, так що ми у нашій теперішній борбі за народну самостійність дуже часто мусимо боронити свою етнографічну відрубність від нього. Річ, отже, ясна, що питання про початок великоруського народу, про його стосунок до нашого народу обходити нас мусить безпосередньо, бо зачіпає за найважнішу суть нашого життя, за наше право до самостійного народного існування. Тим-то в послідніх роках ми подибувалися з незвичайною, зрешту, справою, що питання отсе обговорювали люди політики, що у вступних статтях політичних газет писалися етнографічні розправи, а замість політичних питань теперішності обсуджувалися питання історичної археології. Се була анормальність, але анормальність зовсім природна,— і для нас принаймій сторона політична сього цікавого питання уже рішена. Політичні газети спокійно можуть вернутися до своєї властивої задачі, і дальшу дискусію сього питання лишити можуть археологам і історикам.

Окрім локальної, або, так сказати, домашньої сторони питання се має ще другу сторону, котра під зглядом культурним далеко більше має інтересу. Перед нашими очима розвивається цілий процес формації нової етнографічної групи; найнеоднаковіші елементи складаються поволі у відрубний народний характер із новими політичними ідеалами, новим соціальним світоглядом. Прослідити, оскільки можна, цілий той процес, дивитися, як із хаосу неоднакових і противних сил вироблюється поволі новий організм, як із розкладаючогося і завмираючого давнього життя родиться нове, як усе життя історичне народів входить в рамки всесвітнього життя і розвою,— то найкраще завдання історії й її єдино розумна ціль.

---

[1] Сей уривок не має титулу й складається з двох розділів, також не титулованих; другий розділ, мабуть, не скінчений.

Історична критика кількох послідніх років дала нам можливість в загальних чертах прослідити процес розвою великоруського народу і хоть почасти розложити його на складові часті. Правда, що й тепер іще ті черти дуже загальні, а часто навіть дуже неясні, але коли звернемо увагу на те, що тільки зовсім недавно історична критика взялася до розв'язання сього питання, то результати, котрі вийшли вже тепер із такої недовгої праці, покажуться нам хоть почасти достаточними. Коли Костомаров 1861 року писав свою розправу «Две русские народности», то він іще зовсім справедливо міг сказати, що питання про початок великоруської народності не знав чи буде могло бути колинебудь залагоджене. Тепер уже і на се питання наука почала кидати ясніше світло».

Отсі вступні міркування добре характеризують усю дальшу письменську діяльність Остапа Терлецького та її основний характер. Характерне тут поперед усього те, що Остап любив закреслювати собі колосальні плани, яких виконання переходило його сили та й вимагало величезних засобів наукового матеріалу. Характерне також у нього намагання зв'язати всяку, хоч би й як далеку справу з інтересами біжучої хвилі, дати їй, так сказати, публіцистичне вістря. В отсьому випадку сей зв'язок зроблений не зовсім щасливо, і автор, бажаючи обняти річ якнайзагальніше, забув звернути увагу на те, що з питанням про початок великорусів злучені були в його часах дві голосні етнографічно-політичні доктрини: московське слов'янофільство і польська теорія Духінського*; нав'язуючи до обох сих доктрин і виказуючи, що в них було вірного, а що ні, автор був би справді відповів на одно з запитань біжучої хвилі, був би бодай для теорії Духінського міг зробити те, що кільканадцять літ пізніше зробив Бодуен де Куртене*, виказавши спокійно і вповні основно її ненауковість і політичну шкідливість.

Стоячи на тім, що великоруси — мішанина слов'ян і фіннів, Терлецький силкується змалювати образ культури і життя давніх фіннів, особливо племені мері, користуючися при тім свіжими в ту пору російськими працями Корсакова* «Меря и ростовское княжение» 1872 р. та Уварова* «Меряне и их быт по курганным раскопкам» 1873 р., яких, зрештою, не цитує. Переходячи писані джерела, почавши від Йорнанда* та Адама Бременського*, він вибирає з них усе те, що говориться про фіннів. Щоправда, джерел він

виразно не цитує, отже, видно, бере звістки їх із другої руки; так само про яку-будь критику тих джерел, про провірювання звісток одного джерела звістками інших нема мови. Археологічні досліди він поминає; з того поля йому звісна лише не названа праця Уварова, та її результати, по його думці, такі непевні, що їх можна зовсім поминути. Далеко важніші для нього свідоцтва літописі, житій святих, етнографії та язика. Він цитує виривки з житій Ісаії Ростовського, Аврамія Ростовського й Іринарха Ростовського про релігію мері, а спеціально про її почесть для «Каменя Велесового». «Каменопоклонство,— завважує він,— перейшло від мері на теперішніх великорусів, а окрім того, перейшла у великоруський нарід і та характеристична черта, котра так яскраво різнить великоруса від українця і на котру звертав увагу Костомаров, а недавніми часами Мельников*,— се перевага внішності, обрядовості, поверховності над вірою, формальності релігійної над внутрішнім релігійним переконанням. Отсе велике число релігійних сект, котре появилося в Великоросії, випливає іменно із того, що вся релігійність внішня, у котрій річ уступає перед формою». Лишаючи набоці неясну стилізацію антитези «внішня релігійність» і «релігійне переконання», годиться завважити, що характеристика великоруса в такій формі не зовсім вірна, а розріст розколу від самого XVII в. треба вважати чимось далеко більшим і глибшим, ніж боротьбою за «двуперстное сложение» та «трегубое алилуя». Ті формальності — то були лише бойові стяги, під якими люди доходили до повної негації сучасного їм церковного та державного устрою як виплоду антихриста. Не забуваймо, що й серед українсько-руського народу в давнину й досі бували борби за справи, які ми тепер мусили б уважати формалістичними та далекими від суті дійсної релігійності, прим., довговікова боротьба за календар, у якім наші старі апологети з комічним пафосом бачили «ключ царства небесного»; свари за те, чи годиться, чи ні малювати на іконах бога отця, свари, що майже дали були початок секті, яку сучасні вже й прозвали були «рогатинцями».

«Коли обернемося до тих фінських племен,— пише далі Терлецький,— котрі найближчі до загибшої мері, і станемо шукати таких приміт, котрі б помогли нам розширити неясний образ, який ми собі добули із двох перших джерел, із історичних актів і звичаїв великоруських тих губерній, в котрих давніше мешкала меря, то перший нарід,

котрий нам годен дати найліпшу поміч в сій справі, есть мордва. Як догадуються учені, нарід мордовський становив колись одну етнографічну цілість з черемисами і згинувшими народцями мерею і муромою. Мордва значить понашому люди на воді, а мурома — люди на землі; значить, мордва була тою частиною одного і того самого народу, котра мешкала над водами, а мурома була тою частиною того самого народу, котра жила дальше від рік. Про муромців XI в. біограф муромського князя Константина оповідає, що вони «очныя ради немощи в кладезях умывающеся и сребрениця на ня повергающе... дуплинам древяным ветви убрусцем обвешивающе и сим поклоняющеся... кони заклающе и по мертвых ременныя плетения и древолазная с ними в землю погребающе, и битвы и кроение и лиц настрекания и драния творяще». Мещеряки ще й донині тримаються при похоронах того самого звичаю, а мещеряки то тільки перемінене ім'я того самого племені мордва, а Іловайський* каже попросту, що мещеря то тільки перекручення слова «меря». Від фінів, спеціально від мері, мордви та «черемисів перейняли великоруси й дуалізм, що лежить в основі народних вірувань, і святкування Коляди та Авсеня, або Таусеня. «Загальний тип обох сих народів,— резонує Терлецький,— буде такий: степень культури дуже низький (про сю матеріальну культуру перед тим не було майже зовсім мови), подекуди ще не вийшов із примітивного биту звіроловства і пчільництва; їх релігія така сама примітивна, без поетичної окраси, ограничується сухим практицизмом (!) і відзначується перевагою внішньої форми над внутреннов річев. Вона ще не зовсім вибилася із фетишизму, виробила вправді духовників, але не дійшла до ідолів і церквей. Майже всі отсі черти, вийнявши низький степень розвою релігії і матеріальної культури, ми находимо у теперішнього великоруського народу, і легко можемо догадатися, що всі характеристичні черти він переймив від племені фінського. Правда, нарід слов'янський, котрий у землі мерського народу розсіявся був колоніями, вищий був від туземців під зглядом матеріальної і моральної культури, і для того більше він передав фінському племені свого слов'янського типу, ніж узяв від нього неслов'янського. Але ті черти, котрі його так яскраво ділять від українського і кождого іншого слов'янського народу, він від нікого не міг переймити, як тільки від того народу, на котрого землі осівся, а тим народом був нарід меря».

На сьому кінчу виписки з сеї недокінченої праці Терлецького. Вони інтересні не задля своєї наукової стійності, бо майже всі тези Терлецького, слабо, зрештою, мотивовані, обалені новішими науковими дослідами. Виписки важні для характеристики його наукової методи. Ся метода не стільки історична, як радше публіцистична або властиво адвокатська. Автор любить виставити наперед тезу, а потім доказувати її відповідно підібраними фактами та силогізмами; для історика, навпаки, важні не тези, а факти й їх значення. Свої факти й аргументи бере Терлецький із джерел та підручників in crudo[1], не вдаючися в їх критику, в аналіз їх значення, автентичності та вірогідності; історик власне на ті боки справи звертає головну увагу. Інтересно, що саме такий склад думок виявивсь у Терлецького багато літ перед тим, заким доля примусила його перейти на права, де дедукційний метод та зручна інтерпретація тез грають таку визначну роль.

III

В часі університетських студій у Львові позна йомився Терлецький з молодим дідичем Володиславом Федоровичем*, властителем Вікна, що власне тоді під впли вом покійних тепер о. Василя Ільницького*, Т. Білоуса о. Ст. Качали* і інших руських патріотів, знайомих йо батька, заманіфестував себе русином, звернув на себе увагу широких кругів значнішим грошовим дарунком для «Просвіти» і, ставши в поч[атку] 1872 р. головою того товариства, опинився по смерті Лаврівського* на чолі руського народного руху і готов був, здавалося, вивести той рух на ширшу арену та як його провідник відіграти визначну політичну роль. Пок[ійний] Терлецький швидко зробився не лише секретарем, але дійсним приятелем В. Федоровича. Він упорядкував гарну домашню бібліотеку й інтересний фамілійний архів у Вікні, прилагодив до друку вибір афоризмів пок[ійного] Івана Федоровича*, списав з оповідання пані Кароліни Федоровичевої, матері Володислава, її спомини про її мужа і взявся був лагодити до друку великий філософічний твір Івана Федоровича, що по його смерті полишився невикінчений у множестві копій та переробок. У Федоровичевім дворі в Вікні пробували літом талановитий маляр і письменник Корнило Устиянович*,

[1] У чернетках *(лат.)*.— *Ред.*

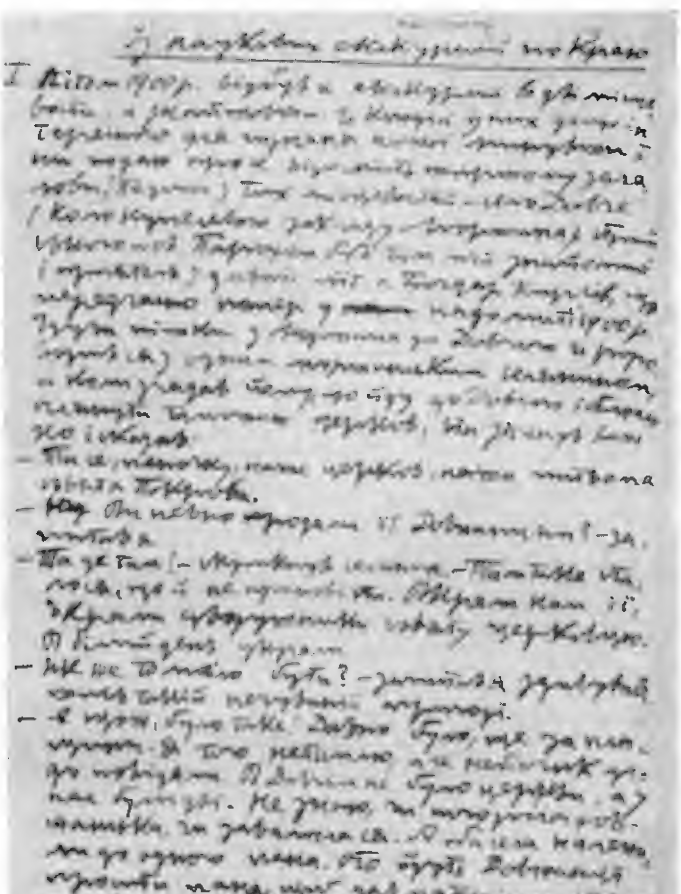

Сторінка автографа статті І. Франка «Із наукових екскурсій по краю»

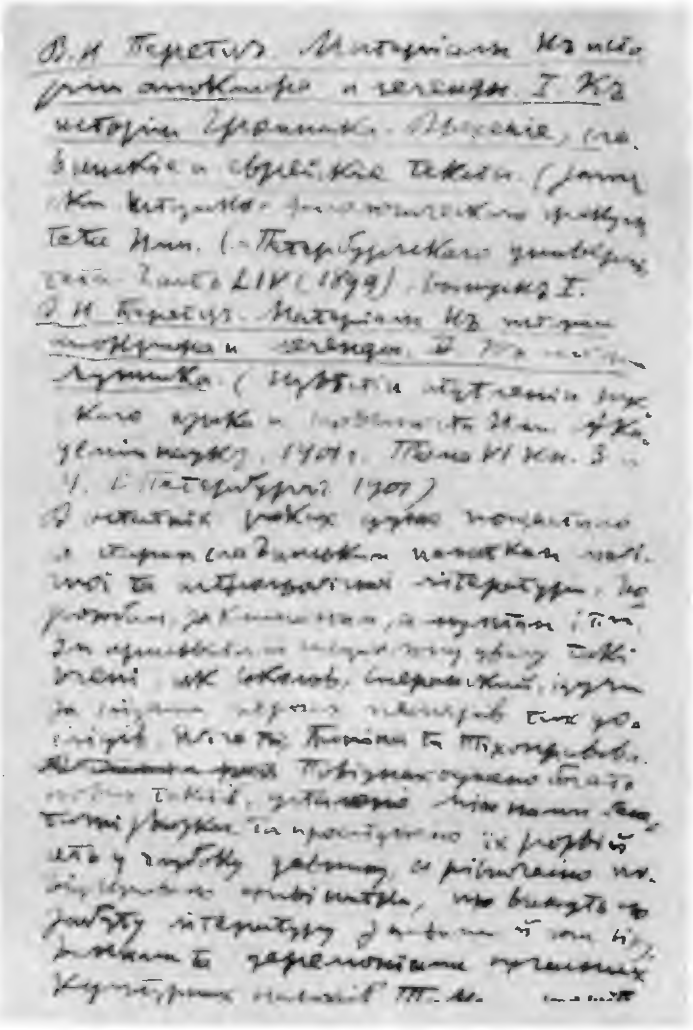

Сторінка автографа рецензії І. Франка на праці В. М. Перетца з історії апокрифа та легенди

пок[ійний] Вол. Ганкевич та інші русини; велися широкі розмови про всякі справи; наші молоді ентузіасти могли тут чути не одно інтересне від господаря, що, пробувши довший час у Англії, знав добре тамошні відносини і власне викінчував книжку про народне шкільництво в Англії. І хоча з надій, розбуджених виступом Федоровича в руськім народовецькім таборі, не справдилось нічого, в значній мірі задля політичної й соціальної недозрілості наших народовців, то проте приязнь між Федоровичем і Терлецьким не порвалась, і Федорович став Терлецькому в пригоді в ту тяжку добу, коли від нього відвернулися його давніші сопартійники.

Федорович, колишній вихованець аристократичного військового закладу Teresianum, маючи численні зв'язки й знайомості в високих сферах у Відні, причинився разом з проф. Цайсбергом до того, що Терлецькому по скінченні університету у Львові надано місце урядника при ц[ісарсько]-к[оролівській] університетській бібліотеці у Відні. Посада була скромна, та все-таки запевнювала молодому студентові удержання і давала йому можність попри обов'язкових заняттях засісти до наукової праці, до якої ради і вказівки давав йому проф. Цайсберг, власне також перенесений до Відня. Не знаю, чи Цайсберг дав йому, чи сам Терлецький, не бажаючи губитись у старовині, вибрав собі тему: реформи Йосифа II* і їх вплив на соціальні й національні відносини в Галичині,— досить, що в Відні Остап починає збирати матеріал для сеї праці. Та його натура була експансивна, любила широкі горизонти та узагальнення; не диво, що праця про реформи Йосифа в його уяві розросталася чимраз ширше, її межі губилися десь в неозначених просторах. Збірка виписок, що мали служити матеріалом для неї, росла й росла, а тим часом нові обставини, серед яких він опинивсь у Відні, втягали його в свій вир і відтягали від кабінетної історичної праці.

В Відні існувало ще від 1868 р. академічне товариство з народовецькою маркою «Січ»*. Невважаючи на своє історичне ім'я та на осередок великої столиці, в якій животіло те товариство, було воно зразу такою самою рутенською організацією, як і ті, що були у Львові; та сама тіснозорість, боязливість та гіпокризія, той сам страх перед свобідною думкою, дбання про кар'єру та шумна фразеологія, як здавкова монета. Остап, що прибув до Відня восени 1872 р., через рік був вибраний до виділу сього товариства,

швидко збридив собі життя в ньому. Вже в лютім 1873 р. писав він до М. Бучинського: «Про «Січ» не пишу; я виступив із виділу і з «Січі». Нема в ній що робити, а до співу і до танців я не вродився. Дуже я тепер розіритований; боюся, щобим не впав у свою слабість». Але повітря великої столиці небезпечне для таких організацій: у їх затхлі кутки любить залітати свіжіше повітря. Так було й тут. Зваблені грімкою історичною назвою, до «Січі» почали заходити проїжджі українці, приносячи з собою російську начитаність та пристрасть до дебат; і в лоні самої «Січі» почали вироблюватися люди, що не їли даром університетського хліба, віддавалися науці серйозно, не для посади та кар'єри, такі люди, як Ів. Пулюй*, Ів. Горбачевський* і інші. Вони творили зразу тиху опозицію против шумного, кнайпового життя «Січі» і против галицької рутенщини, хоч і в народнім одязі. До них пристав і О. Терлецький; він мав те, чого не мали ті вчені спеціалісти,— вмілість приєднувати, запалювати людей. У «Січі» розпочалася боротьба, витворилися справдішні партії — старша, консервативна, і молодша, поступова.

Головну битву зведено в маї 1873 р. Почалось з дуже характерного приводу. Поступовці домагалися заснування в «Січі» читальні і переміни «Січі» з товариства забавного на наукове, консерватисти противились сьому. Гарячі суперечки тяглись пару вечорів; забирали голос майже всі члени, хто pro[1], хто contra[2]; в кінці промовив Терлецький. Його промова була, мабуть, приготована наперед, бо між моїми паперами знаходиться її текст*, правда, не цілий[3], та все-таки досить просторий. Я подам тут із нього деякі уступи. «Мої панове,— говорив О. Терлецький.— Якби який чужий чоловік, не розуміючи нашої бесіди, бачив, що ми отсе другий вечір провадимо таку оживлену дискусію над якимсь питанням, то він, певно, подумав би собі, що се мусить бути дуже важна справа, коли для її полагодження майже всі члени забирають голос. І якби він запитав котрого з нас, чи се справді важна справа, про яку ми говоримо, то мені видиться, що кожний із нас сказав би йому, що се справа дуже важна, котра, чи буде сяк чи так рішена, матиме дуже великий вплив на дальший розвій усього това-

[1] За (*лат.*).— *Ред.*

[2] Проти (*лат.*).— *Ред.*

[3] Се аркуш паперу досить великого формату, записаний із усіх чотирьох сторін, брульйон.

риства, бо нáрік кермувати будуть товариством ті люди, котрих погляди в сій дискусії виборють собі більшість.

Може би, той чоловік трохи здивувався, якби ми йому на питання, що се за справа, сказали, що йде тут о заснування читальні в товаристві, котрого члени то найкращий цвіт народної інтелігенції. І я не знаю, як кому, а мені було би трохи стидно, якби я мусив виявлювати йому, чому справа читальні для нас така важна і чому найкращий цвіт нашої інтелігенції ще донині не додумався гаразд до того, що йому читальні потреба. Мені тим більше було би стидно, бо він, може, не схотів би повірити, що в теперішніх часах можна стільки часу тратити на розв'язання такого поєдинчого питання, як заложення читальні. «Як то,— сказав би він, може,— в теперішній хвилі, коли на всіх кінцях освіченого світу молодіж і всі мислячі люди рвуться до рішення найважніших питань життя людського і стоять на самім переді життя народного, мож надибати таку молодіж, котра про сі питання нічого не чула і не знає, котра в своїм духовім житті ще не вийшла навіть поза першу картку політичного букваря?»

Єсть молодіж на світі, котра в простім народі мусить бачити єдину надію самостійного політичного існування і не знає не то вже, що з тим народом робити, якою дорогою провадити його до освободження, але не знає навіть, що зробити з с о б о ю, де подітися серед бурливого моря історичних перемін.

Певно, воно, може, трохи стидно, для декого се, може, навіть велике упокорення, але, ніде правди діти, так воно виходить із сеї, під зглядом культурним дуже характеристичної дебати. Я дуже пильно слухав кождого слова, що виходило з уст опозиції, аби таки довідатися, що вона може сказати проти такої гадки, як зав'язання читальні і сполучення наукового елемента з забавним у «Січі». Повторяю, я дýже пильно й уважно слухав, і вірте мені, се не моя вина, коли не довідався від неї нічого. «Ви зломите до решти і так уже підупалого духа нашої молодежі, знеохотите її до праці, зробите з неї людей до грунту зіпсованих, коли станете її кормити газетами та неморальними книжками, вирвете з її серця дотеперішні засади і намість них схочете вложити ідоли теперішнього світу; вам, зрештою, ціла ваша робота не вдасться, і я іменем патріотизму протестую против неї»,— говорив тут один товариш.

І певно, нащо нашій молодежі газет та книжок? Усе, чого вона потребує для домашнього обходу, вона вже принесла з дому. Виплекана на твердих основах галицько-руської моральності, вона не потребує ані європейського образування, ані зрозуміння питань теперішньої історії. Що їй до того, що там якийсь Дарвін та Геккель зреформували всі галузі природничих наук, що якийсь Секкі* допорпався до критичної аналізи сонця, що якийсь Штраус* знищив до крихти всі забобони побожних церковних моралістів, що цілі армії соціалістів пруться на всіх кінцях Європи до радикальної переміни всіх відносин людського життя і що все те не нині, то завтра мусить відізватись і в закутках нашої богобоязливої Галичини? Адже ж ті справи ще й не зовсім рішені, а сього ж від руської молодежі годі вимагати — так каже наша опозиція, — щоб вона свої сили тратила на дослідження таких маловажних речей, щоб вона, загалом сказавши, при помочі науки сама самостійно добувалася до джерела знання й правди. Се, може, неморально, може, нездорово, а на кождий спосіб потребує багато роботи. А руська молодіж живе на світі не для роботи, а для відпочинку.

Мабуть, і сама опозиція почувала, що говорить нісенітниці, і для того всі діри свойого резонування закрила плащиком патріотизму. Се ж у нас і здавна так: де логіки не стає, там патріотизмом діри затикають. Та були серед тої опозиції й серйозніші голоси. Правда, й їх аргументація не переконує, але наводить на поважнішу думку. Що ж вони закидають нашому проектові? Вони бояться, що гроші, може, викинемо дарма, не осягнувши своєї цілі, а ще більше бояться того, що наша невдача і нас самих, і ціле товариство знеохотить до інших праць, важніших, як зав'язання читальні. Часом одно словечко, що бесідник, може, несвідомо скаже поміж іншими словами, далеко яскравіше представить усю ситуацію, як найдовші тиради, видекламовані з шумним і надутим пафосом. Чоловік забуде пусті фрази, а те мале, характеристичне слівце дуже довгий час запам'ятає. Таким характеристичним слівцем видається мені в устах нашої опозиції отсе «м и б о ї м о с ь». Коли добре розважити, то се слово містить у собі докладний баланс усього майже дотеперішнього нашого громадського життя і в Галичині, і в Відні». І далі йде недокінчене оповідання про гімназіальні громади та настрій молодежі в половині 60-их років, оповідання, майже дословно пере-

несене потім у статтю «Галицько-руський народ і галицько-руські народовці», яка таким робом являється відгомоном дискусій і промов, виголошуваних Терлецьким на різних зборах членів «Січі».

Боротьба в «Січі» скінчилася побідою поступовців. Восени 1873 р. головою вибрано Скобельського*, а рік пізніше Терлецького. У мене під руками є промова, якою Терлецький дякував за свій вибір, складав признання праці свойого попередника і викреслював шлях, яким думає йти далі. «Я буду дуже щасливий,— говорив він між іншим,— коли ви віднині за рік так симпатично і приязно розстанетеся зі мною, як нині розстаєтеся з п. Скобельським, і коли я з таким великим задоволенням буду міг дивитися на своє урядування, з яким він має право дивитися на своє. Під його проводом зробилися всі ті переміни, котрі ми справедливо називаємо початком нового життя в «Січі»; він найліпше й найщиріше боронив їх, а коли неоднаковості поглядів змогли в кінці сполучитися для одної громадської цілі, то за се маємо подякувати тільки його глибокому тактові і його безкорисному патріотизмові. Головна робота зроблена вже, і річ сьогорічного виділу буде більше в тім, аби добро, придбане дотеперішнім головою й виділом, ужити добре на хосен товариства й його членів. Ся робота буде тим тяжча, що від одного головного діла треба буде перейти до кількох спеціальних, що вимагають більше витривалості, як ентузіазму, більше тихої, дрібної роботи, як великих подвигів».

Яка се мала бути робота, з промови не бачимо, та в ній знаходимо інтересну характеристику тогочасної ситуації русинів у Відні й Галичині. «Власне в тій хвилі, коли інші галицькі товариства тутешні майже зовсім упадають, наша «Січ» підіймається до нового життя. Давній ентузіастичний сентименталізм, яким жила руська молодіж у 60-их роках, лишив по собі одно прикре розчарування. Те поетичне життя недавньої нашої молодежі — то був великий політичний блуд; ми самі на собі мусили зазнати тих гірких результатів, які з нього вийшли. І коли нині посеред загального громадського розчарування в Галичині підіймаємося до нової праці, то підіймаємося до неї з тим переконанням, що ще кілька літ такого життя, яке нині ведеться в Галичині, і наш нарід безвісті пропаде між наостреними на нашу згубу ворогами. Нова дорога, до якої перший приклад подає тепер наше товариство, може, не буде мати стільки

поетичних споминок, але вона, певно, дасть нам можність добути собі і своєму народові хоть трохи тої культурної благодаті, без якої нема ані волі, ані щастя, без якої будуть мусили марно пропасти всі інтелектуальні здібності нашого народу, без якої наше життя буде пусте й мертве, як гріб». Автор промови не зрікається патріотизму, він закликає лише від дотеперішнього патріотизму, що кермувався «сліпими чуттями», до патріотизму, основаного «на твердих підвалинах реальної науки, ясного зрозуміння інтересів народних, патріотизму розуму, що не шукає невдач, але й не вгинається перед ними».

«Європейська цивілізація» се та тиха пристань, до якої бесідник рад би завести корабель нашого народу. Наука й цивілізація «заспокоїть усі потреби людського чуття й розуму»; до неї, «мов у море, сплинуть усі ріки народів і індивідуальностей, і всі зложаться в один образ всесвітнього культурного життя, в якім кожний нарід знайде своє місце і своє значення». Ідеал, як бачимо, досить туманний, бо ж так воно було від початку віку, що всі народи й одиниці на землі творили в кожній хвилі один образ культурного життя — в тім лише питання, я к и й. Та загалом у тих промовах, у тих широких узагальненнях ми бачимо сліди розмов Остапових з росіянами; спеціально, як стара знайома, вітає мене фраза про будуще зілляння всіх національностей і індивідуальностей у якусь загальну гармонію, в якій годі буде розпізнати окремі кружки. Такі думки були тоді дуже популярні [...].

Певна річ, [...] його розуміння європеїзму не було зовсім ясне. Була певна дисгармонія між тим, чого бажалось його гарячому серцю, а тим, що дає і може дати європейська наука, бодай та, яку мав на думці Остап. Серцю бажалося, щоб галицько-руські проводирі позбулися пустого резонерства, щоб народна партія станула на реальний грунт і розпочала практичну діяльність серед народу, оснувала свою політику на соціально-економічній основі. Але наукові праці, які він тоді читав і які радив читати своїм товаришам, подавали теорії або зовсім загальні (з поля природознавства), або вироблені на грунті великих сконсолідованих націй з високорозвиненим промислом, сильною диференціацією соціальних верстов та високим ступнем горожанської свободи [...]. Що практичного могли дати ті теорії галицькому русинові для роботи на рідному грунті? Щонайбільше підставу для острої, та не

зовсім справедливої критики галицьких партій та галицької інтелігенції. Зразок такої критики бачимо в Остаповій статті «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці», друкованій 1874 р. в «Правді». Се, властиво, й не критика, а пристрасний окрик болю та розчарувань, гаряче оскарження галицького народовства не за його дійсні хиби та помилки, а за ті ілюзії, які давніше щодо нього робив собі сам автор, за ті розчарування, які прийшли з літами. Автор бачить «і в політичнім і в літературнім нашім житті крайній розстрій, крайню знеохоту», бачить «упадок народної партії, великий індиферентизм серед молодежі, відірваної від європейського умислового життя»[1]— осуд як на 1874 рік не зовсім справедливий, бо в Галичині власне тоді минула вже була доба давнього україно-фільського ентузіазму і на різних пунктах починалося нове духове життя в напрямі до європеїзації. А обік сеї критики що ж позитивного вказує в своїй статті Терлецький? Нічогісінько, крім бажання «живих ідей, живих поглядів на світ» (op. cit., 49), крім зазначення потреби працювати над «реальними питаннями», над соціальним та економічним положенням народу, хоча про се саме і так само загально говорили народовці ще від початку 60-их років. Специфікації, що й як треба робити, не бачимо й у Терлецького; не бачимо в нього також перегляду готових сил, що могли б узятися до реальної роботи, ані навіть ясної свідомості того, наскільки малочисленна та вбога інтелігенція може сама причинитися до залагодження соціального питання та піднесення економічного побуту народу. В постулаті до галицько-руської інтелігенції: дати народові «разом із полагодженим соціальним питанням вироблену багату літературу» або навіть просто «виробити йому справедливе соціальне положення» (op. cit., 54) ми мусимо бачити ту саму наївність, з якою тодішні російські революціонери йшли в народ задля проповіді соціалістичної євангелії, надіючися, що, почувши ту проповідь, народ відразу встане і зірве, мов доспіле яблуко з дерева, готовий, ідеальний соціальний устрій.

Не думаємо винуватити нашого пок[ійного] приятеля за такий погляд; усі ми свойого часу поділяли його; поді-

[1] Див. окремий передрук сеї статті в «Літературно-науковій бібліотеці»* Видавничої спілки, ч. 37. О. Терлецький, Москвофіли і народовці в 70-их роках, у Львові, 1902, стор. 50.

ляли його в деяких моментах такі велетні, як Маркс і Енгельс, пророкуючи, що через 10—15 літ настане велика соціальна революція і робітники захоплять кермо правління в свої руки. Се були останні пережитки романтизму на суспільно-політичнім полі; як у літературі, так і тут вони мусили і в нас полишити свої сліди, хоча у нас ті сліди були дуже невеликі і, крім кількох звихнених екзистенцій, в тім числі й Остапової, не полишили по собі в нашім національнім житті ніяких шкідливих наслідків.

IV

Вже з того, що сказано досі, можна побачити, що течія нової ідейності торкнулась Остапа Терлецького, може, не так безпосередньо в європейській формі, як, радше, в її російській переробці. В споминах д-ра Яр. Окуневського* («Літ[ературно]-наук[овий] вісник», 1902, кн. 12, стор. 167—175) передано інтересне оповідання Остапове про його перші зносини з росіянами, що їздили до герцеговинського повстання. Відси ми довідуємося про інтересний факт, що тих росіян вела до повстання не охота помагати нещасному, поневоленому народові в відзисканні національної самостійності, а наскрізь романтична фантазія оснувати в Герцеговині, освобожденій від турків, соціалістичну республіку.

Але в числі росіян, із якими в Відні познайомився Терлецький, був чоловік, що мав відіграти значну роль в його дальшім житті,— М. Драгоманов. Заклятий ворог усякого романтизму й сентименталізму, чоловік, у якого широка інтелігенція безмірно переважала чуття, він зіткнувся з Терлецьким власне тоді, коли й у сього останнього по періоді народовецького ентузіазму наступив період критичної аналізи та зневіри, період шукання «живої ідеї та реальної праці». Се був той «суголосний грунт», на якому здибались оба ті люди; не диво, що вони зблизилися відразу. Драгоманову Остап при першій стрічі літом 1873 р. «несказанно подобавсь», бо «то був цілком європеєць по своїй науці й ідеям» (М. Драгоманов, Австро-руські спомини, стор. 105). В р. 1874 Остап ближче познайомився з ширшою громадою українців, бувши на археологічнім з'їзді в Києві. Вернувши з того з'їзду, він помістив у «Правді» згадану вже статтю «Гал[ицько]-руський народ і гал[ицько]-руські народовці», що, по пер-

вісному плану, мала бути вступом до ширшого справоздання з київської екскурсії автора, але розрослась так широко, що в друку автор назвав її «замість справоздання з київської археологічної подорожі» («Правда», 1874, стор. 708—717 і 717 і 747—763). Та й то автор не скінчив її, надрукувавши саму лише критичну, негативну частину; ані задатків нового звороту, ані конкретної програми він не пробував сформулювати; можливо, зрештою, що й сама редакція «Правди» дала йому до пізнання, що дальшої часті не могла б друкувати, так як не видруковано кінцевого уступу статті, зверненого против релігійної традиції[1].

В Києві Терлецький при помочі Драгоманова зібрав багато цінних книжок для бібліотеки «Січі»; якісь три правобережні українці додали дещо грошей на закупно колекції німецьких та інших західноєвропейських наукових книжок (М. Драгоманов, Австро-руські спомини, 300); та тут найбільше жертвував сам Остап. Маючи в Відні забезпечене скромне удержання, він усі свої зайві гроші, ба ні, він далеко більше грошей, ніж мав зайвих, повертав на закупно книжок для «Січі». Як чоловік з урядовою посадою він мав значний кредит у книгарнях і користав із нього, купуючи багато книжок, звичайно історичного та природничого, почасти белетристичного змісту. Не диво, що коли пізніше на нього впала звісна катастрофа, сполучена з утратою посади й пенсії, за ним лишилося звиш 700 гульд[енів] книгарського довгу, що в часі бідування робив йому немало гризоти і який він сплачував потроху, серед найтяжчих обставин більше як 6 літ.

Що ж до самої січової бібліотеки, якої збагачення спеціально україно-російськими виданнями покладав собі такою великою заслугою М. Драгоманов («Австро-р[уські] спомини», 296—300), то я мав нагоду оглядати її 1893 р. і тоді ж висловив свій погляд на неї в «Народі»* 1893 р. «Бібліотека «Січі»,— писав я тоді (стор. 135—136),— в теперішню пору зовсім не велика: вона міститься в шістьох невеличких шафках, далеко не щільно заставлених книжками. Та се ще не значило би нічого. Далеко гірше те, що вона зовсім не добірна. В її складі відбився ненормальний розвиток товариства: широкі розмахи в різні

[1] Сей кінцевий уступ, знайдений мною в автографі Терлецького і опублікований у передруку його статті в «Літ[ературно]-наук[овій] бібліотеці» (стор. 61—64), був д[ня] 3 грудня 1902 р. сконфіскований львівською прокураторією.

боки без видержки хоч би в однім. В часі заінтересування дарвінізмом закуплено декілька праць природничих, виписано гарний дарвіністичний журнал «Kosmos»*, та по 2—3 роках уподобання скінчилося, виписування журналу перервано на половині року, одержаних випусків абсолютно ніхто не читав, усі н[оме]ри зв'язано мотузочкою і як купу непотрібного паперу зложено на дно шафи. В іншім часі хтось із товаришів вичитав, що виходить цінне видання «Allgemeine deutsche Biographie». Давайте виписати його! І виписали, одержали кільканадцять випусків і перервали, мабуть, на букві Д. Бо й пощо було далі виписувати, коли видання є в кождій публічній бібліотеці між підручними, коштує багато, а в додатку в самій «Січі» абсолютно ніхто ним не інтересувався, так що одержані випуски, так само, як і «Kosmos», навіть не оглянувши, з книгарськими рахунками під обложками, зв'язано мотузочкою і як другу оздобу бібліотеки положено на дно шафи і з часом похоронено під купою всяких так само непотрібних паперів.

Взагалі в усім складі бібліотеки, де добору книжок доконували самі січовики, видно крайній нелад, брак провідної думки, дилетантське хапання в різні боки, іноді купування книжок більше для моди, ніж з потреби, брак комплетів, що свідчить про брак постійного інтересу для даного видавництва. Більше систематичності видно в доборі книжок, присланих із Росії: тут справді пізнати, що добирали книжки тямущі люди. Ряд видань по історії, кілька збірок етнографічних матеріалів українських, великоруських і білоруських, дещо книг із обсягу статистики, російського громадського життя (община і т. ін.), ряд цінних журналів поступового напрямку, збірка ліпших російських белетристів. Як бачите, добір такий, що може з найліпшого боку рекомендувати російську культурну роботу.

І справді, треба сказати, що се власне й б у л а найцінніша часть січової бібліотеки і що власне та часть мала значний вплив на розвій літературного смаку в самій Галичині. Особливо російську белетристику читали пильно січовики, а ще пильніше їх свояки й своячки в Галичині; роз'їздячися до краю на вакації, вони возили з Відня твори рос[ійських] белетристів із собою до Галичини, де вони йшли з рук до рук і дуже часто не вертали вже до першої руки. Отому-то власне ся часть січової бібліотеки тепер

є тільки масою фрагментів і шматочків здекомплетованих видань. Новіших видань нема, з давніших полишалися хіба розрізнені томи. Про етнографічні, статистичні та інші того роду праці й матеріали, прислані з Росії, нема що й говорити: ними в «Січі» ніхто не цікавився; як їх прислано з Росії, так вони непорозрізувані, нерушані стоять і досі».

Розуміється, той стан січової бібліотеки, який я застав у 1893 р., отже, рівно 20 літ по її заснуванні, зовсім не може бути докором Терлецькому. Він добре розумів, що бібліотека, навіть найкраща — річ мертва, коли її держать у руках люди, байдужі до науки, і що серед січовиків треба оживити інтерес до книжки, до наукових питань, а тоді й бібліотека буде справді корисним знарядом розвою. Щоб оживити інтерес до науки, Остап читав реферати з деяких книжок або засаджував товаришів до читання та реферування, або навіть перекладав та відчитував по-руськи поодинокі німецькі праці. Ми маємо в рукописі його переклад вступних розділів книги Еміля де Лавеле* «De la propriété et de ses formes primitives» (Paris, 1874), далі реферати з праць L. Carran, L'origine des croyances relatives à la vie future «Revue des deux mondes», 1875, decembre); John Lubbock*, Die vorgeschichtliche Zeit, Jena, 1874, його ж, Die Entstehung der Civilisation und der Urzustand des Menschengeschlechtes, Геккеля «Die heutige Entwickelungstheorie»; маємо Остапові уваги до реферату д. Зарицького п[ід] н[азвою] «Борба о істнованє в товаристві людськім», зробленого на основі книжки А. Ланге* «Die Arbeiterfrage»; маємо, врешті, його реферат із відчиту Негелі* «Ueber die Schranken der naturwissenschaftlichen Erkentniss».

Обік сих рефератів по спеціальним науковим питанням маємо початок статті без титулу, але з написом «Повитягав із «Киевлянина», 1873, ч. 91, 96, «Вперед», I і усних розказів», де повторено деякі уступи із статті про москвофілів і народовців («Кілько ми пишемо і говоримо про просвіту нашого народу!» і т. ін.) і далі говориться про укр[аїнських] штундистів. Штунда була тоді новим явищем, і їй присвячено було в «Січі» два відчити (хто був другий прелегент, крім О. Терлецького, не знаємо). З уривaних записок Терлецького довідуємося, що сі відчити дуже не подобалися консервативній часті січовиків. Піднялась буча против цілого виділу. «У нас усі в принципі

найбільші радикали,— писав не без іронії Остап,— а тільки як хто осмілиться дещо принципу впроваджувати в практику, вони показують свій предовженний галицький Zopf[1] і закладають своє veto[2]. Авторові першого відчиту про штундистів пан Бабій закинув, що він ширить між простим народом неморальні засади і против самих штундистів завзивав московське правительство до якнайостріших мір. Авторові другого відчиту про штундистів п. Б[абій] теж закинув неморальність. В чім лежить його неморальність — ніхто не знає. Оба відчити говорили про соціальне положення нашого народу, виказували несправедливість його соціального становища, тішилися, що нарешті сам нарід узявся скидати з себе шори, в які його вбрали панство й церков, і взивали слухачів, аби вони всю свою увагу звертали на соціальну та економічну долю руського народу. Тут, отже, мусить лежати причина недиспозиції нашого інтерпелятора. Але чи справді се такий тяжкий гріх против моральності, коли хто-небудь із н а р о д о в ц і в — таж усі ми називаємося народовці — порушить питання, котре так безпосередньо обходить усі животні інтереси цілого нашого народу, коли завізве руську молодіж, щоб вона роз'ясненню сього питання посвятила всі свої сили?».

Сей невеличкий цитат характеризує нам духову атмосферу в «Січі» в рр. 1873—1874, науковий рівень чільних січових прогресистів і рівень опозиції, яка піднімалася против них. Не можемо знати, до чого б дійшла боротьба тих двох напрямів у лоні «Січі», якби посторонні сили не прискорили розв'язки. В р. 1875 деякі українські соціалісти надумали розпочати у Відні перше в українській мові соціалістичне видавництво: ряд популярних брошур, почасти оригінальних, почасти перекладених із російського. Терлецький згодився занятися допильнуванням видання та деякими перекладами[3]. Під його фірмою (властиво під тим псевдонімом, який він мав іще в стані-

---

[1] Чуб (*нім.*).— *Ред.*

[2] Заперечую (*лат.*).— *Ред.*

[3] Здається, що Остап переклав із російського рукопису «Парову машину», бодай початок укр[аїнського] тексту, писаного його рукою, мається між його паперами. До сього видання мав увійти переклад російської «Сказки о четырех братьях», що знайшовся між паперами Т[ерлецько]го, одначе не був друкований. Автором «Правдивого слова» був Волховський*.

славівській ученицькій громаді, — В. Кістки) вийшли в р. 1875—1876 три брошурки*: «Парова машина», «Про правду» і «Про бідність». Четверту брошуру «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» сконфіскувала віденська прокураторія (забрала, як читаємо в поквітуванні комісара з 12 цвітня 1876 р., всього 2850 примірників) і виточила процес видавцеві та друкареві, болгаринові Ковачеву*. Се був перший у Австрії руський і загалом другий слов'янський процес виразно соціалістичного характеру; перший соц[іалістичний] процес серба Таушановича* був, мабуть, 1874 р. в Граці.

Правда, в своїй обороні Остап станув не на загальносоціалістичнім становищі, не солідаризувався виразно з поглядами автора брошури, але силкувався вияснити їх речево і виказати, що ті погляди — природний, консеквентний і правдивий вислов відносин російського селянства, а надто ще, що прокураторія, виточуючи процес, не знала дійсного тексту брошури, бо опиралася на хибнім її перекладі. Виказання хибності того урядового перекладу займає вступну частину Остапового plaidoyer[1], якого концепт заховався між моїми паперами. Наведу тут його початок:

«Хлібороба перекладено «Arbeitersklave». Шановна прокураторія інкримінує се слово, думаючи, певно, що виразом «Arbeitersklave» автор хотів означити тенденцію цілої брошури і на сій основі признаючи потрібним підсунути брошурі наскрізь комуністичну тенденцію.

Але ж переклад руського слова «хлібороб» німецьким «Arbeitersklave» зовсім невірний. Бо лишаючи набоці те, що, скільки знаю, німецького зложеного слова «Arbeitersklave» зовсім нема, бодай я не міг знайти його ні в якім німецькім словарі, так що воно являється оригінальним вимислом пана товмача і він сам повинен відповідати за нього перед німецькою граматикою,— сама етимологія слова «хлібороб» не допускає такого перекладу. Бо хліб називається Brot (Парт[ицький], 175), а роб, робітник,— Arbeiter, Erzeuger; значить, хлібороб у дословному перекладі — Brotarbeiter, Broterzeuger, а далі Landmann, Bauer. Словом Bauer перекладає се слово також німецько-руський словар Партицького (ст. 121). Та й сам п. товмач перекладає «хлібороб» тільки на тім однісінькім місці

[1] Промови на виправдання (*франц.*).— *Ред.*

словом «Arbeitersklave», а всюди інде, де се слово повторяється в тексті, перекладає його інакше, а то на стор. 10 — «Leute», на стор. 19, 20, 22, 23 — «Bauer». Тимто переклад титулу брошури зовсім не вірний. Титул виходить не як хоче п. товмач: «Ein wahres Wort eines Arbeitersklaven an seine Landsleute»[1], а лише: «Ein wahres Wort eines Bauern an seine Landsleute»[2].

Але п. товмач має якесь особливе замилування до винайденого ним збагачення німецького язикового скарбу, бо зараз на стор. 2 перекладає зовсім інше слово тим самим виразом Arbeitersklave. Речення: «Першому хола і воля, ані у його якої журби чи біди мужицької» перекладає він: «Der erste thut was er will, hat keinen Kummer und keine Sorgen, dass er ein gewöhnlicher Arbeitersklave wird»[3]. А вірний переклад сього речення був би такий: «Der Erstere geniesst viele Freiheiten und kennt keine Bauernsorgen»[4]. Тут п. товмач слово «мужицька» переклав на Arbeitersklave. А тим часом «мужицька» — прикметник і належить до «журба» та «біда»; мужицька журба значить Bauernsorge, Bauernkummer. А п. товмач відділив прикметник «мужицька», bäuerlich, від 2 іменників, до яких він належить, зробив із нього ціле окреме речення і до того ще переклав його зовсім не вірно. Кожна руська дитина, що хоть трохи присвоїла собі початки німецької граматики, знає, що мужик значить Bauer, а мужицький — bäuerlich, а переклад також слова «мужик» на Arbeitersklave для мене зовсім незрозумілий. Можливо, що п. товмач на підставі власного знання економічних відносин руських селян признав себе вправі ідентифікувати поняття Bauer і Sklave. Але тут питання йде не про економічні погляди п. товмача, лише про вірність перекладу, а в такім разі п. товмач мусить держатися словарів».

Переходячи до змісту інкримінованої брошури, Терлецький говорить далі: «Розуміється, я не можу знати, яку ціль мав автор брошури; можу лише передати враження, яке зробила брошура на мене, коли я читав її. І тут мушу

---

[1] Справжня промова робітника-раба до своїх земляків (*нім.*).— *Ред.*

[2] Справжня промова селянина до своїх земляків *(нім.).— Ред.*

[3] Перший робить, що хоче, нема в нього ніякої журби і турботи, бо він є звичайний раб-робітник (*нім.*).— *Ред.*

[4] Перший має багато свобод і не знає селянських турбот *(нім.). — Ред.*

признати, що ся невеличка праця стоїть наскрізь на реальнім грунті російських обставин, і прошу дозволити мені мотивувати сей свій погляд. У брошурі маємо два уступи, де міститься різка критика російських селянських відносин. Одно місце на стор. 2 друкованого тексту в перекладі п. товмача виглядає так: «So wie Sie sehen, leben wir sozusagen in Hundshütten und gehen beinahe nackt und blossfüssig herum»[1]. Другий уступ на стор. 10 і 11 друкованого тексту такий: «Der jetzige Czar hat uns Freiheit versprochen, aber... statt der Freiheit gab er so ein Ding, dass wenn man darüber nachdenkt, so könte man sagen, es ist ein neues Joch für den arbeitenden Menschen, oder eine Peitschenschnur, auf der man sich aufhängen soll»[2]. Радо признаю, що ті слова, якими скритиковано селянські відносини в Росії, не елегантні, та проте вони зовсім правдиві. Критика їх звернена против наслідків доконаного в р. 1861 знесення кріпацтва та увільнення селянства, і ніхто тямущий у історії російського знесення кріпацтва не може твердити, щоб оті вислови були не правдиві. Короткий нарис знесення кріпацтва покаже се ясно».

Далі йде просторий історичний виклад про знесення кріпацтва з різними деталями й цитатами, потім подано образ громадської, повітової та вищої адміністрації, якій підлягають російські селяни, і на сьому уривається Остапів брульйон. З усних його оповідань про той процес знаю, що прокураторові та й трибуналові байдуже було до російського кріпацтва, але вони допитувалися про можність соціалістичної пропаганди в Галичині і про враження, яке евентуально могла би зробити тут сконфіскована брошура. Розуміється, що на се вони не могли одержати ніякої конкретної відповіді, і суд присяжних, перед яким ішла розправа, увільнив оскаржених, хоча конфіската брошури лишилася в повній силі. Швидко по тім, зрештою, в початку 1877 р. сконфісковані були у Львові також ті три брошури Кістки, що були пропущені віденською прокураторією.

---

[1] Як ви бачите, ми живемо по конурах і ходимо майже голі і босі (*нім.*).— *Ред.*

[2] Теперішній цар обіцяв нам свободу, але замість свободи він дав нам таку річ, що коли про неї подумати, то можна було б сказати, що це нове ярмо для трудівників або мотузка, на якій треба повіситись (*нім.*).— *Ред.*

Серед галицької суспільності поява тих брошур викликала великий переполох. Москвофільська публіцистика підняла крик про гнилий «західний комунізм і соціалізм», що грозиться при помочі українського слова розбити Росію. З народовців В. Барвінський добачував у них «непереченний вплив комуністично-соціалістичної пропаганди» і признав її «між нашим народом яко невідповідну і шкодливу», між іншим, тому, «що індивідуальний характер нашого народу оказується противним комуністичній і соціалістичній нівеляції», а також і тому, «що западний соціалізм і комунізм у дотеперішній своїй формі не може остоятися перед лицем науки» («Правда», 1877, стор. 164, 166). Ще дальше пішов другий народовець — Д. Танячкевич (Будеволя), доказуючи, «що українські соціалісти єсть причепи до соціалістів московських, попхнуті туди російським правлінням», і що «російське правління єсть одинокісінький мотор соціалістичного руху між українською молодіжжю!» («Правда», 1877, стор. 178—179). Певна річ, автор розумів се так, що в соціалісти пішла укр[аїнська] молодіж тому, бо російське правління відбило її від реальної патріотичної праці на рідним грунті, між іншим, от хоч би пам'ятним майовим указом 1876 р. Але були й такі, що бачили в ініціаторах видання російських провокаційних агентів і стояли на тому, що російський уряд умисно постаравсь про публікацію соціалістичних брошурок українською мовою, аби мати за що здушити весь українофільський рух. Інші, не входячи в такі далекі комбінації, твердили просто, що власне брошури, видані В. Кісткою, були одним із безпосередніх мотивів видання того указу, а консервативний польський «Czas»* зовсім виразно накивував до російського уряду, що супроти українців, заражених соціалізмом, він повинен шукати опори в поляках, які «brzydzą się socyalizmem»[1].

І в тісніших кругах, що знали, хто криється під псевдонімом В. Кістки, його публікація зробила не дуже корисне враження. Драгоманову не подобалась ані «Парова машина», в якій він бачив «соціалістичний балет», ані брошура «Про хліборобство», в якій замало було конкретного знання і яку він пізніше взявся перероблювати. А вже найбільше він остерігав Остапа перед друкуванням

---

[1] Відчувають огиду до соціалізму (*польськ.*).— *Ред.*

«Правдивого слова хлібороба», заповідаючи наперед, що прокураторія не пропустить сеї брошури, і радячи бодай повикидати деякі драстичні уступи. Виїхавши з Києва на добровільну еміграцію, Драгоманов жив тоді в Відні, де мав намір осісти і розпочати видавання українського журналу. Остапів процес показав йому, що австрійські порядки не дають досить простору для такої свободи слова, яку він уважав потрібною для свойого видання, і в половині 1876 р. він переїхав у Женеву, запевнившися в Остаповім співробітництві при журналі, що мав виходити на швейцарськім грунті. З сього співробітництва не вийшло нічого, бо процес 1877—[18]78 рр. на довгі літа відібрав Остапові охоту й змогу до наукової праці. Отим-то по 1878 році зносини Остапа з Драгомановим хоч ішли ще якийсь час, але були дуже слабі, оживилися трохи в часі, коли Драгоманов був редактором «Вольного слова»*, а потім урвалися навсе. Не маючи під рукою ніяких матеріалів для характеристики зносин Остапа з Драгомановим, я лишаю сю тему набоці; може, публікація переписки Д[рагоманова, над якою працює д. Павлик, позволить з часом сказати про них щось конкретне.

І з інших сторін ішли удари на Терлецького за видання тих брошурок. Один із його старших товаришів* зараз з початком 1876 р. писав йому про них з докором, і Остап, роздразнений, відповів різким, може, одиноким різким листом, який йому довелось написати за життя*. «Дорогий мій друже! — писав він.— Я прочитав Ваш лист і признатися мушу, що він для мене дуже велика несподіванка. Т а к о г о листу від Вас я ніколи не сподівався. І я справді не знаю, що про нього подумати. Я його читав кілька раз, шукав в нім хоть одної серйозної мислі і, не гнівайтеся, що скажу Вашими таки словами, окрім «грандіозного тьфу» на Вас самих, нічого в нім не міг найти. Дуже легко може бути, що я чогонебудь не дочитав або не зрозумів, і тоді вибачте мені. Але так, як мені річ тепер показується, то мені здається, що Ви, починаючи лист, хотіли на когось плюнути, що Ви справді здоровенно замахнулись до сього патріотичного акту — і плюнули собі самому в лице.

Можна би сказати, що плювати собі в лице — то річ зовсім непотрібна, що її, по крайній мірі, не треба було робити при свідках; але то би значило «бути негатором індивідуальної праці», а я її негатором бути не хочу.

Я не знаю, як Ви сей мій лист приймете, але будьте переконані, що я ще ані одного листу не писав з таким тяжким серцем, як сього. Адже ж я був глибоко переконаний, що як би не склались наші приватні стосунки, ми все-таки остаємося політичними приятелями і, коли маю ужити сього слова, товаришами, і то щирими і добрими товаришами на полі народної праці. Писати ж до того товариша в такім тоні, в якім я мушу написати відповідь на Ваш нинішній лист, се для мене, вірте мені, річ дуже прикра. А не відповісти на нього не можна. Зачну від справи, котра обходить безпосередньо мене.

Я думаю, що Ви мене знаєте уже настільки, що зможете про мене сказати, що я чоловік мислячий і чесний і що мої переконання тоже добре обдумані і чесні. Коли ж я чоловік чесний і коли я полюбив нарід щиро і правдиво, то як ви можете від мене вимагати, щоб я тоді кривив душею, коли на дорозі мого політичного життя можу наткнутись на параграфи карного права? Та я не тільки голову свою — Ви ж самі кажете, що вона нічого не варта,— але цілого себе із усею своєю душею і кар'єрою покладу «під обух власті», коли того вимагатиме інтерес справи, котру я бороню. Ідуть і йшли ліпші люди під той обух, то чом же не йти мені? А то тим більше, що, як Ви кажете, про мене менше! Коли менше, то чого ж Ви такого галасу непотрібного наробили?

Ви ув одно кладете нібито якусь різницю між «видавцями» метеликів і мною. Після моєї думки різниці тут абсолютно не можна робити ніякої. Ви знаєте, що метелики сі печатані у Відні і що вони без моєї помочі — жаль, що поки що тільки чисто формальної,— не були б зовсім печатались, по крайній мірі, не в Відні. То й не робіть ніякої різниці між нами. Я собі заслужив на ту честь, і Ви мені того не відбирайте, що мені належиться.

Про яке Ви отсе «octroy»[1] говорите? Кому хто що octроював? Дуже Ви, мабуть, братчику перепудились того карного права і бодай чи не страх говорить із усього Вашого писання?

На Ваші погляди на вартість метеликів нічого мені відповідати. Ви самі дуже добре знаєте, що все, що Ви понаписували про них у Вашім листі, що все те крайня нісенітниця. Ви, мабуть, знаєте, що всі ті метелики, і ті, що пере-

[1] Подачка (*франц.*).— *Ред.*

ведені з великоруського, і оригінальні, писані на підставі Марксових ізслідувань, і на се вже треба справді багато тупості, щоб Марксові ізслідування назвати «теоріями, поставленими самою тупою із соціальних фракцій».

Так само нічого відповідати на те, що нарід гаразд дотепніше додумавсь свого суду о всій всячині, яка в сих книжках пазгортана, без мислі поставлена і толку, як, н[а]пр[иклад], повстає єднання на діло освободження. Отся фраза писана дуже незрозуміло, але коли не помиляюся, то Ви, мабуть, хотіли сказати, що нарід ліпше знає, як єднатись на діло освободження, ніж ті українські агітатори, котрі забираються до організації соціальної пропаганди. Я абсолютно не можу зрозуміти, як Ви щось такого могли подумати і написати. Хіба ж галицько-просвітні дурниці, галицько-попівські товариства тверезості дають Вам право се говорити, і хіба ж те, що нарід читає такі дурниці, як моралізуючі метелики «Просвіти», «Науку» etc. etc., що він наосліп суне у товариства тверезості, що він віддає свою землю жидам та рустикальним банкам, хіба ж се все есть ознакою, що він додумавсь лучче до того, як братися до діла освободження? Сміх і сльози!

Ви пишете, що видавці не додумались до такої штуки, як організація пропаганди! В и се кажете!! Звідки Ви знаєте, що вони не додумались? Може, звідти, що вони до неї додумались, не порадившись ні з ким попереду? А Ви, коли організуєте товариства тверезості[1], радитесь із ким попереду? Та Вам же ніхто не перечить організувати соціальну пропаганду в N. Організуйте її, Ви не так зависимі від власті, як я або хто-небудь другий, Ви чоловік вольний, ну, то й беріться до роботи!

Поставили аксіому: «будь у нас люди, будуть і книжки» вспід головою, уверх ногами,— закидаєте Ви видавцям і забуваєте, що вона в Галичині давно перевернена «вспід головою, а уверх ногами». Нащо печатаються популярні галицькі метелики, як не на те, щоб були в Галичині люди? Чи ж есть лучший спосіб пропаганди, як книжка? Коли хто що перевернув догори ногами, то перевернули власне Ви. Адже ж річ ясна, що треба сказати: «будь у нас книжки, будуть і люди». А як будуть люди, то такі книжки-мете-

[1] Се мала бути люта іронія, бо адресат жив у Галичині на провінції, але з організацією тов[ариств] тверезості не мав нічого спільного.— *І. Ф.*

лики зійдуть на другий план, а на перший план вийдуть л ю д и, а з людьми а к ц і я о с в о б о д ж е н н я.

І які надії можна мати на раціональне провадження діла народного освободження, коли у нас люди із боязні, щоб не попастись під обух власті, кидають болотом на усіх правдивих і щирих робітників народних! Нарід, котрий має таких оборонців, мусить пропасти! Запаморочений, заполошений і збитий з толку своїм попівством і своїми параграфовими політиками, він, як пух, марно загине. Не залле його горівка, а залле його уся та мізерія галицька, усі ті народолюбці галицькі із заячою шкірою і заячим серцем. О, бодай вас усіх із вашим курячим розумом!

Ітак, цілий Ваш лист такий, що я мушу усею душею запротестувати против нього. Або Ви чоловік серйозний, і тоді пишіть по-людськи, або Ви плюнули на всі Ваші дотеперішні переконання, і тоді лучче не пишіть нічого».

Я навів увесь той лист як свідоцтво настрою, в якім тоді, в лютім 1876 р. знаходився Остап. Нам байдуже, до кого він писав отак та на які аргументи противника відповідав, і ми підчеркнемо лише деякі власні його признання. Отже, поперед усього він ідентифікує себе вповні з видавцями брошурок і заявляє повну рішучість іти далі тою «політичною» дорогою, хоч би мав тут положити й голову, не лише кар'єру. Се чинить велику честь його характерові, і ми можемо сказати сміло, що від 1772 р. се був перший галицький русин, який поставив справу таким робом. Щоправда, розумова оборона занятого Остапом становища й напрямку не видержує критики. Аргумент: «я чоловік мислячий і чесний, значить, і моє діло добре обдумане й чесне» — властиво не аргумент, а питання особистого довір'я. Аргумент, що метелики, проти яких виступав приятель — не шкідливі, а навпаки добрі, бо написані «на підставі Марксових ізслідувань», зовсім нестійний. Тільки одна брошурка, видана в Відні, власне «Про правду», перероблена з російської брошури «Хитрая механика», була переробкою праці не Марксової, але Лассалевої про посередні податки, та й то з Марксовими дослідами ся Лассалева агітаційна праця не мала нічого спільного. Що ж до інших віденських брошурок, то вони, а особливо «Правдиве слово хлібороба» та «Парова машина», далеко більше мали в собі російського наївного народництва та бунтарства, ніж західноєвропейського соціалізму. Не зовсім справедливо осуджує Терлецький — ідучи тут за слі-

дами Драгоманова — ті заходи галицької інтелігенції, «Просвіти», пропаганди тверезості, що силкувалися по довгих десятиліттях повної байдужості хоч сяк-так зблизити інтелігенцію з народом та горнути його докупи. Що ж до докору страху та заячого серця, яким кидає Остап на свойого товариша, то, хоч і як він був оправданий, але той страх у Галичині був зовсім природною появою супроти новості справи та нечуваної досі смілості думок, пропагованих у писаннях українських соціалістів. Не минули два роки, а такий самий докір з уст іншого товариша був кинений на самого Остапа...

V

В маї 1877 р. приїхав до Львова молодий поляк, що замельдувався в готелі як Станіслав Барабаш*. Він прибув із Женеви, мав з собою велику паку книжок, переважно російських, а також рекомендаційні листи від різних заграничних революціонерів до різних осіб, поляків і русинів. Він познайомився тут з Б. Лімановським*, польським письменником, що, емігрувавши з Росії, жив у Львові, тут видав пару книжок соціалістичного змісту («Dwaj komuniści Tomasz Morus i Campanella», «Socyologia Augusta Comte'a»), далі з Августом Скерлем, провідником робітницького товариства «Gwiazda». Пробуваючи два тижні у Львові, Ст. Барабаш бував у робітницьких польських товариствах «Gwiazda» і «Ognisko» (товариство друкарів), але ані книжок, привезених із-за границі, ані листів, адресованих до деяких руських студентів, не віддав. Тим часом львівська поліція, стривожена звісткою «Czasu» про розширену в східній Галичині соціалістичну пропаганду та звістками львівських польських газет про московських агентів, які буцімто їздять по краю (тоді йшла війна між Росією й Турцією, і галицькі поляки боялися, щоб російська армія, йдучи повз галицької границі, по дорозі не захопила й Галичину або бодай не викликала тут «гайдамаччини»), пильнувала кождого приїжджого і від першої хвилі мала на оці й Барабаша і, скоро тільки він почав готовитися до від'їзду, зробила у нього ревізію, забрала книжки й листи і арештувала його. На поліції він признався, що не називається Ст. Барабаш, але Михайло Котурницький, родом із Варшави, був довший час у Швейцарії, але за той час під чужими пашпортами кілька разів їздив до

Росії. Признав також, що він з переконання соціаліст і займається соціалістичною пропагандою, але лише в Росії, не в Галичині. Далі признав, що бажав також і серед львівської академічної молодежі ширити книги та часописи соціалістичного змісту. Знайдені при нім листи Драгоманова одержав буцімто не від нього самого, бо його не знає особисто, а від якогось знайомого в Женеві, і не безпосередньо для адресатів-русинів, із яких не знає нікого, а для якоїсь третьої особи, якої не хотів назвати. Се толкування було неправдиве; при Котурницькім знайдено рекомендаційний лист Драгоманова*, в якім сей говорить про віддавця: «Сей лист вручить Вам чоловік, якого тутешні мої приятелі вважають певним. Він належить до кружка російських соціалістів, а родом поляк, вихований на російськім письменстві й російській літературі». Переходячи до планів Котурницького, Драгоманов писав там далі: «Тільки тепер разом з іншими він забирається заводити те саме й між поляками, яким прийдеться зачепити також за Галичину і тут розпочати роботу. Тим-то вони й нас доторкаються ближче; я тут сказав і йому, й іншим, що поперед усього, коли вони поставлять соціальне питання перед поляками, треба буде покласти й той принцип: польський соціалізм у Польщі, руський на Русі, щоб ні в кого не було й тіні сумніву, немовби вони хотіли поновити Польщу з р. 1772, хоч би й соціалістичну»[1].

В листах Драгоманова, знайдених при Котурницькім, а призначених для декого з руських студентів університету (в першій лінії для Ів. Мандичевського та М. Павлика), звичаєм російських конспіраторів були повиписувані не лише численні назви знайомих, але говорилося також про різні плани й надії Драгоманова, що були в смішній диспропорції до сил і здібностей адресатів та до тої роботи, яку вони повинні були робити наразі й поперед усього. Ітак, автор отсих рядків мав їхати пощось до Сигота, познайомитися там з гімназіальною молодежжю, відтам до Мункача, а якби можна, то й до Унгвару; остерігано його при тім, щоб їхав обережно, не мав при собі нічого такого, що могло б скомпрометувати, і щоб старався приєднувати молодіж. Ні перед тим, ні потім між Драгомановим і мною не було згадки про таку місію, до якої я, зрештою, тоді, не

[1] Цитую з акту оскарження, перекладаючи з польського перекладу.

обзнайомлений ані з політикою, ані з історією, ані з економією, молодий слухач класичної філології, був зовсім не здібний. Іван Мандичевський мав їхати до Києва* направити якесь лихо, якого наробили кияни. Сей мав бачитися з тим, той писати до іншого, між львівськими й віденськими «приятелями» мав удержуватися тісніший, ніж досі, зв'язок і т. ін. Сього тільки й треба було поліції. Почалися домашні ревізії, спершу у тих львівських русинів, які були згадані в листах Драгоманова, а далі, на підставі знайдених у них хоч би й найневинніших листів, нотаток або видобутих від них зізнань, у всіх їх знайомих, де вони бували, в бюрах, де служили. Се давало матеріал до нових пошукувань і арештів. Перших арештовано Мандичевського, мене, Павлика, теолога Заячківського*, далі Леоніда Заклинського*, Ів. Белея*. Побігли телеграми до Відня. Тут арештовано богу духа винного Барабаша, що дав був Котурницькому свій пашпорт для їзди в Росію, і ще одного поляка Березінського*. Далі по доконанні численних ревізій у «Січі» й її членів арештовано січовиків Остапа й Сельського і привезено (в кайданах!) до Львова.

Тут арештовано ще Лімановського. Ревізії були в «Просвіті», «Акад[емічному] кружку»* і «Дружнім лихварі», два чи три рази в гр[еко]-кат[олицькій] духовній семінарії і в кільканадцятьох студентів русинів. На провінції були ревізії, скільки знаю, у родичів та свояків арештованих, надто у різних людей, що назву пок[ійного] Вол. Навроцького, якому виточено було дисциплінарне слідство, у адвоката д-ра Бучинського в Станіславові, о. Рошкевича* в Лолині, о. Льва Шанковського в Дулібах, о. Маркевича в Єзуполі, посла Антоневича* в Перемишлі, у Льва Василовича*, нар[одного] учителя в Сапогові, якого за найневиннішу переписку зо мною прогнано зі служби, і т. д. Числячи за свіжої пам'яті, я начислив був звісних мені ревізій зо 50. По Галицькій Русі пішов пострах, якого досі не бувало; тільки москвофіли тріумфували і майже пальцями вказували поліції, куди йти і чого шукати. Навіть польські газети, неприхильні руським соціалістам, говорили з обридженням про ту шпіонську службу львівських москвофілів, а «Dziennik Polski»* (ч. 165) зазначував, що вони днем наперед знають про кожду нову ревізію й кожде нове арештування. Матеріалу нібито доказового нагромаджено на добрий віз; арештованим прийшлося сидіти й ждати, поки слідчий суддя, один із найглупіших

і найлінивіших урядників львівського суду, Кріґсайзен, не розбереться в тім матеріалі. Додайте, що він не вмів читати по-руськи і всі листи та нотатки мусив перекладати для нього заприсяглий товмач Василевський, поляк, якому саме читання руського письма робило немалі трудності. Правда, судові власті вже з найповерховішого огляду зібраного матеріалу могли переконатися, що ніякої фактичної вини за ув'язненими не було. Декого з ув'язнених, особливо всіх поляків, крім Котурницького, випущено по 1—2 місяцях; деяких русинів, зовсім непричасних до Драгоманова, випущено трохи пізніше. Нарешті скінчилося слідство, дня 10 жовтня прокуратор виготовив акт оскарження, де головним доказовим матеріалом були листи Драгоманова, а головним злочином — соціалістичні переконання та «niedozwolone stosunki»[1] з тим же Драгомановим. Випущений ще перед тим на вільну стопу Ів. Мандичевський через свойого адвоката д-ра Попеля протестував против акту оскарження до вищого суду. Вищий суд зажадав усього матеріалу, добутого слідством, а ми, не випущені на вільну стопу, сиділи далі в в'язниці. В кінці вищий суд відкинув зажалення Мандичевського; тоді випущено на вільну стопу й Павлика, лишились у арешті лише Котурницький, я і Терлецький, сей останній невважаючи на те, що його хороба в тюрмі страшно погіршилась; він у казні мав не раз 2—3 епілептичні напади на день. Яка була причина тої нелюдської жорстокості — держати хорого чоловіка ще три зайві місяці в арешті,— сього ніхто, мабуть, не зміркує.

Нарешті в половині січня 1878 р. відбулася наша розправа. Акт оскарження починався монументальними в своїй апріорності словами: «Wiadomą jest rzeczą, że istnieje propaganda w celach socialistycznych, która szerząc zasady swe w szerokich kołach społeczeństwa, a nie będąc tolerowaną przez rządy, drogami tajnemi, a przedewszystkiem przez zawiązywanie tajnych stowarzyszeń zwolenników dla swych zasad jednać usiłuje. Wedle oznajmienia władz politycznych, wedle treści korespondencyi przytrzymanych u osób podejrzanych o krzewienie zasad socialistycznych zajmuje Michał Petrowicz Dragomanow, były profesor uniwersytetu kijowskiego, obecnie w Genewie przebywający, naczelne stanowisko w zagranicznem stowarzyszeniu socialistów, którego czynność obejmuje ludność małoruską od Dniepru az po za

[1] Недозволені контакти (*польськ.*).— *Ред.*

Karpaty do Węgier; on też jest głównym i jedynym pośrednikiem między ruskimi socialistami w Ukrainie, a podobnemi w zawiązku będącymi żywiołami ludności ruskiej w Galicyi»[1].

Та й годі! Ані слова теоретичного, ані історичного мотивування більше. Не знати, що було більше подивляти в тім засновку: чи логічну смілість, з якою автор сього акту прийняв як «wiadome» те, що властиво повинен би був доказати, тобто існування тайного соціалістичного товариства українсько-руського з Драгомановим на чолі, чи його бездонну ігнорацію в справах соціалізму та й те його твердження, що соціалізм, не толерований урядами, мусить ширитися при помочі тайних товариств, висловлене десять літ по смерті Лассаля, п'ять літ по легальній соціалістичній агітації Обервіндера в Австрії, в хвилі, коли Бебель* і Либкнехт * давно засідали в німецькім парламенті, а нові вибори завели туди 8 соціал-демократів, коли німецька соціальна демократія числила вже десятки своїх органів, що легально розходилися не лише в Німеччині, але і в Австрії. Щодо Терлецького читаємо в тім акті дословно ось що: «Ostap Terlecki w przesłuchaniu sądowem 'oświadczył, że jest z przekonania zwolennikiem idei socialistycznej, że zna osobiście Dragomanowa, koresponduje z nim jedynie w sprawach literatury małoruskiej, a co do teoryi socializmu, że zajmuje się tylko propagandą socialistyczną w literaturze, że dotąd pisywał w tej kwestyi, jednak nic jeszcze nie drukował. Terlecki podaje, że wydał we Wiedniu przez niejakiego Kistkę napisane broszury treści czysto socialistycznej: a) Parowa maszyna, b) Pro bidnost', c) Prawda, d) Prawdywe słowo chliboroba do swoich zemlakiw. Za ostatnią broszurę był on przed sądem przysięgłych we Wiedniu o występek

---

[1] «Відомо, що існує пропаганда з соціалістичною метою, яка, поширюючи свої принципи в широких колах суспільства, не визнавана властями, намагається гуртувати прибічників своїх засад таємними шляхами, і насамперед шляхом організації підпільних товариств. Відповідно до заяви політичних властей щодо змісту переписки, відібраної у підозрюваних в поширенні соціалістичних ідей, Михайло Петрович Драгоманов, колишній професор Київського університету, що зараз перебуває у Женеві, займає провідне місце у закордонному об'єднанні соціалістів; його діяльність охоплює малоруське населення від Дніпра аж поза Карпати до Угорщини; він є також головним і єдиним посередником між українськими соціалістами на Україні і подібними ж стихійними [течіями], що зароджуються серед українського населення Галичини» (*польськ.*).— *Ред.*

§ 302 i 305 u. k. oskarżony, został jednak od oskarżenia uwolnionym. Znalezione jednak u przyjaciela jego Feliksa Sielskiego listy Dragomanowa wyświecają dostatecznie, że korespondencya ta nie teoretyczne poglądy, tylko czynną propagandę miała na celu. Przy rewizyi u Melitona Buczynskiego w Stanisławowie znaleziony list Andrzeja N.z 10 września 1875 wyjaśnia, że Terlecki już w tym czasie znosząc się z Dragomanowem nie tylko przesiąkł zgubnemi zasadami komunistów, ale że myślał też o ich rozpowszechnieniu między ludem. W tym duchu tłumaczyć należy list niedokończony Terleckiego, list Denisa N. z daty Wiedeń, 13 sierpnia 1875, list Kapitana pod datą Kijów, 2 marca 1877 do Terleckiego pisany, wedle których Terlecki utrzymuje ożywione a podejrzane stosunki z zagranicą, mianowicie z Kijowem, gdzie ruch socialno-rewolucyjny do wielkich doszedł rozmiarów. Wedle treści listu Włodzimierza Nawrockiego z daty Rzeszów, 2 czerwca 1876 starał się Terlecki pozyskać wspomnianego Nawrockiego dla czynnej propagandy socialistycznej. Tak tedy nadmienione tu okoliczności budzą podejrzenie, że i Feliks Sielski i Ostap Terlecki są członkami tajnych stowarzyszeń socialistycznych, że z zagranicznemi towarzystwami tajnemi korespondencyę utrzymują (§ 285, 287 c. d. u. k.) i ostatni członków też do tajnego stowarzyszenia zebrać usiłował»[1].

[1] Остап Терлецький на судовому процесі заявив, що за переконаннями він є прибічником ідеї соціалізму, що він особисто знає Драгоманова, листується з ним виключно в питаннях української літератури, а щодо теорії соціалізму, то він займається соціалістичною пропагандою лише в літературі, що досі він писав дещо з цього питання, однак ще нічого не друкував. Терлецький повідомляє, що він видав у Відні за допомогою якогось Кістки написані ним брошури соціалістичного змісту: а) «Парова машина», б) «Про бідність», в) «Правда», г) «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків». За останню брошуру він був притягнутий до суду присяжних у Відні за провину відповідно до § 302 і 305 карного кодексу, але від звинувачення був звільнений. Знайдені, однак, у його товариша Фелікса Сельського листи Драгоманова досить яскраво свідчать про те, що це листування містило не лише теоретичні погляди, але мало на меті й активну пропаганду. При обшуку у Мелітона Бучинського у Станіславі знайдено лист Андрія Н. від 10 вересня 1875 року, який свідчить, що Терлецький уже тоді, контактуючи з Драгомановим, не лише пройнявся згубними ідеями комуністів, але також і про те, що він задумувався про їхнє розповсюдження в народі. У такому плані слід тлумачити незакінчений лист Терлецького, лист Дениса Н. від 13 серпня 1875 року у Відні, лист Капітана, даний у Києві 2 березня 1877 р., написаний до Терлецького, відповідно до яких Терлецький підтримує жваві і підозрілі стосунки з закордоном, а саме з Києвом, де соціально-рево-

Отсе й уся species facti! Ані в листах Терлецького, ані в цілій величезній, у слідстві нагарбаній кореспонденції не знайшлося ані одного виразного натяку на якесь тайне товариство — дарма! По прокураторській теорії сам принцип соціалізму значить уже товариство, а що, як висловлявся прокуратор при розправі, тутешня власть нічого не знає про те товариство, то воно мусить бути тайним. В уяві прокуратора Київ являється страшним огнищем соціально-революційного руху, так як в уяві судії Крігсайзена петербурзькі «Отечественные записки»* були революційним журналом, якого редакторів він велів би повісити. І хоч автор оскарження сам почував, що фактична основа оскарження круха і що властиво він оскаржує не за факти, а за «zgubne zasady», за те, що оскаржений «myślał», то йому се було байдуже; досить, що все се «budzi podejrzenie»! І даремно Терлецький і інші оскаржені на розправі, признаючися до соціалізму, толкували легальність своїх поступків і зносин, даремно доказували, що спільність поглядів ще не значить тайного товариства, так як не творять його всі музиканти в оркестрі, хоч усі грають після однакового такту; даремно вказували на існування легальної соціалістичної преси й агітації навіть у Австрії; даремно доказували, що Драгоманов зовсім не голова товариства, що Київ зовсім не центр революції, що пропаганда соціалістичних ідей а суппонована прокуратором «czynna propaganda»[1] зовсім не те саме, що соціалістичні ідеї ширити вільно і т. ін. Трибунал, зложений з одного кар'єриста і трьох духових інвалідів, станув на становищі прокураторської інтродукції і признав усіх оскаржених винуватими та позасуджував їх на кари — самі собою невеликі (найвища кара, Котурницького, була 3 місяці), та для деяких молодих людей задля їх цивільних наслідків фатальні. Найменше значення мали ті кари для Сельського й Мандичевського: оба були люди заможні, надто один медик, а дру-

---

люційний рух досяг великих розмірів. Відповідно до змісту листа Володимира Навроцького з датою «Жешув, 2 червня 1876 року» Терлецький намагався залучити згаданого Навроцького до активної соціалістичної пропаганди. Отож, викладені тут обставини будять підозріння, що і Фелікс Сельський і Остап Терлецький є членами таємних соціалістичних організацій, що вони листуються із закордонними підпільними товариствами (§ 285, 287 чинного карного кодексу) і що останній також намагався залучити нових членів до таємного товариства» (*польськ.*).— *Ред.*

[1] Активна пропаганда (*польськ.*).— *Ред.*

гий укінчений правник і будущий адвокат, значить, оба не дбали про урядову службу й пішли далі своєю дорогою. Вибив із колії засуд Павлика й мене: ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусили попрощатися з нею і добиватися хліба наразі журналістикою. Я, щоправда, не покинув університетських студій, але трактував їх уже не як студії для хліба, а тільки шукав способів поповнити дійсно прогалини свойого знання. Та найтяжче потерпів Терлецький. Він, чоловік старший (поверх 35 літ), зламаний хоробою, втративши свою посаду, притім без ніякого способу до життя, не здібний навіть до затяжної публіцистичної роботи, а до того маючи на карку значні, як на його засоби, книгарські довги в Відні, знайшовся просто в розпучливім положенні.

Може, дехто здивується, читаючи отсе оповідання про той перший у Галичині соціалістичний процес. Юридично беручи, був він цілковитою негацією духа й букви закону. Але зрозуміти його можна лише на тлі тогочасних політичних відносин Австрії й становища Галичини. Централістичне, псевдоліберальне міністерство Ауерсперга*, тяжко скомпрометоване корупційними процесами Офенгайма та т[ак] зв[аного] «Хабруса», доживало свойого часу. Заносилося на зміну системи в Австрії. Чеські посли все ще держались абстиненції і не хотіли йти до віденського парламенту, та вже особистий приятель цісаря гр. Тааффе* вів з ними таємні переговори, за яку ціну вони готові б були вернути до парламенту. Поляки також недавно з опозиції перейшли були на урядову сторону за ціну покликання одного з їх менерів до міністерства. Першим таким міністром «без теки» став Зємялковський*. Галицьким верховодам треба було якого-будь способу, аби зміцнити свої впливи в Австрії і свою власть у Галичині. Кожде народне зібрання у Львові, всякий хоч і як невинний об'яв незалежної думки представлювано як страшну конспірацію і ніколи не занедбувано вказати центральному правительству, що властиво лише польська шляхта в Галичині являється елементом вповні надійним і здібним до піддержування основ держави. Почалося гарячкове шукання конспіраторів; недавне польське liberum conspiro[1] знайшло собі противагу в liberum denuntio[2] польської консервативної преси. Тут

[1] Вільно конспіруюсь (*лат.*).— *Ред.*
[2] Вільно роблю донос (*лат.*).— *Ред.*

наскочила російсько-турецька війна. Російські війська йшли попри австрійську границю, а деякі воєнні знадоби вожено також галицькими залізницями до Румунії. Між польськими панами в Східній Галичині пішла чутка, що руські селяни тільки й ждуть приходу російського війська, щоб кинутися на двори. Переляк був загальний; панська прєса домагалася мобілізації війська й обсадження границі, день у день доносила про російських агентів, що буцімто об'їжджають руські села; жандармерія по провінції була в руху, арештуючи кождого підозреного чужинця. Так був арештований російський історик Іловайський і німецький подорожник Остен-Сакен. Та надії на австрійську мобілізацію не сповнялися, і «Dziennik Polski» д[ня] 9 червня візвав східногалицьких дідичів, «pozbawionych opieki wobec gospodarowania Moskali»[1], щоб подумали про способи охорони й організувалися. Сього було досить для станьчиків*, і ось дня 17 липня, того самого дня, коли у Львові почались арештування соціалістів, краківський «Czas» затрубив на аларм, що вся Східна Галичина перейнята соціалістичною пропагандою, проти якої польське обивательство повинно творити комітети безпечності. Намісник граф Альфред Потоцький* як стій вирушив у Східну Галичину об'їздити повіти, щоб переконатися про стан краю. Арешти й ревізії серед русинів відразу показали консерватистам, против кого звернути вістря. Шляхтич А. Созанський із Старого Кобла коло Самбора в меморіалі, висланім до львівського суду, домагався, щоб ув'язнених русинів якнайшвидше повішати. Та консерватисти вміли ліпше використати сей сам собою маловажний епізод. Зроблено так, щоб ревізій по домах русинів було якнайбільше, щоб книжок та паперів у них забрати якнайбільше і щоб у центральної власті, а ще більше в цісарськім бургу викликати враження, що вся Галицька Русь підточена соціалізмом, що всяке розширення прав руського народу, руського селянства грозить небезпекою державі, церкві, власності і що одинокою опорою тих святощів є польська шляхта. Ось чому арештованих треба було позасуджувати, ось для чого треба було скомпонувати велике тайне товариство з Драгомановим на чолі, з центрами в Києві, Львові, Відні та Женеві, товариство, про яке ані перед тим, ані потім ніхто не чув нічого. Самі

[1] Позбавлених опіки у зв'язку з господарюванням росіян (*польськ.*).— *Ред.*

поляки, майстри в конспіраціях та заговорах, сміялися з того концепту, хоча приймали його на віру слів прокурора. «Pan Dragomanow,— писав «Dziennik Polski» по процесі в ч[ислі] 23 з р. 1878,— jest na polu spiskowania prostym dyletantem. Procesy lwowskie wykazały, że w jego robocie niema ani krzty planu i konsekwencyi, że dzisiaj nie wie, co jutro napisze, że jutro odwoła to, co dziś napisał»[1].

Розуміється, Драгоманов ніколи не мав претензії дорівнювати польським конспіраторам. Цікаво, що польська часопись не знаходила досить «słów potępienia niesumienności genewskiego sportsmena socializmu»[2], а не пробувала застановитися над роллю, яку в цілім тім процесі відіграв польський конспіратор М. Котурницький. Ся роль вже тоді була декому не ясна. Які були відносини між Котурницьким і Драгомановим, я не знаю; пізніше в своїх листах до мене Драгоманов про Котурницького ніколи не згадував. А Котурницький, відсидівши 3 місяці, на які був засуджений у Львові, був видалений із границь Австрії з забороною вертати сюди коли-будь назад. Та проте вже 1879 р. ми бачили його у Львові, де в ту пору бачив його й комісар поліції, той сам, що арештував його в 1877 р., та проте сим разом його не арештовано. Пізніше він приїжджав іще кілька разів до Львова, де в 1884 р. видав навіть під псевдонімом «Michałko» окремою брошурою кілька віршів українською мовою і латинкою, навіяних гарячими й дружніми розмовами з одеськими українофілами. Нащо потрібна була йому ся брошура і куди поділось її видання, яке, мабуть, зовсім не було пущене в продажу, сього я не знаю. В р. 1885 чи 1886 Котурницький уже під новою назвою «Borkowski» виступає в варшавськім «Głosie»* з просторою статтею про польсько-руську колонію Адамполь, положену недалеко Скутарі на березі Малої Азії. В тім самім часі він прислав мені з Кракова свою статтю «Mickiewicz і Puszkin pod pomnikiem Piotra W[ielkiego]», що була друкована в «Nowej Reformie»* і відбита окремою брошурою і де протестовано проти угодових поглядів Спасовича*. Ще пізніше

[1] Пан Драгоманов... у питаннях змови є звичайним дилетантом. Львівські процеси показали, що в його роботі немає ані крихти плану і послідовності, що сьогодні він не знає, що напише завтра, що завтра він заперечить те, що написав сьогодні (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Слів, що засуджують несумлінність женевського спортсмена соціалізму (*польськ.*).— *Ред.*

я довідався, що Котурницький-Борковський, за порученням котрогось російського міністра, дістав при якійсь залізниці посаду, яку ми назвали б сінекурою,— прочитувати газети й закреслювати в них усе, що пишуть про сю залізницю та її управу.

VI

Вийшовши в початку марта 1878 р. з арешту по відсидженні кари (я мусив відсидіти її зараз по розправі, бо хоч мені вільно було рекурсувати, але трибунал не захотів випустити мене на вільну стопу), я застав таку ситуацію: Павлик збирався видавати місячну часопись «Громадський друг» за підмогою Драгоманова, який на се видання віддав свою часть уваровської премії, уділеної йому за «Исторические песни малор[усского] народа». Я мав стати співробітником сього видання. Прошений був і Остап, та якось не потягав. Його, зрештою, в ту пору не було у Львові; зараз по розправі він виїхав до своєї родини в Назірну, відки вернув аж десь у цвітні або в маї. Побут його між рідними був важкий, нестерпний; усі надіялися від нього підмоги, а тепер він був найбідніший із них усіх, круглий пролетарій. Ми жили пару місяців разом: Павлик, його сестра Анна, Терлецький і я. Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкання опізнювалися часто; та найгірше боліло нас те, що вся руська суспільність з виїмком купки молодежі уникала нас як зачумлених. Ми опинилися в положенні банітів, викинених із суспільності, і нервове роздразнення, відповідне до такого положення, знаходило вираз у нашім журналі, який нумер за нумером конфіскувала прокураторія. Остап держався збоку від нашої роботи. Він, оскільки знаю, був противний видаванню журналу так швидко, без доброго приготування, і ще перед моїм виходом із арешту перечився про се з Павликом. Потім, коли журнал таки почав виходити, він обмежався на іронізуванні над «масою енергії», яку вкладали ми в се діло, а на просьби, щоб і він узяв часть роботи на себе, відповідав іронічно, що він «стара руїна». Та проте видно було, що безвихідне положення дуже мучило його. Він працював над чимось у бібліотеках, але ми ніколи не дізналися докладно, над чим. З уриваних фраз його та з титулів книжок, із яких він робив виписки (H a r t i g, Genesis der Revolution in Oesterreich, G z ö r-

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ч. 40.

ТЕКСТИ Й ПОЯСНЕНЯ

І.

ЛЕВ БОРОВИКОВСЬКИЙ

МАРУСЯ,

УКРАЇНСЬКА БАЛЯДА

Др. Іван Франко.

У ЛЬВОВІ, 1902.

Титульна сторінка видання балади Л. Боровиковського «Маруся» з поясненнями І. Франка

ВИБІР ДЕКЛЯМАЦИЙ

для руських селян і міщан.

Зладив і передмову додав

Ів. Франко.

Коштом і накладом Товариства „Просьвіта".

У ЛЬВОВІ, 1902.

З друкарні Ставропігійського Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Титульна сторінка антології «Вибір декламацій для руських селян і міщан» з передмовою І. Франка

n i g*, Oesterreichs Wiedergeburt), я вирозумів, що він з поручення якогось заможного росіянина робив компіляцію новішої історії Галичини зі спеціальним поглядом на індемнізацію. Для кого була призначена ся робота і що сталося з нею, не знаю.

Літом 1878 р. він зустрівся якось на вулиці з В. Федоровичем, який запросив його до себе до готелю. Після сеї візити Остап вернув значно веселіший. Федорович радив йому їхати до Відня, записатися на права і обіцяв запомогти його на початок грішми. Відтепер Остап чув себе ліпше, жартував, брав участь у розмовах молодежі, що вечором сходилася до нашої квартири на третім поверсі при ул. Кляйнівській. Та до видавництва не хотів мішатися; між ним і Павликом був якийсь тихий антагонізм. Тільки коли Павлик пішов відсиджувати присуджений йому арешт і я сам пильнував видання останньої часті нашого органу, що вийшла п[ід] н[азвою] «Молот, галицько-українська збірка», я здужав намовити Остапа, щоб він написав розбір книжечки Платтера* «Der Wucher in der Bukowina». Се була одинока його праця, поміщена в нашім тодішнім виданні. Повість Павлика «Пропащий чоловік», уміщена там, знеохотила його зовсім до нього; в виведеній там фігурі Напуди він добачав карикатурне змалювання свого власного поступування в Відні в 1877 році; наскільки у д. Павлика справді була інтенція докорити боязливістю власне Терлецькому і наскільки він мав для сього підставу, не берусь судити.

З кінцем 1878 р. наш маленький кружок розпався. Остап виїхав до Відня, де «на старі літа» записався знов на університет на права, хоч як не мав до них охоти; Павлик, засуджений судом присяглих на 6 місяців арешту за поміщене в «Громадськім друзі» оповідання «Ребенщукова Тетяна», виїхав до Женеви, не бажаючи при своїм слабім здоров'ї відсиджувати такий довгий час у тюрмі; я лишився ще у Львові, видавав «Дрібну бібліотеку»*, та з початком 1880 р. був змушений виїхати на село, не маючи ніякого удержання. Мої зносини з Остапом перервалися аж до 1883 р. Він не брав участі в виданій 1881—1882 р. мною й Белеєм часописі «Світ»*. Тільки в 1882 р. умістив пару дописей про боротьбу австрійських партій у женевськім «Вольнім слові» в пору, коли його редагував Драгоманов.

Восени 1883 р. повстала думка серед львівської академічної молодежі видати повний збірник писань пок[ійного]

В. Навроцького. Мене вибрано редактором того видання. Я зібрав і впорядкував перший том і порадив комітетові обернутися до Остапа з просьбою, щоб він написав життєпис свойого покійного приятеля. На вистилізуваний мною лист відповів Остап листом із 31 жовтня 1883*.

«Звістка, що зав'язався комітет для видання писань Навроцького,— писав він,— утішила мене. Робота це дуже розумна і пожиточна. Жаль тільки великий, щосьте рішили убрати його в етимологічні шори. Бідний він!

Щодо питання, в якій газеті російській була печатана якась стаття Навроцького, то пригадую собі, що одна стаття його про розправу Тарновського «Гогсуе»* напечатана була в «Київським телеграфі»* з 1875 чи 1876 року. Цю статтю, може би, не завадило дістати. Окрім того, писав він також в тих самих роках звичайні політичні кореспонденції до «Одеського вісника», але це, певно, будуть кореспонденції меншої ваги, писані лиш для зарібку. Про них, може, і не конче старатися, тим більше, що він не підписувався своїм іменем і тепер би їх тяжко було відшукати.

Тепер скажу пару слів про рішення комітету, щоби я написав біографію небіжчика. Я справді часу майже зовсім не маю. Подивіться лиш, як я жию. Від 6—12 рано учуся цивільне право, від 4—6 і від 7—10 цивільну процедуру, отже, менше-більше 10—11 годин на днину. Кваплюся з ученням, раз, для того, що хочу спекатися раз шкільної кованини, а потому для того, що ледве до нового року маю за що жити. А що потому буде, das wissen die Götter[1]. Кожда година, отже, котру відриваю від кування, відсуває на непевний час мої іспити. А іспити для мене питання животне. Але з любові для Навроцького, котрий був один із найлюбіших мені людей, я хочу приймитися за написання його біографії. Мушу, однак, признатися, що матеріалів до такої праці у мене нема. Що-м мав із кореспонденцій його про ті часи, колисьмо з собою жили, то попропадало при всіляких ревізіях і колотнечах 70-х років. Правда, що я пам'ять маю добру і дуже багато пам'ятаю і знаю з тих часів, розуміється, лише з того, що тичеться Навроцького яко публічного діяля. Приватних його стосунків я знаю дуже мало і то лиш оскільки вони мали зв'язь з громадським життям. Це би, розуміється, вистарчило для написання того, що я

[1] Це знають боги (*нім.*).— *Ред.*

зачав сього року писати і що-м читав у «Січі»[1]. Це мав би бути образок з життя галицької молодежі другої половини 60-х років, написаний в формі наполовину белетристичній (вибачте, щом цев роботов вікрався в Ваш спеціальний фах!). Але для написання документальної біографії цього замало. Для того просив бим Вас, коли і далі триматиметеся тої гадки, щоб я писав життепись, щобисьте були ласкаві і мені прислали його кореспонденцію та інші матеріали, котрі кидають світло на його особу, його становище в руху молодежі і на розвиток його переконань. Пришліть їх хоть би для одноразового перечитання. Я з читанням справлюся дуже скоро. Багато мусить мати Бучинський у Станіславові й брат посла Січинського, Андрій Січинський з Перемишля. Від них моглибисьте дістати багато матеріалу. Колибисьте, може, припадком знали адресу Андрія Січинського і могли мені її прислати, то я бим сам до нього удався. Также пришліть і те, що було напечатано в «Ділі» «Пам'яті найлуччого друга» (Хто се написав? Барвінський?).

Крім того, і на це кладу великий натиск, будьте ласкаві і напишіть, на коли менше-більше м у с и т е мати готову рукопись уже у себе ві Львові? Знаючи ясно і виразно термін, я постараюся так собі поділити час, щоби і вовк був ситий, і коза ціла, т. е., щоби і вив'язатися з милого обов'язку для Навроцького, і не дуже відриватися від параграфів.

Коли усі ці трудності уладимо, останеться ще лиш одна, котра сама собою і не єсть трудність і лиш для мене має вартість,— се справа авторського самолюбія. Згоджуюся на написання біографії лиш на той случай, коли комітет не буде робив в моїм тексті ніяких перемін. Ви знаєте, до

[1] Остап згадує тут про незвісну мені працю, про яку писав мені в листі з 18 цвітня 1883* ось що: «Яко куріозум подам до Вашої відомості, що я зачав писати — hőret und staunet! (слухайте і дивуйтеся! *(нім.)* — *Ред.*) — повість із життя галицької молодежі з другої половини 60-их років, у котрім я сам брав дуже живу участь, особливо в громадах. Але написав-єм лише 6 глав і урвав-єм, бо тра параграфи кувати, бодай би вони без носа ходили». Від деяких «січовиків», що в ту пору переїздом із Відня були у Львові, я чув, що Остап читав ту свою — не то повість, не то мемуар — у «Січі» і річ дуже подобалася. В паперах, що лишилися по його смерті, нема ані сліду тої праці. Можливо, що дещо з неї лежить у Відні між паперами «Січі». Чи не відшукав би хто того уривка, який, певно, варт би був опублікування хоч би тільки як свідоцтво учасника подій того цікавого часу.

кого удаєтеся з предложенням і як я пишу. Коли б, однако ж, треба було або дещо скоротити, або додати, або переміпити, то щоб ті переміни не мож було робити без моєї відомості і без мойого призволення. Я чоловік не дуже упертий і дам з собою говорити. Але все ж таки мушу знати, о що буде йти евентуально в перемінах, щобим потому міг зі спокійним сумлінням признатися, що це робота моя, а не чия. Для того напишіть мені про це виразно. Щодо правописі, то справді не знаю, що робити. Тут моє фонетичне сумління страшенно бунтується. Ах, бодай вас, ви львівські опортуністи і компромісмахери! Та що з вами діяти! Де не поступися, то все штуркнеш носом о якийсь компроміс. «Гармонія та й годі!» Нащо ж було видумувати фонетику, коли її тепер викидаєте з хати, як невигідного приятеля?»

Розуміється, комітет дав Остапові запевнення, що його праця буде надрукована в цілості, а я вислав йому весь зібраний мною рукописний матеріал, в тім числі коло 70 листів самого Навроцького і кількасот листів різних людей із 60-их років. Дещо зібрав і сам Остап, головно від д. Танячкевича та д-ра Бучинського. Розчитавшися в тім матеріалі, він задумав «представити життя й діяльність Навроцького на тлі духового розвою Галичини від 1772 р.», як писав мені в однім листі. Не довго гаючись, він зараз забрався до праці і з початком 1884 р. я, на великий мій перестрах, одержав здоровий пакет рукопису, яких 8—10 аркушів друку, де оповідання доведено лише до 60-их років, значить, про Навроцького не було ще ані згадки! Не маючи нічого против такого широкого трактування справи, я просив, одначе, Остапа вважати на те, що для видання творів Навроцького не відповідна така монографія, яка, по думці автора, зайняла би 15—20 аркушів друку, значить, була би більша від самого тому тексту Навроцького. Остап признав рацію моїм увагам, тим більше, що написання другої часті праці вимагало більшого часу. Та й так справа біографії проволіклася цілий рік і вийшла не зовсім вдоволяюче і для нас, і для Остапа. Бажаючи зберегти якнайбільше матеріалу для своєї широкої праці, він зупинився на тім, щоб «розірвати Навроцького» і на передмову до його творів дати лише образ Навроцького як чоловіка, полишаючи Навроцького діяча, письменника і вченого до оброблення в зв'язку з загальними течіями галицько-руського розвою. Ся коротка біографія була готова аж у вересні 1884 р. По-

силаючи мені рукопис, Остап писав д[ня] 1 жовтня* т. р. ось що:

«Посилаю обіцяну коротку біографійку Навроцького, в котрій ограничив єм ся виразно лиш на описанні його приватного життя. Писав її дуже скоро, бо перед самим від'їздом (із села Лючі, де проводив вакації), для того прошу Вас, перечитайте уважно, поправте, де треба, абим ся без потреби не виставляв на сміх. Коли ж не придасться, то викиньте її зовсім і печатайте яку іншу Признамся, однакож, що дуже бим рад, аби хоть трохи придалася, бо, може бим, міг дістати за ню хоть пару крейцарів. Такий-єм тепер бідний, що навіть не знаю, як до Львова заїду. Як бисте могли мені трохи грошей постарати чи за цю мазанину, чи в інший який спосіб, то вже не знаю, чим бим Вам подякував. Ще одно. Колим писав про приватні стосунки Навроцького, все мені ся здавало, що заобширно пишу про них і що я не повинен був про все так детально говорити, особливо в грошових справах. Будьте ласкаві, розважте це добре».

Розуміється, що передмову Терлецького надруковано без ніякої зміни. Хоча вона не вдоволяла вимогів повної біографії, та все-таки давала стільки нового й цікавого, незвісного пізнішому поколінню, що досі лишилася найліпшим нарисом життєпису пок[ійного] нашого економіста. Роздобули ми й невеличкий гонорар Остапові за його працю, та найважніше було те, що перший, широкий її нарис, хоч не ввійшов у той том, я просив його не закидати, а викінчити, надіючись надрукувати його при іншій нагоді. Я обіцявся зі своїх, щоправда, дуже скупих, заробітків (я тоді як співробітник «Діла» брав 45 гульд[енів] місячно та надто заробляв 10—15 гульд[енів] місячно кореспонденціями до польських газет у Варшаві, але се вповні вистарчало мені на життя) давати йому від часу до часу невеличкі причинки до удержання в Відні, щоб він не потребував надто квапитися з екзаменами. Подібні запомоги в н одержував, наскільки знаю, від проф. Горбачевського з Праги, від д-ра Сельського зі Львова та й від «Січі». І ось розпочата 1883 р. знічев'я, мов через непорозуміння, праця про духовий розвій Галичини робиться відтепер центром думок і заходів Остапових, що забирає весь його вільний час, який йому лишає важка турбота за хліб насущний.

Перший нарис тої праці, нашвидку написаний у р. 1883 і 1884 з метою, щоб се була передмова до творів Навроць-

кого, доводив оповідання аж до кінця 40-их років і обіймав звиш 100 сторін великого 4-to тісного письма. Ми у Львові читали сей рукопис з великим зацікавленням, але мусили признатися в душі, що чим більше вчитувалися в річ, тим се зацікавлення зменшувалося. Найостріше критикував сей нарис В. Коцовський, який не бачив у нім ані певного плану, ані ясності, про що власне хоче говорити автор, ані визискання звісного, не кажучи вже про вишукування нового матеріалу, ані відповідної історичної методи. Все се треба було делікатно передати Терлецькому, та при тім підносячи добрі боки праці, щоб не то що не знеохотити його і не вразити його хоробливого самолюб'я, але ще додати йому охоти до продовжування праці і перероблення того, що було вже написане. Се й те я осягнув настільки, що в р. 1885 Остап з новим запалом узявся до праці, якій дав тепер титул «Літературні стремління галицьких русинів від р.1772—1872» і яку в сій другій редакції довів до кінця 50-их років. Виринули дві причини, що гнали його до поспіху.

При кінці 1884 р.пок[ійний] Ом. Партицький заявив мені, що має намір з р. 1885-им відступити мені на власність заснований ним двотижневик «Зорю». Надіючись на те, я просив Терлецького поквапитися з роботою, щоб у1885 р. можна було розпочати друк. Тим часом Партицький, за намовою д. Вахнянина й інших народовців, змінив своє слово і передав «Зорю» на власність Товариству ім. Шевченка. І я і Остап зі своєю роботою лишилися на льоду. Яке страшне наслідком сього було його положення, показує лист його до мене з 15 січня 1885 р.* «Після невдачі з «Зорею» я зовсім упав на дусі,— писав він.— Не лиш то, що замкнені нам тепер на довгий час уста, але й то що через тоту невдачу я прийшов, як Ви догадувалися в Вашім останнім листі до мене, в незвичайно фатальне матеріальне положення. Ледве-не-ледве я встиг визичити кілька банок позавчора, щоби дати своїй газдині à conto[1] її претензії за сей місяць, а що далі буде, абсолютно не знаю і навіть мислити боюся про те. Ані вчитися не можу нічого, ані писати, ані читати; волочуся, як убитий. Вибачте, отже, що в сім листі перепутаю свої особисті справи з публічними більше, може, як би слід. Але я виджу, що для мене відáв нема щасливого виходу із мого прикрого положення, а боючися, що-

[1] За рахунком (*італ.*).— *Ред.*

бим в якій розпачливій минуті не допустився якого нерозважного кроку і не допровадив до якої катастрофи, котру би потому не мож уже перемінити або направити, хапаюся як потопаючий брича́ кождої солімки, котра би мене могла поставити хоть в яке-таке нормальне положення.

Тота солімка — то ця моя нещасна робота. Коли вона урветься, то все для мене урветься. Тому-то я би хотів — вибачте за тривіальне вираження — витиснути з неї хоть що-небудь, аби хоть на якийсь час протягнути то, що, може, й не дасться протягнути. Певно, що мені би було дуже приємно, якби «Січ» її надрукувала, але я бим хотів який такий грейцар узяти за неї, а «Січ» мені цього не година дати, бо сама капіталів не має. Коли не мож буде інакше, то й це гаразд, що рукопись плісніти не буде. Але чи не мож би як получити видавництво так, щоб для мене вийшов який зарібок? Чи не мож би її кому продати або на конто її позичити що, або в який інший спосіб вирвати кількадесять гульденів, аби хоть зиму перебідувати як, бо що я в тій студені буду робити на селі? Нема там де якого доброго чоловіка, щоби мені міг позичити грошей? Ось половина місяця, а незабавки знов перший надходить. Чи вже справді для мене нема іншого рятунку, як з моста та в воду? Рятунок радикальний, але може, є ще й інший який? Ви там з своїми клопотами не маєте спокою, а тут ще й мої не дуже героїчні жалі. Але що діяти, може, де припадком найдете який спосіб, то добре, а ні, то друге добре».

Про план друкувати Остапову роботу коштом «Січі» я знав уже перед листом Терлецького: д[ня] 9 січня 1885 р. мені писав про се іменем січовиків д. Куровець*. Цитую тут із його листа що важніше: «Товариство наше хоче видати своїм накладом працю Остапа Терлецького, що мала печататися в «Зорі», котру Ви мали сього року видавати. Та сталося інакше, а тепер і думки нема, аби ся праця могла в «Зорі» або в який-небудь спосіб печататися. Погано ж було б, аби ся робота, труд цілого року, в своїм роді монументальна робота мала йти мишам на снідання. Стануло так: на нас тяжить обов'язок сю роботу нашого товариша й приятеля печатати, тим більше, що ми й так носились з гадкою друкувати альманах. От ми й рішилися його залишити, а взятися до видання сього. Видавництво се, по нашій думці, буде коштувати до 600 зр., а в нас на се такі средства: з каси товариства даємо 50 зр., а 120—150 обіцяємо певно зложити в протягу 3—4 місяців ра-

тами. Се значить, ми можемо на се жертвувати 170—200 зр.; числимо на передплату 150 прим. по 1 зр. 50 кр., значить, 225, разом 425; решту хотіли б ми сплачувати в міру розпродажі книжки». Січовики просили мене полагодити умову з друкарнею і порадити їм, як перевести діло. При кінці д. Куровець писав: «Остап тепер дуже бідкує, бо, правду сказавши, не має як жити, все йому порвалось — надії погасли, ні вперед, ні взад. Думав він, як Вам відомо, бути співробітником при «Зорі» та тут що заробляти. Ми йому дещо помагаємо, та наша поміч дуже нужденна, сміх і говорити, бо прикро нам самим тут жити[1]. Жаль дивитися на сього чоловіка тепер, в яких він тут обставинах жие».

Я вказав віденським товаришам інший вихід із прикрого положення. У мене був план видавати нову часопись, якої домагався, з одного боку, Драгоманов, з другого — дехто з київських українців. Маючи власне в ту пору зайвих кількадесять гульденів, зароблених у д. Федоровича, я вислав їх Остапові і обіцявся висилати йому й далі по 15 гульд[енів] місячно до літніх вакацій, з тим щоб він кінчив свою роботу, а січовикам радив, щоб з сумою 50 гульд[енів] (бо се була одинока реальна сума, яку вони мали) не хапалися видавати книжку, що мала би коштувати 600 гульд[енів], а радше вжили сі гроші на запомогу авторові. Натомість я обіцяв їм друкувати роботу в своїй часописі, а тоді «Січ» дешевим коштом може прийти до видання, роблячи своїм коштом відбитки. Січовики пристали на се. В лютім того ж року я поїхав до Києва, де силкувався зацікавити українські гурти справою нового видавництва. Доброї волі я знайшов багато, та спроможності мало. На заснування нового видання обіцяно було наразі 400 руб. зі слабою надією на дальше. Та я таки зважився розпочати видання, що мало називатися «Прапор»; воно повинно було розпочатися ще весною 1885 р. Остап тішився сим почином і взявся перероблювати свою працю. «Лист Ваш,— писав він мені 12 марта*,— дуже мене втішив. І я би зараз-таки тої самої днини був Вам вислав рукопись, кобим не мусив переписувати її зовсім начисто. Цю механічну і убиваючу роботу, від котрої мої нерви аж ходором ходять, я мусив узяти на себе, бо рукопись через поправки, доповнення

---

[1] Про «комуністичне» бідування тодішніх січовиків див.: д-р. Я р. О к[у н е в]с ь к и й. «Спомини про Остапа Терлецького» .— «Літ[ературно]-наук[овий] вісн[ик]», XX.

і скорочування така замазана, що годі її так посилати. Переписуючи, я ще раз поправляю, особливо з цензурних зглядів. Коли Стороженка конфіскують[1], а тут «N[eue] fr[eie] Presse»* за історичну статтю про австрійську політику 1800—1810, то що ж буде з мойов роботов? В інтересі газети лежить, щоб її не конфіскували, для того даю Вам повне право перемінити, що з цеї причини узнаєте за відповідне. Почавши від уступу III, я перемінюю слово «шляхта» на «феодали», в перших двох главах переміните Ви, як і загалом усе,що буде треба». Дня 16 марта він прислав мені перших 48 сторін з увагою*: «Старав-єм-ся затерти все, що пахло хоть би здалека конфіскатою. Поправте, що треба, в формі, лиш речі не тикайте. Най я буду такий, який єм є».

Тим часом видання «Прапора» проволікалось; дехто з львівських товаришів гаряче противився новій газеті, на піддержку з інших боків була мала надія. Д[ня] 28 марта писав мені Остап*: «Дві неділі тому вислав я Вам перших 50 сторін моєї роботи; нині міг бим вислати Вам продовження її аж до 60-тих років, але сам не знаю, чи висилати, чи ні, і для того пишу до Вас цей лист і прошу Вас дуже, щобисьте мені конечно відповіли.

Звісток про Вашу газету не маю від Вас жодних, ані в «Ділі» нічого про ню нема. Зато інших звісток маю більше, як для мого здоров'я потреба. Був тут недавно проф. Волод[имир] Шухевич зі Львова, котрий оповідав свому братові, що Ви вже покинули гадку видавати газету і приступилисьте до «Зорі». А вчора довідуюся з якогось листа, писаного десь із села з Галичини до одного тутешнього «січовика», що Ви вже зовсім нічого не мете видавати і все було лиш ein schöner Traum[2]. Скільки в тім усім правди, а скільки ні? Прикро мені і болить мене дуже, що Ви мені нічого не пишете в справі, котра мене обходить не з пустої цікавості, а з зовсім інших причин, про котрі Вам, здається, не треба говорити. Довідавшися вчора про цю для мене дуже не милу новину серед самої роботи, серед котрої я і без того завсігди дуже роздразнений і зіритований, я аж дістав корчі і не знаю, що зо мною далі буде, як Ви і далі мете мовчати».

---

[1] Мова тут про конфіскату «Голки» Стороженка, передрукованої в «Русько-українській бібліотеці» Олесницького у Львові.

[2] Прекрасне сновидіння (*нім.*).— *Ред.*

Я заспокоїв Остапа, як міг, хоч сам переживав тоді важкі хвилі. Видавання газети було відложене на літо, та в усякім разі я запевнив його, що свойого грошового зобов'язання супроти нього додержу. Він узявся далі до роботи. Д[ня] 8 цвітня він прислав дальшу часть рукопису (стор. 50—148, розд. VI—VIII) з листом*, у якім писав: «Не знаю, чи й це оброблення видасться Вам ліпшим, як перша редакція. Робив-ем, щом міг, але власне для того може-м більше попсував, як поправив. Найбільше боюся за 50-ті роки. Як ем зачав поправляти та с к о р о ч у в а т и, то з одної глави в 20 сторін зробилося дві разом в 70 сторін! Хотів-ем трохи докладніше говорити про ті роки, і робота страшно ми розлізлася. Сам особисто я з цеї партії моеї роботи найбільше не задоволений, і бабранина в «Зорі галицькій» так мені була обридла, що я старався чимскорше позбутися того періоду, від котрого можна зовсім здуріти, і що тому помимо розлізлості вона все-таки, видить ми ся, найгірше оброблена. Але най мене бог боронить, аби я ще мусив її раз переробляти. Кажу вам одверто, що в такім разі мене Кульпарків чекає. Не маєте поняття, як мені писанина обридла і з яким внутреннім задоволенням, щом уже раз її на якийсь час позбувся, я її нині пакую і Вам відсилаю. Не знаю, властиво сказати, що мені в обробленні 50-их років не сподобалося, але чую, що їм щось бракує, лиш не знаю що. Може, випустити цитати літератури, поезію і т. д.? Конець дуже поверховий і швидко урваний, але бігме, не міг ем писати більше, так мене млоїло. Не штука то іншим історикам літератури, як-от Тенові*, коли писав історію англійської літератури! Там, читаючи кождого автора, мав, окрім того, що комбінував і укладав їх в системи, періоди і т. ін., ще при кождім einen geistigen Genuss[1]. А я бідний! В чім я мав Genuss?

Для того вибачте, коли зле написаний той період. Я рад був якнайліпше. Дещо, зрештою, зможу поправити пізніше, бо, переходячи до 60-их років, напишу в осібній главі загальний погляд на весь попередній період і при тій оказії доповню, щом тепер занехав зробити. Відраза до писання, а особливо до поправок, доповнювань така в мене велика, що вже з цеї одної причини не можу братися й до поправлення йосифінського періоду[2]. І видіти його не хочу, і чути

[1] Розумова насолода (*нім.*).— *Ред.*

[2] Се була відповідь на мої уваги про початок другої редакції праці.— *І. Ф.*

про нього не хочу.Pereat![1] Напишіть в нотці до того періоду, що реформи Йосифа в Галичині будуть предметом осібної роботи і для того лиш остільки про них тут згадую, оскільки, після моєї гадки, конче потрібно».

Тим часом мій план видання «Прапора» розбився. За намовою декого з львівських товаришів, особливо В. Коцовського, я зважився зробити ще одну пробу з народовцями і вступив до редакції «Зорі» восени 1885 р., не покидаючи, зрештою, думки розпочати й власне видавництво. В 1886 р. я навіть опублікував проект місячника «Поступ», до якого конче намовляв мене Драгоманов. Та й сим разом я не зважився розпочати видання; я чув себе занадто одиноким, не міг мати надії хоч би на одного співробітника, що готов би справді запрягтись до праці, потрібної при видавництві, яке, зрештою, напевно мусило числити на грошовий дефіцит. Притім же й мої власні заробітки були мізерні; за редакторство «Зорі» мені плачено 25 гульд[енів] місячно, та й то по однім році мене відправлено навіть без виповідження. З початком 1887 р. я, недавно оженившися, лишився зовсім без заробітку і мусив шукати місця при польській газеті*, де й вибув десятилітню панщину. Ось чому й праця Терлецького лишилася далі, ще мало не десять літ, у рукописі. Вона була опублікована аж 1894 р. в «Житті і слові», т. I і II.

Уважаю конечним зупинитися на ній трохи довше, не так задля критикування її, як радше на те, щоб на ній, як на головнім творі покійника, виказати характерні прикмети його духового складу, способу трактування важних питань нашої минувшини. Поперед усього треба сказати, що те, що було друковане в «Житті і слові» в перших чотирьох томах, хоч має один титул і виглядає як одна праця (розділи I—XI), се властиво дві окремі праці, дуже механічно і поверхово зв'язані одна з одною, але написані в різних часах і серед різних обставин. Те, що було вміщене в першім річнику «Життя і слова» (розд. I—VI), се частина первісної праці Остапової, але вже в третій редакції, де в чому доповненій, а декуди (мною самим, за Остаповою згодою) скороченій перед друком. Розвій галицько-руських відносин прослідженo тут до 1848 р.

В дальшім рукописі другої редакції 1848 рокові присвячений був лиш один маленький розділ. Остап збув той

[1] Хай загине (*лат.*).— *Ред.*

рік легковажною фразою, що есенціонально нового він для Русі не приніс нічого. Я збив його з сього становища, подиктованого незнанням матеріалів, тою простою увагою, що той рік приніс руському селянству свободу, а руській інтелігенції зглядну вільність слова, зібрань, товариств — речі есенціональні й зовсім нові в руській історії. І ось Остап узявся студіювати друковані й рукописні матеріали до історії 1848 року, достарчені або вказані йому мною. Так повстав розд[іл] VII його праці, поміщений у трьох книжках «Ж[иття] і сл[ова]» (т. III, стор. 99—110, 274—285 і 430—451). Оповідання бурливих львівських подій доведено тут до половини цвітня, тобто до патенту, яким знесено панщину. Наткнувшися на тему знесення панщини, Остап за моєю заохотою взявся обробити її основно, використовуючи т[ак] зв[ану] теку Українського в бібл[іотеці] Оссолінських, тобто збірку документів про панщину та про заходи польської шляхти коло її знесення в рр. 1841—[18]46. Та сього не досить. Почуваючи поверховість свойого освітлення панщинної справи в XVIII в. й пізніше до р. 1840 у попередніх розділах своєї праці, Остап вернувся ще раз до сеї теми. Тут йому стала в пригоді важна книга Фрінберга «Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig, 1894», яка дала йому можність критично глянути й на галицькі відносини. Так само міг він тепер покористуватися деякими важними рукописними матеріалами, які я вказав йому (мемуари Богданського в бібл[іотеці] Оссол[інських]) або сам повіднаходив («Інструкція» Ценглевича*, агітаційна поема Попеля* і т. ін.). Так повстала остання, найважніша часть його праці (розділи VIII—XI) в «Житті і слові», передрукована також окремою книжкою п[ід] н[азвою] «Історія панщини в Галичині й її знесення», часть перша. На жаль, ся історія доведена лише до 1846 року. «Життє і слово» по двох роках існування упало, та й заробкові обставини не позволили Остапові засісти ще раз до праці. Правда, дещо виписок до змалювання панщинної справи в 1846 р. він мав, але, відчуваючи, що їх було б замало, опустив руки. Кінцева ж частина його первісної праці, де були змальовані «літературні стремління» руської інтелігенції в часи реакції 50-их років, так і лишилася досі не опублікована. Ми подбаємо про те, щоб вона хоч тепер побачила світ* божий.

В Остаповій праці, такій, як вона надрукована в «Житті і слові», бачимо, отже, велику нерівномірність. Одна гл[ава] VII займає майже стільки місця, що всі ш'ість попередніх, а чотири останні глави можна було без ніякої шкоди для цілості і без ніякої зміни тексту відірвати і видати окремо. Вина сеї нерівномірності між тим, що було в «Ж[итті] і сл[ові]», 1894, а тим, що було в 1895, спадає головно на мене — і я не соромлюся сього, бо думаю, що власне та друга часть, гл. VII—XI, найліпше й найцінніше з усього, що лишилося нам у письменській спадщині Терлецького. Щоправда, головна її вага й заслуга лежить у багатстві нового й невизисканого досі матеріалу, опанувати той матеріал, доглянути за писаними меморіалами, патентами та скаргами боротьбу суспільних, політичних та національних сил і вживати матеріалів для змалювання тих сил і тої боротьби Остап не зумів. Матеріал усе запановував над ним, а там, де він силкувався дати його аналіз, він давав лише аргументи pro або contra, замість історичного малюнка — юридичну дебату.

Друкуючи перші розділи Остапової праці в «Житті і слові», я на кождім кроці дивувався, як мало автор по таких довголітніх приготуваннях вникнув у суть явищ, як мало, прим[іром], конкретного та ясного він подав не то вже про дух Йосифових реформ, але навіть про їх розвій та обсяг, як мало він знав відповідну літературу, як мало почував недостачі свойого матеріалу та архівних дослідів, як мало зумів витягнути хоч би з многоважного рукопису Оссол[інських] 525 і взагалі як мало було в нього того історичного нюху, що за кождим явищем уміє відгадати його мотиви, вміє віднайти матеріал для так їх вияснення. Тепер я бачу, що все те були хиби не його методи й наукового підготування, як радше вродженого складу його думання. Він був, так сказати, вроджений ідеаліст. Ідея, думка, логічна конструкція се була головна річ у кождій його науковій чи публіцистичній праці. Вона повставала в тій таємній глибині його темпераменту, на межі свідомого й несвідомого, де повстають усякі поетичні твори зі сплаву конкретних вражень, неясних споминів, під гарячим подихом глибоких та неясних симпатій і антипатій. Раз вирнувши в його душі, ся конструкція робилася центром його думання; всякий новий погляд чи новий матеріал він роздивляв не відповідно до його релятивної історичної вартості, а відповідно до того, чи він підпирав, чи захитував

його будову. І коли новознайдений факт не підходив під його конструкцію, він або відмовляв йому значення, або силкувався обернути його таким боком, щоб він сяк чи так «надався» йому. Звідси й виходило, що в його історичній праці не самі факти, їх хронологічна черга та генетичний зв'язок, а виклад їх значення та критика їх мотивів і принципів стояли на першому місці. З сього погляду Терлецький був учеником німецьких істориків суб'єктивістів вроді Роттека*, Гервінуса* й Шерра, що писали історію не для доходження історичної правди, а для проповіді демократичних, ліберальних чи республіканських доктрин.

Для Остапа сей склад його ума був великою мукою. Взятися до якоїсь нової роботи було йому дуже трудно, бо сотворення апріорної конструкції абсорбувало всі його сили, а пізніша робота над збиранням і групуванням матеріалу була вічною тривогою, щоб не приходилось переробляти те, що вже раз зложилося в голові, вічною боротьбою з матеріалом, щоб убгати його в приготовані рами. Відси його нехіть до переробок і нездібність основно поправити працю, якої хиби він сам бачив або хоч відчував. Відси й по викінченні й надрукуванні праці в його душі вічна непевність, чи таке або інше з його міркувань остоїться, вічна тривога, щоб хто не винайшов які нові матеріали, що перевернули би його будову. Отим-то хоча він три рази переробляв свою працю, вона все-таки в основі зісталася така самісінька, як була зразу. Раз сконструювавши свою ідейну будову, він міг одно викинути, інше вставити, але образ, проте, не змінявся. Характерна з сього погляду редакційна нота, яку він подав на початку своєї праці: «Праця ся написана ще перед 8 роками. Від того часу у нас і за границею повиходило декілька цінних праць, що доторкаються з різних боків тої самої теми, та автор отсеї праці не міг достаточно узгляднити їх здобутків, хоч, звісно, вони не були б багато вплинули на зміну його остаточних виводів» («Ж[иття] і сл[ово]», I, 207). Не минув рік, а вже сам Остап найліпше показав нестійність тої застороги; узброєний новими фактами й матеріалами, він вернув у другій часті своєї праці назад до тем, які полегко збув у першій, і показав, що під впливом тих нових матеріалів його висновки можуть і мусять значно змінитися.

Але сі хиби праці Терлецького, хоч і які важні в очах історика, рівноважилися в значній часті, особливо в очах молодежі, добрими її прикметами. Молодіж бачила тут

першу пробу суцільного змалювання столітнього розвою галицької Русі, пробу, вчинену чоловіком новочасним, з європейською освітою, переведену не з тісного конфесійного та церковного становища, як у Гарасевича та Малиновського* (не говорячи вже про незугарність їх праць з чисто формального боку), і не з тісного язиково-національного становища, як у Головацького та Огоновського, а з далеко ширшим, соціально-економічним підкладом, з пильною увагою на економічні та духові інтереси народної маси і з ненастанним підкреслюванням конечності тісного контакту інтелігенції з простим народом. Той партійний, публіцистичний характер просвічував із кождої сторінки Остапової праці; зайвий для історика, він був принадний і симпатичний для тої, особливо молодої громади, що привикла вважати Остапа своїм проводирем, проповідником великих і незбутих обов'язків кождого інтелігента супроти робучого люду. Отсе почуття було головним критерієм, який він прикладав до всіх явищ, усе одно, суспільних, літературних чи наукових. Чи докоряючи галицькій інтелігенції, що вона, замість радикально поправити економічне й соціальне положення народу, кормить його паліативними законами в роді зак[ону] про лихву та про п'янство («Молот», стор. 133—134); чи кепкуючи з Ангеловича*, що писав по-польськи, по-німецьки й по-французьки, лише не по-руськи; чи підносячи заслуги «руської трійці», всюди Остап уживав більш етичного, ніж історичного, критерію. Неприятель опортунізму та компромісів у приватному й публічному житті, він остро осуджував усякі компроміси і в минувшині, особливо компроміси — як йому здавалося — зі своїм сумлінням. Коли я раз у дискусії запитав його, чи не занадто остро осудив він заходи польських конспіраторів 30-их років, він відповів мені:

— Коли ж бо я в них не бачу щирості!

В Остаповій праці бачила молодіж надто першу пробу праці, робленої в дусі новочасної історіографії, без сухого накопичування документів і без календарного нанизання шаблонових біографій, як у літературі Огоновського. Тут уперве на галицькім грунті появилося щось таке, що хоч здалека нагадувало Тенові характеристики (прим., характеристика Зубрицького* в не друкованій досі часті праці), або Брандесові Hauptströmungen (здається, що ся книжка

[1] Основні течії (*нім.*).— *Ред.*

була головним літературним взірцем Терлецького і навіть навіяла йому нефортунний титул його праці). В очах тої молодежі так, як у очах молодого тоді «січовика» Куровця се була праця монументальна. І не треба забувати, що вона прим., у порівнянні з«історичним вступом» Огоновського до його новішої руської літератури (т. II, стор. 1—186) навіть з погляду на чисто формальне оброблення і на багатство нових даних та свіжих думок стоїть безмірно вище.

VII

Я не буду розповідати про дальші роки життя Остапового від 1895, про час його судової та адвокатської практики, про його хвильові матримоніальні надії й розчарування, про його плани осісти адвокатом у Заболотові. Все те справи приватні, та й я не маю для них ніякого матеріалу. Не маю матеріалу також для схарактеризування його відносин до радикальної агітації й її органів, у яких він не брав ніякої участі, ані до молодших генерацій львівської молодежі, яка дивилася на нього з великою повагою й пошаною як на одного з піонерів европейства на галицько-руськім грунті. Я хотів би на закінчення отсього нарису сказати ще дещо до характеристики сього незвичайного чоловіка.

Остап Терлецький — се була натура високочесна і щира, глибоко пройнята почуттям своєї людської гідності та при тім повна симпатії для всіх слабих, покривджених та гноблених людей.

Для характеристики його чесності й совісності в грошових справах досить буде навести ось який факт. Десь у половині 70-их років, перед Остаповим арештуванням, був у Відні молодий військовий лікар Павлюх, колишній «січовик» і приятель Терлецького. Він одержав якийсь спадок, значну як на русина суму 20 000 гульд[енів], які держав при собі. Та ось одного разу — так оповідав про се сам Терлецький — Павлюх прийшов до нього з заклопотаним видом і попросив його переховати якийсь час ті гроші у себе, додаючи, що має намір віддати їх на українські публічні цілі, а його сім'я противиться тому, так що він боїться, щоб у нього не викрали їх. З тими словами він перед Остаповими очима вложив 20 тисячкових банкнотів у коверту, запечатав її й передав без свідків Остапові, який і сховав їх у свою скриньку. Павлюх пішов і кілька неділь не показу-

вався, аж припадково з газети Остап довідався, що його приятель збожеволів і був відставлений до шпиталю. Його божевільство з острої форми перейшло в стан тихого ідіотства, в якому Павлюх незабаром і вмер. За грішми ніхто не допитувався, бо ніяка родина й не думала стежити за ними, а Павлюхів страх перед обікраденням був лише об'явом його душевної слабості. Та проте Остап, хоч мав усну заяву хорого, що гроші призначені на публічну ціль, зголосився з ними до суду. Там урядники аж зачудувалися незвичайній сумлінності Терлецького і в очі говорили йому «Hätten Sie das Geld behalten, so hätte kein Hahn danach gekräht»[1]. Розуміється, що гроші пішли на Павлюхову сім'ю, а декларацію хорого щодо їх призначення на публічну ціль полишено без уваги.

Не менше характерний отсей епізод, із якого до моєї відомості дійшов, так сказати, лише кінчик. Я вже згадував про підмогу, якої дізнавав Остап у добрих і в злих часах від Вол. Федоровича. Та ось у початку 1884 р. між ними зайшло якесь непорозуміння. В листі з 14 цвітня т. р. Остап, між іншим, писав мені коротко: «Ясновельможний сердитий на мене, то я звернув йому гроші. Таким способом остав і вовк ситий, і коза ціла». Значить, щоб усунути всяку тінь своєї залежності і запевнити собі повну свободу особистості супроти свойого доброчинця, Остап ані на хвилю не завагався в пору найтяжчого бідування відіслати йому назад гроші, на яких досі, може, найбільше висіла його надія скінчити університет і не вмерти з голоду на віденськім бруку. Додам, що се непорозуміння було зовсім неглибоке і по якімось часі вирівнялося; бодай із останнього часу, з 1901 року маємо між Остаповими паперами два листи Федоровича, навіяні щирою прихильністю до Остапа, а в тих листах говориться про якусь працю (переклад якогось рукопису), що зробив Остап для Федоровича і за яку сей посилає йому 200 гульд[енів] гонорару.

Свої потреби й бажання Остап привик обмежувати до minimum, і то до так малого minimum, що декому могло б се видатись неправдоподібним. До того привчила його тяжка нужда, яку він переходив довгі роки, та не відучили його від сього й останні роки, коли він фінансово станув сяк-так на ноги. У нього ніколи не було зайвого гроша на

[1] Якщо Ви затримали гроші, то про це не проспівав жоден півень (*нім.*).— *Ред.*

який-будь люксусовий видаток, бо він, якого так часто в житті його найближчі лишали без помочі, сам дбав про них до останньої хвилини. Більшу часть своїх заробітків він повертав на удержання двох своїх сестринців у гімназії, а коли з того, що йому лишалося, здужав ощадити який крейцар, то позволяв собі на одинокий люксус — купити яку нову цікаву книжку, та й то на те, щоб по прочитанні післати її своїм своякам. Чоловік безмежно безпретензіональний, він, мабуть, ніколи й не подумав про те, що у нього є якісь заслуги, є талант (він був дуже добрий правник, особливо в цивільнім фаху) і що він міг би пнятися кудись вище. Він лишався на скромнім становищі адвокатського конципієнта, доповнюючи скупий заробіток канцелярійний ще скупішим заробітком із такої механічної праці, як перекладання руської «Хроніки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка» на німецьку мову. Налягання проф. Грушевського й мої, щоб узявся до наукової праці, кінчив історію панщини або хоч писав рецензії нових книг, близьких до простудійованої ним теми, не мали ніякого успіху. Він сумно хитав головою, інколи всміхався іронічно та все відповідав, що не має коли або що йому годі. Нарешті він узявся був зробити розбір книжки Бр. Лозінського* про Голуховського*, але, продержавши книжку у себе півроку, звернув її назад, не починавши рецензії.

Можливо, що я сам, без моєї волі й наміру, причинився до знеохочення його. Бачачи, як він з великим зацікавленням читав драми Карпенка-Карого, я попросив його написати літературну характеристику нашого талановитого драматурга. Остап згодився, і ми кілька разів обговорювали з ним різні деталі праці. Я раз у раз повторяв з натиском, що нам для «Л[ітературно]-н[аукового] вісника» потрібна студія про Карпенка-Карого як п и с ь м е н н и к а і про його драми як л і т е р а т у р н і т в о р и. Остап згоджувався, обіцював і нарешті по кількох місяцях приніс мені простору працю: «У к р а ї н с ь к е с е л о в д р а м а х К а р п е н к а-К а р о г о». Стаття була зложена переважно з виписок із драм, про автора ані слова, а при оцінці драм виходило таке що найслабші, які надавалися до аргументації Терлецького, виходили найліпшими, а найліпші, що не підходили під його ідейну рамку, признавалися якоюсь зайвиною. А на кінці висновок: ось який образ укр[аїнського] села дає нам Карпенко-Карий у своїх драмах; а наскільки сей образ відповідає живій дійсності, сього не можемо судити. Я пока-

зав покійникові зовсім аналогічну статтю в «Степу»* про драми Кропивницького і навіть з таким самим висновком. Остап, не похопившись, в чім тут сила, почав доказувати, що він статті в «Степу» перед тим не читав і не бачив. Я мусив толкувати йому, що й не думаю докоряти йому плагіатом, а тільки бачу, що однаково хибна метода веде до однакових хибних висновків, що коли хотів писати студію про укр[аїнське] село, повинен був узяти в руки статистичні матеріали, а драми ні в якім разі не статистика. Покійник дуже був пригноблений тим неуспіхом своєї останньої письменської проби і відтоді не хотів більше нічого писати, відкладаючи се на пізніші, ліпші часи. Та йому не було суджено діждати їх. Найліпшого, чого ми могли надіятись від нього, історії галицького українофільства 60-их років, він так і не написав.

Покійник кілька разів нездужав у останніх роках, хоча його давня неприятелька епілепсія покинула його була ще в Відні в половині 80-их років. Історія його останньої слабості незвичайно характерна. Йому зробився на лівому боці невеличкий абсцес. Своїм звичаєм, він завинув його ватою і носив так цілі 4 неділі, не говорячи про нього нікому. А абсцес не гоївся, але ріс та й ріс, поки дійшов до величини доброї табакерки і Остапові годі було стерпіти болю. Одного вечора в кав'ярні він зговорився про се перед нами. Присутній тут один медик питає його, чи давно се у нього? Остап сказав, усміхаючись.

— Чому ж ви досі нічого не робили?

— Та пощо? Ще готові люди подумати, що я ні про що інше не дбаю, як лише про своє многоцінне здоров'я.

За порадою того медика, він зараз другого дня удався на клініку. Абсцес оперовано, але показалося, що під ним у ребрі кинулися туберкули. По двох неділях прийшлось робити нову операцію — вийняти половину ребра. Хлороформ, ужитий при операції, спровадив запалення легких, а вичерпаний та до крайності знесилений організм не видержав. Остапа не стало.

Сказано десь, що цивілізація виростає на могилах, як пшениця на зоранім полі. Благословенні ж ті могили, бо на них виростає також віра в непропащу силу чесності, любові до людей та праці! Між тими благословенними могилами не забудеться й могила Остапа Терлецького.

ГЛІБ УСПЕНСЬКИЙ

Історія російської літератури — справжній патерик, збірка мученицьких подвигів та самотнього життя. Є тут справжні мученики, як Радіщев (заслання на Сибір, пізніше самогубство перед новим засланням), Рилєєв (страчений 1826 року), Достоєвський (присуджений на смерть і після помилування засланий на роботи в рудокопах), Чернишевський (8 літ каторжних робіт і 12-літнє інтернування у Вілюйську*), Худяков (помер на Сибірі), Михайлов (на смерть закатований різками на Сибірі), Щапов, Флеровський*, Цебрикова* і багато-багато інших. Не меншим є список подвижників, самовільних мучеників і містиків, таких, що добровільно прийняли кайдани, і юродивих ради Христа — чи, краще, з великої любові до людини й народу. До найпомітніших святих у цьому патерику належить Гліб Іванович Успенський, що помер недавно в лікарні для божевільних.

Його біографія дуже коротка. Гліб Успенський народився 1843 року* в Тулі, де навчався в гімназії до 1856 року. Гімназію закінчив 1861 року в Чернігові, після чого відвідував Петербурзький і Московський університети, залишивши їх без іспитів. 1866 р. він дебютував* у літературі серією нарисів під назвою «Нравы Растеряевой улицы». Первісно мала це бути — за словами самого автора — новела, одначе ознак новели тут дуже небагато. Це поодинокі сцени без зв'язку, моментальні знімки без настрою, без пейзажів, але підмічені з надзвичайною гостротою і передані в повному енергії, хоча й доволі часто розтягнутому, стилі. Та автор і не хотів робити з цього якогось мистецького твору, він бажав подати самі тільки події і правду, а кожне, хоч би й найменше відхилення від того, що він

бачив, кожна поступка на користь «мистецтва» здавалась йому немов наругою над правдою, майже злочином. І це була не якась доктрина, а основна риса його єства, якій він залишився вірним усе своє життя, хоча пізніше інша тенденція ускладнила цю рису.

З цього часу Успенський віддав себе цілком літературі і незабаром теж зайняв у ній особливе місце. Опис маломістечкового побуту, життя дрібних урядовців, попівства, учителів, і загалом дрібної або збанкрутованої інтеліген-ції був немов його спеціальністю. В цьому ж часі виїздив він двічі в Західну Європу, 1872 року після франко-прусської війни і 1876 р. під час набору російських добровольців у Сербію. Повернувшись у Росію, він відкрив свою Америку — російське село, російського селянина, чи, краще, душу російського селянина. Він став описувати цю душу, бажаючи стати її лікарем, і вірив, що знайшов цілющий рецепт — силу землі. Земля впливає таємничою всеосяжною силою не тільки на тіло селянина, який мусить віддати їй усі свої сили, але також і на його душу; земля держить його в своїй владі не тільки економічно, тим, що від неї залежить успіх його праці, вона впливає на нього своєю силою також в етичному і соціальному відношенні. Доки селянин — свідомо чи несвідомо — цілком і повністю підкоряється її силі і виконує всі її заповіти, доти він нормальний, є людиною; вирваний з-під цієї сили, відірваний від скиби,— він немов рослина без коріння, в'яне, підпадає неминучому виродженню та деморалізації, з котрої його може врятувати тільки поворот до землі та її благодійної влади. Цивілізація, або те, що в Росії розуміють під цивілізацією, є отрутою для душі російського селянина, загибеллю для російського села.

В довгому ряді нарисів і роздумів Успенського між «Растеряевой улицей» і «Властью земли» — його найважливішими, хоча, на мою думку, як з мистецького погляду, так і щодо ідейного змісту наскрізь невдалими творами,— помітна незвичайно цікава і повчальна еволюція. З автора побутових сцен і фотографа моментів він став рудокопом, що в завалі бруду, вбожества, деморалізації і деспотизму докопувався совісті, шукав людини й людськості. В пошуках справжніх, нефальшивих і незіпсованих людей зайшов він у російське село і тут знайшов багатий скарб досвіду — поряд із численними проявами справжніх і благородних сторінок грубу верству зіпсуття, здичавіння, несправед-

ливості. Він копав усе глибше, поки не натрапив, як йому здавалось, на незайману основу; на жаль, при цьому він поминув людину та її основні закони, її соціальний лад і її душу, а докопався до «матері землі». Далі вже не було іншої дороги — і заступ випав із його стомленої руки.

Це була людина, пристрасно віддана ідеалові, з нахилом до мрійливості, людина, що не знала ні сну, ні спочинку, а в практичному житті виявляла симпатичну безпорадність. Всеосяжна меланхолія чергувалася у нього з гумором, проблиски якого з часом ставали все рідшими. Його російські критики Михайловський* і Скабичевський* вбачають у ньому великого митця, який з повною свідомістю пожертвував свій мистецький талант шуканню правди і справедливості. На мою думку, цим сказано багато. Успенський не давав жодного доказу великого мистецького таланту і навіть ніколи не відчував потреби його подавати. Його теорія, що «цього під теперішню хвилю не потрібно», бо ж життя простого люду настирливо вимагає неприкрашеної правди, була, може, несвідомим виправданням недостачі художності. Гоголь, Достоєвський, Гаршин* теж були письменники, що пристрасно шукали і глибоко заходили своїми думками, однак їхні ідеї і пристрасті виявилися не в нарисах і рефлексіях, а у величних, викінчених мистецьких творах. Успенський не залишив подібної творчості. Він немов багата рудяна жила з численними зернами золота, але не мистецький золотий посуд. Сучасники Успенського бачили головне його значення в тому, вчім і він сам його добачував,— у його рефлексіях, у його філософії і в безмежних коментарях, які він додавав до заобсервованих, часто й доволі маловажних, подій з російського життя. Без сумніву, і в цьому є багато цікавого, особливо там, де безпосередньо виявляється неспокійна, постійно напружена, вічно розчарована і вічно шукаюча душа автора. Одначе, коли розглянути справу науково, то його філософія дуже суперечлива, а інколи несвідомо реакційна. Це філософія так званого «народництва», цього своєрідного напрямку думання, який у народі, в селянській масі, вбачав не тільки основу, але загалом саму суть нації, джерело таємничих сил, вогнище таємних чеснот і прикмет. Не тільки в Західній Європі, але і в Росії (головним чином завдяки соціал-демократичній критиці) ця філософія належить до поглядів, які вже пережили себе. Тим-то вже й тепер багато дечого в творах Успенського є для молодої російської

генерації неслушним, а то й незрозумілим. З трьох об'ємистих томів видання Павленка*, що охоплюють усю його творчість, перший том, в якому Успенський виступає ще як співець малого міста, що відкриває людське сумління,— може, найцінніший і найжиттєздатніший.

За кордоном Успенський через своєрідний характер письменницької творчості мало відомий і, напевне, ніколи не здобуде популярності, що її має багато навіть менш талановитих і менш щирих російських письменників.

Все ж таки збірка його нарисів, місцями скорочена і в доброму перекладі, дуже придалася б, щоб познайомити європейську публіку з одним із найоригінальніших і найсимпатичніших представників російської літератури.

МАРІЯ КОНОПНІЦЬКА

Цими днями в Кракові та у Львові влаштовують свята на честь поетеси*, влаштовують їх з ентузіазмом, може, аж занадто театрально, та проте з сердечністю і почуттям щирої поваги, як тільки поляки вміють величати своїх улюбленців. Цією поетесою є Марія Конопніцька — ім'я, яке поки що поза Польщею мало відоме, зате в самій Польщі від своєї першої появи 25 років тому сяє ясною зіркою на поетичному горизонті і з того часу з кожним своїм новим твором, з кожною новою збіркою поезій чи новел стає все яснішою і світлішою. Під сучасну хвилю, після смерті Асника*, Конопніцька є, безумовно, найбільшою польською поетесою і, поряд з Елізою Ожешко, найталановитішою жінкою не тільки в польській, але й у загальнослов'янській літературі.

Та не сама тільки велич поетичного таланту, не саме багатство творчої уяви чи гідна подиву вразливість її вдачі як і не тільки блиск поетичної форми і високий розмах її могутнього слова, зробили Марію Конопніцьку великою, незвичайно важливою появою в розвитку польського народу. Найважливіше й історично найхарактерніше у неї — це ідейний зміст її творів, а заразом багатство справжнього жіночого чуття, яке вона поклала на службу своїм ідеалам. Конопніцька — це передусім поетеса польського народу чи, краще, польського селянства. Селянин і земля, що його годує, польська земля є сталим осередком її світогляду — осередком, до якого зводяться всі її почуття і поетичні образи і від котрого вони набирають свого особливого освітлення й особливого життєвого подиху. Все ж

таки означення «поетеса селянства» для неї найменш відповідне. З Йоганною Амброзіус*, і навіть з Адою Негрі*, вірші якої чудово перекладала польською мовою, вона має дуже мало спільного — щонайбільше високий пафос рефлексій. Конопніцька вийшла із шляхетського панського роду. Вона одержала добру освіту, а велику нужду селянського життя й понурі злидні міського пролетаріату пізнала вперше крізь кришталеві шибки вікон панського дому. До ближчого пізнання цих жахливих сил дійшла вона під загальним напором своєї доби; її велике серце, чутливе і вразливе на кожний біль, також вказало їй цей шлях.

Нехай короткий історичний огляд з'ясує нам її зростання і розвиток.

В польській літературі здавна, ще з самих початків письменства, жінка відігравала визначну й корисну роль, однак тільки посередньо, як покровителька й інспіраторка, що репрезентувала вищу культуру і зберігала традицію. Безпосередньо, як поетеса й письменниця, аж до останніх років XIX ст. не виявляла вона в літературі майже ніякої участі — такі виїмки, як Дружбацька*, не численні і не помітні талантом. У велику добу розквіту польської літератури, за часів поетичної трійці — Міцкевича, Словацького і Красінського*,— на польському Парнасі також не бачимо хоч би одної чим-небудь більш помітної жінки. Тільки після того, як великі подвижники польської поезії спочили в гробі, в добу глухої реакції 50-х років, піднімає свій голос і польська жінка, домагаючись, ще напівсвідомо, свого права на співучасть у великій роботі на полі національного відродження. Речником цієї першої купки польських письменниць є Климентина Танська-Гофманова*. Патріотизм, релігійність і плекання національної традиції— це їхній девіз. Про окремі права жінки вони не думають, а до новішого жіночого руху, що його для Польщі репрезентує ще Жорж Занд*, ставляться дуже часто негативно. Та незабаром приходить нова генерація; зерно, посіяне старшими діячами, приймається і виростає буйним стеблом. В той час, як атмосфера в Польщі стає все гарячішою і більш загрозливою, патріотизм Танської видається надто в'ялим. Вразлива і чутливіша жінка відчула зростаюче напруження швидше і більшою мірою, ніж чоловіки; в Польщу все більше доходять основні гасла західноєвропейського ліберального руху. Під впливом цих течій у Варшаві постає гурток талановитих поетес і письменниць, що

їх в історії польської літератури названо «ентузіастками». Найвизначнішою і найталановитішою представницею цього гуртка була Нарциза Жміховська*. Тут вперше проголошено право польської жінки на освіту і самодіяльність, а разом з тим гостріше сформульовано її обов'язок як діяльного члена нації.

Згодом настають задушливі роки демонстрацій 1861—1862 рр.* і слідом за ними злощасні бурхливі 1863—1864 рр.* Польська жінка брала в цих подіях дуже діяльну участь; вона демонструвала і боролася, а передусім вона терпіла, як мати і дружина, як наречена і любка, як власниця землі, дома і на засланні. Вона скуштувала всіх родів болю і мусила пізнати всю безодню людських злиднів і людського розчарування. Молодечий ентузіазм у тій бурі неначе слабке світло лампи. Жорстокий урок вказував наочно на необхідність нових шляхів і серйозної підготовки. Піднімається загальний клич: «до органічної праці!» Пусте політиканство і патріотична фраза різко осуджуються; всі зусилля йдуть у тому напрямі, щоб заповнити пізнані в розпалі боїв прогалини народного господарства та передусім зміцнити його фінансово і обгрунтувати з наукового погляду. Набуває значення позитивізм* у теорії і практиці, і він, незважаючи на певний опір, протягом більш як двох десятиліть опановує ціле економічне й культурне життя російської Польщі (Конгресівки)*.

Цей варшавський позитивізм становить великий поворотний момент в історії культурного розвитку Польщі. Хоч у багатьох випадках його пристосовувано односторонньо і по-доктринерськи прямолінійно, все ж таки завдяки популяризації західноєвропейської науки, внаслідок гострої критики тодішніх і минулих польських відносин і завдяки поштовхам до самостійних пошуків, до думання й обчислювання, цей позитивізм мав переломний і багатий наслідками вплив. Дуже плідним був також його вплив на літературу. Він виховав такі великі таланти, як Сенкевич і Прус*, під його непереможним впливом творила Еліза Ожешко; цілий ряд менш талановитих письменників, як Свентоховський*, Дигасінський*, Юноша* та ін., йдуть слідами цих передових талантів.

Заслугою позитивізму було також і те, що цей напрямок, під впливом російської белетристики 60-х років, яка займалася описом селянського життя, почав ближче стежити за життям польського селянина. Зв'язку новітньої польської

новели, якою, між іншим, дебютували Сенкевич і Прус (перший новелами «Нариси вугіллям» і «Янко-музика», другий новелою «Міхалко»), з російською селянською літературою не можна не побачити. В половині 70-х років у Варшаві дуже займалися російською белетристикою; Еліза Ожешко, яка стояла осторонь, також багато їй завдячує. Цей напрямок дав польській літературі теж першорядну перлину — Марію Конопніцьку.

Вона є наскрізь дитиною позитивізму, ентузіасткою прогресу, науки і вільної думки й чину. Під впливом своєї улюбленої лектури вона дебютувала драматичними фрагментами, в яких героями виступають Гіпатія, Галілей і Гус. І пізніше вона також радо і часто зверталась до більших і менших моментів стародавнього світу і доби Відродження, оспівуючи в зворушливих тонах то героїчні подвиги борців за світло і добро народу, то страждання невольників і злощасні наслідки невільництва (пор. прекрасний цикл віршів під назвою «Helleniса» («На еллінські теми») і більшу частину віршів з циклу «Італія»). Та, сягаючи думкою в далечінь, вона одночасно зуміла з любов'ю приглянутися до життя і страждань селянства, що її оточувало, засвоїти мелодії його пісень і відчути гіркість його сліз. Так 1881 р. у Варшаві з'явився перший том її поезій, і здивована польська громадськість стала до них прислухатися, мов зачарована. Найелегантнішою салонною мовою і найвибагливішим стилем у них змальовано те, чого досі ні один поет так не побачив і так не описував,— змальовано польського селянина в усій його сумній дійсності, з наочністю і гіркістю колориту, які часто межували з брутальністю. Ці «образки» діяли, як вибух бомби. Вони відразу зірвали ореол, що ним прикрасили постать селянина в польській літературі давніші письменники. З добродушних і завжди веселих типів Ленартовича*, з героїчних польських патріотів у селянській свиті, що їх цілими дюжинами фабрикувала жадібна до ілюзій польська белетристика бурхливої доби, не було тут ані сліду. Тут «вільний батрак», прогнаний з двору господаря, з розпукою, що розриває серце, вибирається в світ за очі; тут у різдвяний вечір селянські діти стоять босоніж перед вікном панського будинку,— вони співають, кидаючи голодні погляди в ясноосвітлену й теплу кімнату, вичитуючи в байдужих зорях тільки прокляття своєї долі; тут сині квіточки льону викликають у душі сільського хлопця тільки одну думку про недалекий

день новобранців; тут говорилося з кривавою іронією: «Зорі сяють на високому небі, але ти, хлопче, не думай, що вони світять і для тебе!» Ці описи безвихідної нужди, ця їдка іронія й гостро вишліфувані оскарження на адресу громадськості нагадують у дечому терпкий стиль Некрасова і могутність вислову Достоєвського: «Чому та пропасть, яка ділить братів на покривджених і на тих, які кривдять, така безмежна, мов ті океани, і така страшна, як розкриті рани?.. Чому не можуть її зрівняти, ні заповнити вибухи помсти полум'ям своїх вогнів? Чому вона завжди бездонна, як розпач, і жахлива, полум'яна, як ненависть?» Однак ненависть та іронія не передавали характерних, глибоких тонів душі цієї поетеси. Вони були тільки хвильовими вибухами крові, тільки завченими тонами початкуючої поетеси. Її правдива суть виявилася в глибокому смутку, в оскаржуючій, але безсилій покірності. Тут вона знаходила найоригінальніші, найзворушливіші тони, тут покладала невичерпне багатство образів і поетичних зворотів. «Боже! я не нарікаю і не плачу, хоч вітер із глухим стогоном по цілій тій сумній землі розносить хмари, сповнені сліз і зітхання прочан! Не нарікаю і не плачу, хоч по долинах снуються темні мряки і хоч кожний шпиль це бездушна скеля! (Все то, очевидно, треба розуміти алегорично — цензура теж мала великий вплив на силу вислову поетеси!) Не нарікаю, хоч сонце не світить у хаті нуждаря, ні в темниці в'язня; хоч покоління сумних століть нидіють у в'ялій тузі! Хоч стільки смутку і сліз на тій землі, стільки злиднів і вини... Хоч над блідими юрбами народів вибила страшна година... Я не нарікаю! Що ж це світові поможе, хоч би я потрясла його ураганом своїх скарг? .. Мені тільки сумно, що ти, великий боже, пануєш над усім тим горем!»

Згодом вона опублікувала ще три томи поезій і кілька окремих циклів, а також кілька томів новел, герої та героїні яких походять виключно з найнижчих шарів суспільства, з селянської верстви і міського пролетаріату. Але її поетичне обличчя не змінилося. Тільки мова стала простішою, глибшою, проникливішою. Все завчене вона відкинула, іронія щезла, але смуток став більший, ширший. Польський селянин з його тужливою піснею, польський краєвид з його сумною монотонністю вросли їй у серце. Вона жила за кордоном, багато подорожувала, бачила Італію і заглиблювалася в дива її мистецтва та її природи,

але образів рідної недолі і рідного смутку не могла позбутися ніде і ніколи. Тому-то в її поезіях, незважаючи на велику різноманітність тематики й опрацьованих вражень, пробивається деяка монотонність Поетеса й сама це помічає і висловлює в прекрасних строфах, які й слід навести тут у дослівному перекладі: «Ніколи я не осягну тієї висоти, з котрої перед зором, що глядить у всесвіт, земля з її злиднями так блідне і розпливається, як багряний колір веселки. Ніколи не спочину в тій блакитній тиші, де дух, заколисаний віддихом вічності, ледве відчуває і ледве чує жагучі скарги людства. Ніколи не назву краплинами роси гірких сліз, що пливуть гарячі, хоча б у них і небо відбивало свою синяву, і сонце заломлювало свої золоті стріли. Ніколи знання не дасть мені тієї потіхи, щоб я могла зло і добро, біль і усмішку вважати за одну й ту саму річ, що змінюється тільки в залежності від нашого погляду. Ніколи не дійду крізь сніги й льоди до тих олімпійських сонячних висот, де нема сліз, нема захвату, а є тільки царство вічної погоди. Мов та зранена птиця, літатиму низько понад землею, що конає в болі, щоб своїми раменами з любов'ю обняти мільйони тих, що сумують. І наче ластівка, розпустивши дрижачі крильця, злітатиму над низькими хатами, над нашими полями, і шумливими лісами, і голубими ріками. В місячні ночі, крізь сріблисті мряки слухатиму скарги й бачитиму рани; і я запитаю у дрімучої землі: «Хто там так плаче?» І хоч би всі мовчали, я все-таки потрясу своїм протестом блакитне небо. А як бог запитає: «Чи є на землі такі, що сумують?» — у відповідь скажу: «Ось я сумую!»

Не треба й додавати, що оці сильні, пройняті найщирішим чуттям тони знайшли могутній відгомін у найширших колах польської інтелігенції. Навіть ті, що в свій час уважали її описи селянства образою польських національних святощів, а її вільну, але глибоку релігійність називали атеїзмом, замовкли перед могутністю її поезії, як і перед непереможною силою фактів, що виправдували її поетичні образи з життя селянства. Сильний, елементарний рух за еміграцію з Конгресівки до Бразілії мусив зворушити навіть найзапекліших консерваторів. Цей факт потряс Конопніцьку і разом із тим вплинув на неї принизливо. Наївна надія, яка місцями пробивається ще в її перших віршах,— надія, що пропасть між покривдженими і привілейованими можна вирівняти любов'ю, взаємним пізнанням

і братерством, зазнала важкого удару. Яким глибоким було оце потрясіння і як сильно воно вплинуло на душу поетеси, бачимо з того, що під враженням цієї еміграційної драми вона почала писати великий епічний твір «Пан Бальцер у Бразілії». Це мала бути польська селянська епопея, на противагу до великої шляхетської епопеї Міцкевича під назвою «Пан Тадеуш». Усі муки, що гноблять польського селянина на батьківщині, що з рідної землі женуть його в далеку чужину, а звідси назад у рідний край, усі надії і розчарування далекої, повної на різні пригоди подорожі, всі добрі і погані прикмети польського селянина задумала вона зібрати в цьому творі, як у випуклому дзеркалі, і показати в золотій оправі поезії. Могутня поема залишилася й досі в напіввикінченій формі і, правдоподібно, ніколи й не буде остаточно викінчена*. Незважаючи на прекрасні деталі, чарівні описи моря й пралісу, чудову мелодію вірша (всю поему написано октавами) і могутні хвилі почуття, яке відчувається в кожній окремій частині, цей твір як цілість усе ж таки невдалий. Конопніцька — першорядний ліричний талант; щоб створити велику епічну поему, їй не вистачає того могутнього дихання, яке нас вражає у Міцкевича. Її «Пану Бальцерові» бракує одноцілої, заокругленої дії, а в цілості твору не знаходимо великого загальноісторичного тла. Всі її дійові особи схематичні і щонайвище — ескізні, поверхові; дії не видно майже ніякої. Емігранти потрапляють з однієї пригоди в іншу фатально, майже пасивно; до того ж цілість виведено у формі розповіді селянина Бальцера. Поетеса намагається в усіх, безмежно довгих, розділах перейняти чужу їй дикцію, а все ж таки на кожному кроці переходить з лаконізму селянської мови в широке річище характерного для неї лірично-патетичного стилю. Це втомлює читача і робить лектуру твору мало захоплюючою. Можна здогадуватися, що поетеса й сама відчувала деяку перевтому при творенні цієї поеми; перші розділи вийшли з-під її пера ще 1893 р. у великий розпал еміграційної гарячки. Дальші пісні з'явилися щойно в 1897 році; кінець не вийшов ще й досі, подібно як і окреме видання твору, що з'являвся поодинокими частинами у періодичних виданнях.

Годі поминути ще одну сторінку в багатій поетичній творчості Конопніцької. Як жоден поет перед нею і після неї, вміла вона вжитися в дух і тон польської народної пісні, вміла простій, короткій польській народній пісні надати

чарівного блиску і віднайти в ній незбагнуте багатство мелодій і мотивів. Правда, вона мала на цьому полі такого попередника, як Теофіль Ленартович, але для Конопніцької найхарактернішим є те, що вона відкинула солодаву афектовану селянську манеру цього поета і «на сопілці» видобула тони найніжнішої мови серця і найгіркішого життєвого смутку. Можна сміливо твердити, що великій більшості польської громадськості, незважаючи на раніші збірки польських народних пісень, щойно Конопніцька відкрила польську народну пісню з її ніжністю й інтимністю, з її милозвучністю і багатством мелодій.

І ще одне. Серед громадянства, яке живе у винятковому становищі, Конопніцька посідає теж виняткове місце. Індивідуальне щастя й горе і все те, що у жінки пов'язане з темою любові до мужчини, в її поезіях відсутнє. Щоправда, її поезії теж мають внутрішні переживання, але це переживання душі, якій дана незвичайна сила жити тільки під непереможним впливом своїх ідей, тільки з іншими і для інших страждати, відчувати і мріяти. Чисто еротичний елемент не має доступу до святині її поезії. Поетеса до себе самої сувора. «Чи пам'ятаєш ти,— запитує вона неназваного приятеля своїх молодечих літ,— той травневий вечір, коли то ми обоє впали в шал іронії, немилосердно висміювали нашу власну тугу, тривогу і неспокій, і той блакитний чар, що навіває в душу рої невловимих мрій, висміювали екстази й вибухи пристрастей, разом з усім тим, чим звичайно живляться великі люди?» Отож усе те вона відкинула зовсім свідомо, щоб її поезія могла служити єдиній високій цілі, яку вона сама так гарно і ясно виразила словами: «Викривати всю несправедливість на землі, все горе і тугу людської душі».

Великі поети — це сумління народу. Щасливий той народ, що його «сумління» завжди чисте, мов дзеркало, і ніколи не дасть себе засліпити ні фальшивими доктринами, ні зведеними на манівці пристрастями. В поезії Конопніцької ми не помітили досі ні жодного фальшивого тону, ні сліду цієї національної зарозумілості, нетерпимості, ні зневажливого ставлення до інших народів, що так яскраво проступає в історичних романах Сенкевича. Цими днями у Львові Конопніцьку величатимуть також ті верстви польської громадськості і польської преси, які проповідують як польський національний обов'язок сліпу ненависть до

українців і які стараються мобілізувати всі національні сили Польщі до ніби оборонного бою, на ділі ж до нікчемної боротьби сильних проти слабких. Цікаво, чи «сумління» польської нації обійде цей факт мовчанням чи, може, й вона уважатиме цей стан слушним?

Львів

ПЕРЕДМОВА

[до видання: «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том перший, Поезії Осипа Юрія Федьковича». Львів, 1902]

Щоб зарадити почуваному віддавна недостаткові повних і критичних видань наших чільних письменників, Наукове товариство імені Шевченка постановило приступити до видання «Українсько-руської бібліотеки». Ся «Бібліотека», появляючись неперіодично томами різного об'єму, в форматі такім, як видані Наук[овим] товариством твори Шевченка, повинна не тільки служити для ширшої громади джерелом докладного познайомлення з творчістю головних ратаїв нашого слова, але також основою для дальших наукових студій над ними. В тій цілі повинна вона подавати текст їх творів по змозі автентичний, повний, провірений по рукописам, з доданням усього того, що потрібне для його зрозуміння яко прояви духу автора і певного часу.

Умова, яку Наукове товариство ім. Шевченка восени 1900 року заключило з товариством «Руська бесіда» в Чернівцях щодо видання творів Федьковича, дала змогу Наук[овому] товариству приступити без відволоки до видання творів буковинського поета. Багата збірка автографів і інших матеріалів, що були досі в посіданні «Руської бесіди» в Чернівцях, якій сам Федькович полишив свою рукописну спадщину, була взята за основу оцього видання. Ся збірка збагатилася ще деякими автографами, що збереглись у архіві тов[ариства] «Просвіта» у Львові, а також деякими паперами, що досі находилися в посіданні приватних людей, а тепер були ласкаво чи то даровані бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка, чи доставлені редакторами Федьковичевих творів у докладних відписах. За цінні причинки, що уможливили доконання сього видання в такій формі і в такій повності, як оце бачимо, належиться при-

людна подяка поперед усього хвальним виділам товариств «Руська бесіда» в Чернівцях і «Просвіта» у Львові, далі панам: проф. Ст. Смаль-Стоцькому в Чернівцях, д-ру Т. Галіпові* там же, д-ру М. Бучинському в Станіславі, д. Р. Заклинському* там же, послові Ол. Барвінському у Львові, д-ру Кобилянському у Львові, послові проф. Ю. Романчукові у Львові, проф. К. Горбалеві в Перемишлі, о. Стефановичеві* у Львові, проф. Дм. Левкевичеві в Перемишлі і д. Павлові Кирчеву* в Струтині.

Доконання видання поручив виділ На[укового] тов[ариства] ім. Шевченка філологічній секції, яка на кількох засіданнях обговорювала план і метод видання. Роздивившися в матеріалі, підписаний референт подав план видати твори Федьковича в чотирьох томах, а то: в першім томі — поезії, в другім — повісті, в третім — драматичні твори, а в четвертім — усе те, що не ввійшло до трьох перших, надто листи поетові, документи та матеріали до його біографії, бібліографію його писань, словарець рідких слів, що трапляються в його творах, і в кінці — вступну студію, яка була б пробою синтезу всього біографічного та історично-літературного матеріалу та пробою повної і всесторонньої характеристики нашого поета на тлі його часу і окруження.

Секція згодилася на сей план. Що ж до методи видання, то ухвалено порядкувати твори в кожнім томі по змозі хронологічно, з захованням таких груп, у які складав їх сам автор. Текст кожного твору повинен був бути провірений по рукопису, а де його нема, в основу мав кластися перводрук. Варіанти перводруку від автографа або інших друків від перводруку повинні бути зазначені в нотах; розуміється, що передруки в шкільних читанках були виключені, бо тут звичайно препаровано текст поета для педагогічних цілей; тільки в однім-однісінькім випадку текст шкільного друку репродуковано в оцьому виданні (стор. 509—510), бо сей твір тільки раз у тім виданні був друкований, очевидно, з автографа, а автограф не дійшов до нас.

Спеціально щодо впорядкування першого тому підписаний референт предложив секції до порішення ще одне питання: як поступити з тими поезіями та віршами Федьковича, що різними часами були писані для педагогічного, моралізаційного або якого іншого вжитку, та з тими, що

були писані по-німецьки? Чи втягати їх у загальну хронологічну чергу, чи вилучити в окремі групи, щоб вони, розсипані з хронологічного порядку між іншими поезіями, не псували їх враження та й самі не тратили свойого окремого, педагогічного характеру. Секція рішила всі ті вірші виділити окремо і печатати в окремій групі чи групах, держачися в рамах кожної з тих груп хронологічного порядку. Отим-то й вийшло, що в двох відділах оцього тому, а власне в «Співаниках» і в «Німецьких поезіях», усе зачинається від найдавніших Федьковичевих писань, належних до даної категорії. Хоча се може видатися відступленням від хронологічного методу а прийняттям методу видання поезій по категоріям, то проте надіємось, що се не буде вважатись хибою сього видання, бо ж тут сам відмінний характер, а подекуди й язик, домагався такого виділення, то й сам. Федькович дав тут недвозначний провід, групуючи ті свої писання в певні більше-менше заокруглені і органічні цілості («Співаник для господарських діточок», «Проскура», «Жовнярські пісні», «Лірник» і т. д.).

До вимог критичного видання належить також захована мови і діалектових відтінків автора, особливо важне там, де маємо перед собою автора такого, як Федькович, нерозлучно зв'язаного з Гуцульщиною і її характерним діалектом. І хоча не можна сказати, щоб Федькович писав діалектом, хоча його мова являється українською літературною мовою, тою самою, якою писали Квітка, Шевченко і пізніші кращі наші письменники, то все-таки те загальноукраїнське язикове тло у Федьковича підмальоване в досить значній мірі прикметами галицького, спеціально гуцульського діалекту, яких не заховати значило би не в однім разі сфальшувати язикову фізіономію твору.

Щодо правопису висловлено в секції однодушну думку, щоб додержатися в основі загальноприйнятого тепер і уживаного в виданнях Наук[ового] товариства ім. Шевченка шкільного фонетичного правопису, але завсіди в таких межах, щоб ним не затирано чи то діалектові, чи деякі інші правописні особливості автора (прим., його dat[ivus] fem[inini generis][1] *добрі* зам[ість] *добрій*, його спосіб писання — раз *ходить*, *роблять* то знов — *ходит*, *роблят*,

[1] Давальний жіночого роду (*лат.*). — *Ред.*

його м'якшення або нем'якшення в таких словах, як *руский* і *руський*, *гуцулский* і *гуцульський* і т. ін.).

Редакцію взяли на себе члени секції проф. д-р Олександр Колесса і д-р Іван Франко і поділили між собою працю так, що д-р Франко обняв редакцію першого тому, проф. Колесса — другого і третього часті першої (оригінальних драматичних творів Федьковича). Друга часть третього тому, тобто Федьковичеві переклади «Макбета» і «Гамлета» Шекспіра та «Мазепи» Руд. Готшаля*, а також четвертий том вийде під редакцією д-ра Ів. Франка. Зрештою в часі друкування першого тому проф. Ол. Колесса читав одну коректу кожного аркуша і не раз робив свої уваги; так само і при виданні дальших томів оба редактори вестимуть роботу в ненастанному порозумінні. Задля надзвичайної трудності в стягненні, впорядкуванні та зредагуванні матеріалу, вміщеного в першім томі, а також задля надзвичайно утяжливої коректи (через неконсеквенції писовні в автографах, які редакція силкувалася по змозі шанувати, див., напр., «Слово о полку Ігоревім»-- першу і другу половину) друк оцього тому протягся без малого 10 місяців. Маємо надію, що друк дальших томів піде швидше і що до кінця 1902 р. українсько-руська громада буде мати в руках бодай три перші томи повного видання творів Федьковича.

Щоб для найширших кругів зробити доступними найкращі Федьковичеві твори, постановив виділ Наукового тов[ариства] ім. Шевченка на основі оцього повного видання зробити менше видання вибраних творів Федьковича для ужитку молодежі і менше заможних читачів. Се видання буде обіймати тільки два томи і міститиме в першім томі вибір поезій, а в другім томі вибір повістей Федьковича. Редакцією сього скороченого видання з поручення виділу Наукового тов[ариства] ім. Шевченка займається проф. Ілля Кокорудз*.

Хоча над коректою оцього тому сліпали оба редактори, бажаючи і з сього боку зробити се видання гідним пам'яті найбільшого поета зеленої Буковини, хоча деякі аркуші переходили 4 й 5, а ні один не переходив менше, як 3 коректи, то все-таки, на жаль, лишилися в тексті деякі помилки, чи то недобачені в коректі, чи зроблені припадково при монтуванні складу на машині. Тим-то просимо уклінно шановних читачів перед читанням оцього тому справити в нім хоч оті помилки, які ми зауважили:

Стор	Ряд	Надруковано:	Має бути:
65	1 згори	Як я братя	Як я, братя,
»	5 »	Ви мня братя	Ви мня, братя,
171	16 »	усякім	в усякім
183	в титулі	До Дмира	До Дмитра
288	1 згори	устав треба	устав, треба
304	15 »	подів серце	подів, серце
324	16 знизу	Я не учв	Я не учив
419	12 »	І скітили вічиі	І скитили вічні
695	9 згори	28	26

Передаючи до рук нашої громади оцей перший том писань Федьковича, редакція потішає себе думкою, що сповнила совісно вложену на неї Наук[овим] товариством ім. Шевченка задачу і не вронила ані одного листочка з доступної їй письменської спадщини незабутнього поета. На жаль, дечого з його поетичних творів редакторам таки не вдалось роздобути. Згадаємо тут поперед усього «Посланіе», що було написане, мабуть, 1867 р. (див.: нота на стор. 307) і ще по смерті Вол. Навроцького знаходилося між його паперами, та тепер затратилося, мабуть, безповоротно. Ще деякі автографи Федьковичевих поезій, знайдені між посмертними паперами пок[ійного] В. Навроцького, знаходяться в приватних руках, та, на жаль, лишились редакторам недоступні.

Оцей том оздоблений портретом Федьковича в офіцерськім мундирі і фотографованою подобизною найстаршого автографа його руської поезії, підложеної ним самим під ноти.

У Львові, д[ня] 7 лютого 1902 р.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Тому третього друга частина. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича». Львів, 1902]

Відповідно до плану видання творів Федьковича, прийнятого філологічною секцією Наукового тов[ариства] ім. Шевченка, всі драматичні твори буковинського поета повинні творити третій том. Речево розпадаються ті твори на дві групи — оригінальних і перекладених творів. З огляду на те, що оригінальні драматичні твори Федьковича самі заповнять том значної грубості, ухвалила секція розділити той том на дві часті і видати драматичні переклади окремо. Се було тим більше можливим до виконання, що й драматичних перекладів набралося на досить спорий томик, як також і з тої причини, що працею над обробленням третього тому поділились оба редактори так, що редакцію оригінальних драм обіймив проф. д-р Ол. Колесса, а редакцію перекладів — д-р Ів. Франко. Ось чому виходить у світ друга часть третього тому окремою книжкою, як самостійний четвертий том «Українсько-руської бібліотеки».

Редакційна праця над оцим томом була в части легка, а в части дуже важка. Між автографами Федьковича знайшлися три драматичні переклади, а власне — дві трагедії Шекспіра — «Гамлет» і «Макбет» і трагедія «Мазепа» німецького письменника Рудольфа Готшаля. «Гамлет» і «Мазепа» переписані начисто, з невеличкими де-де поправками в тексті, всі три переклади не датовані,— значить, із сього боку редакторові не було ніякого клопоту; лишалось передрукувати Федьковичів текст якнайвірніше, змінюючи хіба правопис відповідно до норми, прийнятої в цілім виданні (пор. передмову до тому I, стор. VIII).

Зовсім не те було з «Макбетом». Над перекладом сеї трагедії працював Федькович довго і з упором, майже загад-

ковим для його свобідної та гордої вдачі. Між його автографами знайшлись аж три відписи — і то не копії того самого перекладу, а три окремі переклади, роблені майже незалежно один від одного, почасти після інших принципів. Та й се не все: ми маємо певний слід, що переклад, який ми означили сигнатурою *А* (опис автографів див. стор. 175—176), був уже результатом переробки якогось первісного перекладу, затраченого для нас: в однім місці того перекладу знаходиться увага, писана постороньою рукою — як я дійшов через порівняння рукописів, рукою пок[ійного] Омеляна Партицького, не Володимира Барвінського, як сказано в редакційних увагах на стор. 175 і 200,— де жадається від Федьковича справити текст, «як було зразу» (див. стор. 200, нота).

Супроти сього являлося неминуче питання, як поступити з тими трьома перекладами: чи друкувати їх усі три in extenso[1], чи ні? Дещо промовляло за першою евентуальністю. Повне і критичне видання творів Федьковича не сміло лишити без уваги той в усякім разі інтересний факт його довгої та раз у раз поновлюваної праці над перекладом «Макбета» і мусило дати читачеві можність самому вглянути в ту працю і оцінити її. Та, з другого боку, друкувати аж три переклади «Макбета» відразу, а до того ще маючи на увазі, що всі три ті переклади, крім язикової вартості, мають дуже невисоку літературну стійність і не можуть іти в порівняння з виданим недавно перекладом Куліша*, мені видалось-таки зайвим. Отим-то я вибрав посередню, хоч і дуже важку дорогу: взявши один, останній щодо часу, переклад основою видання, я порівнював його, рядок за рядком і репліку за реплікою, з обома іншими і, пропускаючи з них усе ідентичне, подав усі відміни під текстом у нотах. Таким способом я осягнув подвійну ціль: замість 25—28 аркушів, які зайняли б були всі три тексти, друковані in extenso, я вмістив «Макбета» на $12\frac{1}{2}$ аркушах, давши при тім читачеві можність прочитати Федьковичів переклад у тій формі, яка найбільше відповідала результатові його довгої праці над сим твором, а рівночасно в нотах я подав для дослідника все, що потрібно для докладного студіювання всіх трьох перекладів, і то подав у формі далеко вигіднішій, ніж коли б усі три тексти були надруковані in extenso, бо, кладучи обік себе речення за реченням, реп-

[1] Повністю (*лат.*).— *Ред.*

ліку за реплікою, наскільки вони виявляють різниці від основного тексту. Надіюсь, що ся праця, якої клопітливість оцінить кожний, хто займався подібним ділом, знайде признання у тих, хто буде займатися студіями над Федьковичем; звичайний читач матиме при тім сю користь, що може все те лишити без уваги і читати лише сам основний текст без нот.

Щодо часу, коли були виготовлені усі переклади, то в автографах Федьковича нема ніякої виразної вказівки. Та проте нема сумніву, що вони повстали у Львові в часі півторарічного побуту Федьковича на становищі редактора видань «Просвіти»[1]. На се вказує вже сей факт, що обі Шекспірові трагедії перекладені, як читаємо на титулових картах автографів, «за повелінням чесного товариства «Руська бесіда» у Львові», а ми знаємо, що Федькович контрактом з «Руською бесідою» зобов'язався був за 250 гульд[енів] річної плати достарчати 12 аркушів друкованих драматичних творів, оригінальних чи перекладаних (Ом. Огоновський, «Історія літератури руської», II, 2, стор. 263)[2]. Чи він з власної охоти взявся перекла-

---

[1] До Львова прибув Федькович у липні 1872, а зі Львова виїхав у січні 1874 р., значить, не вчисляючи сих обох місяців, пробув у Львові не 14, як каже Ом. Огоновський («Історія літератури руської», II, 2, 623), а 18 повних місяців.

[2] Інтересно, що в тогочаснім протоколі засідань виділу «Руської бесіди» про сей контракт нема ніякої згадки, а одиноким слідом про зв'язок Федьковича з сим товариством у протоколі є нотатка з засідання 28 лат. мая 1873: «Рішено, що «Бесіда» про недостачу фондів дальшої ремунерації п. Федьковича стало на себе прийняти не може» (252 г[ульдени]. Нотую, що в часі приїзду Федьковича до Львова (в липні 1872) до виділу «Р[уської] бесіди» входили: голова маршалок Лаврівський, о. д-р Пелеш*, д-р Сушкевич*, о. Ом. Огоновський, д-р Ол. Огоновський*, д-р Сроковський*, д. А. Січинський, проф. Вахнянин і Ом. Партицький, а справами театру завідував д. Устиянович. На загальних зборах 1 марта 1873 р. вибрано новий виділ, до якого ввійшли Ом. Огоновський головою, надто д-р Сроковський, д-р Ол. Огоновський, д-р Корн. Сушкевич, д-р Петро Сушкевич*, проф. А. Шанковський*, проф. Н. Вахнянин, А. Борковський* і Вол Гузар. В рахунковій книжці «Руської бесіди» знаходимо в рубриці видатків також плату Федьковичеві в квоті 41 гульд[ен] 67 кр[он] місячно за ось які місяці: 1872 р.— липень, вересень, жовтень, грудень; 1873—лютий, марець, май; останню рату звернула, одначе, «Просвіта» театральному фондові, так що Федькович загалом одержав від «Р[уської] бесіди» 6 рат по 41 г[ульдену] 67 кр[он], або 250 гульд[енів] 2 кр[они], тобто те, що йому належалося за рік, хоча умову, заключену в липні 1872 р., розв'язано в маї 1873.

дати Шекспіра, чи, може, справді хто з тодішніх виділових «Рус[ької] бесіди» впливав на нього в тім напрямі, не знаємо. Се тільки певно, що переклад «Макбета» мав у руках О. Партицький, який полишав на рукописі свої помітки та поправки і, певно, й усно робив Федьковичеві уваги та був причиною кількаразового перероблювання сього перекладу. Що Федькович зараз по своїм приїзді до Львова почав займатися Шекспіром, на се маємо доказ у його фрашці «Як козам роги виправляють», яку він на основі Шекспірової комедії «Уговкання непокірної» злагодив для «Руської бесіди» і надрукував у ч. 5—7 «Правди» з р. 1872. Зараз по тім він засів, мабуть, за переклад «Макбета», бо про те, що Федькович працює над «Макбетом», чув я 1873 р. в Дрогобичі, бувши тоді учеником 7-ого гімн[азійного] класу. Повний переклад «Гамлета» був для всіх, хто досі слідив за діяльністю Федьковича та працями про нього, несподіванкою; він мусив повстати по «Макбеті», хоч, певно, також іще у Львові.

Що торкається літературної вартості Федьковичевих перекладів із Шекспіра, то вона загалом дуже невисока. Федькович не вмів по-англійськи і перекладав Шекспіра з німецького, декуди держачися свойого взірця більше, інде знов передаючи його більш або менше свобідно. Особливо видно се на «Макбеті», якого ред[акція] *А* сяк-так іще бореться з оригіналом, ред[акція] *Б* геть відступає від нього і являється немов свобідною його парафразою, а ред[акція] *В* знов вертає ближче до оригіналу, хоча й полишає деякі сцени в зовсім свобідній передачі. Особливо інструктивні з сього погляду сцени з чарівницями (стор. 178—179, 188—191, 291—295, 301—312) та сцена с ключарем Макбетового замку (стор. 242—245). Зрештою, Федькович бореться з формою; білий вірш у нього виходить важкий, неорганічний та немелодійний; разять часті германізми в конструкції, часті зайві слова, ужиті для підлатання розміру, особливо «це», «оце» (в самім першім акті Гамлета я начислив 62 рядки з такими зайвими словами); вони справляють несмак, особливо коли повторюються вірш за віршем, прим.:

Ніколи в світі був би *це* не вірив,
Як був бих своїми очима *це*
Не видів (стор. 6).

Або:

Це присягніть мені і по такі
Це правді, по які бажаєте,

Аби вам господь бог у кожнім ділі]
Допомагав *це* (стор. 40).
Така *оце* блага та животворна
Пора. Тоді, як казують *оце* (стор. 10—11).

Так само разять односкладові сполучники або загалом односкладові слова на кінці вірша на арсисі, хоча на них не лежить ніякий натиск, прим.:

Ви ж претці перший наш боярин, а
До того ще й непіт, до того й син (стор. 16).
Увеселили серце моє; а
Щоб світ цілий це знав... (ibid.)

Або:

А що знов Гамлета ся тичить, і
Єго тих женихливих іграшок (стор. 203).

Таких латаних віршів ми зовсім не стрічаємо в Куліша. Певна річ, Федькович, можна сказати, проломлював тут перші льоди, мало маючи перед собою в нашій мові взірців білого вірша; дуже шкода, що його перекладам судилося цілих 30 літ лежати в рукописі!

Коли з якого погляду Федьковичеві переклади не стратили вартості й досі, так се хіба з язикового, головно з лексикального. Федькович розвинув тут велике багатство своєї лексики, користуючись головно гуцульським говором, якого скарбівню він, можна сказати, вичерпав до дна. Інтересно буде тут порівняти Кулішеві переклади Шекспірових трагедій з Федьковичевими; навіть не переводивши детального, методичного порівняння, але вчитавшися докладно в оба переклади, можу сказати, що Кулішів переклад, хоч артистично більше вигладжений, все-таки далеко бідніший на лексику і загальнозрозуміліший та подекуди більше шаблоновний, коли тим часом Федьковичів переклад менше докладний, хропуватий та не вироблений, але більше колоритний, виявляє більше власної праці перекладача.

Окрема згадка належиться перекладові «Мазепи». Працю над перекладом сеї наскрізь шаблонової німецької трагедії підсунув Федьковичеві його давній приятель Антін Кобилянський. Відки й яким способом дійшов Кобилянський до знайомства з автором «Мазепи», Рудольфом Готшалем, сього не знаємо; досить, що в початку 70-х років він переписувався з ним, а коли Федькович прибув до Львова, Кобилянський заохотив його взятися до перекладу «Ма-

зепи». Ся трагедія, написана десь коло 1865 р., не визначається нічим і могла зацікавити Федьковича хіба тим, що її тема взята з української історії. Але автор ані не знає добре тої історії й того краю, який узявся малювати, ані не зумів із історичного матеріалу викроїти сяк-так зносну драматичну штуку, ані, нарешті, не зумів вітхнути в свої фігури якогось живого духу, огню. Безмірно довге балакання, дешеве, професорське філософування і повна імпотенція там, де треба б виявити якусь драматичну акцію, а при тім такі забавні непорозуміння, як пототожнення московських розкольників з черцями Печерської лаври і перенесення тої лаври десь у степ коло Полтави, як ніби дика, а при тім фальшиво романтична фігура Гордієнка, як фантастичні і зовсім неможливі фігури Матрони, Лодоїски та Горпини,—все се робить для нас тепер Готшалеву трагедію нестерпною. І в Німеччині вона, мабуть, не мала ніколи успіху вже хоч би задля слабої сценічної будови. З яким серцем перекладав її Федькович — не знаємо; того лише можемо догадуватися, що Кобилянський, а може, й Федькович, думали тим перекладом позиськати для себе впливового німецького письменника, критика та історика літератури і через його посередництво трафити до німецьких накладців, що згодились би видати чи то, може, німецькі поезії Федьковича, чи, може, й його руські твори. Сього бодай можна догадуватися з листа Готшаля до А. Кобилянського з кінця січня 1873 р. (лист без дати, Кобилянський одержав його, як занотував унизу, дня 2 лютого), де читаємо ось що:

«Wenn ich auf einen so eingehenden und verbindlichem Brief so spät antworte, so liegt dar Grund allein darin, weil ich Ihnen in Betracht der Hauptangelegenheit ein bestimmtes Resultat mittheilen wollte; die Berathungen darüber zogen sich aber stündlich in die Länge, weil hier ein gänzlich ausserordentlicher Fall vorlag. Jetzt bin ich in den Stand gesetzt, Ihnen das Resultat, wie es der beifolgende Brief der Verlagsbuchhandlung von F. A. Brockhaus enthält, mitzutheilen. Wie Sie sich zu diesem Bescheid der Verlagsbuchhandlung stellen, werde ich aus Ihrer Antwort ersehen. Vielleicht entspricht derselbe Ihren Erwartungen nicht, aber es ist in der That für jede hiesige Buchhandlung schwer, wenn nicht unmöglich, den Risiko des Vertriebs in so entfernten Gegenden, die für den Buchhandel kaum erschlossen sind, zu Übernehmen, und die Brockhaussche Verlagsbuchhandlung ist

wohl überhaupt die einzige, welche den Druck und die Herstellung übernehmen könnte.

Dasselbe würde gewiss auch in Betreff anderer ruthenischer Verlagswerke von ihr als Norm, als Bedingung der Ausführung festgehalten werden.

Dem Dichter und Übersetzer meines «Mazepa» rufe ich aus der Ferne meinen herzlichen Dank zu, auch für die Anerkennung, die er meinem poëtischen Wirken zutheil werden lässt»[1].

Виходило би з сього листа, що Кобилянський запитував Готшаля про условини друкування якихось руських писань у Німеччині; на жаль, лист від фірми Брокгауза, долучений до Готшалевого листа, не заховався і ми не знаємо докладно, ані про що йшло запитання, ані яка була відповідь німецької фірми; зі слів Готшаля видно, що не мусила бути дуже приємна для руського ентузіаста. З останнього цитованого тут Готшалевого речення можна би догадуватися, що Федькович і від себе писав листа до Готшаля, де з признанням говорив про його літературну діяльність. Я відносився в тій справі листом до Готшаля і просив його уділити мені деяких деталей щодо його зносин з русинами 1872—[18]73 рр., але не одержав ніякої відповіді.

Редагуючи до друку оці переклади, я вважав зайвим порівнювати їх з оригіналами. Про таке порівняння могла б бути бесіда хіба при «Мазепі», якого Федькович справді перекладав із оригіналу; щодо Шекспірових трагедій, то

[1] «Якщо на такий докладний і люб'язний лист я відповідаю так пізно, то причина цього лише та, що, зважаючи на важливу обставину, я хотів повідомити Вас про певний наслідок; обговорення цієї справи затягується майже щогодини, бо тут ідеться про зовсім незвичайний випадок. Лише тепер я спроможний переказати Вам про наслідок, як про нього написано в прикладеному тут листі видавництва Ф. А. Брокгауза, а як Ви поставитеся до такого рішення видавництва, я побачу з Вашої відповіді. Можливо, це рішення не задовольнить Ваших сподівань, але фактично для кожної тутешньої книгарні важко, якщо взагалі можливо, взяти на себе відповідальність за продаж книжок у таких віддалених місцевостях, які майже закриті для книготоргівлі, і брокгаузівська фірма є, мабуть, єдиною, що може взяти на себе друкування і розповсюдження літератури.

Звичайно, це саме треба мати на увазі також щодо інших Ваших русинських видань як правило, як неодмінну умову для виконання.

Поетові та перекладачеві мого «Мазепи» я здалека складаю мою щиру подяку також і за визнання мого поетичного доробку» (*нім.*).— *Ред.*

треба би ще детальними дослідами вишукати ті оригінали, зглядно ті німецькі переклади, якими користувався Федькович. Не маючи часу для такого досліду, я полишаю його будучим спеціалістам, коли кому прийде охота вдаватися в сю не дуже вдячну подробицю. Так само зайвим мені видалось доходити, якими джерелами користувався Готшаль для свого «Мазепи»; сама штука не варта такої праці, хоча сама поява трагедії на українську тему в німецькій літературі з деяких поглядів і заслуговувала б на увагу.

Перечитуючи надруковані аркуші сього тому, я надибав ось які важніші друкарські помилки, що, невважаючи на чотири коректи, лишилися не справлені і які прошу повиправляти перед уживанням книжки:

Стор.	4,	ряд.	6	знизу,	надр.	Мартелій	чит. Марцелій
»	7	»	10	згори	»	по три	» попри
»	8	»	11	знизу	»	И замого	» Й самого
»	9	»	10	знизу	»	за́ шо	» за́ що
»	11	»	7	знизу	»	угулубив	» уголубив
»	12	»	2	згори	»	З одним, веселим	» З одним веселим
»	16	»	2	»	»	А до того	» До того
»	23	»	15	»	»	більше	» більше
»	29	»	8	»	»	Я думаю	» А думаю
»	29	»	21	»	»	невинні ї	» невинні ї —
»	53	»	6	знизу	»	прикопати	» приконати
»	61	»	8	згори	»	пунтеванє	» пунтованє
»	79	»	3	знизу	»	всеі	» всеї
»	432	»	12	»	»	приважтаться	» привижається
»	433	»	8	»	»	вас	» ваш

Як першого, так і сього тому одну коректу читав проф. д-р Ол. Колесса.

ПЕРЕДМОВА

**[до видання: Іван Франко.
Панталаха і інші оповідання Львів, 1902]**

Лиш одне з оповідань*, поміщених у оцьому томику, було надруковано по-руськи в книжці «В поті чола», та й те було первісно написане по-польськи для петербурзького «Kraj»-у, а потім переведене по-нашому в «Зорі» 1884 р. По-польськи був написаний первісно й «Панталаха» і надрукований у фейлетонах «Kurjera Lwowskiego», а відси 1897 р. передрукований у книжечці «Obrazki galicyjskie». Оба ті польські видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібніших пропусків, зроблених редактором «Kurjer-a Lwowsk-ого» з естетичних мотивів, там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні)— з яких мотивів, сього я не міг зрозуміти. Сей пропуск лишав не виясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взялося гусяче перо, не зовсім звичайний гість у тюремній казні. Останнє оповідання написане тепер на основі конспекту*, зробленого ще в 1880 році,— може, в іншім тоні й іншім освітленні, ніж би я був зробив се тоді.

Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певно, в значній мірі належать уже до історії; се останні сліди старих, доконституційних відносин, а фігури, такі як Панталаха, дід Герасим та герої «Хлопської комісії», також витвори старого панщизняного ладу. Я передав ті епізоди, не мудруючи та не вдаючися в ніяке філософування про їх значення. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе.

Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та наскільки всі ті жорстокості тепер уже tempi passati, сумна та страшна казка, а не дійсність? Сього я не беруся рішати, та події останніх днів, бунт в'язнів у Бригідках* і те, що про його причини дійшло до прилюдної відомості, свідчить, що давнє лихо не зовсім ще минуло. І не минеться без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над сею реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутина господарює по-давньому, топчучи людські душі та гасячи останні іскри чоловіцтва там, де в інтересі суспільності й людяності було б піддержати їх та роздути в ясне полум'я.

ПЕРЕДМОВА

**[до видання: І в а н Ф р а н к о.
Добрий заробок і інші оповідання.
Львів, 1902]**

Сказано: письменник, що починає писати свої спомини, починає сам собі копати могилу. Що ж, хоч би й так. Могила се таке добро, що ніхто з нас його не мине. А в такім разі...

Двадцять шість літ по написанні першого оповіданнячка з серії «Галицьких образків» приступаючи до збірного їх видання, я почуваю охоту сказати декілька слів про те, як, коли і з яким планом писались вони.

Перші оповіданнячка, «Лесишина челядь» і «Два приятелі», були написані літом 1876 р. в Лолині для календаря «Дністрянка», що видавало товариство «Академический кружок», під редакцією д. Антона Дольницького*. Календар вийшов восени того самого року, і мої оповіданнячка в нім звернули на себе увагу народовців, особливо пок[ійного] Володимира Барвінського. Взагалі «Дністрянка» була для нього несподіванкою, і він постановив і собі ж видати подібний альманах, у якому мали бути заступлені старші народовецькі письменники. Так повстала «Руська хата», видання невдатне в цілості, невважаючи на заступлені в ньому імена Куліша, Федьковича та Данила Млаки. Познайомившися зо мною в ту пору, В. Барвінський кілька разів зводив розмову на мої оповіданнячка, просячи дати йому дещо в такім роді для «Правди». Я дав йому зимою 1876 р. свій «Оловець», який йому дуже подобався. Ми розговорилися про різні літературні теорії й плани. Я, бувши тоді під впливом Золя, звернув розмову на потребу змалювати нашу суспільність у різних її верствах, та вказував заразом на трудність такого діла. Барвінський виявив мені, що й у нього укладається план цілої серії оповідань, яким він хотів надати спільний титул «Галицькі образки». Він

брався змалювати те життя, яке, мовляв, він найліпше знає, життя руської інтелігенції, а головно духовенства. При тім він не міг погодитися з таким способом писання, який проявивсь у мене, особливо в «Лесишиній челяді».

— Ну, що воно таке? — говорив він.— Могла б була вийти гарна ідилія, якби не той нещасний натуралізм, що псує ідилічне враження. До якої категорії творів зачислити се?

Я відповів, що про всякі категорії мені байдуже, а, пишучи оповіданнячко, я попросту хотів змалювати контраст між красою природи і мізерією людського життя.

— Се не в дусі нашої поезії, особливо народної, де природа звичайно сумує й веселиться згідно зі смутком або радощами чоловіка.

Я доказував, що така ніби гармонія — се один із способів збудити настрій, але народній поезії не чужий і другий спосіб — контрасту. Барвінський не розумів поетичного твору, якого головна мета — збудити такий чи інший настрій; він стояв за тим, що треба писати заокруглені оповідання, новели або романи, а не ескізи. Я заявляв, що не чую в собі сили, ані не маю настільки обсервації, щоб збудувати заокруглене оповідання і дати в ньому повний малюнок чи то цілої суспільності, чи навіть одної якої верстви. І ще на однім пункті ми не могли зійтися з В. Барвінським: він жадав, щоб повість побуджувала таким чи іншим способом патріотичні чуття; я стояв на тім, що попереду усього треба малювати відносини, людей, поодинокі їх учинки з поглядом на їх окруження і на ті спеціальні особисті та громадські імпульси, що побуджують їх до такого, а не іншого ділання. Я вказував на те, що задля різного виховання традиції, окруження й логіка, розумування і причиновість у поступуванні різних людей у різних суспільних верствах бувають різні і що малювати ті спеціальні логіки та психології для мене дуже принадна річ.

— Ну, але то мало людського життя, щоб настільки вжитися та вдуматися в дух різних людей із різних верстов, щоб можна було змалювати їх у повістях,— сказав Барвінський.

— Так,— відповів я,— та проте се конечне, і тільки маючи такий образ суспільності в різних її верствах та моментах, ми будемо могли подумати про синтез, про ширші заокруглені образи. Такі детальні студії можуть і повинні робити різні люди; не біда, коли вони будуть фрагментарні;

се навіть ліпше так, бо письменник у таких ескізах може передати безпосереднє живе враження дійсності, не потребуючи накручувати, докомпоновувати та фальшувати, щоб натягти твір до рам заокругленої повісті.

Барвінський так і не згодився з моїм поглядом і засів писати свої «Галицькі образки» — з яким успіхом, не моя річ тут осуджувати. Та в мене ся розмова з ним довела до повної свідомості план збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях. Життя дало мені аж надто багато нагоди до збирання таких матеріалів. Принагідні оповідання знайомих, фігури, здибані в вагоні залізниці, власні спомини та спостереження,— все те перетворювалося звільна, протягом літ у більші або менші оповідання та ескізи. Я силкувався кожний такий образок виносити в душі доти, доки не вжиюся у властиву йому атмосферу, не віднайду властивий йому тон і спосіб викладу. Ся праця йшла у мене дуже помалу; деякі образки мучили мене в душі по кілька літ; я по кілька разів брався викинути їх на папір, та, чуючи, що «не вдав тон», відкидав написане і переходив до іншої роботи, щоб по якімсь часі знов вернути до закиненої проби. Таким робом із маленькою гумореской «Грицева шкільна наука» я носився більше як три роки, переробляв кілька разів, прозою й віршами, оповідання «Ліси і пасовиська», «Поєдинок», «Сам собі винен». Правда, деякі оповідання виходили готові відразу, за одним присідом, але завсігди се бувало лиш тоді, коли оповідання було перед тим зовсім готове, виношене і заокруглене в душі і мені приходилось, так сказати, переписувати лише з готового.

Роки йшли за роками, тих дрібних оповідань набиралось у мене чимраз більше. Я друкував їх по різних виданнях, у фейлетонах газет, у календарях «Просвіти»; інші приходилось уперве друкувати по-польськи, коли в руській пресі для мене на якийсь час не стало було місця; деякі попропадали в непогоді часу. Ітак, пропало надруковане в другім томі віденського «Слов'янського альманаху»* з 1880 р. оповідання «Микитичів дуб»; альманах сконфісковано за зовсім невинну статтю Драгоманова*, і з видання не лишилось, мабуть, ані одного примірника, так що й мойого оповідання мені так і не вдалось роздобути*. В руках покійного Партицького пропало оповідання «Записки недужого»,

яке тепер мені доводиться з захованих у мене ескізів переробляти другий раз. Інтересна була доля оповідання «Муляр». Написане 1879 р. для того ж віденського «Слов'янського альманаху» і не вміщене в ньому, воно довгі літа лежало в рукописі. Першу половину помістив я в польськім перекладі в робітницькім часописі «Praca»*; не вспівши через якесь опізнення дати решти рукопису, я був мимовільною причиною того, що пок[ійний] польський письменник Б. Спауста доробив другу половину до мойого оповідання; хто цікавий, може порівняти ту другу часть з моєю. Кілька літ пізніше я подавав руський текст до редакції «Зорі», та редактор признав оповідання не гідним друку з тої фізичної причини, що мулярі загалом великі лінюхи, а такого факту, який оповідаю я, він не бачив ніколи. Тим часом ціле оповідання в польськім перекладі було вже надруковане в фейлетоні варшавської «Prawdy» і зустрілося з похвалою деяких польських письменників; по-руськи воно появилось аж у збірнім виданні «В поті чола».

Ся книжка, в якій була зібрана значніша часть моїх дрібних оповідань (усіх 20), уперве могла вияснити той план, що лежав у основі всіх тих оповідань, — дати немов мозаїковою роботою виконаний образ нашої суспільності. Правда, я вибрав там самі «образки з життя робучого люду», полишивши набоці оповідання про інтелігентів, або, як я тоді укладав собі по соціальним категоріям, групи «вчителів» і «експлуататорів». Видати збірники тих інших оповідань тоді мені не довелось.

Від того часу минуло знов більше як десять літ. У моїй теці назбиралося знов дещо нових ескізів та більших оповідань, та й мій первісний план розширився де в чому. Нове, збірне видання моїх оповідань, яке бажалось би зробити повним, наскільки се можливо, являється в іншій формі та в іншім угрупуванні. Кожний томик містить оповідання більше-менше однородні змістом, давніші поміш з новішими. Вилучено з сього видання оповідання з бориславського життя, що мають вийти накладом «Р[уської] у[країнської] видавничої спілки»*, а також не входять у сей план більші повісті та драми. Сей тимчасовий план обіймає наразі дванадцять томиків, кожний в об'ємі 8—10 аркушів друку. Такий спосіб видання прийнято з огляду на пожадану дешевість і з бажанням, щоб ті оповідання, прості та подиктовані сучасною громадською думкою, пішли не лише до рук нашої інтелігенції, але також під селянські стріхи

і всюди будили те саме почуття, що було імпульсом до їх писання на протязі цілої чверті століття,— почуття класової і національної свідомості. Історія тої чверті століття доказала, що тим своїм почуттям автор тоді станув на добрій дорозі і що поле, на якому він своїми ескізами клав іноді перші скиби,— не пустий грегіт, але розлога і плодюча нива, на якій можемо надіятися ще багато свіжих і величних плодів.

Криворівня, 15 серпня 1902

ДЕЩО ПРО «МАРУСЮ» Л. БОРОВИКОВСЬКОГО* ТА ЇЇ ОСНОВУ

Поемка, чи то пак «балада», яку оце передруковуємо, належить до найстаріших творів української літератури XIX віку. Вона була надрукована 1829 р. в III кн. «Вестника Европы»*, що видавав у Петербурзі Каченовський, в пору, коли автор її був іще студентом Харківського університету (П е т р о в, Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев, 1884, стор. 104). Та, невважаючи на се, всі пізніші критики й історики укр[аїнської] літератури не то забули про неї, не то згадують її так, що з їх слів не видно, чи вони бачили її на очі. Автор найдавнішого огляду укр[аїнського] письменства М. Костомаров у своїй статті «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», друкованій 1843 р. в «Молодику» Бецького* (т. I, стор. 157—185), мабуть, зовсім не знає про неї, а згадує про Боровиковського лише навгад, у «примітці коректора», хоча дуже характерно. Зазначивши гумористичний тон перших українських писань Котляревського та Гулака-Артемовського, Костомаров пояснює їх успіх не лише їх змістом. «Для многих,— пише він,—був забавний не стільки зміст творів Котляревського та Артемовського, скільки слова, виговір, звороти української мови. Та настала вкінці пора набрати вірнішого розуміння про слов'янську філологію. Г р е б і н к а п е р ш и й покинув давніший пародистичний напрям» («Молодик», I, 166). До слів «Гребінка перший» і додана «примітка коректора»: «Здається, не Гребінка, а Боровиковський у своїх баладах». Ось і все, що знаходимо про перший виступ Боровиковського в тій статті. Які балади, коли написані й де друковані? Про се немає згадки. Значить, можна сказати напевно, що «Ма-

русі» Костомаров не читав, а хіба чув про неї щось недокладно.

Та що нам дивуватися Костомарову, що він у 1843 році не знав нічого про українську баладу, друковану 1829, коли сам її автор, пишучи д[ня] 1 січня 1836 р. до Максимовича* і подаючи йому реєстр усіх «плодів своєї праці» на полі української поезії та етнографії, про «Марусю» не згадує нічогісінько (Петров, op. cit., 141). Можливо, зрештою, що він вмістив її в числі тих дванадцятьох балад «власного складання», про які сумарично згадує під цифрою V, додаючи в скобках увагу: «мнение ложно, якобы язык малороссийский способен только для выражения смешного и низкого»,— погляд, як бачимо, той сам, який зазначено в «примітці коректора» Костомарова, де не Гребінку, а Боровиковського зроблено ініціатором серйозного тону в укр[аїнській] поезії. Сей погляд, зрештою, невірний, бо ж і Котляревський у «Наталці Полтавці», і Гулак-Артемовський у «Рибаці» вже перед Боровиковським пробували писати серйозним тоном — і не без успіху. Гулаків «Рибак» був уперве надрукований у тім самім «Вестнике Европы» 1827 р., ч[исло] 20.

Не бачив «Марусі» й Петров, що присвятив Боровиковському окремий нарис у своїй «Истории украинской литературы XIX стол.» (стор. 140—146). З його нарису варто зазначити хіба те, що згадані в листі Боровиковського до Максимовича 12 балад українською мовою так і не були ніде надруковані, а лише шість із них переповідано по-російськи в «Отечественных записках», 1840. Наскільки можемо судити зі змісту деяких із них, поданого д. Петровим, се не були зовсім балади в тім значенні, яке придавала сій назві романтична поетика, але були попросту українські народні казки та легенди, передані в віршовій формі. Сам Боровиковський у передньому слові до переповідки, надрукованої в «Отечественных записках», каже про них: «Занимаясь постоянно несколько лет собиранием всего, что выражает характер, язык, быт, понятия и суеверия малороссиян, я между прочим запасом имею несколько народных баллад и легенд» (Петров, op. cit., 142). Як бачимо, автор виразнісінько вказує джерело своїх віршувань: се народні усні оповідання. Правда, Боровиковський нічого не говорить про те, чи, обробляючи свої балади по-українськи, він користувався якими чужими взірцями, чи запозичав чужі форми та мотиви, чи ні, і наскільки його

балади були вповні його самостійними творами або, може, лише переробками чужих взірців, перелицьованими на український грунт, прикрашеними українським колоритом, як се в своїх писаннях звичайно робили Котляревський і Гулак.

Ол. Кониський, що писав свої «Відчити з історії руського-українського письменства XIX в.» («Світ», 1881, стор. 145) в пору, коли праця Петрова вже друкувалася частинами в однім російськім місячнику, присвятив Боровиковському, так само як і Петров, окремий невеличкий нарис. Він, без сумніву, знав текст «Марусі», бо ж за його показом зроблена була та його копія, яку покійний письменник передав мені, здається, в р. 1888 і яка лежить в основі цього видання. Та проте Кониський, здається, не дуже уважно вчитувався в текст сеї балади, бо збуває її короткими словами: «Маруся» не що інше, як та ж «Светлана» Жуковського, тільки що українською мовою». Лишалося неясним, чи се переклад твору Жуковського, чи, може, переробка тої самої теми,— та на се питання Кониський не давав відповіді.

Не згадує про Боровиковського та його «Марусю» і проф. Дашкевич у своїм ціннім «Отзыве о сочинении Петрова», хоча він, без сумніву, переглядав старий «Вестник Европы» (пор. стор. 294, нота). Не зацікавився сим твором і проф. Ом. Огоновський, що в своїй «Истории русской литературы» (II, I) також присвятив Боровиковському окремий нарис (стор. 269—274), але вдовольняється тим, що без ніякого власного осуду механічно репродукує думки Петрова і Конїського.

Як бачимо, маємо в дотеперішній літературі два не зовсім ясні, а проте на око суперечні погляди на «Марусю» Боровиковського: один Конїського, що «Маруся» се «Светлана» Жуковського, отже, твір не оригінальний, може, навіть простий переклад, а другий самого автора, який у листі до Максимовича називає свої балади, отже, певне, й «Марусю», своїми власними складаннями, «плодами своєї праці», основаними на його власному студіюванні українських народних вірувань та балад. Маючи перед очима текст твору Боровиковського, ми без великої трудності можемо вияснити ту ніби суперечність.

Поверхове порівняння «Марусі» з «Светланою» Жуковського оправдує твердження Ол. Конїського. Балада Жуковського, написана 1811 р., складається з таких самих 14-віршових куплетів, як і «Маруся»; число і зміст купле-

тів у обох творах також згідні, тільки у Жуковського по закінченні властивої балади додано ще два куплети — ліричну апострофу до Олександри Воєйкової*, якій автор присвятив свій твір і в якій подає інтересний виклад значення балади:

Лучший друг нам в жизни сей
Вера в Провиденье.
Благ Зиждителя закон:
Здесь несчастье — лживый сон,
Счастье — пробужденье[1].

Значить, зміст, букву і форму своєї «української балади» взяв Боровиковський у Жуковського. Та проте простим перекладом твору Жуковського «Марусю» не можна назвати. Детальне порівняння обох поем показує значні різниці і виправдує слова Боровиковського, що він опрацював у своїй баладі вірування та легенди у к р а ї н с ь к о г о народу. Попробуємо провести те порівняння.

Балада Жуковського починається так само, як і «Маруся», описом ворожби дівчат зимовою порою, але в неозначений ближче час, «в крещенский вечерок»; Боровиковський згідніше з народними віруваннями подає хвилю — вечір перед новим роком.

Способи ворожіння, що в обох баладах займають перший куплет, у обох з двома виїмками різні. Жуковський користується великоруськими, Боровиковський українськими нар[одними] звичаями. У Ж[уковськ]ого дівчата ворожили ось як:

За ворота башмачок,
Сняв с ноги, бросали;
Снег пололи; под окном
Слушали; кормили
Счетным курицу зерном;
Ярый воск топили;
В чашу с чистою водой
Клали перстень золотой,
Серьги изумрудны;
Расстилали белый плат,
И над чашей пели влад
Песенки подблюдны.

[1] «Собрание сочинений Жуковского», Спб., 1869, т. I, 196. Варто зазначити, що коли «Светлана» справді була написана 1811 р., то отсі останні два куплети мусили постати пізніше, бо кузина Жуковського Олександра Протасова, якій присвячена балада, вийшла замуж за Воєйкова аж 1814 р., пор.: Dr. C a r l v. S e i d l i t z,* Wasily Andrejewitsch Joukoffsky. Ein russisches Dichterleben, zweite Ausgabe. Mitau, 1872, стор. 43.

Як бачимо, крім топлення воску та підслухів під вікнами, всі способи ворожби відмінні від тих, які подає Боровиковський. Та й способів тих у нього більше (9), ніж у Ж[уковськ]ого (7), значить, запас життевої обсервації у нашого поета багатший.

Стр[офа] 2. Сумну Світлану потішають подруги, запрошують до ворожби і цитують пісню про коваля, що має дівчині вкувати шлюбну обручку. У Б[оровиковськ]ого пісні нема, а тільки запросини дівчат, щоб Маруся йшла з ними вгадувати долю.

Стр[офа] 3. Відповідь Світлани; вона сумує за милим, що ось уже від року не дає про себе чутки. Її промова обертається далі до самого неприсутнього милого, а вкінці до ангела-хранителя:

Я молюсь и слезы лью!
Утоли печаль мою,
Ангел-утешитель!

Боровиковський видержує нарікання Марусі в однім тоні, йдучи тут за взірцями укр[аїнських] нар[одних] пісень, і не допускає таких логічних анаколуфів, які у Ж[уковськ]ого мають зазначувати степенування афекту, але виходять риторичними та не зовсім природними.

Стр[офи] 4—5. Світлана береться сама ворожити: сідає коло стола при свічці, перед собою кладе дзеркало і дивиться в нього, вірячи, що опівночі в дзеркалі їй покажеться милий. Ж[уковськ]ий малює страх, якого при тім зазнає дівчина. У Б[оровиковськ]ого Маруся ворожить також, але іншим способом, топлячи віск і виливаючи його на воду. Характеризуючи її зворушення при виливанні воску, Бор[овиков]ський запозичується не зовсім до ладу віршами Ж[уков]ського з 6-ї стр[офи]; його рядки 68—70:

Слуха, мов щось в хату йде,
Мов балака, мов гуде —
Рипнуло в порога...

відповідають рядкам Ж[уков]ського:

Вот... легохонько замком
Кто-то стукнул, слышит.

У Ж[уков]ського сими словами справді інтродукується поява жениха-мерця; у Бор[овиков]ського се лиш ілюзія, Марусин милий появляється геть пізніше, рядок 85 і далі.

Стр[офа] 6. Світлана, вдивляючися в дзеркало, чує легенький брязк замка, потім у дзеркалі з-за її плечей показуються чиїсь блискучі очі, і чути тихий шепіт: «Се я». Замість сього майстерно збудованого куплета має Бор[овиков]ський зовсім інший: Маруся вилила віск, пізнає в нім признаки смерті свойого милого і знемагає в тяжкім жалі. Хоча у Бор[овиков]ського ся строфа збудована не так гарно, як у Ж[уков]ського, то проте вона дуже добре мотивує остаточне закінчення балади, по якому Маруся, знесилена жалем і зворушенням та думками про віщовану смерть милого, засипляє і бачить у сні свого милого мерцем. У Ж[уковсь]кого мотивовано власне такий кінець далеко слабше.

Стр[офа] 7. Жених промовляє до Світлани, кличе її до шлюбу; вони виходять обоє і бачать на подвір'ї санки, запряжені баскими кіньми. У Бор[овиковсько]го Маруся чує, як на подвір'я заїжджають сани, потім входить молодий і кличе її.

Стр[офа] 8. Їзда зимової ночі в степу. Дівчина заговорює до милого, та сей мовчить. У Ж[уковсько]го інтересне спостереження, що жених-мрець раз у раз вдивляється в місяць.

Стр[офа] 9. Минають відлюдну церкву, в якій опівночі йде відправа над покійником. Епізод сей не в'яжеться з дальшим ходом оповідання і введений, очевидно, лиш для додання жахливого настрою.

Стр[офа] 10. Завірюха в степу; над саньми крякає ворон — видно світло, се у Ж[уковсько]го «хижинка под снегом», а у Бор[овиковсько]го відповідно до українського крайобразу «хуторець чималий».

Стр[офа] 11. Їздець, і коні, й сани щезають; дівчина йде до хати, в якій видно світло.

Стр[офа] 12. В хаті лежить мертвець; у Ж[уковсько]го він у труні, ще й «накрыт белою запоной»; Бор[овиков]ський пропустив сі деталі, не привичні для українця, та через те полишив неясним, як се Маруся не пізнала того мерця і чому сталось се аж геть пізніше, ряд[ки] 208—209.

Стр[офа] 13. Світлана стоїть перелякана; білий голуб прилітає й сідає їй на груди.

Стр[офа] 14. Мрець починає ворушитися, зриває з себе заслону, видно чорне лице, вінець на чолі; він стогне, силкується розвести руки... Бор[овиковсь]кий аж тут (ряд.

187) згадує, що мрець був накритий полотном, але українці не накривають мерцеві лице, значить, несуразність лишається невияснена.

Стр[офа] 15. Голуб сідає мерцеві на вид, і він паде назад на своє місце; у Ж[уковського]го він лише грізно блиснув очима на Світлану, у Бор[овиковського]го «заворчав тихими словами». Дівчина аж тепер пізнає мерця, се її милий — і втім прокидається зі страшного сну.

Стр[офа] 16. Вона отямлюється досвіта на тім місці, де вчора після ворожби задрімала. Спогад страшного сну тривожить її, вона бачить у ньому віщування недолі.

Стр[офа] 17. Вона визирає вікном на широку дорогу, чує дзвінок, наближаються санки, а в них її милий. У Бор[овиковського]го відповідно до українських обставин із вікна видно садок, дзвінка не чути.

Стр[офа] 18. Закінчення Ж[уковського]го, як і вся його балада, не мають закраски ніякої виразно означеної соціальної верстви.

Світлана й її жених не подібні до московських селян, хоча декуди автор силкується надати їм сільські манери. Їх стріча змальована загальними обрисами:

Та ж любовь в его очах,
Те ж приятны взоры,
Те ж на сладостных устах
Милы разговоры.
Отворяйся ж, божий храм;
Вы летите к небесам,
Верные обеты;
Соберитесь, стар и млад,
Сдвинув звонки чаши, влад
Пойте: многи леты!

Як бачимо, малюнок зовсім не подібний до сватання московських селян, а наскрізь конвенціональний і, по-теперішньому сказати, безбарвний. Та не забуваймо, що се було писано 1811 р., коли ще не була вироблена новочасна реалістична манера і коли за взірцем французького сентименталізму селян мальовано зовсім так само, як маркізів та баронів, перебраних у селянські костюми.

І тут треба віддати признання вірному почуттю українського поета, що з тої інтернаціональної сфери псевдопейзанів переніс подію своєї балади на твердий, реальний грунт. Його Маруся — то не костюмована Світлана, то українська сільська дівчина; її суджений — то не сентиментальний коханок у селянському костюмі, але український пару-

бок, що приїздить до своєї судженої «з щирою любов'ю», але не говорить з нею про ту свою любов, тільки про те, що потрібно їм для того, аби «сповнити закон», повінчатися відповідно до українських народних звичаїв:

«Вибирайте старостів!
Хай музика грає!
Русу косу розплітай,
Хусточки заготовляй!»

Останні слова балади Боров[иковсько]го, так само як і Ж[уковсько]го, се немов бажання самого автора молодим на дорогу; та й тут маленька різниця: Ж[уковсько]му вви-жається весільна гостина з брязкотом «звонких чаш», Бо-р[овиковсь]кий зупиняється при самій шлюбній церемонії в церкві.

Відки взяв Жуковський тему до своєї «Светланы»? Треба в ній розрізнити три складові часті і роздивляти кожду окремо. Перший, основний складник балади: жених-мрець, прикликаний тугою або заклинаннями судженої, приходить до неї вночі, бере її з собою й іде з нею до своєї могили — се звісна тема Бюргерової* балади «Lenore», яку 1809 р. переробив був Жуковський по-російськи п[ід] н[азвою] «Людмила» і яку пізніше, 1828 р., переклав зовсім дослівно з німецького. Другий складник — се пригода дівчини, що втекла від одного мерця, в хаті, де лежить другий мрець,— тема звісна в такій формі в усних оповіданнях українського та, мабуть, і великоруського народу.

Вкінці, третій складник — щасливе закінчення балади, по якому всі страховища з мерцями були лише тривожним сном дівчини,— належить самому Жуковському і вказує в ньому вірного ученика раціоналістичного XVIII-го віку. Чуття поета подавалося на понурі шляхи романтичної фантазії, але його ясний розум силкувався примирити ті дикі скоки фантазії з логікою дійсного життя.

Щодо самої балади «Lenore» й її теми треба сказати ось що. Бюргерова балада, може, найславніша і найбільше впливова зі всіх балад у новочасних літературах, була написана й опублікована 1773 року. Вона відразу звернула на себе загальну увагу і здобула для її автора європейську славу. Ще в XVIII в. її перекладено на всі важніші європейські мови, і всюди вона мала більше або менше значний вплив на розвій літературної творчості та етнографічних студій. Майже рівночасно з оплесками естетиків та перекла-

дачів «Ленора» звернула на себе увагу вчених істориків літератури та етнографів, які оце вже більш як 100 літ силкуються дослідити джерела, мандрівку та зв'язки різних паростей сеї теми.

Задалеко завело б мене переповідати історію тої суперечки та ступневого розширювання терену дослідів над джерелами сеї балади; ся історія — одна з найцікавіших сторінок новочасної фольклористики. Кожна наукова школа, кожне покоління вчених полишали в ній свої сліди. Досить буде вказати тут важніші та легше доступні праці, по яким цікавий може познайомитися з ходом і методом тих дослідів. Вихідною точкою студій повинна служити гарна стаття Вольнера (Wollner, Der Lenorestoff in der slavischen Volkspoësie.— «Archiv für slavische Philologie», VI, 239 і д.). Добре орієнтує про саму Бюргерову баладу, її постання та значення стаття Еріха Шмідта* (Erich Schmidt, Charakteristiken, I, Berlin, 1886. Bürgers «Lenore», стор. 199—248). На нову дорогу звернули досліди два грецькі вчені— Іван Псіхарі* (Jean Psichari, La ballade de Lenore en Grece — в «Revue de L'histoire des religions», 1884 р.) та М. Політіс* (N. Πολίτης, Τό δημοτικὸν ἄσμα περί τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ — в журналі «Δελτιον τῆς ιστορικῆς καὶ ἐυνολογικῆς σπουδῆς 'Ελλάδος», II, 7, 1885), розширивши терен студій на албанців та греків, у яких віднайдено багато варіантів пісні про мертвого брата, що, віддавши сестру заміж у далеку чужину, поклявся був матері привезти її до рідної хати в гостину. Коли ж він умер, а мати тужить за дочкою, мрець устає з могили, веде сестру до матері та просто кладовища щезає. Між обома грецькими вченими, а також між виднішими фольклористами та істориками літератури в Європі зайшла суперечка ось на які теми:

1. Чи балада «Ленора» (мертвий жених) і пісні грецькі, болгарські та сербські про мертвого брата являються одною темою, чи їх слід уважати двома окремими темами?

2. В міру відповіді на перше питання треба шукати відповіді на дальші: з якого спільного джерела вийшли обі парості, а зглядно з якого джерела пішла одна парість, а з якого друга?

Надто йшли суперечки про деякі спеціальні питання. Вольнер, що трактував обі парості всуміш, виводив усю тему «Ленори» від слов'ян, а прототип пісень про мертвого брата бачив у сербській нар[одній] пісні. Йдучи за його

імпульсом, що основою теми була віра у вампіризм, Псіхарі бачив джерело всіх паростей в українських нар[одних] оповіданнях. Політіс, лишаючи набоці пісні про жениха-мерця («Ленору»), спеціально розібрав пісні (південнослов'янські, албанські та грецькі) про мертвого брата і станув на тім, що джерело тих пісень було в Греції, а їх прототипу треба шукати в однім епізоді візантійського епосу про Дігеніса Акріта*, якого переклад звісний був і в старій Русі п[ід] н[азвою]«Девгенієво діяніє».

Цілість теми обіймає варшавський професор Созонович* у своїй просторій книзі «Ленора» Бюргера и родственные ей сюжеты в народной поэзии европейской и русской», виданій у Варшаві 1893 р. Созонович доходить до таких висновків:

1. Пісні та оповідання про жениха-мерця і пісні про брата-мерця — се дві зовсім окремі теми, що не мають між собою в основі нічого спільного і зближаються хіба поверховими подібностями.

2. Пісні й оповідання про жениха-мерця пішли з одного джерела, а власне із старогрецького оповідання про Протесілая й Лаодамію*

3. Пісні про мертвого брата пішли з південнослов'янського, властиво сербського первовзору, що постав незвісно з яких причин і серед яких обставин.

Надто в першій темі (жених-мрець) Созонович розрізнює дві групи: німецько-романську і слов'янську; їх спільним прототипом, по його думці, мусила бути якась середньовікова німецька поема, що не дійшла до нас, а своєю дорогою була романтичною переробкою старогрецького оповідання.

Всі висновки Созоновича натрапили на сильну опозицію серед учених. Спеціально щодо теми «брата-мерця» всі Созоновичеві висновки дуже основно та безповоротно збив д-р Іван Шишманов* у своїй капітальній праці «Пѣсеньта за мъртвия братъ въ поезията на балканскитѣ народи», друкованій у софійськім «Сборнику за народни умотворения, наука и книжнина», т. XIII (стор. 474—569) і т. XV (стор. 449—600+180 сторін текстів). Шишманов доказав детальним аналізом величезної купи варіантів, що пісня про брата-мерця — грецького походження, постала в Малій Азії в околиці Трапезунта, себто там, власне, де постала й епопея про Дігеніса Акріта; що з грецької пісні пішли

албанські, з албанських, а почасти й безпосередньо з грецьких пішли болгарські, а з тих сербські пісні. Щодо теми жениха-мерця, то Шишманов лишив її набоці, як також не доходив далі питання про зв'язок пісень даної теми з рапсодіями Дігеніса Акріта, лишаючи дальші досліди на сьому полі найбільше в тій справі компетентному проф. Політісові в Афінах, який має присвятити їй нову працю у вступній студії до своєї великої збірки грецьких пісень.

Як уже було згадано, грецький учений Псіхарі схилявся до того, що бачив джерело народних оповідань та пісень про жениха-мерця на Україні, на тій підставі, що в українських нар[одних] оповіданнях заховалися риси найбільше примітивного, жорстокого вірування про мерців. Сей погляд не правдивий уже хоч би тому, що вірування про мерців-вампірів зовсім не може вважатися властивим самим лише українцям, а, навпаки, належить до дуже давніх реквізитів людського духу і в далеко страшніших формах стрічається, прим., у давніх індійців (ракшази) або ще давніших єгиптян. Щонайбільше можна би сказати, що на українському грунті грецька легенда про мертвого брата, що увозить свою суджену, скомплікувалась оповіданням про мерців-вампірів, ласих на людську кров, і таким робом витворилась версія, подібна до тої, яку маємо в «Світлані» Жуковського. Певна річ, і ся версія властива не виключно українцям; Жуковський мусив чути її в своїй батьківщині в Тульській губернії, та можливо, що чув її й від українця, того самого шляхтича Жуковського, що дав йому своє ім'я[1]. Цікаво, що в збірках великоруських казок ми не знаходимо такої, яку б можна вважати первовзором «Світлани» Жуковського, а натомість маємо аж три подібні версії, записані з уст українського народу. В другім томі «Трудів» Чубинського маємо ті оповідання під ч[ислами] 119, 120 і 121 (стор. 411—416). Перше з них записане в Борисполі Полтавської губернії, друге — в Нікополі Катеринославської губ., а третє — невідомо де, та, здається, також на лівім березі Дніпра. В першім із тих варіантів дівчина тужить за парубком, що поїхав у далеку дорогу і вмер там. Опівночі парубок приїжджає на сивім коні, вона не знає

---

[1] Звісно, що Жуковський був незаконним сином російського дворянина Буніна і турецької полонянки, вихрестки Салхи, що походила з Бендер.

нічого про його смерть, тішиться його поворотом, а на його візвання, щоб їхала з ним у інший край, пристає радо, забирає своє добро на віз, і вони їдуть. По дорозі молодий говорить раз по разу:

Місяць світить, зорі пляшуть,
Мертвець красну дівку везе.
Дівко, дівко, чи не боїшся ти?

Вона зразу не розуміє, що він говорить, а потім, дорозумівшися, їде у великім страсі. Доїздять до кладовища, яке мертвець видає за село, що з нього труби (комини) видно,— а се були хрести. Мертвець привозить дівчину над могилу і велить їй лізти в неї, та вона каже йому лізти наперед, а сама скидає йому туди з воза своє добро; вкінці кинула на нього й скриню, а сама пустилася втікати. Мрець за нею. Вона вскочила в якусь хату, де було світло, а там лежить другий мрець. Вона защепила двері, а сама сховалася на піч. Мрець, що гонив за нею, надбіг до дверей, стукає й кричить:

— Ей, товаришу, одчини та оддай мою жінку! Я вже сімсот верст віз її.

Мрець у хаті встав, відчинив; оба вони знайшли дівчину, заховану на печі, і поділилися нею так, що один узяв за одну ногу, другий за другу та й розірвали її.

В другім варіанті герої — пан і пані, Павло й Катерина. Павло вмер, а Катерина своєю журбою викликає його з гробу. Він приходить і велить їй зібрати своє добро та й їхати з ним. Їдуть шестернею; Павло два рази промовляє:

Світе місяць із звіздою,
Їде мертвець із жоною.
Чи боїшся, Катеринко?

Сцена на кладовищі така ж, як і в попереднім варіанті. Катерина кидає одну річ по другій, а щоб довше загаяти часу, кидає з себе одежу штука за штукою, а далі пускається навтьоки. В хаті, до якої вона забігла, лежать три мерці. Вона зо страху не замкнула дверей, а живо сховалася на піч. Павло вбіг до хати та лізе за нею, але один мрець озивається:

— Куди ти лізеш? То наша дівчина.
— Ні, брешеш, моя!— озвався Павло.

Почали вони перечитись[1], а Катерина тим часом налапала на печі півня, потиснула його, він запіяв, і мерці попадали, а дівчину люди відвезли до батька.

В третім варіанті дівчина також знає про смерть коханого парубка, тужить за ним, нарешті йде на кладовище, плаче на його гробі та говорить:

— Якби ти, Василю, був тепер зо мною, я б нічого більш і не бажала.

Василь являється, кличе її їхати з ним до його хати, вона згоджується, а на його питання, чи не буде боятися, відповідає: «Мені з тобою нічого не страшно».

Обоє їдуть на однім коні; він приказує:

Місяць світе,
Мертвець їде —
Чи боїшся ти?

Два рази він говорить се, два рази вона відповідає, що не боїться нічого. На кладовищі він згоджується перший лізти в могилу, але держить її за ногу. Та скоро він уліз, вона скинула з себе свитку й давай утікати. Погоня описана драматично: чуючи наближення мерця, дівчина скидає з себе якусь одежину. Поки мрець облапає, а вона біжить далі. Забігла до хати й замкнула двері, а в хаті мрець-дяк. Вона сховалася на піч. Її милий прибігає, стукає до вікна та кричить:

Дячку-дячку!
Подай мені дівчину за білую ручку!

Дяк устає, нюхає, шукає її, лізе на піч, а втім запіяв когут. Дяк упав на землю, а той з-під вікна втік у свою могилу. Дівчина швидко після сього вмерла.

Як бачимо, всі три наші варіанти мають спільні між собою і з «Світланою» Жуковського та з «Марусею» Боровиковського ось які мотиви:

Дівчина тужить за милим, він являється вночі — їзда при світлі місяця — кладовище — втека дівчини й її рівно страшна пригода з іншим мерцем у хаті, де вона думала знайти захист. Надто перший варіант підходить ближче до

[1] Епізод, як два мерці перечаться за живого чоловіка, що, тікаючи перед одним мерцем, сховався до хати, де лежав другий, мається в великоруськім оповіданні (Афанасьев, Народные русские сказки, III, 273), але героєм тут виступає солдат, а не дівчина.

«Світлани» тим, що тут дівчина не знає про смерть милого і зразу приймає його за живого; а другий і третій варіант ближчі до «Світлани» й «Марусі» тим, що в хаті з нарядженим мерцем вона не гине, а рятується при помочі птаха (півня). Натомість наші усні варіанти різняться від «Світлани» й «Марусі» тим, що в них ніде нема згадки про зимовий пейзаж, що в усіх трьох мрець не щезає перед кладовищем[1], але веде дівчину до могили і силкується втягти її з собою, а коли вона втекла, завзято гонить за нею.

В основі всіх отих оповідань, а так само й балади про Ленору та споріднених із нею творів (Міцкевичевої «Ucieczka», Занової* «Nerypa» й т. і.) лежить прастаре вірування в те, що чоловік, умираючи, не зриває всіх своїх зв'язків із сим світом, що надзвичайні зусилля чи то пристрасного чуття живих людей, чи то чарів та заклинань, чи вкінці людської доброти та жертволюбності (широка група оповідань про вдячних мерців), чи вкінці надзвичайні гріхи та злочини живих людей (теми Гамлета, плачучої сопілки, сирітки й т. і.) можуть спонукати мерця, сяк чи так, явитися між живими і відіграти й по смерті активну роль серед них. Дослід над тим широким кругом вірувань та оповідань переходить рами сього коротенького нарису; багату літературу для сеї теми знайде охочий у загальнозвісних творах, таких, як Тейлорові* «Anfänge der Kultur», Ліврехтова* «Zur Volkskunde», Меєрова* «Volksaberglaube in Mittelalter» та Зібартів* «Indiculus superstitionum».

Про сам текст української балади Боровиковського нам нема що говорити. Мова його чиста й гарна, віршова форма оброблена старанно. Можна би добачити деякі великорусизми, прим., «клочки» зам[ість] наших грудок, та їх в усякім разі небагато. Розуміється, композиція цілості — діло Жуковського, і з сього титулу нашому письменникові не паде ніяка похвала ані догана; та на похвалу заслуговує його вміліть, з якою він надав творові Ж[уковськ]ого український колорит і зі сфери шаблонових пейзанів переніс його на реальний грунт українського села.

[1] Сей епізод нагадує, радше, грецькі та болгарські пісні про мертвого брата, який, довізши дівчину з далекої чужини до рідного села, просто кладовища нараз щезає, а вона, опинившися сама на шляху, йде до материного дому. Чи не чув Жуковський такої версії з уст своєї матері, що була родом із Бессарабії або Болгарії і дісталася до неволі 1771 року при здобутті росіянами Бендер?

ПЕРЕДМОВА

**[до видання: «Вибір декламацій
для руських селян і міщан».
Вид-во т-ва «Просвіта». Львів, 1902]**

Отсе подаємо вам, дорогі браття, вибір найкращих поезій, що надаються до д е к л а м а ц і й, себто до виголошування перед більшим збором людей чи то на вечірках та інших народних празниках, чи й так у тіснішім кружку. А ось тут у передмові хочемо вам подати деякі уваги, потрібні для зрозуміння ваги сеї книжечки, і просимо кожного прочитати їх собі наперед, особливо ж у такім ·і, коли він почуває в собі охоту навчитися відси дещо .ступати колись прилюдно з декламацією. В своїй передмові хочемо пояснити вам два питання: 1) що то таке поезія, яке її значення в народнім житті і 2) що то таке декламація і як треба декламувати?

І. ЩО ТАКЕ ПОЕЗІЯ?

Наші селяни і загалом менше освічені люди, хоч і розуміють вагу п и с ь м е н с т в а, то звичайно не розуміють ваги тої часті письменства, що називається поезією. Вони знають, що в «письмах» находиться «слово боже» і правди релігії, що відтам мудрі люди вичитують «права» — закони і повинності, під якими живемо в державі, краї та громаді, вичитують бувальщину, як колись діялося на світі, а вкінці вичитують мудрі ради, як на світі жити, як господарювати, як дороблятися добробуту і поводитися з людьми. Знають наші люди і ще один рід письменства — «казета», тобто часописи, друковані новини про те, що діється в світі, які де заводяться порядки, що радять у державних радах, де ведуться війни або сталося якесь нещастя. Оті роди письменства прості люди вважають «муд-

рим», пожиточним письменством, таким, яке годиться брати в руки статочному та поважному чоловікові.

Зовсім інакше дивляться прості люди на такі книжки, де оповідається про видумані пригоди видуманих людей або де замість порядного оповідання видять слова, уложені в вузькі стовпці, поскладані «до прикладу» в певнім порядку, відміннім від звичайної людської мови. Такі книжки наші прості люди називають перші б а й к а м и, а другі с п і в а н к а м и. Не можна сказати, щоб вони не любили читати «байок», тобто різних оповідань. Навпаки, навіть дуже люблять, особливо коли оповідання йдуть про якісь дійсні особи, про людей, що давно жили і боролися, про дивні, страшні або смішні пригоди і коли оповідається жваво, не нудно. Наші люди дуже радо читають такі оповідання і деколи вважають їх за щиру правду, а іншим разом видять у них образ дійсних людських відносин, пристрастей, бажань та змагань. Але віршів, с п і в а н о к наші люди не дуже люблять читати. «Се для дівчат, для дітей»,— кажуть не раз поважні господарі, коли їм упаде в руку така книжка. Навіть про такі поезії, як Шевченкові, говорять не раз: «Та що нам тут читати! То співанки, а нам, старим, уже не до співанок».

Нема що мовити, є зерно правди в тих словах. Колись, у прадавніх часах, коли ще всі люди жили на лоні природи і не було між ними поділу на інтелігентних і простих, поезія була виключно співанкою. Та не досить того. Поезія була чимсь більше, була молитвою, була піднесенням духа понад буденні справи, до вищих надлюдських істот, до бога. Як нині мала дитина кожде своє чуття виражає окриком, піднесеним голосом, радісним чи сумним,— так само й стародавній чоловік висловлював своє чуття, особливо ж найвище, релігійне чуття, співом. Він добирав до того найповажніших слів, укладав їх в такім порядку, щоб із тою мовою не сором і не гріх було стати перед лицем найвищої, могучої істоти, і виголошував їх не так, як би говорив до звичайних людей.

Н а й с т а р ш і з в і с н і н а м п о е з і ї т о м о л и т в и, г і м н и, п с а л м и, з в е р н е н і д о б о г і в. Стародавній індієць молився до свого бога Варуни—Сонця:

Щоб не ввійшов я, царю Варуно,
В глиняний дім![1]

[1] Нібито в могилу, дім смерті.

Змилуйся, Сильний, о змилуйся!
Тремчу, коли б мусив піти, наче хмара,
Гнана вітрами,—
Змилуйся, Сильний, о змилуйся!
О боже сильний і світлий,—
Я слабий у ділах, заблудився,—
Змилуйся, Сильний, о змилуйся!
Я забажав тебе, щоб дати тобі славу,
Стоячи в глибокій воді —
Змилуйся, Сильний, о змилуйся!
О Варуно, коли ми, смертні,
Сповняємо злочин перед лицем небесних
І в незнанні нарушаємо твій закон,
Не карай нас за гріх, о боже!

Із таких пісень зложена найстарша свята книга індійців, названа по-їхньому «Рігведа*, по-нашому сказати би, «Вмілість просьб», або книга молитов. Ся книга була зложена на які 2000 літ перед Христовим різдвом. А ось відривок старої ассірійської пісні на честь бога Мардука — Сонця.

На кінцях світу, в середині неба
Ти утвердився!
Ти порядкуєш усі народи світу;
Ти пануєш над усім,
Що сотворив господь, бог Еа;
Ти дбаєш за все, що живе!
Ти пастир усього на висоті і в глибині;
Ти ходиш по тверді небесній;
День у день ти виходиш, щоб покоряти собі землю!
Ні один дух не може бути без тебе!
З богів і всіх чинів хто сильніший від тебе?

Подібні пісні-молитви до сонця, до бога мерців, до інших богів знаходимо також у прастарій єгипетській «Книзі мертвих»*. Ось як молиться єгиптянин до бога Сонця:

Благословенний ти, Гармахіс-Кепра,
Що сам собі надає подобу!
Променястий твій вхід на небо;
Ти освічуєш обі землі своїм промінням.
Всі боги радуються, коли тебе побачать, царю неба,
З змієвою короною на голові,
З короною півночі й полудня на чолі!
Вони сідають насупротив тебе
І працюють спереду на човні,
Щоб знівечити всіх твоїх ворогів.
Іду до тебе, живу при тобі,
Щоб день у день бачити твій круг.

Пречудові псалми, надихані високим релігійним чуттям, містяться в жидівській Псалтирі, що здавна зробилася духовним добром цілого світу і донині не перестає підносити людського духа понад «житейскую печаль» до тої висоти, з якої наші щоденні праці, змагання, гризоти та прогріхи видаються дрібними, минущими та маловажними.

В тім підношенні людського духу понад буденні клопоти та гризоти лежить головна сила і головне значення поезії. Спершу се могла робити сама тільки релігія, і для того найдавніша поезія була майже виключно релігійна.

Але з часом люди привикали думати в вільних хвилях і про інші справи і знаходили в тих думках потіху, осолоду собі. В їх пам'яті нагромаджувалися спомини про славні діла їх самих, їх батьків або цілого роду; оповідання про ті діла зробилося улюбленою розривкою в вільних хвилях, прикрасою зборів та празників; помалу виробилися такі люди, що були наділені даром гарно і цікаво оповідати, а з часом із таких оповідань повстали більші повісті, уложені на взір старих церковних пісень. Їх виголошувано, певно, також подібно, як і старі релігійні пісні, але виголошувано не в храмах і святинах, а обік них, по скінченні богослужіння або в дворах царів чи великих панів. Звичайно виголошували такі повісті старі діди, мудреці, що жили споминами і хоронили в своїй тямці перекази цілого роду. Щоб ліпше затямити цілу повість, її укладано в вірші, уставлювано слова в незміннім порядку, виголошувано піднесеним голосом при брязку струн деякого інструмента. Так повстали найстарші геройські повісті про діла прастарих героїв або царів. Найстарша така повість постала, здається, в Вавілоні на яких 2000 літ перед Христом, і оповідала про пригоди великого войовника Ішдубара (Німрода) та його приятеля Еабані*. Яких 500 літ пізніше зложена була в Єгипті повість про війну царя Рамзеса з народом хеттів*. Ще пізніше, на яких 1000 літ перед Христом, повстали в Греції дві славні повісті — «Іліада» про війну греків з троянцями та «Одіссея» — про пригоди грецького царя Одіссея. Десь у тім самім часі зложені були в Індії дві ще більші віршовані повісті — «Махабхарата»*, (себто «велика пісня про плем'я бхаратів») і «Рамаяна»*, повість про пригоди царевича Рами.

Отсе були ті два найдавніші роди пісень, поезії: релігія і спомини про діла героїв. Вони відповідали потребам душі найдавнішого чоловіка. Він боявся страшних та не зрозумілих для нього явищ природи або тішився такими, що були для нього добрі, і, вважаючи їх богами, старався піснями ублагати грізних, вихвалити та звеличити добрих. Пізніше, дійшовши до спокійніших відносин, виборовши собі корисніше становище в природі, він знаходив приємність згадувати про давні небезпеки, війни і пригоди і укладати про них повісті, яких з набожною увагою слухали молодші покоління.

Та з часом відносини змінялися. Люди привикали до спокійного господарського життя, привчалися цінити людське життя, домашній спокій, хліборобську працю, сімейний лад і в думці про се все знаходити вподобу і відраду, знаходити поезію. Ся вподоба й висловилася знов у піснях, співанках, що звеличують господарське життя. Таким духом пройнята згадана вже грецька поема «Одіссея», яку наші селяни-читальники можуть залюбки прочитати, бо маємо її перекладену нашою мовою славним українцем Петром Ніщинським (Байдою). Тим самим духом звеличання сімейного та господарського життя пройняті також наші старосвітські колядки та щедрівки, і на них ми можемо найліпше переконатися, що таке поезія і чим була поезія для наших предків. Візьмім першу-ліпшу нашу щедрівку, хоть отсю, що співають у Синевідську коло Стрия:

Ой у нашого господаренька —
Не завидуйте, милії браття! —
Господаренька на ім'я Йвана —
Подвіренько му красно вметено,
На подвіреньку світлонька стоїть,
А в тій світлоньці тисові столи,
А по тих столах тонкі обруси,
На тих обрусах все калачове,
Все калачове житні, пшеничні.
Коло калачів жовтії чаші,
Жовтії чаші з зеленим вином,
З зеленим вином, з солодким медом,
З солодким медом, з вареним пивом.
За столом сидять три товариші.
Перший товариш — ясен місячок,
Другий товариш — світлеє сонце,
Третій товариш — сам біг небесний.
А перед ними господаренько,
Господаренько на ім'я Йванко.
Ой стоїть, стоїть, шапочку держить,
Шапочку держить, низько ся клонить

Ой я вас прошу, три товариші,
Ой я вас прошу, на що ми біг дав,
Ой я вас прошу: їжте і пийте!

Може, дехто, прочитавши сю колядку, скаже: «Ну і що ж тут у ній такого? Описано селянське господарство, а в хаті гостина». Так-так, а проте я бачив людей, старих господарів, що коли зимового вечора в різдвяні свята почули під вікном таку колядку, то радувалися і рівночасно втирали сльози з очей. Чому? А тому, бо колядка переносила їх думку в якийсь світ, близький і рідний їм, а притім зовсім відмінний від того, серед якого минає їх убоге, клопітливе життя. Пісня виповідає простими словами їх найглибші, сердечні бажання, показує їх не як бажання, а як дійсність. Слухаючи колядки, такий бідолаха хоч на хвилю бачить себе заможним господарем, у якого подвір'я чисто заметене, хата гарна, світла, в хаті все прибрано по-празничному, недостатку нема, а натомість за столом сидять гості славні та величні на весь світ, і він рад, що може чесно і відповідно прийняти їх. Пісня радує його, а глухе почуття дійсних життєвих клопотів хоч на хвилю уступає набік, випливає сльозами, не гіркими, але такими, що облегшують душу. Отсе й есть сила і суть поезії.

Та з часом відносини між людьми розвивалися чимраз далі. Багато людей відривалося від ріллі і господарського життя: одні йшли в далекі сторони, інші осідали в містах серед тісних мурів. Туга за рідним краєм, за вольним полем, зеленим лісом та природою — се були нові джерела поезії. Далі в міру розвою державного життя закони та приписи стіснювали кождого чоловіка в його діланні і в його рухах, і явилося нове джерело поезії — туга за свободою, бажання бодай словами, в пісні гуляти по широких степах, робити славні діла, виявити свою силу і незламну вдачу. А всюди в тих піснях була одна основа: те, що порушувало людську душу, підносило її понад буденний стан. Чоловік переконався, що навіть спомини власних прикростей, виявлення власних хиб, скарга на свою безсильність, плач над своїми гріхами може влегшати його душу, значить, може бути джерелом поезії. Поезія сталася дзеркалом людського життя — не тільки того зверхнього, що бачимо очима, але головно того незримого, що відбувається в нашій душі. В поезії складає кождий народ і кождий поет свої найкращі почуття і бажання, свої мрії, свою радість і свою тугу. Те, що в житті кождого чоловіка приходить і минає, мов

вітер у полі, в поезії, в отих до міри та до прикладу посклада-них словах, воно робиться вічним, лишається на пам'ятку, на радість або на жалібну згадку пізнім потомкам, так як золота монета в спільній, кождому доступній скарбоні. Ми нині, читаючи чи то стару вавілонську поезію-молитву, з-перед 4000 літ, чи наше «Слово о полку Ігоревім» з-перед 800 літ, чи поезії-сльози нашого кобзаря Шевченка, можемо переживати і власною душею відчувати ті надії, радощі, болі й смутки, що зворушували їх, можемо почувати себе близькими до тих великих та благородних людей з-перед давніх літ і віків, жити хоч на хвилю їх життям.

«А пощо нам сього? — спитає, може, дехто.— Яка нам із сього користь?» Довго би про се говорити, та ми скажемо коротко. Чоловік не сам жиє на світі, а з людьми. Життя людське — то найдорожчий скарб чоловіка, а устроїти те життя якнайкраще — то найвище його завдання. Ми знаємо, що бідність, гризоти, хороби, смерть — відвічні і неминучі вороги людського життя, і вся людська боротьба, всі тисячолітні змагання звернені до того, щоб коли вже не увільнитися від тих ворогів, то бодай натиск їх зробити якнайменше болючим і докучливим. До того змагають і релігія, і закони, і наука. Але люди переконалися, що ніяка зверхня сила, ніякий закон не дасть чоловікові щастя, вдоволення, коли він не знайде його сам у собі. Ми бачимо не раз, що люди багаті, могучі, здорові блукають по світі як неприкаянні або роблять собі смерть, коли тим часом бідні, навіть хорі вміють знайти собі розривку, потіху і вдоволення і благословлять кождий прожитий день. Люди давно переконалися, що щастя не лежить у багатстві, ані в здоров'ї, ані в розкошах, хоч певна річ, що також не в бідності, не в хоробі і не в терпіннях. Щастя лежить у відношинах чоловіка до інших людей. Чоловік, заскоруплений сам у собі, самолюбний, завидющий, ніколи не буде вдоволений, хоч би нагарбав не знати як багато добра. Він усе чує себе сам, і все йому чогось не стає. Тільки приймаючи від інших людей докази любові, прив'язання, вдячності та прихильності та, зі свого боку, оказуючи іншим людям ті самі почуття, чоловік находить внутрішнє вдоволення, найбільше вдоволення, до якого здібна його земна природа.

А тепер подумайте лише, котрий чоловік більше здібний до такого чуття: чи той, що цілий рік жиє, як та кертиця в ямі, засклеплений тільки в собі самім, не знаючи

інших людей, ані їх змагань, їх горя і їх добрих прикмет, чи, противно, такий, що знає інших людей, уміє вдуматися в положення кождого, відчути його горе і його радощі? Певна річ, кождий скаже, що власне той, хто більше пізнає світа і людей і виробить у собі більше співчуття для них, здібний до щасливішого, більше людського життя, ніж чоловік темний або самолюб. Не даром же й християнська релігія л ю б о в і д о б р у в о л ю м і ж л ю д ь м и кладе як основу їх дочасного і вічного щастя. А що ж робить поезія? Вона, як те дзеркало, показує нам людську душу в її найкращих поривах і найстрашніших заблудах, вона старається передати нам на хвилю почуття, погляди, болі й радощі найрізніших людей, відділених від нас сотками миль і сотками літ часу. Ми, читаючи поезії Шевченка або інших великих майстрів слова, на хвилю немов перестаємо бути самими собою; поетичне слово поривае нас за собою, ми живемо життям самого Шевченка, дивимося на світ його очима, плачемо його сльозами, і се є для нас найвища школа, бо ми вчимося бути часткою великого чоловіка, присвоюємо собі частину його душі. І тут, у своїй конечній цілі, поезія сходиться з молитвою, підносить нашу душу над буденну дійсність, робить нас іншим чоловіком, ліпшим, ніж звичайно, приучує нас бути ліпшими і в інших, буденних випадках, побільшує в нашім серці запас доброго чуття, щирості, любові і замилування до правди,— значить, учить нас найбільшої штуки — бути щасливими на землі.

II. ЩО ТАКЕ ДЕКЛАМАЦІЯ І ЯК ТРЕБА ДЕКЛАМУВАТИ?

А тепер, подаючи в отсій книжечці збірничок поезій, придатних д о д е к л а м а ц і ї, ми хочемо сказати ще пару слів про те, що таке декламація і як треба декламувати. Декламація — слово латинське і значить дословно викрикування, виголошування піднесеним голосом. Ми вживаємо того слова на означення промови, виголошеної перед більшим збором людей, а особливо вірша, виголошеного з пам'яті, з відповідним наголосом.

Уже з самого значення сього слова можна видіти, що не кожда поезія надається до декламації. Хотячи промовити щось до більшого збору людей, а не знудити і не знеохотити їх, треба говорити про таку річ, що може зайняти їх усіх рівночасно і надається до голосного вислову. Отже,

до сього не надаються ніякі тихі шептання, ніякі мрії, де чоловік говорить сам із собою, не надаються короткі віршики, призначені більше до співу, або віршовані міркування про високі та мудрі речі, про які чоловік думає на самоті, в спокої та скупленні духу. Розуміється само собою, що не надаються до декламації й довгі твори, яких виголошення мучить декламатора, а ще швидше слухачів.

Поезія, призначена до декламації, повинна торкати такі струни в серцях слухачів, що найборше дають тон. То значить, повинна бути наскрізь зрозуміла для них, так щоб вони вже по вислуханні перших рядків чули себе, як дома, в тім маленькім світі, в який хоче ввести їх поет. Довгі, неясні вступи нудять і втомлюють нашу думку зараз на початку і знеохочують її до дальшого.

Далі повинна така поезія бути уложена так, щоб зміст розвивався натурально і прозоро, крок за кроком, і йшов просто до наміреного кінця. Всякі скоки думок, безцільні путання змісту, неясності та ненатуральності в укладі поезії десять раз більше разять у декламації, як коли чоловік читає ту саму річ сам собі потиху. Отим-то буває дуже часто, що твір, який у книжечці читаємо з великою насолодою, в декламації нудить нас, разить і не робить ніякого враження. Се походить відти, що тут читає око, а там та сама річ доходить до нас через ухо, а око й ухо мають зовсім не однакову міру і не однакову чутливість.

Вкінці поезія, призначена для декламації, повинна бути так збудована, аби в міру дальшого поступу заострювала нашу цікавість і не попускала її до самого кінця. Чи там буде говоритися про якусь цікаву історію, що сталася між людьми, чи про таке, що діється в душі одного чоловіка, приміром розбудження, розвій і вибух якогось чуття, то все повинно бути додержане певне степенування, бо тільки тим способом може поет змусити до такого ж руху душі своїх слухачів і викликати в них почуття уподобання.

Так само не треба багато говорити про те, що не кождий, хто вміє читати і має сяку-таку пам'ять, може бути добрим декламатором. Щоб добре віддекламувати поезію, на се треба не лише деякого таланту і природного дару, але також не малої праці.

До природних дарів, потрібних декламаторові, належить поперед усього пам'ять. Він повинен вивчити поезію не лише так, щоб міг виголосити її без запинки; він повинен зовсім панувати над нею, мати її в тямці з усіми її дріб-

ницями, перестанками, змінами тону і наголосу, так, немовби се були його власні слова, яких він не боїться забути. Таку пам'ять має не кождий і для того не кождий, хто сяк-так потрафить затямити кільканадцять рядків поезії, повинен хапатися до декламації.

Дуже важним даром природи, конче потрібним для декламатора, єсть голос. Кождий то зрозуміє відразу, що пискливий, хрипливий, шепелявий або носовий голос не надається для декламування. Декламатор повинен мати голос чистий і гнучкий, то є такий, що легко може переходити з веселого до сумного, з низького, майже шептаного, до грімкого. Він повинен бути настільки сильний і вироблений, щоб декламатор міг розпоряджати ним свобідно весь час, щоб йому, як то кажуть, при кінці не хибло духу.

Ще одна важна прикмета доброго декламатора — се жива фантазія. Він повинен уміти відчути кожду дрібницю в поезії, перенестися моментально в кождий стан, якого вимагають слова поезії, і передати слухачам той стан відповідними рухами та зміною голосу. Се дуже важна прикмета, може, найважніша з усіх. Ходить о те, щоб декламатор не стояв перед слухачами як дерев'яний або своїми недоладними рухами не заважав їх уяві і враженню самої поезії. Добрий декламатор потрафить доконати того, що слухачі, дивлячись на нього, забувають зовсім про його особу і видять тільки те, що він вимовляє словами, так як чоловік, дивлячися в вікно, не бачить вікна, а тільки той кавалок світу, який розстилається за вікном.

Та всіх тих дарів природи не досить. Декламатор, коли хоче зробити відповідне враження своєю декламацією, повинен до природних дарів ще додати й немало власної праці. Він повинен вдуматися в поезію, відчути її не лише у цілості, але в кождім рядку, в кождій найменшій часті і для віддання кождої часті дібрати найліпшого способу. Не досить навчитися напам'ять віршик і перепитлювати його як-будь; така декламація не зацікавить, не подобається, але її прикро і соромно слухати. Декламатори-селяни добре зроблять, коли, бажаючи віддекламувати прилюдно якусь поезію і вивчившися її напам'ять, насамперед обговорять її вірш за віршем з кимось тямущим, чи то з інтелігентів, чи зі старших селян, доходячи значення і зв'язку кождого слова і кождого речення. Бо дуже часто трафляється чути декламаторів, не лише з селян, але і з інтелігентів, що беруться виголошувати прилюдно поезію, якої не ро-

зуміють у всіх частях. Се нерозуміння при виголошенні зараз видно, і воно відразу псує ціле враження декламації.

Зрозумівши добре значення поезії в цілості і у всіх дрібницях, декламатор потрафить зміркувати, який тон надати їй при виголошенні: чи поезія має значення поважне, чи жартовливе, чи вона пройнята запалом, смутком чи радістю. Помилка в тім пункті відразу псує ціле враження декламації і може наразити декламатора на те, що, невважаючи на всі його старання, його висміють або запсикають.

Чи декламатор при виголошенні поезії має уживати рухів, відповідних до змісту поезії, чи ні? На се питання можна відповісти сяк і так. Часом талановитий декламатор при помочі невеличкого, незначного руху може осягнути велике враження. Але загалом можна сказати, що найкращі декламатори уживають найменше рухів. Декламатор не повинен бути комедіантом, ані паяцом, що кидається, скаче та треплеться перед слухачами; його головна сила повинна лежати в голосі, а його рухи не повинні відвертати уваги від тої речі, яку перед душею слухачів викликають його слова. Навіть виразу лиця він не повинен занадто змінювати, не повинен, як то кажуть, строїти гримаси. Так само махання руками, прикладання їх до серця та відкидання в повітря не належить до прикмет доброго декламатора. Він повинен стояти по змозі тихо, в спокійній, свобідній поставі, без виразу якогось перестраху або заклопотання. Він повинен тямити поперед усього, що все те, що звертає загальну увагу на особу декламатора, а особливо що робить її смішною, псує враження самої декламації, хоч би вона була найкраща.

Подаємо в отсій книжечці вибір таких наших поезій, що визначаються і поетичною стійністю, і цікавим змістом, і доброю мовою. Найдете тут і поважні, і жартівливі речі, такі, що можуть загріти душу, і будити в ній спомини нашої бувальщини, і забавити, посмішити або довести до поважної задуми над людським життям і його пригодами. Де треба, додаємо до віршів пояснення, а головно — всюди над словами ставимо наголоси. Наша мова визначається багатством і різнородністю наголосів, що придає їй незвичайну гнучкість і музикальність. Але у нас по різних сторонах не однако наголошують слова, а дуже часто наші руські слова наголошують по-польськи. Тим часом у поезії

головна річ у тім, аби наголоси йшли правильно в рівних відступах від себе; се називається віршовою мірою. Через ставлення неправильного наголосу над словами псується ту міру і з нею разом цілу музикальність вірша. Для того попе́ред усього той, хто хоче вчитися декламувати якийсь вірш, повинен із отсеї книжечки навчитися голосно читати, і то з такими наголосами, які тут поставлені над кождим словом,— байдуже, чи в його селі наголошують се слово так само, чи інакше.

Завважимо ще, що в отсій книжечці ми дали тільки по одній декламації з наших трьох чільних поетів: Шевченка, Федьковича і Руданського, а то для того, бо їх твори повиходили у нас окремими книжками (Шевченка недавно видала «Просвіта», а Руданського і Федьковича — Наукове товариство імені Шевченка)*. Ті видання, повні і не дорогі, повинні бути в кождій читальні, і з них кождий охочий до декламування може вибрати собі те, що йому до вподоби. Ми тут подаємо кращі декламаційні твори з інших наших поетів, менше розповсюджених серед нашого селянства.

ДОДАТКИ

ВІРША ЄПИСКОПА Й. ШУМЛЯНСЬКОГО ПРО ПОДІЇ 1683—1686 рр.*

Єпископ Йосиф Шумлянський, якого ім'я нерозривно зв'язане з заведенням унії в Львівській єпархії, святкованим недавно в наших клерикальних кругах, повинен зайняти також деяке, хоч і скромне місце в історії українсько-руського письменства. Правда, більшість історичних документів, зв'язаних з його іменем, навіть його заповіт, писані по-польськи. Але нам лишилася з його підписом дуже цікава книжка «Метрика», видана в р. 1687 і писана гарною, живою і близькою до народної мовою. Правда, супроти того, що Шумлянський, вихований у польських військових кругах, писав, а певно, й говорив звичайно по-польськи, являвся оправданий сумнів, чи «Метрика» з її живою, енергійною мовою і докладним знанням руського сільського життя не була твором якого секретаря або єпископського писаря, випущеним у світ тільки під єпископською фірмою. Новіші єпископські куренди дають аж надто багато підстав до такого сумніву. Але ми маємо один дуже виразний доказ на те, що «Метрика» справді була твором Шумлянського, значить, що Шумлянський справді добре знав народне життя, особливо життя сільського духовенства, і добре володів руською народною мовою. Нам лишилася написана ним вірша, яка вже напевно була його твором і показує найліпше, що фаховий вояка не цурався й пера і володів ним зовсім непогано.

Про сю віршу Шумлянського зберіг одиноку звістку український літописець С. Величко*. В II томі своєї «Літописі» на стор. 536, оповівши про побіду Яна Собеського під Віднем, український літописець додає ось що: «На той войнѣ Вѣденской был при королю Собеским новій унѣят и похлѣбца лядскій Іосиф Шумлянскій, епископ львовскій и сему дѣянію тогдашнему добре присмотрѣв-

шися, на досаду гетману Самойловичу* зложил собою(?) думу, або пѣсню такую:

Послухайте, послухайте, що єсть живо,
Послухайте, послухайте, що есть живо,
Яко войсковое жниво
Нас молодцов омилило
И въ неславу впровадило!

Жал ся, боже, жал ся, боже на гетмана,
Жал ся, боже, жал ся, боже на гетмана,
Самойловича Ивана,
Що заказал христіяном
Пойти против бѣсурманом!

Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало,
Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало:
И без тебе ся надало
Королевѣ и поляком,
Кавалером и юнаком...

и прочая, долго тоєй пѣсни, албо думы».

Величко, як бачимо, не хотів уміщувати її цілої в своїй літописі, хоча вміщував у ній немало інших довгих, навіть польських віршів. Що знав її всю, се видно з його згадки про її довготу. Форма, в якій подає куплети Шумлянського, а власне повторювання першого рядка кожного куплета, вказує на те, що Величко, мабуть, чув ту пісню в співанні і списував текст так, як його співали, з повторюваннями, яких вимагала мелодія.

Чи звісний був новочасним історикам повний текст сеї вірші Шумлянського? Правда, проф. Шараневич* у своїй розправці про Шумлянського, розібраній мною давніше («Записки», 1898, т. XXII, стор. 42—52), називає сю віршу «известною», але ані з його розправки, ані з жодної іншої дотеперішньої праці про Шумлянського не видно, щоб наші історики знали її. Правда, для істориків ся вірша не такто дуже й цікава; вона більш інтересна для історика літератури, а історики нашого письменства XVII в. досі не мали нагоди звертати уваги на Шумлянського, не вчисляли його до ряду письменників.

Тим часом повний текст вірші Шумлянського опублікований уже досить давно — щоправда, опублікований у такім місці, де кожний швидше шукав би всього можливого іншого, а не твору голосного єпископа-войовника. Маю тут на думці звісну збірку галицько-руських народних пісень Жеготи Паулі*, видану у Львові 1839 р. («Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, zebrał Żegota Pauli». Lwów, 1839, 2 т.). В першім томі, стор. 148—154, вміщено ніби пісню п[ід] з[а-

головком] «Odsiecz Wiednia i bitwa pod Parkanami, 1863». В передмові Ж. Паулі оповідає події тої пам'ятної побіди і додає при кінці ось що:

«Duma niniejsza opisująca owe wojenne zdarzenia, znalezioną została w starym rękopisie z roku 1690, w obwodzie Kołomyjskim, przez gorliwego badacza starożytności narodowych Mirosława z Horodenki. Z wyrażonych w niej skarg kozaków zadnieprskich zostających wtedy pod władzą moskiewską i utyskujących na to, że nie mogą towarzyszyć polakom w późnieiszej wyprawie wołoskiej, widać, że utworzoną została około roku 1686»[1].

Хто такий був той Мирослав з Городенки, де він знайшов рукопис, із якого відписано сю віршу, як виглядав рукопис і що сталося з ним потому — нічого сього не знаємо. Копія, надрукована у Ж. Паулі, зроблена була чоловіком не дуже тямущим; при тім, транскрибуючи текст на латинські літери, сам Ж. Паулі, здається, самовільно поробив у ньому деякі зміни, повводив полонізми, яких у оригіналі, писанім руськими буквами, певно, не могло бути. Порівнюючи оцю «думу» Ж. Паулі з тим, що подає Величко з «пісні, або думи» Шумлянського, ми бачимо відразу їх повну тотожність, так що не лишається ніякого сумніву, що нібито «задніпрянська дума» Жеготи Паулі не що інше, як вірша львівського епископа Шумлянського. Передруковуємо тут повний текст сеї інтересної пам'ятки нашого віршарства XVII в., віддаючи йому при тім його первісну форму — руське письмо — та справляючи по змозі текст там, де він, по нашій думці, був попсований малотямучим копіїстом або навмисне сполонізований. Для контролю подаємо в нотках відповідні місця так, як вони читаються у Ж. Паулі:

Послухайте, що з вас[2] живо,
Яко[3] войсковое жниво[4]
Нас молодцов омилило
І в неславу впровадило.

[1] «Ця дума, що описує ці воєнні пригоди, знайдена була в старому рукописі від 1690 року в Коломийській окрузі старанним дослідником народної старовини Мирославом з Городенки. З висловлених в ній скарг задніпровських козаків, які перебували на той час під московською владою і скаржилися на те, що не можуть стати поряд із поляками в пізнішому волоському поході, видно, що створена вона була близько 1686 року» (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Вел[ичко] — «есть».

[3] Ż[egota] P[auli] — «jak».

[4] Ż[egota] P[auli] — «wojsko wojerływo» —очевидна нісенітниця.

Жаль ся, боже, на гетмана,
Самойловича Івана,
Що заказав християном
Пойти бити бісурманов[1].

Турком приязнь[2] в том показав[3],
А козаком славу змазав,
Котру в полю батьки наші
Здобували[4], б'ючи баші.

Отож бачиш, що ся стало:
І без тебе ся там жало
Корольові і поляком,
Каваліром і козаком[5].

Вийшли турки всіми сили,
Щоб цісаря й німцьов[6] збили;
Король німцьом посилкует,
Турком битву ознаймует.

Та в неділю барзо[7] рано
Всіми труби заіграно,
Тяжко з гармат огня дано,
Од короля заволано:

«Нуте, ляхи, всі за мною,
Скочте щире з охотою!
Будуть турки утікати,
А ми будем їх рубати».

А од рана аж до ночі
Не оден там замкнув очі
І на кравом полю зостав,
Навіки ся з світом розстав.

А везира із турками
Побив моцно з татарами,
Затим німцьов оборонив,
Так теж Відень освободив.

Там здобичі не малії
Брали ляхи золотії,
Наметов ся позостало,
Відняном ся все зостало.

---

[1] Вел[ичко] — «против бісурманом».

[2] Przyjaźń.

[3] Pokarał; так і дальше 3 ос[оба] ч[исла] мн[ожного], хоч у попереднім куплеті «zakazaw». Уважаю форму на ł поправкою самого Ж. Паулі, бо вона стрічається і в інших піснях його збірки, і для того поправляю всюди на *e*, не зазначуючи сього далі.

[4] Zdobywały.

[5] Вел[ичко] — «юнаком».

[6] I nimciow.

[7] Bardzo.

А где ж коли так щасливе
Бито турків та скавпливе,
І вигнано з їх же шанців?[1]
Лягло[2] сто тисяч поганців[3].

Діла[4] німці всі забрали,
Королеві дяковали:
«Нас, королю, одкупив єсь,
На світ повторне вродив єсь[5].

Нехай твоя слава слине,
Турецькая нехай гине,
Нех по смерті твої кості
Посвятяться з високості».

Король тим ся барзо тішит,
А із Відня з войском спішит,
Кождому ся мило ставит,
Нігде ся з войском не бавит.

Турки зразу там готують,
При Парканах ся шикують,
І зненацька[6] наступают,
В четвер ляхов побивают.

Король потом передмову
Чинит до них невеселу:
«Милі[7] ляхи, не дивуйте,
На суботу ся готуйте».

Скоро тоє вимовляєт,
Всіх войскових потішаєт:
«Допоможи, боже, просим!
Руки наші к тебі зноснм!»

Та в суботу под Парканом
Дано хлосту турком паном:
На полю їх покладено,
Зо всіх сторон в Дунай гнано.

Баші, турки, як бидлята,
Пошли в Дунай, небожата,
Там же ляхи їх рубали,
Кров'ю Дунай фарбовали.

---

[1] Szańcow.
[2] Lehło.
[3] Pohańcow.
[4] «Diła» — полонізм, очевидно, самого Шумлянського, зрештою, досить частий в книжній мові — польське «działa» — гармати.
[5] Odkupyłeś, wrodyłeś.
[6] Znenaczka.
[7] Myłyj.

Отож, турки, ваша пиха
Наробила вам же лиха:
Хтілисьте ліпшії бути,
Та есте-сте добре бити[1].

Башов ваших іспоймано
І до Польщі їх забрано,
Україна тепер скаче,
Цар турецький ревне плаче.

Міст[2] позбув, інший їх здобув,
Король міста поодбирав
І німцьом їх поодавав,
Вином ляхов учестував.

Було[3] вино по чотири,
Бо го пили і костири;
А ми за Дніпром сиділи[4],
Простуху та воду пили.

Так по славній в німцях війні
Пішов король до сво'й землі
Україну одбирати
І волохов осаджати[5].

На весну ся ізбирає,
Всіх християн запрашає:
«Поможіт мні[6] турков збити,
Будет сам бог нам щастити».

А молодці небожата,
Щасливії козачата
Войну строгу одступили,
Здобич многу утратили.

Королю наш милостивий,
Будь же ти нам литостивий
І вийми[7] нас з той неволі,
Будем тобі завше к волі.

Кролю славний, додай слави,
Не борони переправи
Нам, козаком-небораком
Пойтн і к тим паном-ляхом!

---

[1] Jesteśte dobre bity.
[2] «Mista» псує розмір.
[3] Było.
[4] Sidiły.
[5] Osadzały.
[6] Pomożyt mnia.
[7] Wyjmyj.

Юж, гетьмане, наша нива
Достигае, будуть жнива:
Зеленая весна іде,
Козакові служба буде.

Ідіт з Низу, запорожці,
До короля єго мості!
Ідіт з нами, задніпряни,
Потішайте[1] християни!

Возьмімося всі за руки,
Бисьмо вміли пойти в муки.
Запорожці, станьте з нами,
А чей, будет бог за нами.

[1] Połyszajte.

НОВІ ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ВІРШІ НА ВКРАЇНІ

Розібрана мною в оцій книжці «Записок» праця В. Перетца про українські вірші* показує наглядно важність сього, досі занедбуваного і систематично мало розслідженого роду пам'яток нашого письменства. А для систематичного розсліду потрібне поперед усього зібрання і опублікування всього матеріалу, який зберігся досі. Отимто думаю, що матимуть свою вагу і оці нові причинки, які мені удалося здобути сими днями і які подаю до прилюдної відомості. Один із тих причинків написаний ще в XVIII в. Се чверточка сірого, грубого паперу, зложена вдвоє і записана з усіх чотирьох боків — мабуть, частина якоїсь більшої збірки, хоч не видно на ній ані сліду шиття, ані жодної пагінації. Написано на ній латинськими літерами дві вірші: одну без титулу і другу п[ід]заголовком] «Pieśń o s. Michale». Обі вони досі не звісні, тож подаю їх тут, розбиваючи лише на вірші.

I. **[Розмова мазура з русином]**

M [a z u r]
A moy rusinie,
iak że ci imię?
a coż tam słychać w twoy Ukrainie?
Nasi wesoło śpiewaią,
wasi ustawicznie graią
w dudy żałosci,
w dudy żałości[1].

[1] М а з у р
А мій руспне,
Як твоє ім'я?
А що там чути в твоїй Україні?
Наші весело співають,
А ваші невпинно грають
У дуду сумну,
У дуду сумну(*польськ.*).— *Ред.*

R [u s i n]

Sczoż my do toho,
ja hladżu swoho.
Mazur swoiu bidu płacze,
a rusyn z radosty skacze:
a u naszoy Ruszczyzny
podostatok iest
y szeiest.

M [a z u r]

A mnie, mnie, czy wierzysz, panie.
ledwie y na groszyk stanie!
Choć y co człek zapracuie
albo w ludzi utarguie,
to zabierze dwur,
to zabierze dwur[2].

R [u s i n]

A my prodaiem
y hroszy maiem,
y panowy oddaiemo
y kałyty ładuiemo,
iest na popa y na diaka
y na mohorycz —
zawszem panycz.

M [a z u r]

A moy paniczu,
zacny szlachcicu,
ty ruski krulewiczu!
Aby twa łaska sprawiła,
aby mię tam posadziła,
kiey ty się cieszysz,
kiey ty się cieszysz[3].

---

[2] А в мене, ти віриш, пане,
Мабуть, і на гріш не буде!
Що чоловік не заробить
Чи у людей не вторгує,
Те забере двір,
Те забере двір (*польськ.*).— *Ред.*

[3] А мій паничу,
Чесний шляхтичу,
Ти руський королевичу!
Щоб твоя ласка була
Мене там поставити,
Де ти тішишся,
Де ти тішишся *(польськ.)* — *Ред.*

R[usin]
Darmo, neboże,
buty ne możel
Jak to prawda, szczo ja żyiu,
tak ty pokyń wsiu nadiju:
już jes wpaw w Mazurszczyznu
iak u szewski kwasl
Zasież od nasl

II. Pieśń o świętym Michale

1. Michaiłe, hetmane użasny,
Nad wsich swiatych ty jesteś prekrasny.
Dneś w nebi tryumfuiesz,
Angelski chor keruiesz
Wohorny(?), wyborny, y pirszenstwuiesz.

2. Anhelskie połki sia zbłyżajut,
Mychajłu swoy pokłon oddajut
Jako swojemu panu,
Nebesnomu hetmanu,
Wyduszcze, yszczuszcze[1] włast jemu danu.

3. Skłaniaymo y my pred obrazom hławy,
Dostupimo wełykoji sławy.
Wsy wraz w nebesnom tronu
Otrymaiem koronú,
W radosty, w myłosty pojdem k Syonu.

4. Tyie słowa Mychaił wiszczajet:
Kto jako boh! Lucypera ustraszajet.
Bo on rawen bohu buty chtił,
W tom stał sia Sotonaił,
Zwerżeny, znyżeny wo adski predił.

5. Boh widaje[2] ieho mysły złyie,
Że Lucyper mowyt słowa tyie:
Prestoł sebi sozyżdu,
Rawen bohowy budu!
Za toie tak złoie złetił ko adu.

6. Rody zemnyia[3] wsy sia soberite,
Mychajłu swoy ukłon dadite,
Bo on na nas wzyraiet,
Od bid, skorby zbawlajet,
Pomoczy w deń, w noczy wsehda prestajet.

---

[1] Мб. зам. y cztuszcze.— *І. Ф.*
[2] В оригіналі: widadaje.
[3] В оригіналі: temnyia.

7. Sowokuplajut sia wsy dneś cheruwymy,
Stritajut sia oraz serafymy:
Mychaił z Hawryiłom,
Uryił z Rafaiłom,
Dwyżat sia, spiszat sia wsy ko prestołom.

8. Kiy iazyk tia możet yskazaty
I czudesa twoia yszczytaty?
Tokmo tebi hłahołem:
Bud' w deń sudny[1] predstatełem!
Sobludy (внизу: y budy) wsich ludy pokrowytełem.

III. Вірша про Каньовського

Оцю віршу записала пані Ольга Франко* у Радзивилові від робітника при залізниці Сморжа. Вона розповсюджена там і між іншими робітниками і, очевидно, була зложена десь на Волині. На жаль, текст Сморжа не зовсім повний; дещо він забув і переповідав радше зміст, ніж властивий текст, затрачуючи віршову форму. Проте подаю тут сю інтересну віршу в надії, що декому удасться по оцьому тексту доповнити її на місці.

От що, як удасться навіжений лях!
Що староста Каньовський виробляв, то страх.
Таку він мав натуру:
Як кого попаде в руки, то зріже йому шкуру.
Винний чи невинний, а не до сподобу,
Най лиш не попадається, бо дасть йому бобу:
Старцеві чи попові, ляхові чи жінці,—
А потім за тее сипле їм червінці.

Раз їде староста, з ним двірня велика:
На конях козаків з двадцять чоловіка.
Тільки що виїхали на великий шлях,
Аж на буланім коні їде собі лях.
Лях кріпкий, міцний, як дубина,
Як орел, бистро дивить, зняв би християнина.
Шапка його набакир і чорнявий вус —
То вже і з погляду видно, що не трус.
На лиці написано: «Гей, не зачіпай!»
Шабля при його боці і в руках нагай.
Під ним коник чупорний весело голову несе,
Як лялечка, весело дивить, ушками стриже.
Хату б перескочив, як би хто напер.
. . . . . .
Лях з старостою порівнявся...
Лях трошки порушив шапку, як би зробив ласку,

[1] В оригіналі: studny.

І єдного козака спитав за кресило,
Бо ся йому люльки курити захтіло.
А староста Каньовський не міг знести того,
Що лях такий підуфалий, та й каже до нього:
«Староста звик, щоб йому кланялися низько».
. . . . . .
Він моргнув козакам, і ляха на землю звернули
І почали бити,
А староста Каньовський став му говорити:
«Коли люльку куриш, то вози й кресило!»...
. . . . . .
Тут схватився лях, і можна було міркувати,
Який він був сердитий.
Він би старосту, як кицьку, в руках своїх зм'яв,
Але двірні не зможе,— та й на коня впав.
«Чекай, пане старосто, не вмієш ти бити!
Ось я тобі покажу, як бити, старосто:
Дістанеш від мене три рази, а в кождий раз по сто!»
«А довго то чекати?» — староста до нього з сміхом обізветься.
«Кажу тобі, старосто, що в рік не минеться».
«Село тобі дарую, як додержиш слова».
«Додержу-додержу, нех карта буде готова».

Раз староста напився, удав що заслаб,
Для сміху казав позвозити баб.
Баби роблять, тільки де котра що знає:
Єдна тихо шепче, друга вголос промовляє.
Єдна баба зачала двірським казати:
«Єсть тут дід, що вміє чорта виганяти».
«Давай, бабо, діда того, бо нам треба!
А диви, чи того діда бог прислав нам з неба!
Біжи, бабо, за дідом, але біжи швидко,
Бо в старості, не хибить, розходився дідько».
А тут десь узявся і дідок на ганку —
Се не був дід, а ляшок на буланку.
Як ввійшов до старости, скинув дідівську одежину,
Та й старосту відразу схопив за чуприну,
Та й почав його бити!...
. . . . . .
Раз староста йде з каплиці з великим страхом,
Бо не мило було стрітитися з ляхом.
Де не взявся лях. «Як ся маєш, пане старосто!
А звідки ти-то йдеш?»
«З каплиці»,— каже.
«Як то, з каплиці, як би з танця?
Ані книжки молитися, ані рожанця!»
. . . . . .
Староста боявся виходити надвір.
Щоб не мати при собі хоч сто козаків.
Раз їде староста, з ним двірня велика:
На конях козаків зо сто чоловіка.
. . . . . .

Тут Каньовський на двірню крикнув він сердито
На своїх козаків або його зловити.
Лях своїм буланком повернув між корчів, направо,
А козацтво погнало за ним або його спіймало.
Як козацтво погнало, загуділо страх,
Аж з-між корчів вискочив сам лях.
«А, пане старосто, так то ти вмієш комендувати!
За одним чоловіком сто людей посилати!
Хто ж то тебе учив ту воєнну штуку?
І тут я, бачу, мушу дати тобі науку,
Щоб тримався війська і тримався ладу».
Та й долічив старості решту до закладу.
«Годі, старосто, вже більше бити не буду,
А карта готова, що-сь село мені обіцяв?»
«Готова, готова, нема що казати!
...А заплатити мушу:
За те варт, що бив крепко, та не вибив душу».

Невважаючи на уривковий стан тексту оцеї вірші, зміст її зовсім ясний. Се та сама тема, яку обробив Стороженко в своїм оповіданні «Голка» і яка й незалежно від сього оповідання жиє в устах нашого народу (пор. «Етногр[афічний] збірник», т. IV, 286—290 і VIII, 133—136). Але ся тема в вірші скомплікована: побитий шляхтич закладається з Каньовським, що поб'є його три рази, і додержує свого слова. Раз перебраний за діда-знахаря входить до палацу і б'є хорого Каньовського в його власнім покої, другий раз перестрівае його при повороті з каплиці — і сей епізод найбільше подібний до оповідання про пімсту шляхтича в «Голці»,— а в кінці третій раз захапує його несподівано в хвилі, коли староста вислав своїх козаків ловити його. Початок сього третього епізоду урваний, зате закінчення сього й другого епізоду показує, що за кожним побиттям лях давав Каньовському якусь розумну раду, відповідну до ситуації. При першім епізоді сеї науки не маємо. Дуже пожадано було б роздобути по змозі повний текст сеї вірші, а також звістки про те, де і коли вона була зложена.

Б. Д. ГРИНЧЕНКО. ЛИТЕРАТУРА УКРАИНСКОГО ФОЛЬКЛОРА 1777—1900.

Опыт библиографического указателя. Чернігів, 1901, стор. 320

Оця нова праця невтомного збирача українського фольклору виповнює прогалину, яку віддавна почував усякий, хто займався сею темою. Зібрати і впорядкувати суцільно все, що було досі опубліковане з нашого народного словесного скарбу і що було писане з приводу його,— се один із дезидератів не тільки українського патріотизму, але загалом слов'янської науки. З якими труднощами приходилося боротись д. Грінченкові при укладанні сеї бібліографії, се зміркує всякий, кому приходилося зачепити руки о се діло і хто зараз на першім кроці мусив з жалем відчути, що навіть у найбагатших публічних бібліотеках він майже щокроку мусив наскакувати на стереотипове: «Сього не маємо». Д[обродій] Грінченко не оповідає докладно, як він переборов ті труднощі; важною підмогою була йому тут бібліографія галицько-руського письменства, зладжена Ів. Ом. Левицьким*, а також Пипінова історія російської етнографії; та все-таки понад се д. Грінченкові прийшлось багато попрацювати й самому, поки довів свій покажчик до 1763 нумерів. Покажчик упорядкований дуже добре, по роках; з важніших видань подано зміст; коли дане видання збірне (річник часопису, альманах, календар), то показано й заголовок тої спеціальної статті, що доторкається фольклору. Свою тему розуміє автор широко: він нотує не тільки матеріали, записані з уст народу і їх наукові оброблення, але й белетристичні твори, де знаходяться вставлені народні пісні або оповідання, твори що являються літературними переробками тем українського фольклору, матеріали до історії української фольклорної науки, отже, звістки про фольклористів, біографії

і т. ін. Можна би сперечатися з деякими точками сеї програми; спеціально втягання літературних переробок українських фольклорних тем могло би видаватися декому сумнівним, а практично являється дуже трудним до виконання; і справді, в покажчику д. Грінченка ся група дуже неповна. Розуміється само собою і те, що така величезна праця, де обхоплено час 122 літ і де бібліограф мусить перекартувати тисячі різнорідних видань не лише українських, але також російських, польських, німецьких, французьких, чеських і інших, не може відразу вийти повною з рук одного чоловіка, та й ще до того змушеного працювати в дуже некорисних умовах, у невеликому провінціальному місті в Росії. Д[обродій] Грінченко й сам почуває се і в передмові просить усіх, кому дорога справа нашого рідного слова, помагати йому вказівками й матеріалами, щоб нове видання його праці могло вийти повніше. Сповняючи бажання шан[овного] автора, ми й подаємо тут декілька доповнень до його праці, наскільки маємо їх під рукою.

А ф а н а с ь е в А. Н. Народные русские легенды. Москва, 1859 (Окрім московських, є й українські).

B a r ą c z k s. S a d o k. Cudowne obrazy matki najswiętszej w Polsce 1891. (Подано багато руських нар[одних] традицій, руських лірницьких пісень побожного змісту і т. ін.).

C z e r w i ń s k i Ignacy Lubicz. Okolica Za-Dniestrska między Stryiem i Łomnicą, czyli Opis ziemi i dawnych klęsk lub odmian tey okolicy, tudzież iaki iest lud prosty dla religii i dla Pana swego? Zgoła iaki on jest? W całym sposobie życia swego lub w swych zabobonach albo zwyczaiach. We Lwowie, 1811, стор. XI + 281. (Між іншим містить: VII. Stróy mężczyzn, kobiet, dziewek; VIII. Majątek, sposób życia i żywność z dodatkiem przywiązanych do tego wszystkiego zabobonów; IX. Postawa człowieka, zwyczaie, obyczaie, wady i cnoty; X. Swatactwa, wesele i urodziny z swoiemi obrządkami; XI. Zabawy, tańce, prażniki, wieczornice; XII. Pogrzeby, onych obrządek i ofiary albo obiady za umarłych). Книжка написана дилетантом, але цінна як одна з перших проб такої праці в Галичині; про неї згадує Пипін, але заявляє, що не мав її в руках.

D u l s k i Eustachy. Kolendy Podolskie (Bibl. Warszawska, 1858, t. III, sierpień, стор. 294—322— подано кільканадцять текстів руських колядок та щедрівок).

Fedkowicz Jozef v. Die Nationalpoesie der Ruthenen (Sonntagsblatt der Bukowina, 1862, №4, 5, 6, 7 — коротенька передмова і німецький переклад сімох руських нар[одних] пісень).

Федьків Кость. Квіточка, дарунок для молодежі. Львів, 1891 (на стор. 3—12 поміщено кільканадцять нар[одних] дітських пісень та загадок).

Gliszczyński Michał. Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża, podług Sklakowskiego, oraz Hetmani Małorossyjscy i Kozacy do czasów Unii. Warszawa, 1852. (Крім даних для козацького побуту на стор. 259—299, збірка дум і пісень почасти в польських перекладах, почасти по-руськи).

Gregorowicz Jan. Przewodnik dla zwiedzających Czarnogórę położoną w powiecie Kossowskim. Lwów, 1881. (На стор. 16—30 подано Słowniczek huculski; на стор. 37 — 71 деякі звичаї, вірування і кільканадцять пісень). Книжечка інтересна головно задля поданого тут тексту пісні про «остатнього опришка» Юру Драгирюка, повішеного в Коломиї, здається, 1877 року.

Groza Alexander. Rusałka, część II, Wilno, 1839. (Містить: E. Izopolski. Kilka szczegółów do mitologii słowiańskiej, стор. 283—286; укр[аїнські] нар[одні] вірування й одну пісню про Купала; стор. 287—289 — Sekreta gminne — примовки від уроків, крові, перелогів, нічниць і більма. Цитовано у д. Грінченка під ч[ислом] 89, але не докладно).

Groza Alexander. Rusałka na rok 1842. Wilno, 1842 (містить: S. W. Groza. Kupajło, wspomnienie z r. 1812, де в формі оповідання описано купальські обряди на Україні і подано в руському тексті кілька пісень).

Hacquet. Neueste physikalisch-politischen Reisen in den Jahren 1794 und 95 durch die Dacischem und Sarmathischen oder Nördlichen Karpathen, IV Theile, Nürnberg, 1790—1796. Д[обродій] Грінченко наводить титул сеї книги під ч[ислом] 1704 неповно і подає тільки одну деталь із її змісту. Супроти сього треба зауважити, що особливо в ч[астині] II і III знаходиться багато важних причинків до українсько-руської етнографії (згадаю лише оповідання про снохацтво у гуцулів, про одежу і звичаї покутян, про їх танець, хвороби і ліки, про циган, жидів і т. ін.).

Hoffbauer Henryk. Przewodhik na Czarnohorę i do wschodnich Beskidów. I zeszyt: Na Howerłę i w góry otaczające Worochtę i Tatarów. Stanisławów, 1897. (Матеріал

до топографії Чорногори з нар[одними] руськими назвами та термінами).

Izopolski Erazm. Dumy, piesni i skazki ludu ukraińskiego (Biblioteka Warszawska, 1858, t. II, kwiecień, стор. 73—92). (Інтересні оповідання старих козаків, між іншим, про Мазепу, Вернигору, а також пару казок.)

Kolberg Oskar. Rzecz o obchodach weselnych ludu. (Na dziś, pismo zbiorowe poświęcone literaturze, naukom, sztuce, gospodarstwu krajowemu, handlowi i przemysłowi, t. III. W Krakowie, 1872, стор. 266—285— наводить, обік польських, також руські весільні пісні й обряди).

Lukšić Abel. Slavische Blätter, Illustrierte Zeitschrift für die Gesammtinteressen des Slaventhums. Erster jahrgang. Wien, 1865. (Містить: Dumka, Kleinrussisches Volkslied, стор. 52; Die Russen in Galizien, ihre Entstehung, Sitten und Gebräuche, стор. 281—301; Dobrina Nikitič, Kleinrussisches Volkslied 350 і Kleinruss. Volkslied 352).

M. K. O religii pogańskich Słowian. Pogląd ze stanowiska kulturno-historycznego. Lwów, 1844. Багато згадок про руські обряди та звичаї.

Möller Johann Wilhelm. Reise von Warschau nach der Ukräne im J. 1780 und 1781. Sie beschreibt die Lebensart der Einwohner, die Naturproducte, den Handel des Landes u. s. w. Herzberg am Harz, 1804. (Записки лікаря, висланого в часі чуми. Причинки до звичаїв, вірувань і ліків народних у Галичині та на Поділлі).

[Никорович]. Схиматизм гр. к. клира діецезії Перемиской. Перемышль, 1879. (Сей, як також «Схиматизм за р. 1880», подають при поодиноких селах, окрім інших даних, також багато місцевих легенд і традицій. Упорядкував ті «Схиматизми» о. Никорович, хоча в титулі, здається, не названий. Оба річники, що є у мене під рукою, не мають титулових карт).

Ralston W. R. S. Russian folk-tales. New Vork, 1878. (Подано в перекладі також деякі українські казки та легенди).

Ossoryja Marcin. Pieśni ludu ukraińskiego. (Bojan, część pierwsza, wydawca Adam Pieńkiewicz. Wilno, 1838, стор. 216—220 — переклад трьох пісень.)

Pieńkiewicz Adam. Pieśni ludu ukrainskiego. («Bojan, część pierwsza», wydawca Adam Pieńkiewicz, Wilno, 1838, стор. 220—225 — переклад чотирьох пісень.) Тут же маються його: «Duma ludu ukraińskiego o wyprawie Bohdana

Chmielnickiego na Mołdawię» (стор. 108—111); «Czarnomorska burza, dum ludu ukraińskiego» (стор. 116—121); «Baladka ludu ukraińskiego» (стор. 131—133); «Duma o Sawie. Czałym kozaku» (стор. 152—156); «Duma ukraińska o Chwedore Bezrodnym kurennym atamanie» (стор. 156—159); «Dumki z mowy wołyńsko-ukraińskiej» (стор. 160—166); «Duma Mazepy, atamana kozaczyzny» (стор. 181—184).

Przyaciel ludu w Lesznie, 1835, t. II. Rusini i ich język; O paleniu się pieniędzy; Przysłowia i piosnki gminne.

R. 1836, t. I. Halicz, Opryszki w Karpatach. T. II. Bojki.

R. 1837, Kamien pod Uryczem. Tański Ignacy. T. II. Wieczornica, legenda ruska. Obrzędy i pieśni ludu w czasie wesela w Jasielskiem.

R. 1838, t. II. Dobosz, powieść z r. 1740, K. Wojcickiego.

R. 1839, t. I. Bołdy nad Sokołowem w Polanicy. Język łowiecki (є й руські слова).

R. 1840, t. II. Hucuły. Kukułka (zazula). Rusałka Czeremosza.

R. 1843, t. II. Pieśni ruskie z nutami. (І в інших історичних та топографічних статтях є укр[аїнський] етногр[афічний] матеріал).

Reinsberg-Düringsfeld, Der Vogelglaube in der Ukraine (Ausland, 1871).

Rohrer Joseph. Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Grenze über die Bukowina durch Ost- und West-Galizien, Schlesien und Mähren nach Wien. Wien, 1804. (Знаходимо тут, між іншим, уваги про гуцулів, їх мандрівки, заробітки і спосіб життя, про різні домашні промисли і т. ін.).

«Русские заветные сказки». Второе издание. Валаам. Типарским художеством монашествующей братии. Год мракобесия. (Містить, окрім московських, также декілька українських оповідань. Те саме передруковано також у збірці: «Между друзьями», ч. II. Юмор русского народа в сказках. Царьград. В книжном магазине Симониуса, стор. 1—140,16°, і в французькім перекладі в першім томі Κρυπτάδια.)

Simiginowicz-Staufe Ludwig-Adolf. Die Völkergruppen der Bukowina. Czernowitz, 1884. (Містить характеристики руснаків і гуцулів).

Sobotka Primus. Rostlinstvo a jeho význam v národnich pisních, povestech bajích, obradech a poverach slovanských. Přispevek k slovanské symbolice. V Praze, 1879. (Цитує багато укр[аїнсько]-руського матеріалу).

Staufe A. L. Volksmärchen aus der Bukowina. (I. W. Wolf. Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde, II Bd., Göttingen, 1855, стор. 197—212 — не знати, чи руські, чи румунські). Його ж у тім самім томі «Ein Märchen aus der Bukowina», стор. 389—400.

Turowski Kazimierz Józef. Dodatek do zbiorów pieśni ludu polskiego i ruskiego. We Lwowie, 1846. (Поміщено, попри кілька польських співанок, 40 руських, короткий опис весілля і кілька приповідок).

Waldburg R. O. Beiträge aus der Bukowina. Gott und der Teufel. II Die drei Erben. III. Der Abend vor dem St. Andreasfeste. (I. W. Wolf, Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde, Bd. I. Göttingen, 1853, стор. 178—185).

Waldburg R. O. Zwei Märchen aus der Bukowina. (W. Wolf, Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde, Bd. I. Göttingen, 1853, стор. 358—462 — в нім[ецькому] перекладі дві руські казки: «Смерть кумою» і «Циган та ведмідь»).

Wencig Joseph. Slavische Volkslieder, übersetzt. Halle, 1830 (на стор. 221—232 поміщено в перекладі 5 укр.-руських пісень).

Повторяю, се тільки маленький, на прихапці зложений причинок до багатої збірки д. Грінченка. Щодо неї самої зауважу ще дві помилки, які не повинні би повторятися в пізніших виданнях. Подана під ч[ислом] 1246 книжка Влізлоцького «Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier» з українським фольклором не має нічого спільного і повинна бути пропущена. Під ч[ислом] 253 названо книгу: Marcinkowski. Lud ukrainski. Wilno, 2 томи, без ніякого ближчого пояснення, а під дальшим ч[ислом] 254: Nowosielski. Lud ukrainski. Wilno, 2 томи, з поданням їх змісту. Отже, зауважу, що се одна й та сама книга. Nowosielski — се псевдонім Марцінковського; «Lud ukraiński» був виданий тільки під назвою «Nowosielski».

В СПРАВІ ЗБИРАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Надійшла зима, пора, яка надається найліпше для записування етнографічних матеріалів тому, що селяни мають більше вільного часу та й сільська інтелігенція, священики та учителі, не мають багато роботи довгими вечорами. Користаючи з тої нагоди, звертаємося до всіх любителів нашої народної словесності з просьбою, щоби були ласкаві збирати етнографічні матеріали та присилати до Наукового товариства ім. Шевченка. Етнографічна комісія Наукового товариства, що видала досі 10 томів «Етнографічного збірника», постановила видавати заокруглені, систематичні збірки матеріалів, із яких кожна буде творити для себе цілість. Досі видала вона один том анекдотів і два томи казок. Вийшов також перший том приповідок, а ціла серія їх буде займати кілька томів. Надруковані вже раз матеріали не будуть більше друкуватися, коли б, проте, хотів хто записувати казки або анекдоти, мусив би переглянути надруковані збірки і записувати тільки такі, яких там іще нема. Та є багато ще таких матеріалів, яких досі не опублікувала Етнографічна комісія, але збирає їх і коли збірки дійдуть до повної цілості, видасть їх. До них належать оці: 1. Приповідки. 2. Вірування. 3. Народні ліки і зашептування та замовляння. 4. Загадки. 5. Оповідання про страхів. 6. Оповідання про чортів, упирів, чарівниць, відьм, вовкулаків і т. ін. 7. Оповідання про закляті скарби, що горять у землі від часу до часу і тоді показуються людям. 8. Оповідання про історичні особи і місцевості, про причини назв поодиноких місцевостей і т. ін. Останніх оповідань є дуже багато в кожній місцевості, але на них досі не звертано уваги і записано дуже мало, хоч вони мають велику вартість із різних при-

чин. 9. Коляди, щедрівки, повіншування. 10. Голосіння по покійниках. 11. Пісні про опришків. 12. Вояцькі пісні. 13. Коломийки. 14. Забави дітей і старших у різних порах року.

Щодо способу записування, то належить триматися оцих уваг: 1. Кожне оповідання, хоч би й найменше, належить писати на окремій картці паперу і тільки на однім боці. Приповідки, загадки, народні ліки, вірування, коломийки записувати так само на маленьких карточках, а щоби не розсипалися, перев'язати їх нитками. 2. При кожнім оповіданні подати місцевість, де його записано, і ім'я оповідача та записувача. При приповідках, загадках і т. д. можна обмежитися лише на місцевість. 3. Оповідання належить записувати впрост від оповідача, а не вислухати оповідання, а опісля передавати його своїми словами. Оповідача треба поучити перед записуванням, щоби говорив поволі і виразно, а потім записувати кожне слово, чи стиль видається кому нерівним, уриваним, чи ні. Діалектні властивості говору належить усюди заховувати, а не зміняти їх на літературну мову. Всі матеріали пересилати просто на адресу: Наукове товариство ім. Шевченка, Львів, ул. Чарнецького, ч. 26, в конверті, або, коли їх більше, під рекомендованою перепискою з дописком: манускрипт.

КОМЕНТАРІ

До 33-го тому Зібрання творів І. Франка у 50-ти томах входять дослідження, статті, огляди та рецензії з питань літератури та мистецтва, написані протягом 1900—1902 років і опубліковані здебільшого в журналі «Літературно-науковий вісник», «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (ЗНТШ) та інших періодичних і неперіодичних виданнях.

Статті «[Українська література за 1899 рік]» (вперше надрукована чеською мовою) та «Українська література» (вперше надрукована німецькою мовою) подаються в українських перекладах.

Матеріали розташовані в хронологічному порядку.

Автографи більшості статей не збереглися.

У деяких випадках зроблено скорочення, позначені [...].

[ПРИМІТКА ДО СТАТТІ ЮРІЯ КМІТА «КАРПЕНКО-КАРИЙ (ІВАН ТОБІЛЕВИЧ)»]

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1900, кн. 7. с. 22. Підпис: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Літературно-науковий вісник» (далі — ЛНВ) — український художній, науковий і публіцистичний журнал. У період, коли до його редакції входив І. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

С. 7. Кміт Юрій (1872 — 1946) — український письменник, літературознавець, етнограф і публіцист ліберально-буржуазного напряму.

[ДОДАТОК ДО СТАТТІ М. КОМАРА «ЄВГЕН БОРИСІВ. ПОСМЕРТНА ЗГАДКА»]

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, кн. 8, с. 127—128, як додаток до статті М. Комара (псевдонім українського бібліографа Михайла Федоровича Комарова, 1844—1913) «Євген Борисів. Посмертна згадка». Подається за першодруком.

С. 8. Борисів Євген (1853—1900) — український етнограф і статистик, брав участь у революційному русі, був знайомий з І. Я. Франком, писав про нього, листувався з ним.

«Громадський друг» — літературний і політичний журнал революційно-демократичного напряму, який видавали у Львові 1878 р. І. Я. Франко та М. І. Павлик.

«Дзвін» і «Молот» — літературно-політичні збірники, які видавали І. Я. Франко і М. І. Павлик 1878 р. після закриття журналу «Громадський друг» як його продовження.

...зацікавився нашим ділом...— У листах з Галичини, опублікованих у газеті «Одесский вестник», Є. Борисів

писав про діяльність І. Я. Франка та М. І. Павлика як видавців збірників «Дзвін» і «Молот».

«Одесский вестник» — російська громадсько-політична офіційна газета. Виходила в Одесі в 1827—1893 рр.

...кореспонденцію про секти... — Йдеться про статтю Є. Борисова «Дещо про релігійні секти на Україні», опубліковану в журналі «Громадський друг», 1878, кн. 1, с. 66—76.

... з часу побуту Борисова у Варшаві... його лист...— У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (далі — ІЛ), ф. 3, № 1615, зберігаються два листи Є. Борисова до І. Я. Франка з Варшави — один від 5 квітня 1885 р., другий недатований.

«Prawda» — польський громадсько-політичний і літературний тижневик ліберально-буржуазного (так званого позитивістського) напряму. Видавався у Варшаві в 1881—1915 рр. Франко опублікував на сторінках цього видання ряд статей з історії української літератури та рецензій на нові видання.

«Kraj» — польська газета, що виходила в Петербурзі в 1882—1909 рр., у громадсько-політичних питаннях дотримувалася консервативних поглядів. Протягом 1887—1890 років І. Франко вміщував тут публіцистичні статті та художні твори.

С. 9. «Варшавский дневник» — російська офіційна газета, виходила у Варшаві в 1864—1915 рр. Відстоювала русифікаторську політику царського уряду в Польщі, вела боротьбу проти національно-визвольного руху польського народу і прогресивної польської преси за кордоном. У листах до І. Я. Франка Є. Борисів різко критикує напрям цієї газети, де він змушений був певний час працювати.

Левитський Микола Васильович (1859—1936) — український громадський діяч, ліберальний народник. У 90-х роках організував ряд землеробських кооперативів-артілей («хліборобські спілки») на Херсонщині.

[УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЗА 1899 РІК]

Вперше надруковано чеською мовою в журналі «Slovanský přehled», 1900, № 10, с. 475—480, у складі статті «Přehled literatur slovanských za r. 1899».

Подається за першодруком в українському перекладі Н. С. Васильєвої.

«Slovanský přehled» — чеський прогресивний славістичний журнал; виходив у Празі у 1898—1914 рр.

С. 10. ...в ювілейному 1898...— Йдеться про відзначення сторіччя з дня виходу «Енеїди» І. П. Котляревського (1798).

Наукове товариство імені Шевченка — наукова інституція, що виникла у Львові 1893 р. внаслідок реорганізації Літературного товариства імені Т. Г. Шевченка, заснованого 1873 р. Передові діячі української культури і науки надавали в певні періоди прогресивного характеру діяльності окремих секцій та комісій товариства. Проте на більшості видань товариства, зокрема з історії, негативно позначився вплив буржуазно-націо-

налістичних концепцій М. Грушевського, який в 1897—1913 рр. був його головою.

«З о р я» — літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові в 1880—1897 рр.

У к р а ї н с ь к о - р у с ь к а в и д а в н и ч а с п і л к а — громадська видавнича організація, заснована 1898 р. у Львові. Видавала й популяризувала кращі твори української та світової літератури.

С. 11. Г а м с у н Кнут (псевдонім К. Педерсена; 1859—1952) — норвезький прозаїк. Йдеться про його роман «Голод».

Г а у п т м а н Гергарт (1862—1946) — німецький драматург. Йдеться про його драму «Візник Геншель».

К у л і ш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, критик, історик, етнограф. Його політичні погляди еволюціонували від поміщицько-буржуазного лібералізму до буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства й вірнопідданського схиляння перед царизмом.

...ще одне видавниче товариство...— Йдеться про засновану М. Яцковим та І. Петрушевичем «Народну бібліотеку». В цій серії й вийшла збірка В. Стефаника «Камінний хрест».

Я ц к і в Михайло Юрійович (1873—1961) — український письменник. Ранні його твори позначені декадентськими впливами.

П е т р у ш е в и ч Іван (1875—1947) — український громадський і культурний діяч ліберально-буржуазного напряму, перекладач.

«К и е в с к а я с т а р и н а» — історико-етнографічний та белетристичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Києві у 1882—1906 рр.

... З б і р к а у к р а ї н с ь к о ї п о е з і ї XIX ст.— Йдеться про перший том тритомної антології «Вік» (вийшла друком у 1900—1902 рр.).

Г р і н ч е н к о Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 12. Т о в а р и с т в о і м е н і Ш е в ч е н к а, з а с н о в а н е у П е т е р б у р з і...— Йдеться про буржуазно-ліберальне «Товариство імені Т. Г. Шевченка для допомоги бідним уродженцям Південної Росії, що навчаються у вищих учбових закладах С.-Петербурга» («Общество имени Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга»), засноване 1898 р.

К а т е р и н о д а р — тепер місто Краснодар.

К о н и с ь к и й Олександр Якович (1836—1900) — український письменник ліберально-буржуазного напряму. В окремих його публіцистичних творах виявилися буржуазно-націоналістичні тенденції.

К а т р е н к о О л е к с а н д р (псевдонім Олександра Михайловича Катрухіна) — український письменник, автор збірок «Оповідання» (1900), «Пан Природа» (1901) та ін.

Х о т к е в и ч Гнат Мартинович (1877—1938) — український письменник, критик та перекладач; виступав також як артист-бандурист.

С. 13. Лиманський — Василь Семенович Мова (літературний псевдонім — Василь Лиманський, 1842—1891), український письменник.

... збіркою «Думи і мрії», що розглядалась у «Slovanském přehledu».— І. Франко має на увазі свою статтю «Леся Українка», в якій ішлося й про названу збірку поетеси («Slovanský přehled», 1899, № 4, с. 161—162).

Карманський Петро Сильвестрович (1878—1956) — український поет. Ранні його твори перейняті занепадницькими мотивами.

С. 14. Кравченко Василь Григорович (1862—1945) — український етнограф і письменник.

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український громадсько-політичний діяч, літератор буржуазно-націоналістичного напряму. У 1917—1919 рр. — один з ватажків контрреволюційної Центральної ради і Директорії. В 1926 р. очолив націоналістичну «Спілку визволення України».

Кибальчич Надія Костянтинівна (1878—1914) — українська письменниця.

Наталка Полтавка — Надія Матвіївна Симонова (Кибальчич; 1857—1918), українська письменниця, перекладачка творів Максима Горького.

Мултенія — східна частина Валахії, історичної області на півдні Соціалістичної Республіки Румунії.

С. 15. Грицько Григоренко — літературний псевдонім української письменниці Олександри Євгенівни Судовщикової-Косач (1867—1924).

Ковалів Степан Михайлович (1848—1920) — український письменник демократичного напряму.

С. 16. Лепкий Богдан Сильвестрович (1872—1941) — український письменник буржуазно-націоналістичного напряму.

Крушельницький Антін Володиславович (1878 — 1941) — український письменник, критик, журналіст.

Авдикович Орест Львович (1873—1919) — український педагог і письменник.

Мандичевський Євген (1873 — ?) — український педагог і письменник.

«Живі струни» — літературно-художня серія, почала виходити у Львові 1899 р.

«Діло» — українська газета ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму, орган партії «народовців». Виходила у Львові з 1880 до 1939 р.

Ожешко Еліза (1842—1910) — польська письменниця-реаліст.

Пшибишевський Станіслав (1868—1927) — польський письменник-декадент.

Чайковський Андрій Якович (1857—1935) — український письменник. У його творчості поряд із демократичними інколи виявлялися і буржуазно-націоналістичні тенденції.

Кобринська Наталія Іванівна (1855—1920) — українська письменниця демократичного напряму.

Бордуляк Тимофій Гнатович (1863—1936) — український письменник-реаліст.

С. 17. «Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові» — періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові. З 1897 р.— орган тільки історико-філософської та філологічної секцій товариства.

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український буржуазний історик, один з ідеологів української буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф ліберально-буржуазного напряму. Йдеться про його працю «Гуцульщина» (ч. 1—5, 1899—1908).

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму.

.. апокрифів Івана Франка...— Мова йде про видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів», т. 1—5. Львів, 1896—1910. Тут маються на увазі т. 1 — «Апокрифи старозавітні», Львів, 1896, та т. 2 — «Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія», Львів, 1899.

«Етнографічний збірник» — видання Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. Виходив у Львові з 1895 р. Містив українські фольклорні та етнографічні матеріали (пісні, казки, приповідки та ін.).

Смаль-Стоцький Степан Осипович (1859—1938) — український мовознавець і культурно-освітній діяч буржуазно-націоналістичного напряму на Буковині.

Голубєв Степан Тимофійович (1849—1920) — український буржуазний історик, професор Київського університету. Йдеться про його працю «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» (ч. 1—2, 1883—1898).

Могила Петро Симеонович (1596—1647) — церковний і освітній діяч України першої половини XVII ст.

УВАГИ ПРО ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИЙ ТЕАТР

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, кн. 11, с. 69—74. Подається за першодруком.

С. 18. ... українських труп...— Йдеться про українські театральні трупи з Наддніпрянщини.

С. 20. Гриневецький Іван (1850—1889) — український режисер і актор.

Підвисоцькі — Кость Осипович (1856—1904) — український актор, режисер і драматург; Емілія (1856—20-ті роки XX ст.)— українська драматична актриса. Спочатку грали в театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, пізніше виступали в театральній трупі М. Кропивницького і М. Старицького.

«Руська бесіда» — культурно-просвітницьке товариство дрібнобуржуазної інтелігенції в Галичині. Засноване у Львові 1861 р. З 1864 по 1923 р. у віданні «Руської бесіди» перебував український галицький театр.

Касиненко Ю.— актор і режисер, запрошений з Наддніпрянської України. Управитель театру «Руської бесіди» з травня до жовтня 1896 р.

... справоздання про нараду... інтелігентних русинів...—Йдеться про статтю «Справа реформи гали-

цько-руського театру», надруковану в ЛНВ, 1900, кн. 11, с. 129—130.

О л е с н и ц ь к и й Євген (1860—1917) — український громадсько-культурний діяч, перекладач, журналіст ліберально-буржуазного напряму.

С. 21. ...н о в и й д и р е к т о р д-р Г р и н е в е ц ь к и й ...— Тобто Іван Гриневецький (1862—1929), небіж режисера і актора І. Гриневецького, що протягом липня 1900 — липня 1901 р. очолював театр товариства «Руська бесіда».

С. 22. «К о р н е в і л ь с ь к і д з в о н и» — оперета французького композитора Р. Планкета (1848—1903).

«С и н ь о б о р о д и й» — оперета німецького композитора Ж. Оффенбаха (1819—1880).

«П т а ш н и к з Т і р о л я» — оперета австрійського композитора К. Целлера (1842—1889).

С. 24. П а в л и к о в с ь к и й Тадеуш (1862—1915) — польський режисер і театрознавець, у 1900—1906 рр. директор польського міського театру у Львові.

РУСЬКА НАРОДНА МУЗИКАЛЬНА ГАРМОНІЯ

Зложив Порфирій Бажанський. У Львові, 1900. З друкарні Наукового товариства імені Шевченка. С. 80 (розвідки) + 71 (взорів, відбитих у літографії), вел[ика] 8°

Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, кн. 11, с. 123—124. Підпис «*Нефаховий*». Авторство Франка встановлено у виданні: Статті і матеріали. Збірник 7, Львів, 1960, с. 28—44.

С. 25. Б а ж а н с ь к и й Порфирій Іванович (1836—1920) — український композитор, музикознавець і фольклорист.

С. 26. Н і щ и н с ь к и й Петро Іванович (1832—1896) — український композитор і поет-перекладач.

В е р б и ц ь к и й Михайло Михайлович (1815—1870) — один із перших українських композиторів-професіоналів у Галичині.

Л а в р і в с ь к и й Іван Андрійович (1822—1873) — український композитор, автор переважно церковної музики.

В о р о б к е в и ч Сидір Іванович (псевдонім — Данило Млака; 1836—1903) — український поет і композитор, музично-культурний діяч на Буковині.

В а х н я н и н Анатоль (Наталь) Климентович (1841—1908) — український письменник, композитор і громадсько-культурний діяч «народовського» напряму.

М а т ю к Віктор Григорович (1852—1912) — український композитор і музикознавець.

Л у к и ч Василь — псевдонім Володимира Лукича Левицького (1856—1938), українського літературно-громадського діяча ліберально-буржуазного напряму.

Р ж е г о р ж Франтішек (1857—1899) — чеський етнограф і фольклорист демократичного напряму.

Г о с т и н с ь к и й Отокар (1847—1910) — чеський музикознавець.

С. 27. К у м а н о в с ь к и й Микола (1846—1924) — український композитор, писав музику переважно на релігійні теми.

Кипріян Іван (1856 — ?) — український композитор, писав музику переважно на релігійні теми.

Коцовський Володимир (псевдонім — Корженко; 1860—1921) — український письменник, літературознавець і педагог «народовського» напряму.

П. ЖИТЕЦКИЙ. «ЭНЕИДА» И. П. КОТЛЯРЕВСКОГО И ДРЕВНЕЙШИЙ СПИСОК ЕЕ

(«Киевская старина», 1899, X—XII, 1900, I—III)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1900, кн. 6, с. 24 — 41. В архіві І. Франка (ф. 3, № 779) збереглися уривки автографа статті (стор. 5—7; 27—30; 32—52).

Подається за першодруком.

С. 30. Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — український мовознавець, літературознавець та фольклорист ліберально-буржуазного напряму.

Петров Микола Іванович (1840—1921) — російський та український літературознавець, автор «Очерков истории украинской литературы XIX ст.» (1884), академік АН УРСР (з 1919 р.).

С. 32. «Народовіщаніе» — збірка повчань з додатком оповідань, притч та легенд на релігійно-моралізаторські теми; видана у Почаєві 1756 р.

Величко Самійло Васильович (1670— після 1728) — український козацький літописець, автор «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке» (т. 1—4, 1848—1864).

Твардовський Самуїл (близько 1600—1660) — польський поет.

Савицький Степан — писар Лубенського полку, перекладач книжки С. Твардовського «Wojna domowa» (1660).

С. 33. Димитрій Ростовський (Данило Савич Туптало, 1651—1709) — український і російський церковний діяч і письменник. У 1684—1705 рр. створив багатотомний звід житій святих «Четьї-мінеї», використавши російські, грецькі та латинські матеріали.

С. 34. Йохер Адам (1791—1860) — польський бібліограф.

Прокопович Феофан (1681—1736) — український і російський письменник і церковний діяч.

Грабянка Григорій Іванович (? — близько 1738) — український козацький літописець.

Барський Василь (справжнє прізвище — Григорович, 1701—1747) — чернець-мандрівник, автор подорожніх записок, що вийшли кількома виданнями вже після його смерті («Странствования Василия Григорьевича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1744 гг.»).

С. 35. Лащевський Варлаам (близько 1704—1774) — український письменник, педагог, церковний діяч.

Конисський Георгій (1717—1795) — український письменник, церковний і культурний діяч.

Щербацький Георгій (? — 1754) — викладач Київської академії, автор твору «Трагедокомедия, нарицаемая Фотий».

С. 37. Гадяцька умова — зрадницька угода гетьмана України І. Виговського з польським урядом, укладена 16 вересня 1658 р. під містом Гадячем, про передачу України під владу шляхетської Польщі. Польський уряд, обіцяючи козацько-старшинській верхівці шляхетство і деякі поступки в релігійних і культурних питаннях, домагався колишніх маєтностей і відновлення феодальних повинностей українського селянства у формах і розмірах, які існували до народно-визвольної війни 1648—1654 рр.

С. 38. Франкмасони — масони, представники релігійно-етичного руху, що виник на початку XVIII ст. в Англії і поширився згодом на інші країни. У масонстві ідеї буржуазного антиклерикалізму переплітаються з елементами релігійного містицизму.

Мартиністи — містична секта, заснована в XVII ст. Мартинесом Паскалесом

Гернгути, або богемські, чи моравські, брати — релігійна секта, що виникла в Богемії в XV ст. Назва — від саксонського містечка Герренгут, де була їхня община.

Леванда Іоанн (1734—1814) — автор численних казань, повчань і листів, з 1786 р. кафедральний протоєрей Києво-Софійського собору.

Шумлянський Йосип (1643—1708) — уніатський церковний діяч, львівський єпископ.

Винницький Іннокентій — перемиський єпископ, 1861 р. став на бік унії з Й. Шумлянським та Варлаамом Шептицьким, львівським єпископом у 1710—1715 рр.

Петров у своїй праці про українське письменство XVIII в. ...— Йдеться про працю М. Петрова «Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература, преимущественно драматическая», К., 1880.

С. 39. ...Ом. Огоновський у своїм компендіумі.— Йдеться про працю українського літературознавця буржуазно-націоналістичного напряму Омеляна Михайловича Огоновського (1833—1894) «Історія літератури руської» (1886—1894).

«Богогласник» — збірка релігійно-моралізаторських віршів і пісень з нотами. Вперше надрукована в 1790—1791 рр. Тут ідеться про працю Н. Мировича «Библиографическое и историко-литературное исследование о «Богогласнике» (Вільно, 1876).

Василіани — ченці василіанських уніатських монастирів, заснованих на початку XVII ст. на українсько-білоруських землях у зв'язку з насадженням унії.

Лукашевич Юзеф (1799—1873) — польський буржуазний історик, дослідник історії народної освіти, автор чотиритомної «Історії шкіл в Королівстві і Великому князівстві Литовському в найдавніших часів до 1794 р.» (1849—1851).

С. 40. Ставропігія — Ставропігійське братство, національно-релігійна організація українських міщан у Галичині, заснована у Львові в XV ст. Братство мало школи, сприяло книгодрукуванню та розвитку культури.

Гарасевич Михайло (1763—1836) — український історик церкви, уніатський церковний діяч.

Рутський Веліамін (1574—1637) — київський уніатський митрополит.

Кишка Лев (1668—1728) — київський уніатський митрополит.

Шептицький Атанасій (1715— 1746) — київський уніатський митрополит.

Борецький Іов (? — 1631) — український церковний, політичний і освітній діяч.

С. 41. «Gesta Romanorum» («Римські діяння») — середньовічний літературний збірник, що складається з повістей псевдоісторичного характеру.

«Speculum Exemplorum» («Великое зерцало») — середньовічний збірник моралізаторських оповідань з апокрифічної, житійної та світської літератури.

С. 42. Замойський собор — уніатський синод, відбувся 1720 р., узаконив обрядові нововведення, взяті із римокатолицької церкви.

С. 43. «Труды» Чубинського — «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом (1873—1878)» в семи томах (1872—1879) за редакцією українського етнографа буржуазно-демократичного напряму Павла Платоновича Чубинського (1839—1884).

Безсонов Петро Олексійович (1828—1898) — історик російської літератури. Йдеться про укладену ним збірку духовних віршів «Калики перехожие» (2 т., 1851—1864).

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф демократичного напряму.

...нарис карпаторуського письменства XVII — XVIII в...— Йдеться про працю І. Я. Франка «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.», надруковану в ЗНТШ, 1900, кн. 5 і кн. 6 та видану тоді ж окремим відбитком (див. т. 32 цього видання).

Грабянка — у першодруці: «Гребінка». Виправлено нами.

Стебельський Гнат (?—1790) — український церковний історик.

Кульчинський Ігнатій (1704—1747) — український церковний діяч, автор першої історії церкви на Україні.

Бродович Теодосій (? — 1803) — уніатський церковний діяч, автор записок «Widok przemocy na stabą niewinność srogo wywartej roku 1789».

С. 44. Лукомський Степан Васильович (1701—1779)— український дворянський історик, автор хроніки з історії України XIV—XVI ст. («Зібрання історичне», 1770).

Ханенко Микола Данилович (1691—1760) — автор мемуарів «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727—1753 рр.», де містяться відомості з історії України.

Маркевич Микола Андрійович (1804—1860) — український дворянський історик, письменник, етнограф. Автор п'ятитомної «Історії Малоросії» (1842—1843).

Симоновський Петро Іванович (1717—1809) — український історик, автор праці «Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах» (1765).

Розумовський Кирило Григорович (1728—1803) — останній гетьман Лівобережної України (1750—1764).

Гаватович Якуб (1593—1679) — польський письменник, автор містерії про Івана Хрестителя, до якої входили й дві найраніші анонімні українські інтермедії.

С. 45. Беринда Памво (між 50—70-ми роками XVI ст.— 1632) — діяч української культури та освіти, один із зачинателів шкільної драми.

Ставровецький Кирило Транквіліон (? — 1646) — український письменник, автор віршів, поученій та ряду богословських творів.

Волкович Іоаникій — український письменник першої половини XVII ст.

Каратаєв Іван Прокопович (1817—1886) — російський бібліограф, збирач слов'янських стародруків, автор праці «Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. 1, с 1492 по 1652 г.» (Спб., 1883).

... див. мої «Пам'ятки», II ... — Йдеться про працю І. Я. Франка «Апокрифи і легенди з українських рукописів (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури). Т. 2. Апокрифи новозавітні» (Львів, 1899).

С. 47. «Kantyczka» — збірник католицьких духовних пісень.

С. 48. Номис (літературний псевдонім Матвія Терентійовича Симонова; 1823—1901) — український етнограф і фольклорист. Мається на увазі його праця «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864).

Некрашевич Іван Георгійович (1742 — після 1796) — український письменник, автор духовних віршів, віршованих діалогів, листів-послань.

... від найденого Кулішем Климентія ...— тобто Климентія Зіновіева, українського поета XVII — початку XVIII ст. Мається на увазі стаття П. Куліша «Обзор украинской словесности. I. Климентий» («Основа», 1861, січень, с. 159—234), в якій є тексти творів Климентія

«Основа» — український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі у 1861—1862 рр.

В рукописі Оссолінських ...— тобто в рукописі, що належав бібліотеці Оссолінеуму — культурно-освітньої установи, заснованої 1817 р. польським бібліографом та істориком Юзефом Максиміліаном Оссолінським (1748—1826).

В. Н. ПЕРЕТЦ. МАЛОРУССКИЕ ВИРШИ И ПЕСНИ В ЗАПИСЯХ XVI—XVIII в.

(«Известия отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», 1899, кн. 3 і 4)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1900, кн. 6, с. 41—46. В архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 798) зберігається автограф статті. Між першодруком і автографом є незначні різночитання.

Подається за першодруком.

Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — російський та український історик літератури.

С. 51. «Известия отделения русского языка и словесности Академии наук» — науковий журнал, видавався у Петербурзі у 1896—1927 рр.

... розібраної вище праці д. Житецького ... — Тобто дослідження П. Житецького «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века».

С. 52. Благослав Ян (1523—1571) — чеський учений, богослов, історик, автор першої граматики чеської мови («Gramatika česka», 1571).

Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — український і російський філолог. Тут ідеться про його працю «Малорусская народная песня по списку XVI века. Текст и примечания», надруковану у «Филологических записках», 1877, т. 2, с. 1—53, та окремою книжкою (Воронеж, 1877).

«Филологические записки» — російський науковий журнал, виходив у Воронежі в 1860, 1862, 1864—1917 рр.

Острозька Біблія — видане 1581 р. в місті Острозі І. Федоровим перше повне видання Біблії в перекладі церковнослов'янською мовою в її східнослов'янському, точніше староукраїнському варіанті.

Римша Андрій — український та білоруський поет і перекладач XVI ст.

Смотрицький Герасим Данилович (? — 1594) — український письменник і педагог.

Бодянський Осип Максимович (1808—1877) — український і російський філолог-славіст, історик і письменник

«Чтения императорского общества истории и древностей российских» — «Чтения в Обществе истории и древностей российских при императорском Московском университете» — періодичний збірник, видавався в Москві в 1845—1918 рр. У ньому друкувалися статті, документи і матеріали з історії, літератури, географії, археології, пам'ятки старослов'янської, давньоруської і української писемності тощо.

Харлампович Костянтин Дмитрович (1870 — ?) — російський історик церкви. Маються на увазі його праці «Острожская православная школа» (1897) та «Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви» (1898).

Острозька школа — греко-слов'янська школа, заснована українським культурним діячем Василем (Костянтином) Острозьким (1526—1608) в кінці 70-х років XVI ст. в м Острозі

«Апокрисис» Броньского — антиуніатський полемічний твір. Під псевдонімом «Христофор Філалет» виданий польською мовою у Вільні 1597 р. Приписується Мартину Броневському, польському мемуаристу.

С. 53. «Archiv für Philologie» (точна назва — «Archiv für slavische Philologie») — перший міжнародний славістичний журнал, виходив у Берліні у 1875—1920 рр.

С. 54 Полоцький Симеон (1629 — 1680) — білоруський та російський церковний діяч, письменник, педагог.

Баранович Лазар (1620—1693) — український церковний, літературний і політичний діяч.

... пѣсенку, которой ...— Неточна цитата з передмови до «Зачапки мудрого латинника з глупим русином». У Вишенського: «...пѣсенку ... которой зрозумевши богорозумную мысль, от сладости николиже пѣти не престанеш».

С. 55. ... із трагедокомедії Варлаама Лащевського...— Тобто із шкільної драми-мораліте «Трагедокомедія о награжденіи в сем свѣтѣ пріисканных дѣл мзды в будущей жизни вѣчной, сложенная Варлаамом Лащевским в академии Киевской».

... вірші, зібрані пок[ійним] Драгомановим ...— Маються на увазі праці М. Драгоманова «Із історії вірші на Україні» (1887), «Матеріали для історії віршів українських» (1894).

С. 56. Білозерський Микола Михайлович (1833—1896) — український фольклорист і етнограф. Текст історичного вірша «Лямент людей побожних, що сталося в Литовской земли» опублікований у виданні «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским», Т. 1, К., 1856, с. 159—162.

ІЗ НАУКОВИХ ЕКСКУРСІЙ ПО КРАЮ

Вперше надруковано у вид.: «Українське літературознавство. Вип. 3. Іван Франко. Статті й матеріали». Львів, 1968, с. 129—133.

Автограф статті зберігається у ІЛ, ф. 3, № 565.

На підставі змісту статті, почерку і паперу датується початком 900-х років.

Подається за автографом.

С. 59. Требник — богослужбова книга, яка містить молитви, що читаються під час виконання різних церковних обрядів — треб.

Псалтир — одна з біблійних книг Старого завіту. Складається з 150 релігійних пісень, або псалмів.

Часослов — богослужбова книга, що містить тексти релігійних пісень та молитв для щоденних церковних відправ.

Четвероєвангеліє — сукупність чотирьох книг Нового завіту — євангелія від Матвія, від Марка, від Луки та від Іоанна.

[ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПУБЛІКАЦІЇ: П. КУЛІШ. МАРУСЯ БОГУСЛАВКА. ДРУГА ПОЛОВИНА]

Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, кн 2, с. 117—118. Підпис: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 63. Г. Б.— Ганна Барвінок, псевдонім Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш (1828—1911), дружини П. Куліша, української письменниці ліберально-буржуазного напряму.

... при друкуванні першої часті...— Перша частина поеми П. Куліша «Маруся Богуславка» надрукована в ЛНВ, 1899, кн. 10. І. Я. Франко написав примітку і до першої частини, підписану «*Ред.*».

... друкуємо також... критичну статтю про неї... — В ЛНВ, 1901, кн. 3 та кн. 4, 5, 6, надруковано статтю українського історика і публіциста буржуазно-націоналістичного напряму, доцента Львівського, згодом Краківського університетів Степана Томашівського (1875—1930) «Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис».

Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик, культурний діяч демократичного напряму. Йдеться про його працю «Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності».

«Союз» — українське студентське товариство, організоване в Чернівецькому університеті 1875 р. У 1902 р. ввійшло до складу студентського товариства «Січ».

С. 64. «Дзвін» — збірка віршів П. Куліша, видана в Женеві 1893 р.

РЕКОМЕНДАЦІЙНИЙ ЛИСТ

[до нарису А. Камінського «З подорожі по Європі»]

Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, кн. 2, с. 113—114. Подається за першодруком.

Камінський Андрій (псевдонім — Підеша, 1873—1957) — український письменник буржуазно-ліберального напряму.

С. 65. Галілея — північна частина Палестини, за євангельською легендою — батьківщина Ісуса Христа; переносно — батьківщина взагалі.

Подолинський Михайло (1844—1894) — український ліберально-буржуазний літературознавець, публіцист.

Бедекер Карл (1801—1859) — німецький книготорговець і видавець, засновник і власник фірми, яка видавала путівники по різних країнах для туристів. Тут ідеться про один із цих путівників.

Окуневський Ярослав (1860—1929) — український ліберально-буржуазний публіцист, автор двотомної збірки нарисів «Листи з чужини», т. 1— Чернівці, 1898; т. 2 — Львів, 1907.

Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький реакційний філософ-ідеаліст.

Шеллі Персі-Біші (1792—1822) — англійський поет, представник революційного романтизму.

ПРОФ. ПОЛІВКА ПРО НАШІ ЕТНОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, кн. 6, с. 40. Підпис: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

Полівка Іржі (1858—1933) — чеський філолог, автор праць із слов'янського фольклору, мовознавства, літературознавства. Досліджував українську народну творчість.

С. 67. «Zeitschrift für österreichische Volkskunde» — австрійський етнографічно-фольклористичний журнал, виходив у Відні у 1895 —1917 рр.

Товариство для австрійського народознавства (Vereines für österreichische Volkskunde) — австрійське етнографічне товариство, діяло протягом 1894—1918 рр. Займалося вивченням етнографії народів, що жили в Австро-Угорській імперії.

ЗАБОРОНА «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА» В РОСІЇ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, кн. 10, с. 35—39, під рубрикою «Уваги на сучасні теми».

Подається за першодруком.

С 69. Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889)— царський урядовець, голова Київської археографічної комісії, ініціатор указу 18 травня 1876 р., яким було заборонено друкування книжок українською мовою, вистави українського театру та ін.

«Наука» — «москвофільська» газета, виходила протягом 1871—1877 років у Коломиї й Львові; у 1877—1893 рр. журнал видавався у Відні.

«Правда» — літературно-науковий і політичний журнал. Виходив у Львові (з перервами) в 1867—1897 рр. Орган «народовців» У ранній період — буржуазно-ліберального напряму, з кінця 80-х років став трибуною українського буржуазного націоналізму.

Барвінський Володимир Григорович (1850—1883) —український буржуазно-націоналістичний діяч, письменник, критик і публіцист, в 1876—1879 рр. редактор журналу «Правда».

«Живое слово» — український літературно-науковий і політичний журнал «москвофільського» напряму, один номер якого вийшов у Львові 1899 р.

«Батьківщина» — політична і наукова газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила у Львові в 1879—1896 рр.

С. 70. «Дзвінок»— двотижневий ілюстрований журнал для дітей і юнацтва ліберально-буржуазного напряму, орган народовського «Руського товариства педагогічного». Видавався у Львові протягом 1890—1914 рр.

«Журнал министерства народного просвещения» — орган міністерства народної освіти. Виходив у Петербурзі в 1834—1917 рр.

С. 71. «Санкт-Петербургские ведомости»— російська офіційна газета, виходила в Петербурзі в 1728—1917 рр.

С. 72. «Галицько-руська матиця» — культурно-освітнє товариство в Галичині, засноване у Львові 1848 р., займалося видавничою діяльністю.

МОСКОВСЬКА ЛАСТІВКА НА ГАЛИЦЬКІЙ РУСІ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, кн. 10, с. 42—51, під рубрикою «Уваги на сучасні теми».

Подається за першодруком.

С. 73. Вергун Дмитро Миколайович (1871—1951) — український реакційний поет і публіцист, видавець «москвофільського» журналу «Славянский век», що виходив у Відні у 1900—1905 роках.

З 1945 р. жив у США, стояв на реакційних антирадянських позиціях.

Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909) — український поет і журналіст, один з ідеологів «москвофільства».

С. 74. Корш Федір Євгенович (1843—1915) — російський учений-філолог, перекладач, автор кількох оригінальних віршів українською мовою.

Надсон Семен Якович (1862—1887) — російський поет.

Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — російський письменник. Один із ідеологів слов'янофільства.

«СЛАВЯНСКИЕ НАЧАЛА» д. ВЕРГУНА

Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, кн. 11, с. 100—103, у розділі «Уваги на сучасні теми».

Подається за першодруком.

С. 78. «Славянский век» — журнал «москвофільського» напряму. Видавався у Відні у 1900—1905 рр.

«Slavische Jahrbücher» (точна назва — «Jahrbücher für slavische Litteratur, Kunst und Wissenschaft») — перший німецький славістичний журнал, що видавався у Лейпцігу в 1843—1848 рр. Заснований сербським славістом Яном-Петером Йорданом (1818—1891).

Єлінек Едвард (1855—1897)— чеський письменник, видавець журналу «Slovanský sbornik», що виходив у Празі у 1881—1887 рр.

Черни Адольф (1864—1952) — чеський славіст, поет і перекладач, засновник журналу «Slovanský přehled» (1898).

Ягич Ватрослав (1838—1923) — видатний хорватський філолог, з 1876 р. професор славістики у Віденському університеті.

С. 79. ... вірш д. Вергуна, цитований у попередній книжці... — Тобто в ЛНВ, 1901, кн. 10 (див. с. 75 цього тому).

Аксаков Костянтин Сергійович (1817—1860) — російський письменник, критик, один з ідеологів слов'янофільства.

... Ваканової драми... — Йдеться про драму німецького драматурга Стефана Вакано «Перед досвітом», надруковану в ЛНВ, 1901, кн. 11, 12.

Радич Стефан (1871—1928) — хорватський письменник, засновник і керівник хорватської селянської партії.

Наші читачі знають уже ...— Йдеться про кореспонденцію «Всеслов'янин» із Куликова» за підписом *В.* (ЛНВ, 1901, кн. 4).

С. 80. Гедоц (Гедоз) Анрі (1842 — ?) — французький географ і етнограф.

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845—1929) — російський і польський мовознавець, обстоював право української мови на вільний розвиток. У кореспонденції «Всеслов'янин» із Куликова» повністю передруковано його статтю «Z nieprzebranej skarbnicy nieporozumień «wszechslowiańskich». Z powodu odczytu p. Werguna w «Solanym Grodku» 2 [15] lutego r. b.» («Kraj», 1901, № 7).

... погодінської барви.. —Тобто тих, що дотримувалися концепцій Михайла Петровича Погодіна (1800—1875), російського дворянського історика, письменника і публіциста офі-

ційно-монархічного напряму, який висунув реакційну ідею про створення російсько-слов'янської імперії від Адріатики до Камчатки і Алеутських островів.

С. 81. «У р а, н а ш в е к р у с с к о - с л а в я н с к и й ...» — Цитата з вірша Д. Вергуна «За Русь, за Русь! (Слова к студенческому маршу)».

[ЗАУВАЖЕННЯ ДО КОРЕСПОНДЕНЦІЇ «ПЛАГІАТ (?) СЕНКЕВИЧА»]

Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, кн. 12, с. 25. Підпис: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

Зауваження І. Франка додано до опублікованої в ЛНВ кореспонденції про те, що італійський критик професор Антоніо Каваллі добачає в романі Г. Сенкевича «Quo vadis» плагіат. На думку італійського вченого, цей роман є тільки більш-менш вдалою переробкою роману відомого італійського поета і белетриста Алессандро Мандзоні (1785—1873) «I promessi sposi» («Заручені»).

С е н к е в и ч Генрік (1846—1916) — польський письменник, автор історичних романів.

С. 82. Е ш е н б а х Вольфрам фон (близько 1170 — близько 1226) — німецький поет і романіст.

И В. Р О Т А Р. ЕПИФАНИЙ СЛАВИНЕЦКИЙ, ЛИТЕРАТУРНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ XVII В.

(«Киевская старина», 1900, X—XII)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 3, с. 20—21.

Подається за першодруком.

С. 83. С л а в и н е ц ь к и й Єпіфаній (? — 1675) — український і російський письменник, перекладач і педагог.

... в п р о ц е с і п а т р і а р х а Н и к о н а...— Йдеться про розгляд на Московському соборі у 1660—1666 рр. справи про відречення московського патріарха Никона (1605—1681) від патріаршества, на якому Єпіфаній Славинецький виступав на захист Никона.

... д и с п у т і з С и м е о н о м П о л о ц ь к и м.— У праці Ів. Ротара викладається «разглагольство» Єпіфанія Славинецького з Симеоном Полоцьким «о времени пресуществления святых даров».

С. 84. М е д в е д е в Сильвестр (1641—1691) — російський церковний письменник.

С о б о л е в с ь к и й Олексій Іванович (1857—1929) — російський філолог, академік Петербурзької Академії наук (з 1900 р., потім АН СРСР). Йдеться про його працю «Кто был первый русский библиограф?» (1891).

.. б і о г р а ф М е д в е д є в а, П р о з о р о в с ь к и й...— Йдеться про А. Прозоровського, автора праці «Сильвестр Медведев, его жизнь и деятельность» (М., 1896).

П. ГАВРИЛОВ. ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛЬСКИХ И ЮЖНОРУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕЧЕНИЙ ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVII ВЕКА В СВЯЗИ С ОБЩИМ НАПРАВЛЕНИЕМ ТОГДАШНЕЙ ФРАНЦУЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

(«Киевская старина», 1900, IV—V)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 3, с. 21—24. Подається за першодруком.

С. 86. Сирокомля Владислав (Людвіг Кондратович; 1823—1862) — польський письменник, перекладач, автор «Історії польської літератури» («Dzieje literatury polskiej»).

Мацейовський Вацлав Александр (1793—1883) — польський буржуазний історик і юрист.

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — російський юрист, історик літератури і публіцист, один з авторів (разом з О. М. Пипіним) «Истории славянских литератур» (т. 1—2, 1878—1881).

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури, етнограф, археограф, академік Петербурзької Академії наук (з 1896 р.), автор «Історії російської етнографії» (1890—1892).

Мехержинський Кароль (1800—1881) — польський історик літератури, мовознавець.

Лелевель Йоахім (1786—1861) — польський історик і громадський діяч, ідеолог польського демократичного руху першої половини XIX ст.

Шайноха Кароль (1818—1888) — польський буржуазний історик.

Бобжинський Міхал (1849—1935) — польський буржуазний історик.

С. 87. Коховський Веспасіан (1633—1700) — польський поет і історик.

Потоцький Вацлав (1625—1695) — польський поет.

Пасек Ян Хризостом (близько 1663—1701) — польський хроніст, автор «Pamiętników», в яких зобразив життя польської шляхти в 1665—1688 рр.

Рудавський Ян (1617—1690) — польський історик і письменник.

Опалінський Лукаш (1612—1662) — польський письменник-сатирик, теоретик поезії.

Шерр Йоганн (1817—1886) — німецький історик літератури, публіцист.

Дюпюї Шарль Франсуа (1742—1809) — французький філософ, атеїст.

Расін Жан (1639—1699) — французький драматург, представник класицизму.

С. 88. Лапіде Корнелій (1568—1637) — італійський богослов, коментатор Біблії.

Вораціне Якоб де (близько 1230—1298) — генуезький єпископ, автор збірки агіографічних творів «Золота легенда».

Л і р а Ніколаус де (? — 1340) — французький богослов, коментатор Біблії.

М а р і н і з м — літературна течія в Італії XVII ст., гедоністичне, галантно-еротичне крило барокко.

М а р і н і Джамбаттіста (1569—1625) — італійський поет, представник італійського барокко XVII ст.

В. Н. П Е Р Е Т Ц. ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ

Том I. Из истории русской песни. Часть 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI—XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». Часть 2. Приложения. Описание сборников псальм, кантов и песен. Вирши из старопечатных изданий. Малорусские песни из рукописей XVIII в. Указатели. СПб., I—II, 1900.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 3, с. 24—28. Подається за першодруком.

С. 89. ... п р а ц я ... о б г о в о р е н а м н о ю ...— йдеться про рецензію І. Я. Франка на працю В. М. Перетца «Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII в.» (1896), надруковану в ЗНТШ, 1900, кн. 6 (див. стор. 51—57 цього тому).

С. 90. ... н а н е д а в н і м а р х е о л о г і ч н і м з ' ї з д і в К и є в і ... — Тобто на XI археологічному з'їзді, що відбувся у Києв і 1899 р.

... м о ю п р о б у р е с т а в р у в а н н я в і р ш о в о ї ф о р м и «П і с н і п р о Р о м а н а» і «С л о в а о Л а з а р е в е в о с к р е с е н и и» ...— Йдеться про розвідку І. Я. Франка «Слово о Лазареве воскресении», опубліковану в ЗНТШ, 1900, кн. 3 і 4, в якій подано уривки реставрованих віршами текстів «Слова о Романе Волынском» і «Слова о Лазареве воскресении» (див. т. 32 цього видання).

П і з і д Георгій (610—641) — візантійський поет, автор історичних поем та поеми про створення світу, що під назвою «Шестоднев», або «Похвала к богу о сотворении всея твари», поширилася у східних слов'ян.

С. 91. В е с е л о в с ь к и й Олександр Миколайович (1838—1906) — російський літературознавець, фольклорист, етнограф, академік (з 1880 р.). Йдеться про його працю «Южнорусские былины» (1881).

С м о т р и ц ь к и й Мелетій (близько 1578— 1633) — український письменник-полеміст, філолог, автор «Грамматіки славенскія...» (1618). Після 1627 р. став на бік унії, прийняв католицтво.

А л ь в а р Еммануїл — автор підручника латинської граматики, за яким навчалися в давніх українських та польських школах.

С. 92. «Хмельниччина 1648 — [16]49 років у сучасних віршах» — праця І. Я. Франка, опублікована в ЗНТШ, 1898, кн. 3—4 (див. т. 31 цього видання).

Єрлич Йоахим (1598 — близько 1673) — польський хроніст XVII ст., автор «Літопису, або Хроніки Йоахима Єрлича», що охоплює період з 1620 до 1673 рр.

В. Н. ПЕРЕТЦ. ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ

Т. II. Из истории старинной русской повести. 1. Слухи и толки о патриархе Никоне в литературиой обработке писателей XVII—XVIII в. (Спб., 1900, с. 68)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 3, с. 28—30. Подається за першодруком.

С. 94. Аввакум Петрович (1620 або 1621—1682) — російський письменник.

С. 95. Патарський Мефодій (? — 312) — візантійський церковний письменник III ст., автор полемічних творів, спрямованих проти поганських та єретичних вчень.

Зизаній Стефан (близько 1570 — близько 1605) — український релігійний письменник. Йдеться про його книжку «Казанье святого Кирилла, патриархи иерусалимского о антихристе и знаках его. З розширением науки против ересей розных» (1596).

«Кириллова книга» — збірник слів (проповідей) патріарха єрусалимського Кирила, надрукований у Москві 1644 р. Передруковувався двічі — 1784 та 1791 р. в Гродному.

Н. ЯНЧУК. К ИСТОРИИ И ХАРАКТЕРИСТИКЕ ЖЕНСКИХ ТИПОВ В ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ

(«Юбилейный сборник в честь Вс. Миллера», М., 1900, стор. 348—367, і окрема відбитка)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 4, с. 14—15. Автограф зберігається в ІЛ, ф. 3, № 812. Між автографом і першодруком є несуттєві різночитання.

Подається за першодруком.

Янчук Микола Андрійович (1859—1921) — український, російський та білоруський фольклорист і письменник.

Міллер Всеволод Федорович (1848—1913) — російський фольклорист, мовознавець, етнограф.

С. 97. «Этнографическое обозрение» — російський науковий журнал. Виходив у Москві у 1889—1916 рр.

С. 98. Петрарка Франческо (1304—1374) — італійський поет.

Ганка Вацлав (1791—1861) — чеський поет, філолог, діяч національного відродження.

Скарга Петро (Павенський; 1536—1612) — польський політичний і церковний діяч, єзуїт, брав активну участь у релігійній полеміці з православ'ям.

ПАВЕЛ СИМОНИ. СТАРИННЫЕ СБОРНИКИ РУССКИХ ПОСЛОВИЦ, ПОГОВОРОК, ЗАГАДОК И ПРОЧ. XVII—XIX ст.

Выпуск I—II. Издание отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук, Спб., 1899, стор. XIX + 216 + 7 + XII + 4

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 4, с. 16.

Автограф зберігається в ІЛ, ф. 3, № 812. Між автографом і першодруком є несуттєві різночитання.

Подається за першодруком.

Симоні Павло Костянтинович (1859—1939) — російський історик давньої літератури, бібліограф.

ALEKSANDER KOŁESSA.

Ukraińska rytmika ludowa w poezjach Bohdana Zaleskiego. Львів, 1900, с. 78 (відбитка з «Księgi pamiętniczej uniw[ersytetu] Lwowskiego»)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 4, с. 30—31.

Подається за першодруком.

Колесса Олександр Михайлович (1867—1945) — український мовознавець і літературознавець, громадський діяч. Окремі його праці позначені буржуазними тенденціями.

Залеський Юзеф Богдан (1802—1886) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі.

KORESPONDENCYA JOZEFA BOHDANA ZALESKIEGO

Wydał Dyonizy Zaleski, том 1, Львів, 1900, с. 1—299 (Передрук з «Przewodnika nauk[owedo] i liter[ackiego]»)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 5, с. 22—23. Автограф зберігається в ІЛ, ф. 3, № 781, с. 1—5. Між автографом і першодруком є кілька несуттєвих різночитань.

Подається за першодруком.

С. 102. ... у славній трилогії Сенкевича ...— Йдеться про романи Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем» (1884), «Потоп» (1886) і «Пан Володийовський» (1887—1888).

С. 103. Грабовський Міхал (1804—1863) — польський літературний критик, письменник, представник «української школи» в польській літературі.

Бельовський Август (1806—1876) — польський письменник та історик.

Набеляк Людвік (1804—1883) — польський поет, літературний критик, історик, учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр.

Гощинський Северин (1801—1876) — польський поет-романтик, найвизначніший представник «української школи» в польській літературі.

Семенський Люціан (1807—1877) — польський поет, перекладач, критик і публіцист.

Змартвихвстанська громада — польський чернечий орден, заснований 1842 р. в Римі Богданом Янським (1800—1840), Петром Семененком (1814—1866) та Ієронімом Койсевичем (1822— 1873) для здійснення експансіоністських планів Ватікану на Сході Європи.

Вітвицький Стефан (1802—1847) — польський письменник.

Словацький Юліуш (1809—1849) — великий польський поет-демократ.

STANISŁAW ZDZIARSKI. ZE STUDJÓW NAD «SZKOŁĄ UKRAIŃSKĄ».

Kierunek ludowy w poezji («Ateneum», 1900, том IV, стор. 335—362)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 5, с. 24—26. Автограф зберігається в ІЛ, ф. 3, № 782. Між автографом і першодруком є несуттєві різночитання.

Подається за першодруком.

Здзярський Станіслав (1878—1928) — польський філолог і фольклорист. Вивчав, зокрема, творчість так званої «української школи» в польській літературі.

«Ateneum» — польський літературно-критичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Варшаві у 1876—1901 рр.

С. 104. Олізаровський Томаш Август (1852—1908) — польський поет, драматург.

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — російський та український літературознавець і фольклорист. Йдеться про його працю «Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX века» (1888).

Гроза Александр (1807—1875) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі.

Головінський Ігнаци (1801—1855) — польський поет і прозаїк, представник «української школи» в польській літературі.

ЮБИЛЕЙНЫЙ СБОРНИК В ЧЕСТЬ ВСЕВОЛОДА ФЕДОРОВИЧА МИЛЛЕРА, ИЗДАННЫЙ ЕГО УЧЕНИКАМИ И ПОЧИТАТЕЛЯМИ ПОД РЕДАКЦИЕЙ Н. А. ЯНЧУКА

Москва, 1900, ст. XXII + 368,4°. (Відб. з XCVII т. «Известий Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии»)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 5, с. 32—38. Уривок автографа (перший абзац статті) зберігається в ІЛ, ф. 3, № 812, с. 1.

Подається за першодруком.

«Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии» — науковий збірник, видавався в Москві в 1866—1916 рр.

С. 107. ... були вже обговорені в «Записках» (т. XL).—У 40-му томі ЗНТШ надруковані рецензії на праці О. Шахматова «Начальный летописный свод и его источники» та В. Каллаша «Несколько догадок и соображений по поводу «Слова о полку Игореве»

Ланге Тор (1851—1915) — датський поет, перекладач, переклав датською мовою «Слово о полку Ігоревім».

Грузинський Олексій Євгенович (1858—1930) — російський літературознавець.

С. 108. Малинка Олександр (1856—1941) — український етнограф.

Дикарєв Митрофан Олексійович (1854—1899) — російський і український етнограф.

Пілат — римський намісник в Палестині у 26—36 рр. н. е.

Тіберій Клавдій Нерон (42 до н. е.— 37 н. е.) — римський імператор.

Аттая Михайло Йосипович (1852—1924) — російський сходознавець.

Марков Олексій Володимирович (1877—1917) — російський фольклорист.

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — український учений-філолог, сходознавець, письменник, академік АН УРСР (з 1919 р.).

Брандт Роман Федорович (1853—1920) — російський славіст.

Мірра Джаффар — під цим псевдонімом у «Юбилейном сборнике в честь Всеволода Федоровича Миллера...» надруковано статтю А. Ю. Кримського «Об искусственном образовании парных слов (Raimwörter)».

Мілюков Павло Миколайович (1859—1943) — російський буржуазний історик. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — білоемігрант.

Сперанський Михайло Несторович (1863—1938) — російський літературознавець, етнограф, фольклорист, академік АН СРСР (з 1921 р.).

С. 110. Кирпичников Олександр Іванович (1845—1903) — російський літературознавець.

Халатьянц Григорій Абрамович (1858—1912) — вірменський філолог, етнограф, фольклорист.

Мойсей Хоренський (близько 407—487) — вірменський письменник, історик, перекладач.

Євсебій Памфіл (263—340) — християнський церковний історик.

Флавій Йосиф (37—38 — після 100) — давньоєврейський історик, автор «Історії іудейської війни».

Григор'єв Олександр Дмитрович (1874—1940) — російський фольклорист, історик давньоруської літератури.

С. 111. Шамбінаго Сергій Костянтинович (1871—1948) — російський літературознавець.

С. 112. Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український фольклорист, етнограф і літературознавець, академік АН УРСР (з 1919 р.).

Стороженко Олекса Петрович (1805—1874) — український письменник, автор оповідань і повістей гумористичного та історико-романтичного характеру.

Гордлевський Володимир Олександрович (1876—1956) — радянський сходознавець, академік АН СРСР (з 1946 р.).

Сомадева (Сомадевабхатта) — індійський поет другої половини XI ст. Автор поеми «Катхасаріт-сагара» («Море казкових рік»), що включає в себе міфи, легенди, казки, байки, притчі, анекдоти.

С. 113. Добровольський Володимир Миколайович (1856—1920) — російський етнограф, фольклорист.

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867—1934) — білоруський історик ліберально-буржуазного напряму.

Пріап — в античній релігії бог родючості, покровитель виноградників та фруктових садів.

Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847—1918) — український буржуазний етнограф, археолог і антрополог.

Іванов Петро Васильович (1837—1927) — російський етнограф ліберально-буржуазного напряму.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Данило Млака (Ізидор Воробкевич). Над Прутом]

Вперше надруковано у вид.: Млака Д. [Воробкевич Ізидор]. Над Прутом. Збірник поезій. Львів, 1901, с. 1—2.

Подається за першодруком.

ПЕРШЕ ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ФЕДЬКОВИЧА

Вперше надруковано у газ. «Діло», 1901, 20 жовт. (2 листоп.); 27 жовт. (9 листоп.); 29 жовт. (11 листоп.); 17 (30) груд.; 18 (31) груд.; 1902, 2 (15) січ.

Подається за першодруком.

С. 116. «Руська бесіда» — товариство дрібнобуржуазної інтелігенції, створене в Чернівцях 1869 р., організовувало бібліотеки, хори, театральні аматорські гуртки тощо.

... се видання обмежилось одним випуском.— Йдеться про видання: «Твори (Перше повне видання).— Т. 1. Вип. 1. Упорядкував д-р В. Щурат», Чернівці, 1896.

Щурат Василь Григорович (1871—1948) — український літературознавець, фольклорист, поет, академік АН УРСР (з 1929 р.).

... просторою розвідкою про Федьковича.— Йдеться про працю О. М. Колесси «Юрій Коссован (Осип, Домінік, Ігор Гординський де Федькович) Проба критичного розбору автобіографічних його повістей та його життепису», Львів, 1893.

С. 118. ... видання Шевченка проф. Огоновського.— Йдеться про здійснене О. М. Огоновським видання творів Т. Г. Шевченка «Кобзар», т. 1—4, Львів, 1893—1898.

... видання Дідицького ...— тобто «Поезії Іосифа Федьковича», ч. 1 (Львів, 1862), видані Б. А. Дідицьким.

... коломийськими випусками.— Йдеться про коломийське видання Федьковичевих поезій (два випуски — 1867 р., третій — 1868 р.).

С. 119. Горбаль Кость (1836—1903) — український ліберально-буржуазний журналіст.

«Вечерниці» — літературно-громадський тижневик, орган «народовців», виходив у Львові в 1862—1863 роках.

Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — український економіст-статистик, етнограф і публіцист прогресивного напряму.

С. 120. «Просвіта» — культурно-освітня громадська організація, заснована «народовцями» у Львові 1868 р. Спочатку діяльність «Просвіт» мала ліберально-буржуазний характер. З кінця XIX ст. більшість «Просвіт» стала осередками пропаганди буржуазного націоналізму.

Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — український філолог, поет, природознавець.

С. 121. Кобилянський Антін (1837—1910) — український буржуазний культурно-освітній діяч, публіцист.

... вновооснованій тоді руській політичній газеті.— Йдеться про «москвофільську» газету «Слово» (1861—1877), засновану Б. Дідицьким у Львові.

С. 122. Романчук Юліан (1842—1932) — громадсько-політичний діяч буржуазно-націоналістичного напряму; один із лідерів «народовців».

Заревич Федір (1835—1879) — український письменник і журналіст «народовського» напряму.

Уланд Людвіг (1786—1862) — німецький поет-романтик, драматург.

Поль Вінценти (1807—1872) — польський поет-романтик консервативного напряму.

С. 123. «Галичанин» — літературний збірник. Виданий у Львові у 1862—1863 рр. чотирма випусками Яковом Головацьким і Богданом Дідицьким. Вірші Ю. Федьковича — у першому випуску.

«Мета» — український літературно-політичний журнал, орган «народовців», виходив у Львові в 1863—1865 рр.

«Нива» — український літературно-публіцистичний журнал, орган «народовців», видавався у Львові 1865 р.

«Руська хата» — буковинський альманах на рік 1877. Видав Данило Млака (Сидір Воробкевич) (Львів і Чернівці, 1877).

С. 124. «Родимый листок» — літературно-науковий журнал «москвофільського» напряму, виходив у Чернівцях у 1879—1882 рр.

«Русь» — українська реакційна газета, виходила у Львові 1867 р. двічі на тиждень.

Ташячкевич Данило Іванович (1842—1906) — український культурно-громадський діяч «народовського» напряму.

Партицький Омелян Осипович (1840—1895) — український мовознавець, історик і педагог ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму.

С. 126. Події, що глибоко зворушили всю нашу галицьку Русь... — Йдеться про так звану сецесію (вихід). 1901 року на знак протесту проти заборони австрійською цісарською владою української мови у Львівському університеті частина української студентської молоді роз'їхалась по інших університетах.

С. 128. Паньківський Кость Федорович (1855—1915) — український громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, видавець.

С. 136. Цардуст (Заратустра) — Заратуштра (10—1-а пол. VI ст. до н. е.), «пророк» і реформатор давньоіранської релігії, автор найдавнішої частини збірки священних книг давньоіранської релігії «Авеста».

ДО ІСТОРІЇ ЧЕСЬКО-РУСЬКИХ ВЗАЄМИН

Вперше чеською мовою під заголовком «K dejinam česko-rusinské vzájemnosti» надруковано в журн. «Slovanský přehled», 1901, № 4, с. 156—160. Українською мовою вперше надруковано в журн. «Дукля», 1960, № 4, с. 90—93, у публікації М. Мольнара «Іван Франко про чесько-українські взаємовідносини».

Автограф — ІЛ, ф. 3, № 554.

Подається за автографом.

«Дукля» — український літературно-художній та громадсько-політичний журнал. Видається в м. Пряшеві (Чехословаччина) з 1953 р.

С. 137. Володимир Великий (? — 1015) — великий князь київський.

С. 138. Празький Єронім (? — 1416) — чеський учений, однодумець і соратник Яна Гуса.

...українські козаки були в рядах... таборитів... — В Гуситських війнах (1419—1439) на боці гуситів брали участь загони волинського князя Ф. Острозького та польського князя С. Корибутовича, в складі яких були українські, білоруські і польські селяни й міська біднота.

Скорина Георгій (Франциск) (близько 1430 — близько 1540) — білоруський першодрукар, громадський і культурний діяч.

Чехи по погромі на Білій горі...— У битві біля Білої гори 8 листопада 1620 р. чеські повстанці, що боролися за національну незалежність чеських земель, були розгромлені австрійськими військами. Чехія втратила залишки політичної самостійності і перетворилася на австрійську провінцію.

С. 139. Коллар Ян (1793—1852) — чеський поет і вчений, поборник ідеї єднання і дружби слов'янських народів.

Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, учасник прогресивного літературного угрупування українських письменників «Руська трійця».

Шевченко писав поему про Івана Гуса, з якої дохувались до нас тільки деякі

чудово гарні відривки ... — На час написання статті (1901) у різних періодичних виданнях були опубліковані лише вступ та окремі уривки поеми Т. Г. Шевченка «Єретик». Повністю поема вперше опублікована 1907 р. у петербурзькому виданні «Кобзаря».

Шафарик Павел Йозеф (1795—1861) — визначний чеський і словацький філолог та історик, діяч чеського і словацького відродження.

Рік 1848 бачив у Празі також репрезентантів Галицької Русі... — У червні 1848 р. у Празі відбувся перший слов'янський з'їзд, на якому були представники галицької інтелігенції.

С. 140. Палацький Франтішек (1798—1876) — чеський історик та політичний діяч ліберально-буржуазного напряму.

Ріґер Франтішек Владіслав (1818—1903) — чеський буржуазний політичний діяч і публіцист.

С. 141. Коубек Ян Православ (1805—1854) — чеський прогресивний письменник, перекладач.

Зап Карел Владіслав (1812—1871) — чеський письменник і перекладач прогресивного напряму, перекладав з польської і російської літератур.

«Časopis českeho Museum» — науковий журнал, що виходив у Празі з 1827 р. під назвою «Časopis Musea kralovstvi Ceskeho», а у 1855—1919 рр.— під назвою «Časopis spolecnosti vlastenckého Museum v Čechach» як орган Чеського музею

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник і фольклорист, учасник «Руської трійці».

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український поет, учений і педагог, учасник «Руської трійці».

«Кролевдворська рукопись» («Краледворський рукопис») — збірка чеських поезій, підроблених під стародавні пам'ятки чеськими філологами В. Ганкою і Й. Ліндою (1793—1834). Виданий 1819 р.

Гавлічек-Боровський Карел (1821—1856) — чеський письменник.

... збірка всіх важніших Гавлічкових поезій ...— І. Я. Франко має на увазі збірку своїх перекладів з К. Гавлічка-Боровського «Карел Гавлічек-Боровський. Вибір поезій. Переклад Івана Франка з життєписом Гавлічка», видану у Львові 1901 р.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Вперше під назвою «Die ukrainische (ruthenische) Literatur» надруковано німецькою мовою в журн. «Aus fremden Zungen», 1901, № 8. с. 382—383.

Подається за першодруком в українському перекладі (скорочено).

«Aus fremden Zungen» — німецький літературний журнал, виходив у 1891—1914 рр. в Штутгарті, Лейпцігу та Берліні.

С. 142. Пчілка Олена — літературний псевдонім Ольги Петрівни Косач (1849—1930). Виступала як письменниця, етнограф,

публіцист, громадський діяч і журналіст. У суспільно-політичних питаннях стояла на ліберально-буржуазних позиціях.

П а в л и к Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму.

С. 143. «П р а ц я» — українська газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила в Чернівцях 1897 р.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до видання: «Старохристиянські легенди. Із книги «Народовіщаніє». Вибрав і переклав Володимир Гнатюк». Львів, 1901]

Вперше надруковано у вид.: «Старохристиянські легенди. Із книги «Народовіщаніє» вибрав і переклав Володимир Гнатюк». Львів, с. 3—4.

Подається за першодруком.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: В і л ь я м Ш е к с п і р. Ромео та Джульєтта. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901]

Вперше надруковано у вид.: Ш е к с п і р В. Ромео та Джульєтта. Переклад П. О. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями д-ра Ів. Франка. Львів, 1901, с. III—XIV.

Подається за першодруком.

С. 146. Б р а н д е с Георг (1842—1927) — датський історик літератури, літературний критик.

С. 147. Р о д е Ервін (1849—1898) — німецький філолог.

М а з у ч ч і о Томазо (Мазуччо Салернітанець, Томазо Гуардаті; 1410—1415 — близько 1475) — італійський письменник, автор збірки «Новеліно» (перше видання — 1476 р.).

С. 148. Д а П о р т о Луїджі (1485—1529) — італійський письменник, автор новели про Ромео і Джульєтту (1524), що дійшла до нас у двох редакціях: «Бендоніана» і «Марколіана».

Г і б е л і н и — політичне угрупування феодально-дворянської аристократії в Італії XII—XV ст., яке підтримувало претензії імператорів Священної Римської імперії на право бути володарями Італії.

Б а н д е л л о Матео (близько 1485—1561) — італійський письменник-новеліст. До новелістики Банделло звертались драматурги Європи XV—XVII ст., зокрема В. Шекспір.

С. 149. Г р о т о Луїджі (1541—1583) — італійський поет, драматург, перекладач.

Б е л ь ф о р е Франсуа де (1530—1583) — французький письменник та історик. Опублікував багато компілятивних, перекладних чи наслідувальних праць, у тому числі «Необыкновенные истории, извлеченные из многих знаменитых авторов» (тт. 1—3, 1580). Сюжет однієї з «Незвичайних історій» використав В. Шекспір для трагедії «Гамлет».

С. 155. ...з а з н а ч е н і н а м и в н о т а х...— Тобто в нотатках (примітках І. Я. Франка) до Кулішевого перекладу «Ромео та Джульєтти», надрукованих у виданні: Ш е к с п і р В. Ромео та Джульєтта. Переклад П. О. Куліша, Львів, 1901, с. 128—132.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Вільям Шекспір. Багацько галасу знічев'я. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901]

Вперше надруковано у вид.: Шекспір В. Багацько галасу знічев'я. Переклад П. О. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями д-ра Ів. Франка. Львів, 1901, с. III—XII.

Подається за першодруком.

С. 156. Ессекс Роберт Девер'є (1561—1601) — англійський політичний діяч. У 1599 р. придушив повстання в Ірландії.

С. 158. ... Банделло (близько 1485—1561) ...— у І. Я. Франка: «род[ився] 1480 — ум[ер] 1562». Виправлено нами.

С. 159. Аріосто Лудовіко (1474—1533) — італійський поет. Йдеться про його поему «Несамовитий Роланд» (1532).

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Вільям Шекспір. Антоній і Клеопатра. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901]

Вперше надруковано у вид. Шекспір В. Антоній і Клеопатра. Переклад П. О. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями д-ра Ів. Франка. Львів, 1901, с. III—XIV.

Подається за першодруком.

С. 164. Плутарх (близько 46 — близько 126) — давньогрецький письменник, автор «Паралельних біографій» — життєписів видатних римських та грецьких діячів.

Кассій Лонгін Гай (близько 85—42 до н. е.) — римський політичний діяч.

Брут Марк Юній (85—42 до н. е.) — римський політичний діяч.

С. 165. Помпей Секст (близько 75—35 до н. е.) — римський полководець і політичний діяч.

Ерос, Скар — дійові особи драми В Шекспіра «Антоній і Клеопатра».

С. 167. Мізенум — давньоримське місто на березі Неаполітанської затоки.

НАША ПОЕЗІЯ В 1901 РОЦІ

Вперше надруковано: вступ та розділ І — «Розсипані перли» В. Пачовського» — ЛНВ, 1902, кн. 1, с. 33—48; розділ II «А. Кримський «Пальмове гілля» — ЛНВ, 1902, кн. 2, с. 115—125.

Подається за першодруком.

С. 174. Врхліцький Ярослав (літературний псевдонім Фріда Емілія Богуша; 1853—1912) — чеський поет і перекладач демократичного напряму.

С. 175. «Руська антологія» — власне «Антологія руська», збірка української поезії, видана товариством «Дружній лихвар» у 1880 р.

«Дружній лихвар» — студентське видавничо-освітнє товариство «народовського» напряму у Львові; існувало протягом 1871—1882 рр. (пізніше під назвою «Академічне братство»).

Пачовський Василь Миколайович (1878—1942) — український поет. Збірка «Розсипані перли» видана у Львові 1901 р. Названі І. Я. Франком дві інші збірки, які В. Пачовський планував видати, не вийшли.

С. 176. «Молода Україна» — український студентський журнал ліберально-буржуазного напряму, що виходив у Львові в 1900—1902 рр.

С. 189. Гафіз (Хафіз) (літературний псевдонім Мохаммеда Шамседдіна; близько 1325—1389) — видатний перський поет.

Хайям Омар (близько 1048—1122) — перський і таджицький поет, учений.

Фірдоусі Абулькасим (близько 940 — 1020 або 1030) — таджицький і перський поет.

... першу більшу збірку поезій ...— Мається на увазі збірка поезій А. Кримського «Пальмове гілля. Екзотичні поезії (1898—1901)», Львів, 1901.

С. 197. Сапфона (Сапфо) — давньогрецька поетеса кінця VII — початку VI ст. до н. е.

... згадуючи Шевченкове свято на Кавказі ...— І. Я Франко має на увазі поезію XLIV із циклу «Кохання по-людському»—«Тарасове свято на чужині («В дальній Кавказщині, в краї чужому...»).

С. 198. Едом — Ідумея, давня країна в Передній Азії, на південь від Палестини.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: Вільям Шекспір. Король Лір Переклад П. О. Куліша. Львів, 1902]

Вперше надруковано у вид. Шекспір В. Король Лір. Переклад П. О. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями д-ра Ів. Франка. Львів, 1902, с. III—XVI.

Подається за першодруком.

С. 200. ... про боротьбу Білої й Червоної рожі ...— Мається на увазі тривала війна (1455—1485) між двома англійськими династіями — Ланкастерською (у гербі — червона троянда) та Йоркською (у гербі — біла троянда), яка привела до винищення обох цих династій. Війна була останнім спалахом феодальної анархії перед встановленням абсолютизму.

... відки недавно перед тим узяв був тему для свойого «Макбета» ...— Сучасні дослідники вважають, що «Макбет» був написаний дещо пізніше, ніж «Король Лір».

Голіншед Рафаель — англійський історик XVI ст., з його «Хронік Англії, Шотландії й Ірландії» Шекспір брав сюжетні колізії для багатьох своїх драм.

Готфрід із Монмута, або Гальфрід Монмаутський (? — 1154 р.) — автор «Історії бриттів», написаної між 1132—1133 рр. і присвяченої подіям англо-саксонської і нормандської історії.

Вас — нормандський поет (? — після 1174), автор віршованого «роману» «Діяння бриттів», який називають також «Брутом», написаного близько 1155 р., джерелом якого був латиський твір

Гальфріда Монмаутського і який сам став джерелом багатьох літературних творів.

Л а й м о н — англійський поет початку XVII ст. Його «Брут» (близько 1205 р.) являє собою дуже довгу віршовану історію Британії починаючи від легендарного Брута до кінця VII ст.

С. 202. С і д н е й Філіпп (1554—1586) — англійський письменник і політичний діяч, один із видатних представників літератури англійського відродження.

С. 203. ... в е л и к и й п о р о х о в и й з а г о в і р...— Мається на увазі змова, організована католиками в Лондоні 5 листопада 1605 р. з метою висадити в повітря парламент.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: В і л ь я м Ш е к с п і р. Міра за міру. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1902]

Вперше надруковано у вид.: Ш е к с п і р В. Міра за міру. Переклад П. О. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями д-ра Ів. Франка. Львів, 1902, с. III— XVIII.

Подається за першодруком.

С. 211. Д ж і р а л ь д і Чінтіо Джамбаттіста (1504—1573) — італійський гуманіст, теоретик літератури, письменник.

... п о с л у ж и л а а н г л і й с ь к о м у п и с ь м е н н и к о в і Г в і т с т о н о в і ... —Джордж Уетстон (1544—1587), англійський письменник, використавши сюжет Чінтіо у своїй віршованій драмі «Промос і Кассандра» (1578), згодом надрукував також новелу на цю тему у збірнику «Гептамерон дотепних розмов».

С. 215. «Г л о б» — власне «Глобус», лондонський театр, який існував з 1599 до 1644 р.

Б е р б е д ж Річард (близько 1567—1619) — найвидатніший актор англійського театру епохи Відродження, друг Шекспіра. Для нього Шекспір написав ролі Річарда III, Гамлета, Отелло, Ліра, Макбета, Просперо.

С. 218. Г а р у н-а л ь-Р а ш і д — герой «авантюрного» циклу арабських казок «Тисяча і однієї ночі», ідеалізований тип доброго, великодушного правителя, дуже далекий від історичного Гарун-аль-Рашіда (763—809), арабського халіфа з династії Аббасидів.

С. 221. Д а в е н а н т Вільям (1606—1668) — англійський драматург і театральний діяч, вихователь цілої плеяди молодих англійських акторів.

М о д ж е є в с ь к а Гелена (1840—1909) — польська актриса.

П. О. К У Л І Ш. ХУТОРНІ НЕДОГАРКИ.

Харків. Печатня «Печатное дело» кн. К. И. Гагарина, 1902, мала 8-ка, стор. 111

Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, кн. 3, Хроніка і бібліографія, с. 34.

Подається за першодруком.

С. 222. В п о ж е ж у, я к о ї ж е р т в о ю в п а в К у л і ш і в х у т і р...— Хутір П. О. Куліша підпалили селяни в 1885 р. Під час пожежі загинула бібліотека Куліша, чимало рукописів, листування.

... на основі подій 1625 р. ...— Йдеться про збройну боротьбу проти польської шляхти та про Куруківську (від назви озера Курукове біля м. Кременчука) угоду 1625 р., укладену між козацькою старшиною та коронним гетьманом С. Конецьпольським в інтересах польсько-української шляхти.

ПІДРУЧНА ІСТОРІЯ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ДО НАЙНОВІШИХ ЧАСІВ

Зладив Йосиф Застирець. У Львові, 1902

Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, кн. 3, Хроніка і бібліографія, с. 33—34.

Подається за першодруком.

С. 223. ... кілька фейлетонів «Діла» ...— критична рецензія В. Щурата на «Підручну історію руської літератури» Й. Застирця була надрукована в «Ділі», 1902, № 29 від 6 (19) лютого, № 30 від 7 (20) лютого і № 31 від 8 (21) лютого під назвою «Начерки історії нашої літератури».

«Общество Качковского» — просвітницьке «москвофільське» товариство, засноване І. Наумовичем 1875 р. Назву одержало від прізвища «москвофільського» діяча Михайла Качковського (1802—1872), який заповів товариству значні кошти та будинок.

Шатріан Александр (1826—1890) — французький письменник-реаліст, що виступав звичайно у співавторстві з Емілем Еркманом (1822—1899) під спільним літературним псевдонімом Еркман-Шатріан.

СОТІ РОКОВИНИ ВРОДЖЕННЯ ВІКТОРА ГЮГО

Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, кн. 4, с. 1—6.

Подається за першодруком.

С. 225. ... коней з України, що топтали по міству вулиці Шерш-Міді ...—Тут йдеться про українські козацькі полки, що у складі російської армії ввійшли у Париж після розгрому Наполеона (1814).

Курбе Гюстав (1819—1877) — французький художник-реаліст, учасник Паризької комуни.

Шатобріан Франсуа-Рене (1768—1818) — французький письменник, представник реакційного романтизму.

С. 227. Сен-Сімон Клод Анрі де Рувруа (1760—1825) — французький мислитель, соціолог, один з засновників утопічного соціалізму.

Леру П'єр (1797—1891) — французький філософ і соціаліст-утопіст, один із засновників християнського соціалізму.

«L'Evénement» — паризька ліберальна газета, що виходила в 30-х роках XIX ст.

... виїхав із Франції на добровільне вигнання.— 2 грудня 1851 р. Луї-Бонапарт (Наполеон III) здійснив державний переворот і перетворив республіку на Другу імперію. Гюго мужньо викривав тирана і внаслідок цього був змушений переїхати в Брюссель. Коли ж його, за вимогою Наполеона III, вислали звідти, він оселився на островах у Ла-Манші (Джерсі — з 1852 р.,

Гернсі — з 1855 р.). У вигнанні був 19 років. Повернувся на батьківщину в 1870 р. після падіння Наполеона III.

С. 228. Седан — фортеця у Франції в Арденнах. Під час франко-прусської війни 1870—1871 рр. під Седаном була розбита і захоплена німцями в полон 120-тисячна французька армія.

С. 229. Парнасисти, «парнасці» — група французьких поетів, прихильників «чистої поезії», «мистецтва для мистецтва», що в 60-х — на початку 70-х років XIX ст. видавала свої поетичні збірки під назвою «Сучасний Парнас».

Сатаністи — група французьких поетів (А. Рембо, П. Верлен та ін.), у яких анархічне бунтарство проти буржуазної дійсності поєднувалось із характерною для декадансу відмовою від соціальної оцінки явищ життя, естетизацією пороків і виразок великого міста. Назва походить від вірша Ш. Бодлера «Молебствіє сатані» (із збірки «Квіти зла», 1857).

МИХАЙЛО П[ЕТРОВИЧ] СТАРИЦЬКИЙ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, кн. 5, с. 43—67, кн. 6, с. 126—138, кн. 7, с. 15—26.

Подається за першодруком.

С. 230. Александровський І.— журналіст, співробітник реакційної газети «Киевлянин», що виходила в 1864—1919 рр.

Флоринський Тимофій Дмитрович (1854—1919) — російський реакційний учений-славіст, професор Київського університету.

С. 232. Кропивницький Марко Лукич (1840—1910) — український драматург, актор і режисер, один із засновників українського професійного реалістичного театру.

С. 233. ...з його теки висипались «Досвітки».— Йдеться про збірку П. Куліша «Досвітки», видану 1862 р. в Петербурзі.

Кривоніс (Перебийніс) Максим (? — 1648) — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., видатний сподвижник Б. Хмельницького, козацький полковник, керівник повсталого селянства.

Князь Ярема — Ієремія Вишневецький (1612—1651), один із найбагатших магнатів на Україні і в Польщі. Походив з українського князівського роду. В 1631 р. прийняв католицтво, яке насильницькими методами насаджував у своїх володіннях.

С. 235. Кольцов Олексій Васильович (1809—1842) — російський поет-демократ, співець селянської праці, природи, краси почуттів простих людей.

Лессінг Готгольд Ефраїм (1729—1781)— діяч німецького і європейського просвітительства, теоретик мистецтва, публіцист і драматург.

С. 236. Кулик Василь Степанович (1830—1870) — український поет, автор поезій, байок, пісень-романсів.

Огієвський-Охоцький Петро (1814—1888) — український поет і етнограф ліберально-буржуазного напряму.

С. 237. Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український буржуазно-націоналістичний історик, археолог, етнограф, археограф.

Михальчук Костянтин Петрович (1841—1914) — український мовознавець і діалектолог.

Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — український буржуазно-націоналістичний історик і журналіст; у 1893—1906 рр.— редактор журналу «Киевская старина».

Русов Олександр Олександрович (1847—1915) — український земський статистик, фольклорист, етнограф і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 238. «Громада» — український громадсько-політичний і літературно-художній збірник. Видавався в Женеві за редакцією М Драгоманова. Протягом 1878—1879 рр. вийшло 4 книжки; 1880 року виходив як журнал, 1882 р. з'явилась 5-а книга.

С. 239. ... після вистрілу Каракозова ...— Йдеться про замах народовольця Дмитра Володимировича Каракозова (1840—1866) на Олександра II у 1866 р.

С. 240. ... завішено найкращий тодішній місячник «Современник» ... — «Современник» був закритий царським урядом 1866 р.

Михайлов Михайло Іларіонович (1829—1865) — російський письменник, публіцист, революційний діяч, у 50-ті роки — співробітник «Современника». Помер на каторзі від туберкульозу.

Худяков Іван Олександрович (1842—1876) — російський фольклорист, революційний діяч. 1866 р. був заарештований у зв'язку з справою Каракозова.

Щапов Опанас Прокопович (1831—1876) — російський історик і публіцист революційно-демократичного напряму.

С. 243. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868—1942) — українська письменниця буржуазно-ліберального напряму.

С. 245. Гетьманець — один із псевдонімів М. П. Старицького.

Пригара Андрій (1836—1874) — юрист, професор державного права в Одеському університеті.

... я все-таки послав його в Берлін тому приятелю ...— Текст вірша був надісланий у листі М. П. Драманова до М. Й. Бучинського від 31 січня 1872 р.

Бучинський Мелітон Йосипович (1847—1903) — український фольклорист, етнограф ліберально-буржуазного напряму.

С. 246. «Друг» — український літературно-науковий журнал. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом до його редакції І. Я. Франка (липень 1876 р.) «Друг» став органом демократичної молоді.

С. 247. «Вільна спілка» — додаток до збірників «Громада», які видавав у Женеві М. Драгоманов, вийшов 1881 р.

С. 249. Фур'є Жан-Батіст-Жозеф (1772—1837) — французький соціаліст-утопіст.

Прудон П'єр-Жозеф (1809—1865) — французький дрібнобуржуазний соціолог і публіцист, один із ідеологів анархізму.

Фаланстер— за проектом Ж. Фур'є, величезний палац, в якому мали жити, а частково й працювати члени майбутнього соціалістичного суспільства.

С. 251. ... повторяє основну думку Шевченка з його вірша ляхам ...— Йдеться про написаний на засланні вірш Т. Г. Шевченка «Полякам», зокрема, про такі його рядки:

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.

С. 252. ... праці д. Ф. Вовка про Болгарію.— З метою етнографічного та історичного дослідження українського населення Добруджі та болгар Ф. Вовк кілька років подорожував по Болгарії. Результати досліджень він узагальнив у роботах: «Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам» («Киевская старина», 1883, тт. 1—5), «Экономические и этнографические заметки о Болгарии» («Русская мысль», 1885), «Русские колонии в Добрудже. Историко-этнографический очерк» («Киевская старина», 1898, тт. 1—3) та ін.

... Корш, редактор «С.-Петербургских ведомостей».— Мається на увазі Валентин Федорович Корш (1828—1883) — російський історик літератури та журналіст ліберального напряму. У 1863—1874 рр. редагував «Санкт-Петербургские ведомости», які при ньому зробилися помірковано-ліберальним органом.

С. 253. Рубінштейн Микола Григорович (1835—1881) — російський піаніст, педагог, брат відомого композитора, піаніста, диригента Антона Григоровича Рубінштейна (1829—1894).

Манжура Іван Іванович (літературний псевдонім — Іван Калічка; 1851—1893) — український поет, фольклорист, етнограф демократичного напряму. У 1876 р.— учасник визвольної боротьби сербів проти османського гноблення, був поранений.

Василевський Теофан Олександрович (літературний псевдонім — Софрон Круть; ? —1915) — український публіцист, автор статей з історії південних слов'ян. 1905 р. видані окремою книжкою з передмовою І. Я. Франка (Софрон Круть. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905).

... з тодішніх писань Толстого ..., Щедріна та Гліба Успенського.— Йдеться про заключний розділ роману «Анна Каренiна» Л. М. Толстого, про нарис М. Є. Салтикова-Щедріна «День минув — і слава богу!» з циклу «В середовищі поміркованості і акуратності» та нариси Г. І. Успенського «Наші добровольці в дорозі», «Наші добровольці на чужій стороні», «З Белграда (Лист невійськової людини)», «Не воскрес» із циклу «Нові часи, нові турботи», у яких викривались справжні джерела «слов'янолюбства» правлячих кіл царської Росії.

С. 254. ... ані вірша «За панами, за жидами», що був поміщений у збірці «Товариш» ...— Мова йде про вірш М. П. Старицького «На Вкраїні», надрукований під псевдонімом «Гетьманець» у львівському журналі «Товариш» (1888, № 1, с. 14—15).

... з сеї збірки, якої копія находиться в моїх руках ... — Рукописні копії 26 поезій М. Старицького 1875—1883 рр. зберігаються в архіві І. Я. Франка (ф. 3, № 1858).

С. 257. Косачева — Косач Ольга Петрівна (псевдонім — Олена Пчілка). Видала альбом українських орнаментів (Косачева Ольга. Український народний орнамент. Київ, 1879).

С. 258. Бардіна Софія Іларіонівна (1853—1883) — російська революціонерка, активна учасниця народницького руху. 1875 р. була заарештована і 1877 р. за «процесом 50-ти» засуджена до 9 років каторги.

С. 259. Самійленко Володимир Іванович (1864—1925) — український поет і перекладач.

С. 260. Сім'я Ліндфорсів — київська інтелігентна родина (вихідці з Швеції). В 70-х роках Ліндфорси (особливо сестри — Марія Федорівна та Софія Федорівна) брали активну участь в організації українського аматорського театру.

Кухаренко Яків Герасимович (1800—1862) — український письменник і етнограф, автор драматичних і прозових творів.

Ашкаренко Григорій — антрепренер російсько-української театральної трупи, яка почала свої вистави в Кременчуці 1881 р. за участю М. Л. Кропивницького та М. К. Садовського.

Садовський (справжнє прізвище — Тобілевич) Микола Карпович (1856—1933) — український актор і режисер, один із засновників українського реалістичного театру.

С. 261. Заньковецька (справжнє прізвище — Адасовська) Марія Костянтинівна (1860—1934) — українська артистка, з 1922 р.— народна артистка республіки, одна з основоположниць українського професійного театру.

С. 262. Саксаганський (справжнє прізвище — Тобілевич) Панас Карпович (1859—1940) — український актор, режисер, народний артист СРСР (з 1936 р.).

С. 263. ... переробки з Гоголя ...— Йдеться про п'єси М. П. Старицького «Різдвяна ніч» (1872), «Тарас Бульба» (1881), «Сорочинський ярмарок» (1883), «Утоплена» (1885), які були інсценізаціями творів М. В. Гоголя.

Шабельська — псевдонім російської письменниці Олександри Станіславівни Монтвід-Толочинової (1845—1913), авторки повістей, оповідань та драматичних творів. Драма М. П. Старицького «Ніч під Івана Купала» (1887) була інсценізацією повісті Шабельської «Накануне Ивана Купала».

Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник, автор історичних романів.

Александров Володимир Степанович (1825—1894) — український письменник, автор оперети «Не ходи, Грицю, на вечорниці» (1873), переробленої пізніше М. П. Старицьким (1892).

С. 264. «На Кожум'яках» — п'єса І. С. Нечуя-Левицького, перероблена М. П. Старицьким, за згодою автора, на п'єсу «За двома зайцями» (1883).

«Перемудрив» Мирного — на основі цієї п'єси Панаса Мирного М. П. Старицький створив комедію «Крути, та не перекручуй» (1884).

Бондаренко Іван (?—1911) — український письменник і історик, доцент Одеського університету.

С. 267. «Луна» — український літературний альманах, виданий 1881 р. у Києві.

«Рада»— український літературний альманах, два випуски якого вийшли за редакцією М. П. Старицького в Києві 1883—1884 рр.

М. Комар — псевдонім М. Ф Комарова.

С. 269. «Майнінгенці» — придворна театральна трупа саксен-майнінгенського князя Георга II, що гастролювала на Україні у 1885 і 1890 роках. Тут назву «майнінгенці» вжито у переносному значенні.

С. 271. Шраг Ілля Людвигович (1847—1919) — український ліберальний громадський діяч, адвокат.

ALEKSANDER BRÜCKNER, APOKRYFY SREDNIOWIECZNE.

Część pierwsza, Краків, 1900, стор. 119 (Відб[иток] з т. XXVIII «Rozpraw Wydziału Filologicznego Akad[emii] umiejętności w Krakowie»)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, кн. 1, с. 10—12. Подається за першодруком.

Брюкнер Александр (1856—1939) — польський і німецький філолог-славіст, історик культури, автор праць з польської мови, польської, російської та української літератур.

С. 278. Неринг Владіслав (1830—1909) — польський філолог-славіст, дослідник старопольських пам'яток та чеських впливів на польську мову.

С. 279. Опець Балтазар (початок XVI ст.) — один із найдавніших польських письменників, магістр Краківської духовної академії, 1522 р. переклав польською мовою «Життя Ісуса» Бонавентури.

Бонавентура — Джованні Фіданца (1221—1274), теолог-францісканець, філософ-містик, канонізований як святий 1482 р.

С. 280. Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, філолог та етнограф ліберально-буржуазного напряму, автор праць з історії Галичини, зокрема з історії церкви.

СТРАСТИ ХРИСТОВЫ В ЗАПАДНОРУССКОМ СПИСКЕ XV ВЕКА.

Труд Н. М. Тупикова («Памятники древней письменности и искусства», CXL), Спб., 1901

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1902, кн. 1, с. 13—14. Подається за першодруком.

С. 282. Тупиков Микола Михайлович (1869—1900) — російський учений літературознавець і мовознавець, дослідник давньої російської літератури.

Керестурська колонія — українське поселення вихідців із Закарпаття та Східної Галичини, що утворилося в другій половині XVIII ст. в північній частині Воєводини (історична область у складі СФРЮ). Селище Руський Керестур було центром того поселення.

... в згаданім вище перемиськім рукописі ...— Тобто в рукописі, що зберігався в бібліотеці Перемиського

собору і ліг в основу дослідження професора Брюкнера «Apokryfy średniowieczne», рецензованого І. Франком в цій самій книжці ЗНТШ (с. 10—12).

Карський Юхим Федорович (1861—1931) — білоруський радянський філолог і фольклорист.

С. 283. Никодимове євангеліє — одна з найважливіших пам'яток апокрифічної літератури, виникло у II ст. н. е., на Русі з'явилося у XII —XIII ст. Складається з двох частин, перша з яких становить оповідання про муки Христа.

ČESKE POSTILLY.

Studie literarně a kulturně historická. Napsal Hynek Hrubý. (Číslo XII spisův poctěných jubilejní cenou kral. Ceske společnosti náuk v Praze). Прага, 1901, с. VI + 322

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, кн. 1, с. 17—19. Подається за першодруком.

С. 284. Постила (postilla) — збірка викладів для святкового читання, в якій спочатку йшов текст з євангелія, а потім роздум або повчання на якусь важливу, не обов'язково релігійну тему. Постили виникли в середньовіччя і були тоді дуже популярним читанням. Деякі з них мали значну культурно-історичну цінність.

Вальдгаузен Конрад (? — 1369) — проповідник і священик у Празі, один із попередників гуситського руху.

Коменський Ян Амос (1592—1670) — чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної педагогічної системи.

Рей Ніколай (1505—1569) — польський письменник і громадський діяч. Автор збірки антикатолицьких проповідей «Postilla» (1557).

Вуєк Якуб (1540—1597) — польський теолог, єзуїт-проповідник, автор перекладу Біблії та кількох католицьких «постил» полемічного характеру польською мовою.

С. 285. Хельчицький Петро (близько 1390—1460) — чеський мислитель і письменник епохи реформації, засновник секти «моравських братів».

LA LÉGENDE DORÉE DE JACQUES DE VORAGINE

Nouvellement traduite en français avec introduction, notices, notes et recherches sur les sources par l'abbé J.-B. M. Roze, chanoine honoraire de la Cathédrale d'Amiens, т. I—III, Париж, 1902

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, кн. 2, с. 14—16. Подається за першодруком.

С. 286. Климент Римський (? — близько 103) — напівлегендарна особа, римлянин за походженням. Навернений в християнську віру апостолом Петром, дев'ять років був римським папою (починаючи з 92 р.) і помер як мученик у Херсонесі, куди був засланий імператором Траяном.

Остійський Лев — візантійський історик-хроніст (близько 950—?); його хроніка в 10 книжках обіймає події візантійської історії від початку правління Романа II до смерті Іоанна Цимісхія.

С. 287. Лангобарди — германське плем'я, яке 568 р. захопило північну частину Італії і заснувало там своє королівство, завойоване у 773—774 роках Карлом Великим.

Цеклер Теодор (1867—1949) — протестантський теолог і церковний діяч, в 1899 р.— священик у Станіславі, пропагандист протестантизму в Галичині та на Буковині.

С. 288. Грессе Теодор (1814—1885) — німецький бібліограф і історик літератури. Його критичне видання твору Якова Ворагінського вийшло у Лейпцігу 1846 р.

Мінь Жак-Поль (1800—1875) — французький абат, теолог і публіцист. 1836 р. розпочав видання своєрідної теологічної енциклопедії, до якої, крім біблійних текстів, повного курсу теології та теологічних словників, увійшов «Patrologiae cursus completus» (1844—1866), тобто ряд зведень творів «отців церкви» і церковних письменників, що складається з 220 томів латинської і 161 тому грецької серії.

[МАРІЯ ДЮРАН]

Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, кн. 6, с. 48.

Подається за першодруком.

С. 289. Дюран Марія (за іншими джерелами Аліса; 1842—1902) — французька письменниця (псевдонім — Анрі Гревіль), авторка романів та повістей з російського життя.

[ШАРЛЬ ЖАН-МАРІ ЛЕТУРНО]

Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, кн. 6, с. 48.

Подається за першодруком.

С. 290. Геккель Ернст (1834—1919) — німецький біолог-еволюціоніст.

... іменем вільного російського університету в Парижі.— Йдеться про Російську вищу школу суспільних наук у Парижі, де Ф. К. Вовк викладав у 1901—1905 рр. на запрошення і за рекомендацією засновників школи — І. М. Мечникова та М. В. Ковалевського.

STANISŁAW ZDZIARSKI. BOHDAN ZALESKI

Studium biograficzno-literackię, Львів, 1902, 8-ка, стор. XV + 420

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, кн. 3, с. 32—33.

Подається за першодруком.

С. 292. Терлецький Остап Степанович (псевдоніми — В. Кістка, Ів Заневич та ін.) (1850—1902) — український літературний критик, публіцист, громадський діяч революційно-демократичного напряму.

MICHAŁ GRABOWSKI, JEGO PISMA KRYTYCZNE I POJĘCIA POLITYCZNE

Przez Dr. Tadeusza Grabowskiego («Przegląd Polski», т. 137, с. 381—459, т. 138, с. 88—125 і 245—283, 1900)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, кн. 3, с. 33—34. Подається за першодруком.

С. 293. Местр Жозеф де (1753—1821) — французький філософ і письменник, представник католицької реакції початку XIX ст.

Вільмен Абель Франсуа (1790—1870) — французький літературний критик і історик.

Констан де Ребек Бенжамен-Анрі (1767, або 1768—1830) — французький письменник-романтик, публіцист.

Монталамбер Шарль Форбес де Тріон (1810—1870) — французький католицький письменник, автор трактатів на релігійні теми.

Ржевуський Генрик (псевдонім — Ярослав Вейла, 1791—1866) — польський письменник і публіцист консервативно-шляхетського напряму.

С. 294. ... лист Грабовського до Писарева ... — Йдеться про лист, написаний Міхалом Грабовським, як вважають, або до М. Писарєва, правителя канцелярії Київського генерал-губернатора Д. Бібікова, або до його ад'ютанта графа Ю. Струтинського. В цьому листі М. Грабовський клопотався про дозвіл видавати в Києві польською мовою угодовський часопис «Slowjanin», який мав підтримувати органи державної влади, утверджувати та поширювати монархічні і релігійні ідеї. Цей лист викликав обурення з боку передової польської громадськості і спричинився до ізоляції і бойкоту М. Грабовського.

МИКОЛА ЛЕНАУ

(У соті роковини його вродин)

Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, кн. 11, с. 150—152, у зв'язку з 100-річчям від дня народження німецького поета.

Подається за першодруком.

С. 295. Грільпарцер Франц (1791—1872) — австрійський письменник, автор драматичних творів, віршів, новел.

Грін (Грюн) Анастазіус (справжнє прізвище Ауершперг, 1806—1876) — австрійський поет-романтик.

С. 296. Швабська школа — школа німецьких поетів-ліриків на чолі з Л. Уландом.

Шваб Густав (1792—1850) — німецький поет-романтик, фольклорист і літературознавець, представник «швабської школи».

В. Н. ПЕРЕТЦ. МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ АПОКРИФА И ЛЕГЕНДЫ

I. К истории Громника. Введение, славянские и еврейские тексты. («Записки историко-филологического факультета имп[ераторского] С.-Петербургского университета». Часть LIV (1899), выпуск 1)

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ АПОКРИФА И ЛЕГЕНДЫ

II. К истории «Лунника» («Известия отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», 1901, кн. 3 и 4)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, кн. 5, с. 15—19. В ІЛ, ф. 3, № 799, зберігається автограф рецензії. Між автографом і першодруком є незначні різночитання.

Подається за першодруком.

С. 298. «Громник» — так звана магічна книжка, що містить у собі «передбачення»» майбутнього у зв'язку з різними явищами природи. Вперше «Громники» виникли на Сході, звідти перейшли до греків, де зазнали переслідувань церковників. Слов'янські тексти «Громників» відомі в кількох редакціях, найстарша з них належить до XIV ст.

Соколов Матвій Іванович (1855—1906) — російський учений-славіст, професор російської мови і словесності Московського університету.

Тихонравов Микола Савич (1832—1893) — історик російської літератури (переважно давньої і літератури XVIII ст.), професор Московського університету і академік Петербурзької Академії наук (з 1890 р.), представник порівняльно-історичного методу в літературознавстві.

С. 300. Вінер Самуїл Єремійович (1860 — ?) — бібліограф, укладач каталогів Азіатського музею Петербурзької Академії наук, автор низки досліджень з бібліографії. Здійснив переклади двох редакцій єврейського «Громника» для роботи В. М. Перетца.

«Prognostyk» — ворожбитська книжка передбачень майбутнього, в якій явища природи виступають як добрі або злі прикмети.

Луцидарій — збірка апокрифічного змісту. В ній зібрано матеріал апокрифічних казань, космографій, бестіаріїв та інших середньовічних творів про сотворення світу, про країни та землі, про людей і тварин тощо. Перші переклади «Луцидарія» (з німецької та чеської) на українську та російську мови з'явились у XVI ст.

С. 301. Маніхейство — релігійне вчення, що виникло в III ст. н. е. у Персії.

Богомильство — єресь, що подібно до маніхейства була однією з форм релігійного дуалізму. Виникло в Болгарії в X ст. Як маніхейство, так і богомильство були релігійним виразом протесту народних мас проти рабовласницького і феодального гніту.

С. 302. Патарський Мефодій (?—312) — візантійський церковний письменник, автор полемічних творів проти язичеських та еретично-християнських вчень.

Грек Максим (Михайло Триволіст; близько 1475—1556) — учений афонський монах, запрошений до Москви для виправлення і редагування церковних книжок, просвітній і культурний діяч.

С. 303. Крумбахер Карл (1856—1909) — німецький візантолог, професор Мюнхенського університету, автор монографічного дослідження візантійської літератури.

Д-Р ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ

Спомини і матеріали

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, кн. 6, с. 1—64. Подається за першодруком.

С. 306. Сельський Фелікс (1852—1920) — український ліберально-буржуазний культурний і громадський діяч, лікар. У молоді роки був близьким до гуртка І. Я. Франка та М. І. Павлика.

Мандичевський Іван (1854—1925) — український громадський діяч, адвокат, у молоді роки належав до гуртка І. Я. Франка й М. І. Павлика.

Павликівна Анна — Ганна Іванівна Павлик (1855—1928), українська громадсько-політична діячка революційно-демократичного напряму, активна учасниця жіночого руху в Галичині, сестра і співробітниця М. І. Павлика.

Котурницький Михайло — конспіративне ім'я Еразма Олександровича Кобилянського (1854 — після 1900), одного з активних діячів польської еміграції.

С. 309. «Житє і слово»— український літературно-науковий і громадсько-політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові в 1894—1897 рр. Редактором його був І. Я. Франко. У «Житті і слові» (1894, т. 1, с. 207—215; 354—370; т. 2, с. 69—80; 198—204; 428—451; 1895, т. 3, с. 99—110; 274—285; 430—461; т. 4, с. 112—160, 272—302; 385—454) під псевдонімом «Ів. Заневич» було надруковано працю О. С. Терлецького «Літературні стремління галицьких русинів. 1772—1872» (ч. I—XI), характеристику подій у якій доведено до 1848 року.

С. 313. «Руська читальня» — «народовське» видання, що виходило у Галичині у 60-х роках.

«Русалка» — літературний тижневик «народовського» напряму, виходив у Львові з січня по квітень 1866 р.

С. 315. Цайсберг Генріх (1839—1899) — австрійський історик, професор університету і директор цісарської бібліотеки в Відні

С. 317. Духінський Франциск (1817—1893) — польський письменник, автор реакційної псевдонаукової націоналістичної теорії про тюркське походження росіян і арійське — поляків, українців і білорусів.

... зробив Бодуен де Куртене...— Йдеться про брошуру І. О. Бодуена де Куртене «Z powodu jubileusza profesora Duchińskiego» (Краків, 1886).

Корсаков Дмитро Олександрович — російський історик, з 1881 р.— професор історії Казанського університету. У 1872 р. захистив дисертацію «Меря и великое княжение ростовское» (Казань, 1872).

Уваров Олексій Сергійович (1825—1884) — російський ар-

хеолог. Досліджував античні пам'ятки на півдні України, провадив розкопки у Владимирській і Московській губерніях.

Йорнанд — Йорданіс, історик VI ст., за походженням алан, належав до духівництва. Важливою вважається його історія готів з першими відомостями про слов'ян. Укладаючи її, Йорданіс користувався давнішими історичними джерелами, які не дійшли до нас.

Бременський Адам (? — 1076) — саксонець за походженням, автор історії Гамбурзького єпископства, яка є одним із найдавніших джерел для історії скандінавських і слов'янських народів.

С. 318. Мельников Павло Іванович (псевдонім Андрій Печерський) (1818 —1883) — російський письменник-реаліст і етнограф.

С. 319. Іловайський Дмитро Іванович (1832—1920) — російський історик і публіцист дворянсько-монархічного напряму.

С. 320. Федорович Володислав Іванович (1845—1917) — український буржуазний громадський діяч, у 1873—1876 рр. голова товариства «Просвіта».

Ільницький Василь (псевдонім — Василько Мудрагель; 1823—1895) — український письменник і публіцист «народовського» напряму, директор української гімназії у Львові.

Білоус Теодор (1828—1892) — український письменник, директор гімназії в Коломиї.

Качала Степан (1815—1888)— український буржуазний історик та публіцист, один із провідних діячів «народовського» табору.

Лаврівський Юліан Григорович (1821—1873) — український ліберально-буржуазний культурний діяч, засновник товариства «Руська бесіда», один з організаторів першого українського професійного театру у Галичині.

Федорович Іван (1811—1870) — український громадський діяч, учасник польського повстання 1831 р., посол до австрійського парламенту 1848 р., автор так званих «Афоризмів» під назвою «Народність, слов'янство, Русь» («Зоря», 1886, № 2).

Устиянович Корнило Миколайович (1839—1903) — український художник і письменник ліберально-буржуазного напряму.

С. 321. Йосиф II (1741—1790) — австрійський цісар, імператор «Священної Римської імперії» (в 1780—1790-х роках), прибічник так званого освіченого абсолютизму. Провадив насильницьке онімечення Східної Галичини, яку було приєднано до Австрії після першого поділу Польщі 1772 р., та Буковини, приєднаної до Австрії в 1744 р. (північна частина) та в 1775 р. (південна частина).

«Січ» — товариство українських студентів у Відні, засноване 1868 р. Прогресивного характеру діяльність товариства набуває у 1873—1877 рр. під впливом М. П. Драгоманова і О. Терлецького.

С. 322. Пулюй Іван (1845—1918) — український буржуазний культурно-громадський діяч і вчений. За молодих років був членом віденського українського студентського товариства «Січ».

Горбачевський Іван Якович (1854—1942) — український культурно-громадський діяч, учений-біохімік та епідеміолог. Академік АН УРСР (з 1925 р.).

... її текст.— Текст промови О. Терлецького, що починається словами «Мої панове», зберігається у архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 215, с. 217—233).

С. 324. Секкі Анджело (1818—1870) — італійський астроном.

Штраус Давид-Фрідріх (1808—1874) — німецький філософ-ідеаліст, представник молодогегельянства. Основна праця — «Життя Ісуса» (1835—1836) присвячена критиці догматів християнства.

С. 325. Скобельський Петро (1849—1912) —український історик і педагог, перекладач творів Т. Г. Шевченка і М. С. Шашкевича німецькою мовою.

С. 327. «Літературно-наукова бібліотека» — серія видань, що виходили з 1889 р. до кінця 1890-х рр. накладом І. Франка.

С. 328. Вспоминах д-ра Яр. Окуневського...— Подаємо те місце з спогадів Ярослава Окуневського про О. Терлецького, на яке посилається І. Я. Франко: «Діялось се в часи боснійського повстання проти турків. У Росії, а найпаче на Вкраїні виклювалася серед молодежі думка, що се якраз терен, де можна буде ввести в життя теорію про южнослов'янську республіку з соціалістичною підкладкою. Між сербським народом існувала ще «задруга». На тій-то підставі заложиться новий ідеальний устрій державний. І рушили добровольці на підмогу боснякам, молоді студенти і студентки, все через Відень на поле своєї вимареної діяльності» (с. 172).

С. 329. «Народ» — український громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові (1890—1892) за редакцією М. Павлика та І. Франка і в Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

С. 330. «Kosmos» — журнал німецьких дарвіністів, видавався в Лейпцігу — Штутгарті у 1877—1886 рр. (вийшло 19 номерів).

С. 331. Лавеле Еміль Луї Віктор де (1822—1892) — бельгійський буржуазний економіст, історик і соціолог.

Леббок Джон (1834—1913) — англійський етнолог і археолог.

Ланге Фрідріх Альберт (1828—1875) — німецький буржуазний історик філософії, неокантіанець.

Негелі Карл Вільгельм (1817—1891) — німецький учений-ботанік, спеціаліст з фізіології рослин.

С. 332. Волховський Фелікс Вадимович (1846—1914) — революціонер-народник, учасник процесу «193», літератор, один із діячів російської і української політичної еміграції, знайомий С. А. Подолинського, О. С. Терлецького, М. І. Павлика та І. Я. Франка, автор брошури «Правдиве слово хлібороба...» (1876) та збірки «Дюжина сказок» (1907).

С. 333. Під його фірмою... вийшли в р. 1875—1876 три брошурки... —Йдеться про видані О. Терлецьким брошури С. А. Подолинського «Парова машина», «Правда», що була переробкою брошури народника В. Є. Варзара (1851—1940), «Хитрая механика» (1874) та «Про бідність» (автор невідомий).

Ковачев Янко — віденський друкар, у друкарні якого в 70-х роках були видані агітаційні метелики В. Кістки (О. Терлецького) та деякі роботи М. П. Драгоманова.

Таушанович Коста (1854—1902) — сербський громадський і політичний діяч, один із засновників сербської радикальної партії.

С. 336. «Czas» — польська громадсько-політична газета консервативного напряму. Виходила у Кракові протягом 1848—1934 рр., потім у Варшаві в 1935—1939 рр.

С. 337. «Вольное слово» — газета ліберального напряму, що виходила російською мовою в Женеві в 1881—1883 рр. З 1 січня 1883 р. редактором її був М. П. Драгоманов.

Один із його старших товаришів ...— Йдеться про М. Й. Бучинського.

... різким листом, який йому довелось написати за життя.— Нижче І. Я. Франко наводить лист О. Терлецького до М. Й. Бучинського від 6 лютого 1876 р.

С. 341. Барабаш Станіслав — тоді студент Віденського університету, поляк за національністю (родом з Бохні в Галичині), пропагандист соціалістичних ідей, пізніше — учасник краківського процесу соціалістів (1879—1880).

Лімановський Болеслав (1835—1935) — польський політичний діяч, соціаліст-лассальянець, автор ряду соціологічних, історичних та публіцистичних праць.

С. 342. ... рекомендаційний лист Драгоманова...— Далі І. Я. Франко цитує і частково переказує лист М. П. Драгоманова до М. І. Павлика (написаний близько 25 травня 1877 р.) і знайдений у М. Котурницького, заарештованого у Львові 13 червня 1877 р.

С. 343. Іван Мандичевський мав їхати до Києва ...— У листі до О. Терлецького від 8 червня 1877 р. М. П. Драгоманов рекомендував, щоб І. Мандичевський поїхав до Києва для вирішення питання про обіцяну киянами для журналу «Друг» грошову допомогу. Цей лист потрапив до рук поліції під час обшуку у Ф. Сельського у Відні 17 червня 1877 р.

Заячківський Олександр — слухач Львівської греко-католицької семінарії, близький знайомий М. І. Павлика та І. Я. Франка. Пізніше був священиком у Збаражі.

Заклинський Леонід (1850—1890) — в 70-і роки один із діячів «народовського» табору.

Белей Іван Михайлович (літературний псевдонім — Роман Розмарин: 1856—1921) — український журналіст. На початку своєї діяльності стояв на прогресивних позиціях. Пізніше (1884—1902) став редактором «народовської» газети «Діло».

... ще одного поляка Березінського.— Йдеться про Едмунда Бжезінського, студента-медика, члена польських робітничих товариств «Siła» і «Ognisko», учасника краківського процесу соціалістів 1879—1880 рр.

Рошкевич Михайло — священик села Лолина, батько приятельки І. Франка Ольги Рошкевич (1858—1935).

Антоневич Микола (1840—?) — «москвофіл», учитель І. Я. Франка в дрогобицькій гімназії, де він у 1872—1873 рр. викладав історію і старослов'янську мову.

Василович Лев (псевдонім — Лев Сапогівський; 1858—1883) — український письменник, народний учитель у Сапогові.

«Dziennik Polski» — польська реакційна газета, виходила з 1869 р. у Львові.

С. 345. Бебель Август (1840—1913) — діяч німецького і міжнародного робітничого руху, один із засновників і керівників ні-

мецької соціал-демократичної партії і II Інтернаціоналу. Перебував під ідейним впливом К. Маркса та Ф. Енгельса.

Л і б к н е х т Вільгельм (1826—1900) — діяч німецького і міжнародного робітничого руху, соратник К. Маркса і Ф. Енгельса, разом з А. Бебелем заснував німецьку соціал-демократичну партію, був у числі засновників і лідерів II Інтернаціоналу.

С. 347. «О т е ч е с т в е н н ы е з а п и с к и» — російський літературно-політичний журнал. Виходив 1818—1884 рр. в Петербурзі. В час, коли його ідейним керівником був В. Г. Белінський (1839—1846), та після 1868, коли журнал очолили М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Щедрін, він мав революційно-демократичний характер.

С. 348. А у е р с п е р г Адольф (1821—1885) — австрійський державний діяч, у 1871—1879 рр. очолював кабінет міністрів Австро-Угорщини.

Т а а ф е Едуард (1833—1895) — австрійський реакційний державний діяч.

З е м я л к о в с ь к и й Флоріан (1817—1900) — галицько-польський політик-угодовець, депутат галицького сейму і австрійського парламенту, в 1873—1888 рр.— «міністр для Галичини».

С. 349. С т а н ь ч и к и — іронічна назва, вживана до польських реакційних партій у Галичині. Походить від імені блазня польських королів Ягайла і Жигмонта I. Після опублікування у 1869 р. групою польських прогресивних діячів памфлета «Тека Станьчика» цю назву було дано партії краківських консерваторів.

П о т о ц ь к и й Альфред (1817—1889) — австрійський державний діяч, в 1870—1871 рр. міністр рільництва і голова кабінету міністрів Австро-Угорщини, в 1871—1883 рр.— намісник Галичини.

С. 350. «G ł o s» — польський громадсько-політичний і науково-літературний журнал ліберально-демократичного напряму. Виходив у Варшаві в 1886—1905 рр.

«N o v a R e f o r m a» — польська щоденна газета ліберально-демократичного напряму, виходила в Кракові 1882—1928 рр.

...п р о т и у г о д о в и х п о г л я д і в С п а с о в и ч а.— Тут, очевидно, мається на увазі стаття В. Д. Спасовича «Пушкин и Мицкевич у памятника Петра Великого» («Вестник Европы», 1887, кн. 4, с. 743—793), де автор намагається схарактеризувати взаємовідносини двох видатних поетів слов'янського світу, а також, виходячи з консервативно-охоронницьких позицій,— їхні погляди на історичні долі Росії та Польщі.

С. 352. C z o e r n i g Karl (1804—1889) — австрійський буржуазний державний діяч, статистик і етнограф, автор тритомної «Етнографії Австро-угорської імперії» (1855—1857).

П л а т т е р Юліус (1841—1923) — німецький економіст, професор Цюріхського університету. У «Молоті» (1878) на стор. 133 було надруковано рецензію О. Терлецького (О. Т.) «Лихва на Буковині» на книжку «Der Wucher in der Bukowina. Von Dr. Julius Platter, Jena, 1878».

«Д р і б н а б і б л і о т е к а» — видання переважно перекладних творів художньої і наукової літератури, що його здійснювали І. Франко, М. Павлик, І. Белей у 1878—1880 рр. Вийшло 14 випусків.

В і н н е б р а в у ч а с т і в в и д а в а н і й 1881—1882 р. м н о ю й Б е л е є м ч а с о п и с і «С в і т».—І. Я. Франко помиляється. У «Світі» (1881, №№ 3, 4) друкувалась стаття О. Терлець-

кого (за підписом О. Т.) «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах».

«Світ» — літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові в 1881—1882 рр. за активною участю І. Я. Франка.

С. 353. ... листом із 31 жовтня 1883.— Автограф листа зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1617, с. 167—170).

... статтю його про розправу Тарновського «Рогсуе» ...— Йдеться про «Письмо из Галиции. III», надруковане без підпису в «Киевском телеграфе» 6 та 9 квітня 1875 р. Свій переказ змісту статті С. Тарновського «Рогсуе», присвяченої так званій «порції» — новій формі соціального визиску і пограбування шляхтою галицького українського селянства, В. Навроцький супроводить власною економічною і політично-соціальною оцінкою цього явища. «Порція», пише він, є по суті своїй поновленням панщини, хоч у дещо завуальованій, сором'язливій формі.

Тарновський Станіслав (1837—1917) — реакційний польський історик літератури, професор Краківського університету.

«Киевский телеграф» — громадсько-політична і літературна газета, яка виходила у Києві у 1854—1876 рр. У «Киевском телеграфе» співробітничали М. П. Драгоманов, Ф. К. Вовк, С. А. Подолинський, О. О. Русов та ін.

С. 354. ... в листі з 18 цвітня 1883 ...— автограф листа зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1617, с. 115—116).

С. 356. ... писав д[ня] 1 жовтня ...— Автограф листа зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1619, с. 53).

С. 357. ... лист його до мене з 15 січня 1885 р.— автограф листа зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1615, с. 69—72).

С. 358. Куровець Іван (1863—1931) — за молодих років — член віденського товариства студентів-українців «Січ», потім лікар і громадський діяч. Автограф його листа до І. Я. Франка зберігається в архіві письменника (ІЛ, ф. 3, № 1615, с. 65—68).

С. 359. ... писав він мені 12 марта...— Автограф листа зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1615, с. 139—140).

С 360. «Neue freie Presse»— австрійська щоденна газета ліберально-буржуазного напряму, виходила з 1864 р. у Відні.

... прислав мені перших 48 сторін з увагою...— Автограф листа, цитованого нижче, зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1615, с. 149—152).

Д[ня] 28 марта писав мені Остап...— Автограф листа зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1615, с. 161—162).

С. 361. Д[ня] 8 цвітня він прислав дальшу часть рукопису... з листом...— Автограф листа зберігається в архіві І. Я. Франка (ІЛ, ф. 3, № 1615, с. 171—174).

Тен Іпполіт (1828—1893) — французький теоретик літератури й мистецтва, філософ-позитивіст, історик. Мав великий вплив на формування натуралізму у французькій літературі.

С. 362 ... при польській газеті ... — Йдеться про щоденну польську газету «Kurjer Lwowski». І. Я. Франко співробітничав у цій газеті в 1887—1897 рр.

С. 363. Ценглевич Каспер (1807—1886) — польський революційний діяч, учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр., засновник таємного товариства в Самборі (1836), автор агітаційних революційних пісень та «Інструкції для учителів (тобто агітаторів) руського народу», написаних українською мовою.

Попель Михайло — польський діяч у Галичині, українець за походженням, член таємного революційного товариства в Самборі, автор агітаційної поеми «Русин на празднику», написаної українською мовою.

... щоб вона хоч тепер побачила світ...— Згадану працю О. Терлецького опубліковано під назвою «Галицько-руське письменство 1848—1865 рр. Уваги і спомини» у «ЛНВ» (1903, кн. 6, с. 157—180; кн. 7, с. 1—20; кн. 8, с. 77—110; кн. 9, с. 149—162; кн. 10, с. 1—14; кн. 11, с. 73—91; кн. 12, с. 153—175) з «Переднім словом» І. Я. Франка.

С. 365. Роттек Карл (1775—1840) — німецький історик ліберального напряму, автор «Загальної історії», популярної серед української молоді у Галичині.

Гервінус Георг-Готфрід (1805—1871) — німецький історик ліберального напряму, автор «Історії XIX століття» (8 томів, 1856—1866), а також досліджень з історії німецької літератури, праці про Шекспіра тощо.

С. 366. Малиновський Михайло (1812—1894) — грекокатолицький священик і церковний діяч, автор праць з історії греко-католицької церкви.

Ангелович Антін (1756—1814) — галицький митрополит, професор догматики та ректор Львівського університету (1784—1796).

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик «москвофільського» напряму, монархіст.

С. 369. Лозінський Броніслав (1848—1911) — польський історик, автор праць з історії Галичини.

Голуховський Агенор (1812—1875) — австрійський реакційний політичний діяч, намісник Галичини (1866—1867, 1871—1875).

С. 370. ... аналогічну статтю в «Степу» ...— Йдеться про статтю К. Шрама (К. А. Іващенка) «Украинская деревня по произведениям гг. Старицкого и Кропивницкого», зокрема, такі її кінцеві рядки: «Как видит читатель, мы строго держались положений, изображенных гг. Старицким и Кропивницким, не входя в разбор их, не сравнивая с солидными исследованиями народной жизни. Теперь возникает вопрос: насколько эти авторы правдивы, насколько жизнь украинской деревни верно изображена и в самом ли деле произведения г. Кропивницкого так типичны, глубоко затронули жизнь деревни, насколько автор действительно изучил и узнал ее, насколько, наконец, он является творцом этих «народных типов», или удачным или неудачным подражателем писателей конца 60-х годов. Разрешение этих вопросов, повторяем, не входило в задачи настоящей статьи...» («Степ. Херсонський белетристичний збірник», Херсон, 1886, с. 311—312).

ГЛІБ УСПЕНСЬКИЙ

Вперше під назвою «Gleb Uspenskij» надруковано німецькою мовою у тижневику «Die Zeit», 1902, № 406, 12 липня, с. 24—25. В українському перекладі вперше надруковано в журн. «Україна», 1941, № 2, с. 7.

Подається за першодруком в українському перекладі.

«Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик ліберальнс-буржуазного напряму. Виходив у Відні в 1894—1904 рр.

«Україна» — громадсько-політичний, літературно-художній журнал. Видається у Києві з 1941 р.

С. 371. ... 12-літнє інтернування у Вілюйську...— У І. Я. Франка — 20-літнє. Виправлено нами.

Флеровський Н.— псевдонім Василя Васильовича Берві (1829—1918), російського соціолога, письменника, публіциста. Переслідувався царським урядом.

Цебрикова Марія Костянтинівна (1835—1917) — російська демократична письменниця, публіцистка. Була заслана у Вологодську губернію.

... народився 1843 року...— У І. Я. Франка — 1840 року. Виправлено нами.

1866 р. він дебютував ...— Перше оповідання і нарис Г. І. Успенського («Михалыч», «Идиллия») опубліковано 1862 р.

С. 373. Михайловський Микола Костянтинович (1842—1904) — російський публіцист, соціолог і літературний критик; теоретик народництва. Автор праці «Г. И. Успенский. Литературная характеристика» (1889).

Скабичевський Олександр Михайлович (1838—1910) — російський літературний критик та історик літератури. Автор праці «Беллетристы-народники» (1888).

Гаршин Всеволод Михайлович (1855—1888) — російський письменник, майстер соціально-психологічного оповідання.

С. 374. Павленко — Павленков Флорентій Федорович (1839—1900) — російський книговидавець. Видавництво Павленкова існувало у Петербурзі у 1866—1917 рр.

МАРІЯ КОНОПНІЦЬКА

Вперше під назвою «Maria Konopnicka» надруковано німецькою мовою в тижневику «Die Zeit», 1902, № 421, 25 жовтня, с. 40—42. В українському перекладі вперше надруковано у вид.: І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 18, К., Держлітвидав України, 1955, с. 171—199.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 375. ... влаштовують свята на честь поетеси ...— 1902 р. відзначався 25-літній ювілей літературної діяльності М. Конопніцької.

Асник Адам (1832—1897) — польський поет і драматург, учасник польського визвольного повстання 1863 р.

С. 376. Амброзіус Йоганна (1854—?) — німецька поетеса.

Негрі Ада (1870 — 1945) — італійська поетеса, рання її творчість пройнята соціальними, демократичними мотивами.

Дружбацька Ельжбета (близько 1695—1765) — польська поетеса.

Красінський Зигмунд (1812—1859) — польський поет, представник реакційного романтизму в польській літературі.

Танська-Гофманова Климентина (у І. Я. Франка — Кароліна; 1789—1845) — польська письменниця, педагог, одна з перших організаторів жіночого освітнього руху в Польщі.

Занд (Санд) Жорж (псевдонім Аврори Дюдеван; 1804—1876) — французька письменниця.

С. 377. Жміховська Нарциза (псевдонім — Габріелла; 1819—1876) — польська письменниця, учасниця революційного руху 1846 і 1848 рр.

... задушливі роки демонстрацій 1861—1862 рр. ...— Йдеться про період підготовки Польського визвольного повстання 1863—1864 рр., що супроводжувався посиленням репресій з боку царського уряду.

... злощасні бурхливі 1863—1864 рр.— Йдеться про Польське визвольне повстання 1863—1864 рр., жорстоко придушене російським царизмом при підтримці Пруссії й Австрії.

Позитивізм — суб'єктивно-ідеалістична течія, поширена в буржуазній філософії і соціології XIX—XX ст. Польський (варшавський) позитивізм становив собою переважно не філософську, а громадсько-ідеологічну течію і зосереджувався на критиці патріархальних пережитків у суспільній свідомості.

Конгресівка — Королівство Польське, створене після Віденського конгресу 1814—1815 рр. з частини польських земель; було підлегле владі російського царя.

Прус Болеслав (псевдонім Александра Гловацького; 1847—1912) — польський письменник демократичного напряму.

Свєнтоховський Александер (В. Оконський; 1849—1938) — польський письменник, публіцист, історик і теоретик позитивізму, громадський діяч.

Дигасінський Адольф (1839—1902) — польський письменник і публіцист, представник натуралізму в польській літературі.

Юноша Клеменс (псевдонім Клеменса Шанявського; 1849—1898) — польський прогресивний письменник.

С. 378. Ленартович Теофіль (1822—1893) — польський поет-реаліст.

С. 381. ... поема ... не буде остаточно викінчена.— Поема М. Конопніцької про селянську еміграцію «Пан Бальцер в Бразілії» з'явилася в уривках у 1892—1906 рр. На час ювілею поетеси (1902) не була ще закінчена. Повністю надрукована 1910 р.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том перший. Поезії Осипа Юрія Федьковича». Львів, 1902]

Вперше надруковано у вид.: «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том перший. Поезії Осипа Юрія Федьковича. Перше повне видання. З перводруків

і автографів зібрав, упорядкував і пояснення додав д-р Іван Франко». Львів, 1902, с. V—X.

Подається за першодруком.

С. 385. Галіп Теодот (1873—1943) — український письменник з Буковини.

Заклинський Роман (1852—1931) — український письменник та дослідник творчості Ю. Федьковича.

Стефанович Олександр (1847— ?) — український педагог і церковний діяч, автор бібліографії українських видань за 1877—1879 рр.

Кирчів Павло (1862—1916) — український письменник і журналіст ліберально-буржуазного напряму.

С. 387 Готшаль Рудольф (1823—1909) — німецький письменник, історик літератури.

Кокорудз Ілля (1857—1938) — український педагог і публіцист.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Тому третього друга часть. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича». Львів, 1902]

Вперше надруковано у вид.: «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Тому третього друга часть. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича. З автографів уперве видав д-р Іван Франко». Львів, 1902, с. V—XIII.

Подається за першодруком.

С. 390. ... виданим недавно перекладом Куліша ...— Йдеться про видання *Шекспір* В. Макбет. Переклад П. О. Куліша. Львів, 1900, з передмовою і поясненнями І. Франка.

С. 391. Пелеш Юліан (1843—1896) — уніатський єпископ, реакційний церковний діяч.

Сушкевич Корнило (1840—1885) — громадський діяч «народовського» напряму, у 70-х роках завідував друкарнею Товариства імені Шевченка у Львові.

Огоновський Олександр Михайлович (1848—1891) — професор Львівського університету, юрист.

Сроковський Костянтин (1878— ?) — український журналіст і публіцист ліберально-буржуазного напряму.

Сушкевич Петро (1844—1913) — український ліберально-буржуазний громадський діяч, за фахом лікар.

Шанковський Амвросій (1832—1906) — церковний діяч, «москвофіл», учитель гімназії.

Борковський Олександр (1841—1921) — український журналіст і публіцист ліберально-буржуазного напряму.

ПЕРЕДМОВА

[до збірки: Іван Франко. Панталаха і інші оповідання. Львів, 1902]

Вперше надруковано як передмову у збірці «Панталаха і інші оповідання». Львів, 1902, с. V—VI. До збірки увійшли оповідання: «Панталаха», «Хлопська комісія», «В тюремнім шпиталі».

Подається за першодруком.

С. 397. ... лиш одне з оповідань... — Йдеться про оповідання «Хлопська комісія» (1877).

... оповідання написане тепер на основі конспекту...— Йдеться про оповідання «В тюремнім шпиталі», під яким стоїть дата: «Львів, у вересні 1902».

Бригідки — тюрма у Львові за часів І. Я. Франка.

ПЕРЕДМОВА

[до збірки: Іван Франко. Добрий заробок і інші оповідання. Львів, 1902]

Вперше надруковано як передмову у збірці «Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902, с. VII—XI.

До збірки увійшли оповідання: «Добрий заробок», «Муляр», «Сам собі винен», «Слимак», «Історія моєї січкарні», «Домашній промисел», «Довбанюк», «У кузні».

Подається за першодруком.

С. 398. Дольницький Антін (1853 — кінець 1940-х років) — один із співредакторів журналу «Друг» (у 1874—1876 рр.), згодом судовий чиновник.

С. 400. «Слов'янський альманах» — видання гуртка студентів-слов'ян Віденського університету. Вийшло два томи: т. 1 — 1879, т. 2—1880 р.

... за зовсім невинну статтю Драгоманова...— Йдеться про статтю М. П. Драгоманова «Політико-соціальні думки в нових піснях українського (малоруського) народу».

... мойого оповідання менітакі не вдалось роздобути.— Згодом І. Я. Франко знайшов примірник «Слов'янського альманаху» і включив оповідання «Микитичів дуб» до збірки «На лоні природи і інші оповідання» (1905), заново відредагувавши його.

С. 401. «Рграса» — польська робітнича громадсько-політична газета. Виходила у Львові в 1878—1892 рр.

«Р [уська]-у [країнська] видавнича спілка»— тобто «Українсько-руська видавнича спілка».

ДЕЩО ПРО «МАРУСЮ» Л. БОРОВИКОВСЬКОГО ТА ЇЇ ОСНОВУ

Вперше надруковано як післямову до видання балади Л. Боровиковського «Маруся» в «Літературно-науковій бібліотеці», 1902 р., № 40, с. 18—45.

Подається за першодруком.

С. 403. «Вестник Европы» — російський літературно-художній і політичний журнал, заснований М. Карамзіним. Виходив у Москві протягом 1802—1830 рр. З 1815 р. набув консервативного спрямування.

Бецький Іван Єгорович (1818—1890) — український видавець і перекладач; видавець літературно-художнього альманаху «Молодик» (1843—1844). Три книги вийшли у Харкові, четверта — в Петербурзі.

С. 404. Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український природознавець, історик та фольклорист.

С. 406. Воєйкова (Протасова) Олександра — дружина російського письменника Олександра Федоровича Воєйкова (1778—1839).

Зейдліц Карл (1798—1885) — приятель В. А. Жуковського, лікар за фахом. Видав кілька літературознавчих праць про Жуковського.

С. 410. Бюргер Готфрід Август (1747—1794) — німецький поет-романтик, один із виразників ідей «Бурі і натиску». Вважав народну поезію джерелом оновлення й демократизації німецького мистецтва. На основі фольклорних традицій створив новий у німецькій літературі жанр серйозної балади, що відрізнялася драматизмом, високою патетикою.

С. 411. Шмідт Еріх (1853—1913) — історик нової німецької літератури, професор у Страсбурзі, Відні, з 1885 р.— директор Гетевського архіву в Веймарі.

Псіхаріс Йоанніс (1854—1929) — грецько-французький учений-лінгвіст і письменник.

Політіс Николаос (1852—1921) — грецький письменник, етнограф, фольклорист, професор Афінського університету.

С. 412. Акріт Дігеніс — герой сказань візантійського героїчного епосу про боротьбу греків із сарацинами. Відома в Давній Русі повість «Девгеніеве діяння» була перекладом заснованої на цих сказаннях візантійської поеми X ст., текст якої до нас не дійшов.

Созонович Іван Петрович (1856—1923) — російський історик і філолог, професор Варшавського університету. Досліджував західні впливи на східнослов'янську поезію.

... із старогрецького оповідання про Протесілая й Лаодамію.— Згідно з грецьким міфом, Протесілай, цар одного з фесалійських племен, загинув під час Троянської війни. Його дружина Лаодамія вимолює у богів повернення Протесілая на землю хоч на короткий час, а потім, коли настає час повертатися, Лаодамія іде за чоловіком у підземне царство.

Шишманов Іван Дмитрович (1862—1928) — прогресивний болгарський літературознавець, етнограф, фольклорист, державний і громадський діяч.

С. 416. Зан Томаш (1796—1855) — польський поет-романтик і громадський діяч, друг А. Міцкевича.

Тейлор Едуард (1832—1917) — англійський історик культури, етнограф і антрополог.

Лібрехт Фелікс (1812—1890) — німецький історик всесвітньої літератури, дослідник фольклору, професор Люттинського університету.

Меєр Ріхард (1860—1914) — німецький історик літератури, професор Берлінського університету.

Зібрт Ченек (1864—1932) — чеський фольклорист, етнограф і історик культури.

ПЕРЕДМОВА

[до видання: «Вибір декламацій для руських селян і міщан». Вид-во т-ва «Просвіта». Львів, 1902]

Вперше надруковано як передмову до укладеної І. Я. Франком збірки «Вибір декламацій для руських селян і міщан» (вид-во т-ва «Просвіта», Львів, 1902, с. 3—19).

Подається за першодруком.

С. 419. «Р і г в е д а» — священна книга індуїзму. Складається з 1028 гімнів, серед яких зразки всіх родів літератури: лірики, епосу, драми тощо.

«К н и г а м е р т в и х» — давні єгипетські гімни на честь бога Озіріса.

С. 420. І ш д у б а р (Н і м р о д), Е а б а н і — персонажі ассіро-вавілонського героїчного епосу про Гільгамеша.

... п о в і с т ь п р о в і й н у ц а р я Р а м з е с а з н а р о д о м х е т т і в.— Ця повість відома під назвою «Кадеської поеми» і належить до періоду Нового царства (XVI—XI ст. до н. е.).

«М а х а б х а р а т а» — визначна пам'ятка давньоіндійського героїчного епосу, основна частина якої була літературно оформлена у X—VIII ст. до н. е. «Махабхарату» досліджував і перекладав І. Я. Франко.

«Р а м а я н а» — давньоіндійська епічна поема, присвячена подвигам легендарного царя Рами. Створена близько IV ст. до н. е. Авторство поеми приписується Вальміки.

С. 428. ... Ш е в ч е н к а н е д а в н о в и д а л а «П р о с в і т а», а Р у д а н с ь к о г о і Ф е д ь к о в и ч а — Н а у к о в е т о в а р и с т в о і м е н і Ш е в ч е н к а...— Приблизно в цей час були видані «Кобзар», чч. 1—4. Вибір поезій для народу. Львів, накладом т-ва «Просвіта», 1894—1898; «Поезії Тараса Шевченка». Львів, вид-во т-ва «Просвіта», 1902; Ст .Руданський. Твори, т. 1—5, Львів, коштом НТШ, 1895—1899 (тт. 6, 7 цього видання вийшли 1903 р.); «Писання Осипа Юрія Федьковича», тт. 1, 2, 3 (ч. 2). Львів, 1902.

ДОДАТКИ

ВІРША ЄПИСКОПА Й. ШУМЛЯНСЬКОГО ПРО ПОДІЇ 1683—1686 рр.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 1, с. 1—5. Автограф зберігається в ІЛ, ф. 3, № 549. Між автографом і текстом першодруку є кілька незначних різночитань.

Подається за першодруком.

С. 432. ... п о д і ї 1683—1686 рр.— Йдеться про війну Польщі з Туреччиною за часів королювання Яна Собеського. Військо Собеського, у складі якого були і українські козаки, примусило турків 1683 р. зняти облогу Відня.

С о б е с ь к и й Ян (1629—1696) — польський король Ян III, полководець, відзначився у війнах проти турецько-татарських агресорів.

В е л и ч к о Самійло Васильович — У І. Я. Франка помилково названий Григорієм. Виправлено нами.

С. 433. Самойлович Іван (? —1690) — гетьман Лівобережної України (1672—1687).

Шараневич Ісидор Іванович (1829—1901) — український буржуазний історик та археолог, професор Львівського університету.

Паулі Жегота Ігнаци (1814—1895) — польський фольклорист, етнограф та історик.

НОВІ ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ВІРШІ НА ВКРАЇНІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901 кн. 3, с. 1—6. Автограф зберігається в ІЛ, ф. 3, № 604. Між автографом і першодруком є кілька несуттєвих різночитань. У першодруці опущене останне речення автографа: «Згадка про кресало, яке грає видну роль в вірші, веліла би догадуватися, що вірша зложена найпізніше в половині XIX віку (перед 1864 р.), після якого кресала загально вийшли з уживання».

Подається за першодруком.

С. 439. ... праця В. Перетца про українські вірші...— Йдеться про надруковану в т. 41, кн. 3, ЗНТШ рецензію І. Я. Франка на працю В. Перетца «Историко-литературные исследования и материалы. Т. 1. Из истории русской песни» (Спб., 1900). Див. стор. 89—93 цього тому.

С. 442. Франко Ольга Федорівна (1864—1941) — дружина І. Я. Франка.

Б. Д. ГРИНЧЕНКО. ЛИТЕРАТУРА УКРАИНСКОГО ФОЛЬКЛОРА 1777—1900

Опыт библиографического указателя. Чернігів, 1901, стор. 320

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1901, кн. 6, с. 44—49.

Подається за першодруком.

С. 445. Левицький Іван Омелянович (1850—1913) — український бібліограф, автор «Галицько-руської бібліографії» в двох томах (1888—1895) та «Української бібліографії Австро-Угорщини» в трьох томах (1909—1911).

В СПРАВІ ЗБИРАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Вперше надруковано в Хроніці НТШ, 1901, № 8, вип. 4, с. 16—17. Передруковано в ЛНВ, 1902, кн. 1, с. 77—79, під назвою «Збирайте етнографічні матеріали» за підписом «За етнографічну комісію: д-р І. Франко, В. Гнатюк».

Подається за першодруком.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б с т и н е́ н ц і я — утримання від чогось
А д ' ю н к т — нижчий судовий чин
А к а д е́ м і к — студент університету
А к ц е с о́ р і й — додаток
А л а́ р м — тривога
А н а к о л у́ т (анаколу́ф) — стилістична фігура, яка полягає у порушенні загальноприйнятих форм словосполучення
А у с к у л ь т а́ н т — вислуховувач

Б а́ н д а — оркестр
Б а н і́ ц і я — вигнання
Б і б у л я́ с т и й — грубуватий
Б л у д — омана
Б л я з о́ в а н и й, з б л я з о́ в а н и й — збайдужілий
Б о м б а с т и́ ч н и й — пишний, велемовний
Б о́ р ш е — швидше
Б у р ч и м у́ х а — гедзь

В и́ д і л — управа, рада
В і н д и к у в а́ т и — оголошувати, стверджувати
В к л а́ д н я — вставка

Г а л а б у р д а — бешкет
Г і п о к р и́ з і я, г і п о к р и́ т к а — лицемірство, лицемірка
Г р а т у л ю в а́ т и — вітати, поздоровляти
Г р е́ г і т — крик

Д е з и д е р а́ т — бажання, побажання
Д е н у н ц і а́ ц і я — донос
Д е н у н ц і ю в а́ т и — доносити
Д е ц и д о́ в а н и й — рішучий, той, що має вирішальне значення
Д и́ л я, д и л и́ н а — брус, балка
Д і є ц е́ з і я — адміністративна церковна округа на чолі з єпископом
Д о м е́ н а (домен) — певна ділянка, царина, галузь
Д у́ ф а т и — надіятись, покладатися на когось або щось

Е в е н т у а́ л ь н і с т ь — можливість
Е в е н т у а́ л ь н о — можливо, гадано
Е д у к а ц і й н и й — виховний
Е к з и с т е́ н ц і я — існування
Е к с п і а́ ц і я — спокутування, очищення від гріха
Е к с т р е́ м — крайність
Е с е н ц і о н а́ л ь н о — суттєво, змістовно

Жегна́тися — прощатися, розставатися

Зага́рливо — старанно, завзято
Загла́да — цілковите знищення, згуба
Зака́з — заборона
Зако́н — тут — чернечий орден
Запренумерований — передплачений
Збуй — розбійник, бешкетник
Згля́дно — порівняно, відносно

Індемнізáція — відшкодування (збитків)
Інтéнція — намір
Інтерпеля́тор — той, хто вносить інтерпеляцію, запит урядові

Кáвція — поручительство, грошова застава
Кáзня — тюремна камера
Камерáльний — казенний, державний
Кáтанка — вовняний верхній одяг, свита
Квáрта, кватирка, півквáрта, півкватúрка — міра рідини, тут — горілки
Квóта — частина, норма
Кертúця — кротиця
Кнáйповий — від кнайпа — дешевий ресторан, кав'ярня, пивниця
Кóвнір — комір
Компéндіум — короткий, стислий виклад основних положень
Комплікáція — ускладнення
Комунікáти — повідомлення
Конвенáнс — етикет, правила поведінки
Конвенціонáльний — умовний
Конгрýа — грошова допомога, що призначалася старим священикам за вислугу років
Консеквéнтний — послідовний
Контéнтний — задоволений
Концéпт — вигадка, фантазія, думка, план
Концéсія — тут — поступка
Конципієнт — референт
Креáція — витвір, образ
Курéнда — обіжник, циркуляр
Кýстос — хранитель

Лéдень — січень
Лю́ка — прогалина, пропуск у тексті

Мáнка — недостача
Маргінéс — поля рукопису, книги
Мельдувáтися — бути заявленим
Менажéрія — звіринець
Меркотúти — згасати, темнішати
Мóздір — невеличка гармата (саморобна)

Нéтля — нічний метелик

Обáва — уповільнення, повільність
Оріéнт — схід

Павзувáти — робити перерву в заняттях
Пересáда — перебільшення
Підгибльóвані — підстругані
Підуфáлий — довірливий, приязний
Підуфалúсть — довір'я, приязнь
Предиспозúція — схильність до чого-небудь, нахил

Прелеге́нт — доповідач
Пре́міс — твердження, посилання
Прѐнумера́нт — передплатник
Публі́ка — прилюдна ганьба

Ра́дця — радник
Радчи́ня — дружина радника, радниця
Ра́та — частка
Регула́мін — правило
Релега́ція — виключення з учбового закладу
Ремунера́ція — винагорода
Реститу́ція — відновлення
Риж — рис
Рожа́нець — сотки
Розіритова́ний — розгніваний

Серда́к — верхній чоловічий одяг
Сецесія — вихід
Скомпліко́ваний — ускладнений
Ско́чний — веселий, радісний, ритмічний
Скрофу́ли — золотуха
Скруха — каяття, жаль
Спи́жовий — мідний, твердий

Стиск — тіснота, тісна юрба
Стро́їти — одягати
Субве́нція — грошова допомога
Суппоно́вана — та, що припускається

Толера́нтний — терпимий
Торні́стра — ранець, речовий мішок
Труск — хмиз

Уро́ки — чаклування

Фа́ля — хвиля
Філіа́ція — встановлення залежності між різними текстами того ж самого твору (автограф, списки і т. ін.)
Фі́ра — віз, критий віз
Флейтух — пиж, затичка

Ціхува́ти — робити позначки
Цугфі́р — командир взводу

Шва́ра — висока гостролиста трава в полонині
Ше́львах — вартовий

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Аввакум Петрович 94, *473*
Авдикович Орест 16, *458*
«Академический кружок» 343, 398
Аксаков К. С. 79, *469*
Александров В. С. 263, *489*
Александровський І. 230, 231, 263, 274, *486*
Альварес Еммануїл (Альвар) 91, 445
Амброзіус Йоганна 376, *502*
Ангелович Антін 366, *501*
Андерсен Ганс-Крістіан 243, 266, 267
Антоневич Микола 343, *498*
Антонович В. Б. 237, 246, *486*
Аріосто Лудовіко 159, 160, 162, *482*
Асник Адам 375, *502*
Ассізький Домінік 287
Ассізький Франціск 287
Аттая М. Й. 108, *476*
Ауерсперг Адольф 348, *499*
Афанасьєв О. М. 416, 445
Ашкаренко Григорій 260, *489*

Бабій 332
Бажанський П. І. 25, 26, *460*
Байрон Джордж Ноел-Гордон 267
Банделло Матео 148, 149, 158, 161, *481*, *482*
Барабаш Станіслав 341, 343, *498*
Баранович Лазар 54, 92, *466*
Барвінок Ганна 63, 64, 222, *466*
Барвінський В. Г. 69, 354, 390, 398, 399, *468*
Барвінський О. Г. 223, 385
Бардіна С. І. 258, *489*
Барський Василь 34, *461*
«Батьківщина» 69, *468*
Бебель Август 345, *498*, *499*
Бедекер Карл 65, *467*
Безсонов П. О. 43, 53
Белей І. М. 343, 352, *498*, *499*
Бельовський Август 103, *474*
Бельфоре Франсуа де 149, 159—161, *481*
Бербедж Річард 215, *484*
Берві (Флеровський) В. В. 371, *502*
Березінський (Едмунд Бжезінський) 343, *498*
Беренгар з Ландори 287
Беринда Памво 45, *464*
Бернадський Ф. 51, 53
Бецький І. Є. 404, *505*
Бєлінський В. Г. *499*
Бібіков Д. Г. *493*
Білобородський А. І. 53
Білозерський М. М. 56, *466*
Білоус Т. 320, *496*
Благослав Ян 52, *465*
Блаунт Едуард 170
Бобжинський Міхал 86, *471*
Богданський 363
Бодлер Шарль *486*
Бодуен де Куртене І. О. 80, 317, *469*, *495*
Бодянський О. М. 52, *465*
Боестюо 149
Боккаччо Джованні 147

Бонавентура (Джованні Фіданца) 279, *490*
Бондаренко Іван 264, *489*
Боне 174
Бордуляк Т. Г. 16, *458*
Борецький Іов 40, *463*
Борисів Євген 8, *455*
Борковський Олександр 391, *504*
Борлей 158
Боровиковський Л. І. 403—410, 415, 416, *505*
Брандес Георг 146, 153, 156—158, 160, 163, 201, 202, 217, 366, *481*
Брандль А. фон 156, 160
Брандт Р. Ф. 108, *476*
Братковський 13
Бременський Адам 317, *496*
Брович 270
Бродович Теодосій 43, *463*
Брокгауз Ф. А. 314, 395
Бронський (Христофор Філалет) 52, *465*
Брук Артур 149, 151, 155
Бруно Джордано 155
Брут Марк Юній 164, *485*
Брюкнер Олександр 278—282, *490*
Бунін А. І. 413
Бурбони 226
Бучинський М. Й. 322, 343, 346, 354, 355, 385, *487*, *498*
Бюргер Готфрід Август 410—412, *506*

Вагилевич І. М. 141, *480*
Вакано Стефан 79, *469*
Вальдгаузен Конрад 254, *491*
Вальміки *507*
Варзар В. Є. *497*
«Варшавский дневник» 9, *456*
Вас (Wace) 200, *483*
Василевський Т. О. (Софрон Круть) 253, *488*
Василевський (товмач) 344
Василович Лев (Лев Сапогівський) 343, *498*
Вахнянин А. К. 27, 357, 391, *460*
Величко С. В. 32, 44, 431, 432, *460*, *507*
Вербицький М. М. 26, *460*
Вергілій Марон Публій 225
Вергун Д. М. 73—81, *468—470*
Верлен Поль *486*
Верхратський І. Г. 120, 127, *478*
Веселовський О. М. 91, *472*
«Вечерниці» 119, 125, 126, 312, *478*
«Вестник Европы» 402—404, *499*, *505*
Винницький Іннокентій 38, *462*
Вишенський Іван 54, *466*
Вишневецький Іеремія 233, *486*
Вільмен Абель Франсуа 293, *493*
«Вільна спілка» 247, *487*
Вінер С. Є. 300, *494*
Вітвицький Стефан 103, *472*
Влізлоцький 449
Вовк Ф. К. 113, 237, 252, 257, 290, 477, *488*, *492*, *500*
Вовчок Марко 276
Воєйков О. Ф. 406, *506*
Воєйкова (Протасова) Олександра 406, *506*
Волкович Іоаникій 45, *464*
Володимир Великий 137, *479*
Волховський Ф. В. 332, *497*
Вольнер В. (Wollner) 411
«Вольное слово» 337, 352, *498*
Вораžіне Якоб де 88, 286—288, *471*, *491*, *492*
Воробкевич С. І. (Данило Млака) 26, 114, 398, *460*, *477*, *479*
«Вперед» 331
Врхліцький Ярослав 174, *482*
Вуєк Якуб 284, *491*

Гаватович Якуб 44, 45, *464*
Гавлічек-Боровський Карел 141, *480*
Гаврилов Афанасій 54
Гаврилов П. 85—87, *471*
Гагарін К. І. 222, *484*
Галицько-руська матиця 72, *468*
«Галичанин» (літературний збірник) 123, *478*
Галілей Галілео 378, 385, *504*
Галятовський І. 88
Гамсун Кнут 11, *457*

Гандзон 150
Ганицький 126
Ганка Вацлав 98, *473*, *480*
Ганкевич Володимир 321
Гарасевич Михайло 40, 366, *462*
Гарснет 203
Гарун-аль-Рашід 218, *484*
Гаршин В. М. 373, *502*
Гауптман Гергарт 11, 16, *457*
Гафіз 189, *483*
Гвітстон (Уетстон) Джордж 211, 212, 219, *484*
Гедоц Анрі 80, *469*
Гейне Генріх 129, 174, 267, 276
Геккель Ернст 290, 324, 331, *492*
Георг II *490*
Гервінус Георг-Готфрід 365, *501*
Гете Іоганн Вольфганг 82, 129, 171, 173, 222, 234
Гетьманець — див.: Старицький М. П.
Гіпатія 378
Глібов Л. І. 236
Гнатюк В. М. 43, 114, 286, *463*, *481*, *508*
Гоголь М. В. 73, 263, 292, 373, *489*
Голіншед Рафаель 200— 202, 207, 208, *483*
Головацький Я. Ф. 141, 366, *478*, *480*
Головінський Ігнаци 104, *475*
Голубєв С. Т. 17, *459*
Голуховський Агенор 369, *501*
Гомер 236
Горбаль Кость 119, 385, *478*
Горбачевський І. Я. 322, 356, *497*
Гордлевський В. О. 112, *477*
Горстер А. 112
Горький О. М. 79, *458*
Гостинський Отокар 26, *460*
Готфрід із Монмута 200, *483*
Готшаль Рудольф 387, 389, 393—396, *504*
Гощинський Северин 103, 104, 291, *475*
Грабовський Міхал 103, 106, 293, *474*, *493*
Грабянка Г. І. 34, 43, *461*, *463*
Гребінка Є. П. 403, 404
Грек Максим (Михайло Триволіст) 302, *495*
Грессе Теодор 288, *492*
Григоренко Грицько (Судовщикова О. Є.) 15, *458*
Григор'єв О. Д. 110, *476*
Григорій Богослов 45
Гриневецький Іван 21, *460*
Гриневецький Іван (актор) 20, *459*, *460*
Грільпарцер Франц 295, *493*
Грін Анастазіус (Ауершперг) 295, *493*
Грінберг 363
Грінченко Б. Д. (Василь Чайченко) 11, 13, 98, 142, 259, 263, 444—446, 457, *508*
Гроза Александр 104, 106, 446, *475*
«Громада» 238, *487*
«Громадський друг» 8, 351, *455*
Грото Луїджі 149, *481*
Груби Гинек 284, 285, *491*
Грузинський О. Є. 107, *476*
Грушевський М. С. 17, 92, 369, *457*, *459*
Грушка Д. 16
Гудз 43
Гузар Володимир 391
Гулак-Артемовський П. П. 402—404
Гус Ян 95, 139, 284, 285, 378, *479*
Гюго Віктор 173, 206, 224— 229, *485*
Гюго Йосип Леопольд Сігізберт 224

Давенант Уільям 221, *484*
Даніель 151
Дарвін Чарльз 324
Дашкевич М. П. 104, 405, *475*
Джафар Мірра — див.: Кримський А. Ю.
Джемс Річард 91
Джіральді Чінтіо Джамбаттіста *483*
«Дзвін» 8, *455*, *456*
«Дзвінок» 70, *468*
Дигасінський Адольф 377, *503*
Дикарєв М. О. 108—110, *476*
Дідицький Б. А. 73, 118, 121— 123, 127, *469*, *477*

«Діло» 26, 69, 133, 223, 354, 360, *458*, *477*, *485*, *498*
«Дністрянка» 398
Добровольський В. М. 113, *477*
Довнар-Запольський М. В. 113, *477*
Доде Альфонс 15
Долгов С. 108
Дольницький Антін 398, *505*
Достоєвський Ф. М. 14, 94, 371, 373, 379
Драгоманов М. П. 17, 46, 55, 65, 69, 142, 201, 237, 238, 242, 244—252, 254, 258, 328, 329, 336, 337, 341—347, 349, 350, 352, 359, 362, 400, *459*, *466*, *487*, *496*, *498*, *500*, *505*
«Дрібна бібліотека» 352, *499*
«Друг» 73, 246, *487*, *498*
Дружбацька Ельжбета 343,376, *503*
«Дружній лихвар» *482*
Дуе 288
«Дукля» *479*
Духінський Франциск 317, *495*
Дучак Михайло 127
Дюма Александр (батько) 82
Дюпюї Шарль Франсуа 87, *471*
Дюран Марія 289, *492*

Еманс Клод 287
Енгельс Фрідріх 328, *499*
Еркман Еміль *485*
Ессекс Роберт Девер'є 156, *482*
«Этнографическое обозрение» 97, *473*
«Етнографічний збірник» 17, 67, 79, 450, *460*
Ефеський Ксенофонт 147, 148
Ешенбах Вольфрам 82, *470*

Євсебій Памфіл 110, *476*
Єлизавета (королева Англії) 158, 160, 170, 214, 215
Єлінек Едвард 78, *468*
Єрлич Йоахим 92, *473*
Єфремов С. О. 14, *458*

«Живое слово» 69, *468*
Жигмонт I *499*
Жижка Ян 251, 295
Житецький П. Г. 30—51, 53, 237, *461*, *465*
«Житє і слово» 314, 362—365, *495*
Жміховська Нарциза 377, *503*
Жуковський А. Г. 413
Жуковський В. А. 405—410, 412, 415, 416
«Журнал министерства народного просвещения» 70, *468*

Забчиц Ян 99
Заградський 33
Заклинський Леонід 343, *498*
Заклинський Роман 385, *504*
Заленський 86, 87
Залеський Діонисій 102
Залеський Юзеф Богдан 100, 102, 291, *474*
Зан Томаш 416, *506*
Занд (Санд) Жорж 376, *503*
Заневич І.— див.: Терлецький О. С.
Заньковецька М. К. 261, 270, *489*
Зап Карел Владислав 141, *480*
Записки Наукового товариства імені Шевченка (ЗНТШ) 17, 89, 107, 438, *459*, *463*, *464*, *470—472*, *474—476*, *490—495*, *507*, *508*
«Записки историко-филологического факультета императорского С.-Петербургского университета» 298, *494*
Заратустра 136, *479*
Заревич Федір 122, *478*
Зарицький 331
Застирець Йосиф 223, *485*
Заячківський Олександр 343, *498*
Здзярський Станіслав 104—106, 291, 292, *475*, *492*
Зейдліц Карл 406, *506*
Земялковський Флоріан 348, *499*
Зизаній Стефан 95, *473*
Зиновіїв Климентій 49, *464*
Зібрт Ченек 416, *506*
«Зірка» 307—309
Златоуст Іоанн 95
Золя Еміль 398
«Зоря» 10, 70, 71, 133, 357—362, 397, 401, *457*, *496*
«Зоря галицька» 361
Зоснма 33
Зубрицький Д. І. 366, *501*

Ібсен Генріх 16
Іванов 260
Іванов П. В. 113, *477*
«Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии» 107, *475*
«Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук» 51, 89, 298, *464*, *494*
Іловайський Д. І. 319, 349, *496*
Ільницький Василь 320, *496*
Іоанн Цимісхій *491*

Йордан Ян-Петер 78, 141, *469*
Йорнанд (Іорданіс) 317, *496*
Йосиф II 321, 362, 364, *496*
Йохер Адам 34, *461*

Каваллі Антоніо *470*
Каллаш В. *476*
Камінський Андрій (Підеша) 65, *467*
Кампе 314
Каракозов Д. В. 239, *487*
Карамзін М. М. *505*
Каратаєв І. 45, *464*
Карл Великий *482*
Карманський П. С. 13, *458*
Карпенко-Карий — див. Тобілевич І. К.
Карський Ю. Ф. 282, *491*
Касиненко Ю. 20, *459*
Кассій Лонгін Гай 164, *482*
Катерина II 37, 273
Катренко Олександр 12, 14, *457*
Качала Степан 320, *496*
Качановський М. Т. 403
Качковський Михайло 223, *485*
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 386
Кибальчич Н. К. 14, *458*
Кирило (патріарх) *473*
Киприян Іван 27,29, *461*
Кирило-Мефодіївське братство 237
Кирпичников О. І. 110, *476*
Кирчів Богдан 57, 58
Кирчів Павло 385, *504*
Кишка Лев 40, 43, *463*
«Киевлянин» 275, 331, *486*
«Киевская старина» 11, 34, 35, 56, 83, 85, 87, 88, 232, 274, *457*,*461*, *470*, *471*, *487*, *488*
«Киевский телеграф» 353, *500*
Кістка В.— див. Терлецький О. С.
Климент Римський 286, *491*
Кміт Юрій 7, *455*
Кобилянська О. Ю. 16, 142
Кобилянський Антон 121, 122, 385, 393, 394, *478*
Кобринська Н. І. 16, 142, *458*
Ковалевський М. В. *492*
Ковалів С. В. 15, *458*
Ковачев Янко 333, *497*
Койсевич Іеронім 103, *475*
Кокорудз Ілля 387, *504*
Колесса О. М. 100, 101, 104, 116, 387, 389, 396, *474*, *477*
Коллар Ян 139, *479*
Кольцов О. В. 235, *486*
Комаров М. Ф. 8, 263, 267, *455*, *490*
Коменський Ян Амос 284, 285, *491*
Конецьпольський С. *485*
Кониський Георгій 35, 43, *461*
Кониський О. Я. 12, 69, 236, 267, 272, 405, *457*
Конопніцька Марія 375—383 *502*, *503*
Констан де Ребек Бенжамен Анрі 293, *493*
Константин (князь) 319
Корибутович С. *479*
Короленко В. Г. 79
Корсаков Д. О. 317, *495*
Корте Джіроламо далля 148
Корш В. Ф. 252, *488*
Корш Ф. Є. 74, 99, *469*
Кос 43
Костомаров М. І. 234, 242, 262, 274, 275, 317, 318, 403, 404
Котляревський І. П. 30, 44, 50, 403—405, *456*, *461*, *465*
Котта 296, 314
Котурницький М. (Кобилянський Е. О.) 306, 341—344, 347, 350, 351, *495*, *498*
Коубек Ян Православ 141, *480*
Коховський Веспасіан 87, 88, *471*
Коцовський Володимир 27, 357, 362, *461*
Коцюбинський М. М. 14
Кравченко В. Г. 14, *458*

Країнський 363
Красінський Зигмунд 376, *503*
Крашевський Юзеф Ігнаци 263, 293, *489*
Кремльов 270
Кривоніс (Перебийніс) Максим 233, *486*
Крилов І. А. 243, 267
Кримський А. Ю. 108, 112,113, 188—198, 259, *476*, *482*, *483*
Кріґсайзен 344, 347
Кропивницький М. Л. 232, 260—262, 272, 370, *459*, *486*, *489*, *501*
Крумбахер Карл 303, *495*
Крушельницький А. В. 16, 142, *453*
Кулик В. С. 236, *486*
Куліш П. О. 11, 12, 63, 64, 106, 129, 146, 155, 163, 173, 199, 210, 222, 233—235, 239, 259, 275, 293, 294, 390, 393, 398, *457*, *464*, *466*, *467*, *481*—*484*, *488*
Кульчинський Ігнатій 43, *463*
Кумановський Микола 27, *460*
Куношш 112
Курбе Гюстав 225, *485*
Куровець Іван 358, 359, 367, *500*
Кухаренко Я. Г. 260, *489*
Кучук-Іоаннесов Х. 108

Лавеле Еміль Луї Віктор де 331, *497*
Лаврівський І. А. 26, *460*
Лаврівський Ю. Г. 320, 391, *496*
Лаймон 200, *484*
Ланге Тор 107, *476*
Ланге Фрідріх Альберт 331, *497*
Лапіде Корнель 288, *471*
Лассаль Фердінанд 340, 345
Лащевський Варлаам 35, 55, 56, *461*
Леббок Джон 331, *497*
Леванда Іоанн 38, *462*
Левитський М. В. 9, *456*
Левицький В. Л. (Василь Лукич) 26, *460*
Левицький І. О. 444, *508*
Левкевич Дмитро 385
Лелевель Йоахім 86, *471*
Ленартович Теофіль 378, 382, *503*
Ленау Микола 295, *493*
Лепкий Богдан 16, *458*
Лермонтов М. Ю. 74, 75, 267
Леру П'єр 227, *485*
Лессінг Готгольд Ефраїм 235, *486*
Летурно Шарль Жан Марі 290, *492*
Лешко Дмитро 124
Лисенки 243
Лисенко М. В. 26, 27, 237, 243, 260
Лі Сідней 151, 153, 160, 170, 214, 215
Лібкнехт Вільгельм 345, *499*
Лібрехт Фелікс 416, *506*
Лімановський Болеслав 341, 343, *498*
Лінда Й. *480*
Ліндфорси (М. Ф. і С. Ф.) 260, *489*
Ліра Ніколаус де *472*
Ліст Ференц 26
«Літературно-наукова бібліотека» 327, 329, *497*
«Літературно-науковий вісник» (ЛНВ) 10, 13, 16, 18, 20, 64, 68, 71, 72, 79, 143, 172, 173, 232, 274, 328, 369, *455*, *459*, *460*, *466*—*470*, *485*, *486*, *492*, *501*, *508*
Лозінський Броніслав 369, *501*
Лубенецький Сильвестр 49
Луї Бонапарт (Наполеон III) 227, 228, *485*, *486*
Лукашевич Юзеф 39, 86, *462*
Лукомський С. В. 44, *463*
«Луна» 267, *489*
Людовік-Філіпп (Луї Філіпп) 226

Мазепа І. С. 393, *447*
Мазуччіо Томазо 147—149, *481*
Майграбер Тереза 296
Майкут 72
Маковей О. С. 63, 142, *467*
Максимович М. О. 404, 405, *506*
Малинка Олександр 108, *476*
Малиновський Михайло 366, *501*
Мандзоні Алессандро *470*
Мандичевський Євген 16, *458*
Мандичевський Іван 306, 342—344, 347, *498*

Манжура І. І. (Іван Калічка) 523, *488*
Маріні Джамбаттіста 88, *472*
Марія Стюарт 215
Маркевич 343
Маркевич М. А. 44, 235, *463*
Маркевич Ол. 112
Марков О. В. 108, 111, 112, *476*
Маркс Карл 328, 339, 340, *499*
Мартович Лесь 15, 142, 143
Матюк В. Т. 26, 27, *460*
Мацейовський Вацлав Александр 86, *471*
Медведєв Сильвестр 84, *470*
Меєр Ріхард 416, *506*
Мельников П. І. (Андрій Печерський) 318, *496*
Местр Жозеф де 293, *493*
«Мета» 123, 312—313, *478*
Мефодій 81
Мехержинський Кароль 86, *471*
Мечников І. М. *492*
Мирний Панас 12, 263, 264, 267, *489*
Мирович Н. 39, *462*
Мирослав з Городенки 433
Михайлов 371
Михайлов М. І. 240, *487*
Михайловський В. 107
Михайловський М. К. 373, *502*
Михальчук К. П. 237, *487*
Міллер В. Ф. 97, 107, *473*, *475*
Мілюков П. М. 108, *476*
Мінь Жак-Поль 288, *492*
«Мировые отголоски» 230
Мірс Френсіс 156
Міцкевич Адам 98, 103, 189, 267, 350, 376, 381, 416, *499*
Млака Данило — див.: Воробкевич С. І.
Мова (Лиманський) В. С. 13, 172, 236, *458*
Могила П. С. 17, 40, *459*
Моджеєвська Гелена 221, *484*
«Молода Україна» 176, *482*, *483*
«Молодик» 401, *505*
«Молот» 254, 352, 366, *455*, *456*, *499*
Мольєр Жан-Батіст 87, 217
Мольнар Михайло *479*
Монмаутський Гальфрід *483*
Монталамбер Чарльз Форбес де Тріон 293, *493*
Монтеглон 47
Мсеріанц Л. 108

Н. Андрій 346
Н. Денис 346
Набєляк Людвік 103, *474*
Навроцький В. М. 119, 307, 309, 312, 313, 343, 346, 347, 353—357, 388, *478*, *500*
Навроцький К. М. 120
Надсон С. Я. 74, *468*
Наполеон І Бонапарт 224—226, *485*
«Народ» 329, *497*
«Народна бібліотека» *457*
«Наука» 69, 339, *468*
Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) 10, 17, 25, 59, 67, 116, 118, 119, 276, 357, 384—389, 428, 450, 451, *456*, *460*, *507*, *508*
Науменко В. П. 237, *487*
Наумович Іван *485*
Небиловець Василь 308
Негелі Карл Вільгельм 331 *497*
Негрі Ада 376, *502*
Некрасов М. О. 74, 240—243, 267, 379, *499*
Некрашевич І. Г. *464*
Нерінг Владислав 278, *490*
Нечуй-Левицький І. С. 12, 263, 264, *489*
«Нива» 123, 313, *478*
Николай V (папа) 286
Никон 83, 94—96, *470*
Никорович 447
Ніцше Фрідріх 65, *467*
Ніщинський П. І. 26, 27, 421, *460*
Новичинський 100
Номис — див.: Симонов М. Т.

Обервіндер 345
«Общество Качковського» 223, *485*
Огієвський-Охоцький Петро 236, *486*
Огоновський О. М. 391, *504*
Огоновський Ом. М. 38, 118

120, 127, 223, 243, 249, 253, 254, 259, 262, 366, 367, 391, 405, *462*, *477*
«Одесский вестник» 353, *455*, *456*
Ожешко Еліза 16, 263, 375, 377, *458*
Окуневський Ярослав 65, 328, 359, *467*, *497*
Олександр II 237, *487*
Олександр III 271
Олесницький Євген 20, 360, *460*
Олізаровський Томаш Август 104, 105, *475*
Олферєв С. 107
Опалінський Лукаш 87, *471*
Опець Балтазар 279, *490*
Осман (султан) 12
«Основа» 237, *474*
Оссолінський Юзеф Максиміліан *464*
Оссолінські 48
Остен-Сакен 349
Остійський Лев 286, *491*
Островський О. М. 94
Острозький Василь Костянтин 465
Острозький Ф. 479
«Отечественные записки» 347, 404, *499*
Офенгайм 348
Оффенбах Ж. *460*

Павленков Ф. Ф. 374, *502*
Павлик Г. І. 306, 351, *495*
Павлик М. І. 8, 142, 306, 342—344, 348, 351, 352, *455*, *456*, *481*, *495*, *498*, *499*
Павликовський Тадеуш 24, *460*
Павлюх 367, 368
Палацький Франтішек 140, *480*
«Памятники древней письменности и искусств» 282, *490*
Паньківський К. Ф. 128, *479*
Партицький О. О. 124, 126, 127, 333, 357, 390, 391, 400, *478*
Пасек Ян Хрізостом 87, *471*
Патарський Мефодій 95, 302, *473*, *494*
Паулі Жегота Ігнаци 432—434, *508*
Пачовський В. М. 175—188, *482*, *483*
Пелагій (папа) 287
Пелеш Юліан 391, *504*
Пемброк 157
Пентер Тома 150
Перетц В. М. 51—56, 89—96, 298—302, 438, *464*, *472*, *473*, *494*, *508*
Петрарка Франческо 98, *473*
Петро I 40, 273, 350, *499*
Петров М. І. 30, 38, 53, 104, 403—405, *462*, *475*
Петрушевич А. С. 280, 281, *490*
Петрушевич Іван *457*
Пипін О. М. 298, 444, *471*
Писарєв М. 294, *493*
Підвисоцька Емілія 20, *459*
Підвисоцький К. О. 20, *459*
Пізід Георгій 90, *472*
Пілат 108, *476*
Планкет Роберт *460*
Платтер Юліус 352, *499*
Плутарх 164, *482*
Погодін М. П. *469*
Подолинський Михайло 65, 280, 281, *467*
Подолинський С. А. *497*, *500*
Полівка Їржі (Юрій) 67, 112, *467*
Полінський 54
Політіс Николаос 411—413, *506*
Полоцький Симеон 54, 83, 92, *465*, *470*
Полтавка Наталка (Симонова Н. М.) 14, *458*
Поль Вікентій 122, *478*
Помпей Секот 165, *482*
Попель 344
Попель Михайло 363, *501*
Поршезинський В. К. 108
Порто Луїджі да 148, 149, *481*
«Поступ» 362
Потебня О. О. 52, *465*
Потоцький Альфред 349, *499*
Потоцький Вацлав 87, *471*
«Правда» 69, 126, 129, 133, 238, 240, 244—246, 293, 313, 327—329, 336, 392, 398, *468*, *488*
Празький Єронім 138, *479*
«Прапор» 359, 360, 362
«Праця» 143, *481*
Пригара Андрій 245, *487*
Прозоровський А. 84, *470*

Прокопович Феофан 34, 35, 43, 55, 93, *461*
«Просвіта» 128, 320, 339, 341, 343, 384, 385, 391, 400, *478*, *507*
Прудон П'єр-Жозеф 249, *487*
Прус Болеслав 377, 378, *503*
Псіхаріс Йоанніс 411—413, *506*
Пулюй Іван 322, *496*
Пушкін О. С. 73—75, 350, *499*
Пчілка Олена 142, 257, 263, 264, *480*, *489*
Пшибишевський Станіслав 16, *458*

«Рада» 267, *489*
Радич Стефан 79, *469*
Радіщев О. М. 77, *369*
Расін Жан 87, *471*
Рей Ніколай 254, *491*
Рембо Артур *486*
Ржевуський (Жевуський) Генрик 293, *493*
Ржегорж Франтішек 26, 141, *460*
Рилєєв К. Ф. 74, 371
Римша Андрій 52, *465*
Рігер Франтішек Ладислав 140, 141, *480*
Роде Ервін 147, *481*
«Родимый листок» 124, 133, *478*
Роз (абат) 228
Роздольський Осип 67
Розумовський К. Г. 44, *463*
Роман II *491*
Романчук Юліан 122, 385, *478*
Ростовський Аврамій 318
Ростовський Димитрій 33, *461*
Ростовський Іринарх 318
Ростовський Ісаія 318
Ротар Іван 83, 84, *470*
Роттек Карл 365, *501*
Рошкевич Михайло 343, *498*
Рошкевич О. М. *498*
Рубінштейн А. Г. *488*
Рубінштейн М. Г. 253, *488*
Рудавський Ян 87, 88, *471*
Руданський С. В. 13, 172, 235, 428, *507*
«Русалка» 313, *495*
Русов О. О. 237, 244, 246, *487*, *500*
«Русская мысль» *488*
«Русь» *478*
«Руська бесіда» (в Чернівцях) 116, 384, 385, *477*
«Руська бесіда» (у Львові) 391, 392, *459*, *460*
«Руська трійця» *479*, *480*
«Руська хата» 123, 133, 398, *478*
«Руська читальня» 313, *495*
«Руське товариство педагогічне» *468*
«Руський театр» 313
Рутський Веліамін 40, *462*

Савицький Степан 36, *461*
Садовський М. К. 260—262, *489*
Саймонс Артур 163
Саксаганський П. К. 262, *489*
Салтиков-Щедрін М. Є. 94, 273, *488*, *499*
Салха 413
Сальхані А. 112
Самійленко В. І. 259, *489*
Самойлович Іван 434, *508*
«Санкт-Петербургские ведомости» 71, 252, *468*
Сапфо 197, *483*
Свєнтоховський Александер 377, *503*
Свистельницький 40
«Світ» 352, 406, *499*, *500*
Севен Адріан 149
Секкі Анджело 324, *497*
Сельський Фелікс 306, 343, 346, 347, 356, *495*, *498*
Семененко Петро 103, *475*
Семенський Люціан 103, *475*
Сенкевич Генрік 82, 102, 377, 378, 382, *470*, *474*
Сен-Сімон Анрі-Клод де Рувруа 227, *485*
Симеон 90
Симоні П. К. 99, *474*
Симонов (Номис) М. Т. *464*
Симоновський Петро 44, *463*
Сирокомля Владислав 86, 264—266
Сідней Філіпп 202, *484*
«Січ» 321—323, 325, 329—332, 354, 356, 358, 359, *467*, *496*, *500*
Січинський Андрій 354, 391
Січинський Микола 354
Скабичевський О. М. 373, *502*

Скарга Петро 98, *473*
Скерль Август 341
Скобельський Петро 325, *497*
Скорина Франціск 138, *479*
Славинецький Єпіфаній 83, 94, *470*
«Славянский век» 78—80, *468*, *469*
Словацький Юліуш 103, 376, *472*
«Слово» 122, 123, *478*
«Слов'янський альманах» 401, 402, *505*
Смаль-Стоцький С. О. 17, 385, *459*
Сморж *441*
Смотрицький Г. Д. 52, *465*
Смотрицький Мелетій 91, 93, *472*
Сковорода Г. С. 37, 43, 48
Собеський Ян 433, *507*
Соболевський О. І. 84, 90, 283, *470*
«Современник» 240, *487*
Созанський А. 349
Созонович І. П. 412, *506*
Соколов М. І. 298, *494*
Сомадева 112, *477*
«Союз» (студентське товариство) 63, *467*
Спасович В. Д. 86, 87, 350, *471*, *499*
Спауста Болеслав 401
Сперанський М. Н. 108, 109, 298, *476*
Сроковський Костянтин 391, *504*
Ставровецький Кирило Транквіліон 45, *464*
Старицька-Черняхівська Л. М. 243—245, 260, 262, 263, 265, 268, *487*
Старицький М. П. 11, 13, 230—232, 238—260, 262, 263, 265—271, 273—275, 276, *459*, *486—489*, *501*
Стебельський Гнат 43, *463*
«Степ» 369, 370, *501*
Стефаник В. С. 11, 15, 142, 153, *457*
Стефанович Олександр 385, *504*
Стороженко О. П. 112, 360, 443, *477*
Струтинський Ю. *493*
Сумцов М. Ф. 112, 189, *477*
«Сучасний Парнас» *486*
Сушкевич Корнило 391, *504*
Сушкевич Петро 391, *504*

Тааффе Едуард 348, *499*
Танська-Гофманова Клементина 376, 503
Танячкевич Данило 124, 306, 336, 355, *478*
Тарновський Станіслав 353, *500*
Таушанович Коста 333, *497*
Твардовський Самуїл 32, 87, *461*
Тейлор Едуард 416, *506*
Тен Іпполіт 361, 366, *500*
Терлецький О. С. 292, 304—322, 325—329, 331—337, 340, 341, 343—348, 351—370, *492*, *495—501*
Тихонравов М. С. 298, *494*
Тіберій Клавдій Нерон 108, *476*
Тобілевич І. К. (Карпенко-Карий) 7, 12, 263, 264, 268, 272, 274, 396, *455*
Товариство для австрійського народознавства 468
Товариство імені Т. Г. Шевченка для допомоги бідним уродженцям Південної Росії, що навчаються у вищих учбових закладах С.-Петербурга *457*
«Товариш» 254, *488*
Толстой Л. М. 94, 253, *488*
Томашівський Степан *467*
Траян *491*
Туземний Остафій — див.: Терлецький О. С.
Тупиков М. М. 282, 283, *490*
Тургенєв І. С. 289

Уайт *300*
Уваров О. С. 317, 318, *495*
«Україна» *502*
Українка Леся 13, 142, 259, *458*
«Українсько-руська бібліотека» 360, 384, 389
Українсько-руська видавнича спілка 10, 114, 401, *457*, *505*

Уланд Людвіг 122, *478*, *493*
Успенський Г. І. 253, 371—374, *488*, *502*
Устиянович К. М. 320, *496*
Устиянович М. 391

Федоров Іван *465*
Федорович В. І. 320, 321, 352, 359, 368, *496*
Федорович Іван 320, *496*
Федорович Кароліна 320
Федьків Кость 448
Федькович Осип Юрій 114, 116—136, 142, 172, 274, 306, 308, 309, 314, 315, 399, 429, 448, *477*, *478*, *503*, *504*, *507*
Феофілакт 59
«Филологические записки» *465*
Фірдоусі Абдель Касим 189, *483*
Фіттон Мері 170
Фішер Т. 154
Флавій Йосиф 110, *476*
Флеровський Н.— див.: Берві В. В.
Флетчер Лаврентій 215
Флоринський Т. Д. 230, 231, 276, *486*
Франко О. Ф. *508*
Френкель Людвіг 147, 148, 149
Фур'є Жан-Батіст-Жозеф 249, *487*

Хайям Омар 189, *483*
Халатьянц Г. А. 110, *476*
Ханенко М. Д. 44, *463*
Харитон із Афродізіади 147
Харлампович К. Д. 52, *465*
Хельчицький Петро 285, *491*
Хмельницький Богдан 233, 265, 272, 274, 447—448, *486*

Хомяков О. С. 74, 79, *468*
Хоренський Мойсей 110, *476*
Хоткевич Г. М. 12, 14, *457*
Худяков І. О. 240, 371, *487*

Цайсберг Генріх 315, 321, *495*
Цві Сабатай 95
Цебрикова М. К. 371, *502*
Цезар Юлій 160
Цеклер Теодор 287, 288, *491*
Целлер К. *460*
Ценглевич Каспер 363, *501*

Чайковський А. Я. 16, *458*
Чайченко Василь — див.: Грінченко Б. Д.
Черемшина Марко 15, 142
Черни Адольф 78, *469*
Чернишевський М. Г. 240, 371
Черніг Карл 351, 352, *499*
Четль 214
Чехов А. П. 79
Чириков Г. 108
Чінтіо Джіральді 211, 212, 219
«Чтения общества истории и древностей российских» 52, *465*
Чубинський П. П. 43, 236, 260, 262, 413, *463*

Шабельська (Монтвід-Толочинова О. С.) 263, *489*
Шайноха Кароль 86, *471*
Шамбінаго С. К. 111, *476*
Шанковський Амвросій 391, *504*
Шанковський Лев 343
Шараневич С. І. 432, *508*
Шатобріан Франсуа Рене 225, 293, *485*
Шатріан Александр 223, *485*,
Шафарик Павел Йозеф 139, 140, *480*
Шахматов О. *476*
Шашкевич М. С. 139, 142, *479*, *497*
Шваб Густав 296, *493*
Шевченко Т. Г. 10—12, 25, 73, 107, 118—121, 124, 127—129, 132, 136, 139, 173, 197, 223, 233—236, 238, 241, 242, 251, 254, 276, 289, 292, 306, 308, 312, 357, 369, 384, 389, 423, 424, 428, 450, 451, *456*, *457*, *459*, *460*, *477*, *480*, *483*, *488*, *497*, *504*, *507*
Шекспір Вільям 11, 82, 117, 146—171, 192, 199, 201—205, 207—221, 228, 234, 267, 387, 389, 391, 392, 395, *481*—*484*, *501*, *504*
Шеллі Персі-Біші 65, *467*
Шептицький Атанасій 40, 43, *463*
Шептицький Варлаам *462*
Шерр Йоганн 87, 365, *471*
Шишманов І. Д. 412, *506*
Шіллер Йоганн-Фрідріх 129, 235, 259
Шмідт Еріх 411, *506*

Шопен Фридерик 27
Шраг І. Л. 271, *490*
Шрам К. (Іващенко К. А.) *501*
Штраус Давид-Фрідріх 324, *497*
Шумлянський Йосиф 38, 40, 431—435, *462*, *507*
Шухевич В. О. 17, 20, 360, *459*

Щавинський Осип 307, 308
Щапов О. П. 240, 371, *487*
Щербацький Георгій 35, 36, *461*
Щурат В. Г. 142, 223, *477*, *485*

Юзефович М. В. 69, *468*
Юноша Клеменс 377, *503*

Ягайло *499*
Ягич Ватрослав 78, 79, 298, 300, *469*
Яків І (Стюарт) 203, 209, 215—218
Ямбліх 147
Янський Богдан 103, *472*
Янчук М. А. 97, 98, 106, *473*, *475*
Яцків М. Ю. 16, 142, *457*, *458*

«Allgemeine deutsche Biographie» 330
«Archiv für slavische Philologie» 53, *465*
«Ateneum» 104, *475*
«Aus fremden Zungen» *480*
Barącz Sadok 445
Campanella 341
Canus Мельхіор 287
Carran L. 331
Comte August 341
«Conservateur» 225
«Czas» 336, 341, 349, *498*
«Časopis českého Museum» *480*
Czerwiński Ignacy Lubicz 445
Dulski Eustachy 445
«Dziennik Polski» 343, 349, 350, *498*
Gliszczyński Michał 446
«Głos» 350, *499*
Grabowski Tadeusz 293, *493*
Gregorowicz Jan 446
Guidonis Bernardus 287
«Gwiazda» 341
Hacquet 446
Hartig 351
Hoffbauer Henryk 446
Izopolski Erazm 446, 447
«Jahrbüçher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft» 141, *469*
Kolberg Oskar 447
«Kosmos» 330, *497*
«Kraj» 8, 397, *456*, *483*, *469*
«Kurjer Lwowski» 397, *501*
«Le Conservateur litteraire» 225
«L' Evénement» 227, *485*
Lukšič Abel 447
Luynes de 88
Lyra Nicolaus de 88
Marcinkowski 449
Moller Johann Wilhelms 447
Morus Tomasz 341
«Neue freie Presse» 360, *500*
Nimtsch Франц 295, 296
«Nowa Reforma» 350, *499*
«Ognisko» 341, *498*
Ossoryja Marcin 447
Pielkiewicz Adam 447
«Praca» 401, *505*
«Prawda» 8, 401, *456*, *505*
«Przegląd Polski» 293, *493*
Ralston W. R. S. 447
Reinsberg-Düringsfeld 448
«Revue des deux Mondes» 289
Rohrer Joseph 448
Roze J.-B. M. 286, 287, *491*
Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii umiejętnosći w Krakowie» 278, *490*
Schlegel A. W. 156
«Siła» *498*
«Slavische Centralblatt» 78
«Slavische Jahrbücher» («Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft») 78, *469*
Simiginowicz-Staufe Ludwig-Adolf 448, 449
«Slovanský přehled» 78, *456*, *458*, *468*
«Slovanský sbornik» 78, *469*
«Slowjanin» *493*
Sobotka Primus 449
Tieck L. 156
Trilling Philipp 107
Turowski Kazimierz Jozef 449
Waldburg R. O. 449
Wencig Joseph 449
«Die Zeit» *502*
«Zeitschrift für österreichische Volkskunde» *467*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Сторінка автографа статті І. Франка «Із наукових екскурсій по краю» . . . . . 320—321
2. Сторінка автографа рецензії І. Франка на праці В. М. Перетца з історії апокрифа та легенди 320—321
3. Титульна сторінка видання балади Л. Боровиковського «Маруся» з поясненнями І. Франка 352—353
4. Титульна сторінка антології «Вибір деклямацій для руських селян і міщан» з передмовою І. Франка . . . . . 352—353

У підготовці 33-го тому до видання брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д. (голова), Біляївська О. О., Вишневська Н. О., Гончарук М. Л., Погребенник Ф. П., Полотай А. М., Секарева К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ, СТАТТІ, МАТЕРІАЛИ

[Примітка до статті Ю. Кміта «Карпенко-Карий (Іван Тобілевич)»] 7
[Додаток до статті М. Комара «Євген Борисів. Посмертна згадка»] 8
[Українська література за 1899 рік] 10
Уваги про галицько-руський театр 18
Руська народна музикальна гармонія 25
П. Житецкий. «Энеида» И. П. Котляревского и древнейший список ее 30
В. Н. Перетц. Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII в. 51
Із наукових екскурсій по краю 57
[Вступні зауваження до публікації: П. Куліш. Маруся Богуславка. Друга половина] 63
Рекомендаційний лист [до нарису А. Камінського «З подорожі по Європі»] 65
Проф. Полівка про наші етнографічні видання 67
Заборона «Літературно-наукового вісника» в Росії 68
Московська ластівка на Галицькій Русі 73
«Славянские начала» д. Вергуна 78
[Зауваження до кореспонденції: «Плагіат (?) Сенкевича»] . . . 82
И в. Ротар. Епифаний Славинецкий, литературный деятель XVII в. 83
П. Гаврилов. Характеристика польских и южнорусских литературных течений последней четверти XVII века в связи с общим направлением тогдашней французской литературы 85
В. Н. Перетц. Историко-литературные исследования и материалы. Том I. Из истории русской песни 89
В. Н. Перетц. Историко-литературные исследования и материалы. Т. II. Из истории старинной русской повести . . . 94

Н. Я н ч у к. К истории и характеристике женских типов в героическом эпосе 97
П а в е л С и м о н и. Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII—XIX стол. 99
A l e k s a n d e r K o ł e ś s a. Ukraińska rytmika ludowa w poezyach Bogdana Zaleskiego 100
Korespondencya Józefa Bogdana Zaleskiego 102
S t a n i s ł a w Z d z i a r s k i. Ze studyów nad «Szkołą ukraińską» 104
Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями под редакцией Н. А. Янчука 107
Передмова [*до видання: Данило Млака (Ізидор Воробкевич). Над Прутом*] 114
Перше повне видання творів Федьковича 116
До історії чесько-руських взаємин 137
Українська література 142
Переднє слово [*до видання: «Старохристиянські легенди. Із книги «Народовіщаніє». Вибрав і переклав Володимир Гнатюк». Львів, 1901*] 144
Передмова [*до видання: В і л ь я м Ш е к с п і р. Ромео та Джульєтта. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901*]. . . . 146
Передмова [*до видання: В і л ь я м Ш е к с п і р. Багацько галасу знічев'я. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901*] 156
Передмова [*до видання: В і л ь я м Ш е к с п і р. Антоній і Клеопатра. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901*] 163
Наша поезія в 1901 році 172
Передмова [*до видання: В і л ь я м Ш е к с п і р. Король Лір. Переклад П. А. Куліша... Львів, 1902*] 199
Передмова [*до видання: В і л ь я м Ш е к с п і р. Міра за міру. Переклад П. А. Куліша... Львів, 1902*] 210
П. А. К у л і ш. Хуторні недогарки. 222
Підручна історія руської літератури від найдавніших до найновіших часів. Зладив Йосиф Застирець 223
Соті роковини вродження Віктора Гюго 224
Михайло П[етрович] Старицький 230
A l e k s a n d e r B r ü c k n e r. Apokryfy średniowieczne . . 278
Страсти Христовы в западнорусском списке XV века. Труд Н. М. Тупикова 282
České postilly. Studie literarně a kulturně historická. Napsal Hynek Hrubý 284
La Légende Dorée de Jacques de Voragine 286
[Марія Дюран] 289

[Шарль Жан-Марі Летурно] 290
Stanisław Zdziarski. Bohdan Zaleski 291
Michał Grabowski, jego pisma krytyczne i pojęcia polityczne . . 293
Микола Ленау (*У соті роковини його вродин*) 295
В. Н. Перетц. Материалы к истории апокрифа и легенды. . 298
Д[октор] Остап Терлецький. *Спомини і матеріали* 304
Гліб Успенський 371
Марія Конопніцька 375
Передмова [*до видання: «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том перший. Поезії Осипа Юрія Федьковича». Львів. 1902*] 384
Передмова [*до видання: «Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Тому третього друга частина. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича», Львів, 1902*] 389
Передмова [*до видання: Іван Франко. Панталаха і інші оповідання. Львів, 1902*] 397
Передмова [*до видання: Іван Франко. Добрий заробок і інші оповідання. Львів, 1902*] 398
Дещо про «Марусю» Л. Боровиковського та її основу 403
Передмова [*до видання: «Вибір декламацій для руських селян і міщан»*] 417

ДОДАТКИ

Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр. 431
Нові причинки до історії вірші на Вкраїні 438
Б. Д. Гринченко. Литература украинского фольклора 1777—1900 444
В справі збирання етнографічних матеріалів 450
Коментарі 453
Пояснення слів 509
Покажчик імен і назв 512
Список ілюстрацій 524

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 33

Литературно-критические
произведения
(1900—1902)

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. І. Мазний

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
М. А. Притикіна

Коректори *Ю. І. Бойко, З. П. Школьник*

Інформ. бланк № 3959

Здано до набору 02.02.81. Підп. до друку 10.03.82. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 16,5+2 вкл. Ум. друк. арк. 27,93. Ум. фарбо-відб. 27,93. Обл.-вид. арк. 28,3. Тираж 6800 пр. Зам. 1-36. Ціна 3 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601
Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057. Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.